РОДОПИ

ПътеВодител

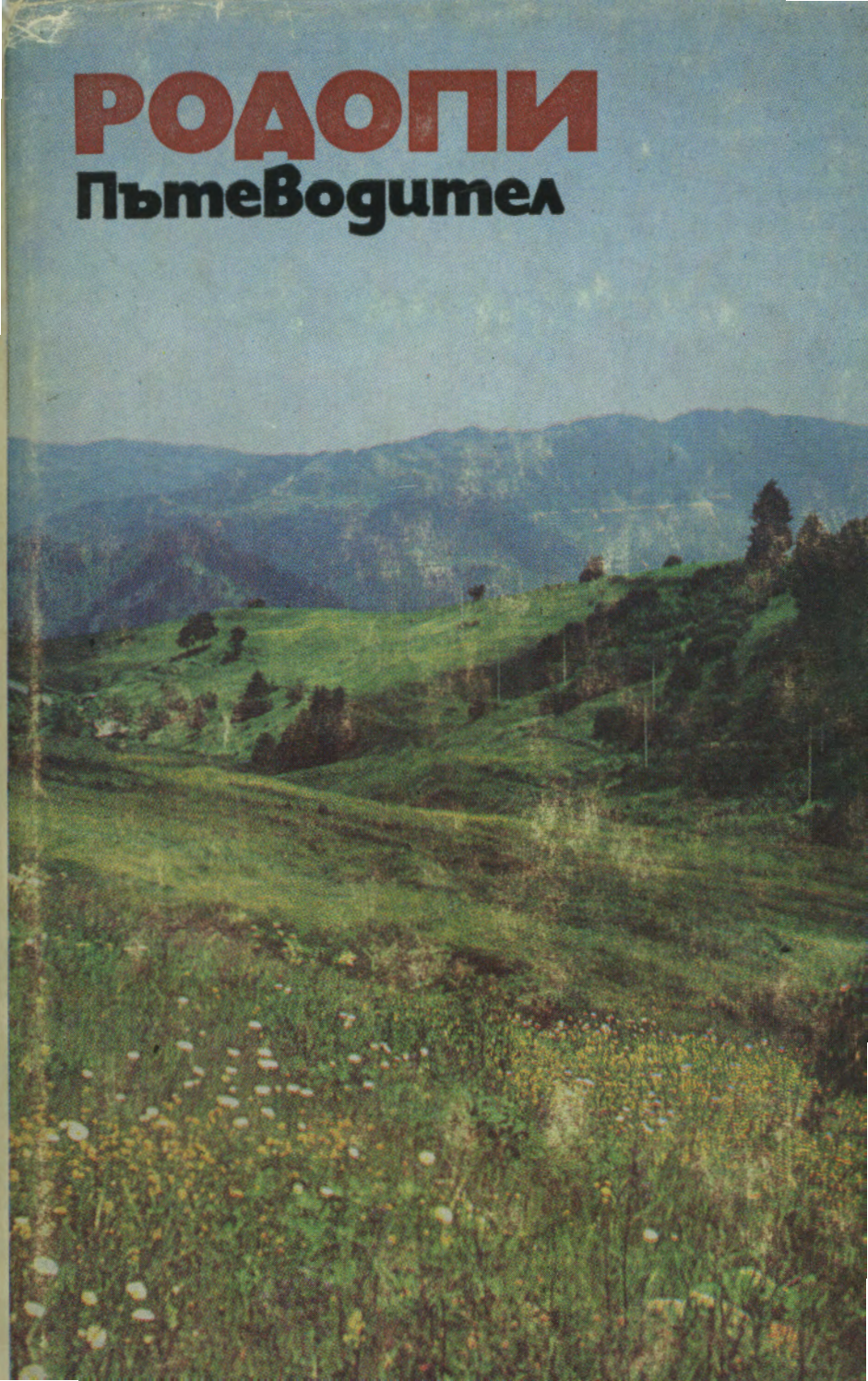

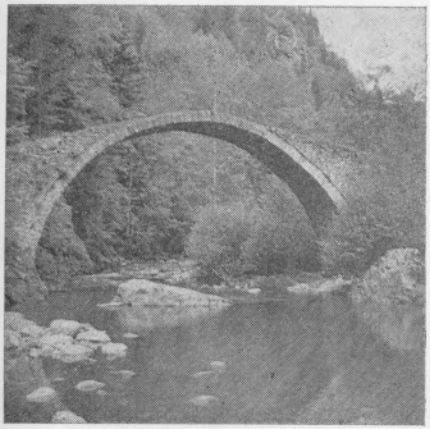

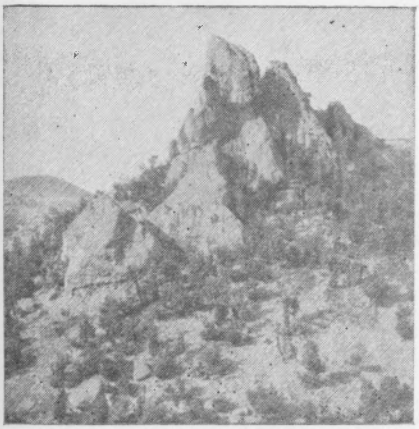

В уводната част на пътеводителя са характеризирани геоложкото развитие, морфохидрографията, релефът, климатът, растителното и животинското богатство на Родопите. Направен е исторически преглед на събитията, свързани с тази бунтовна планина. Авторите предлагат обилен материал за многобройните природни забележителности и исторически паметници.

В пътеводителя са описани над 360 маршрута, които кръстосват различните дялове на Родопите. На туристите се предлага богата информация за местата за подслон, селищата, през които се минава, транспорта. Пътеводителят е богато илюстриран с черно-бели и цветни снимки и картни скици.

ДЪРЖАВНО
ИЗДАТЕЛСТВО
МЕДИЦИНА И ФИЗКУЛТУРА
ПЛ. „СЛАВЕЙКОВ" 11
СОФИЯ

РОДОПИ

ПътеВодител

Град

Село

Махала

Нормален железен път

Теснолинеен железен път

Автомобилен път

Други пътища

Почвен път

Пътека

Планинско било

2166 Връх с надморска височина

Курорт, летовище

Почивна станция

Туристическа спалня

Хижа

Заслон

Горски дом

Проход

Пещера

Отделно стърчаща скала

Мотел

Кампинг

Партизански лагер (землянка)

Паметник

Манастир

Параклис

Отделна постройка

Историческа развалина (паметник)

Минерална баня

Извор, вода за пиене

Резервоар

Туристически лифт

ПътеВодител

РОДОПИ

Иван Панайотов
Константин Страшимиров

1982
София
Медицина
и физкултура

© Иван Александров Панайотов, Константин Страшимиров Табаков, 1982
c/o Jus autor, Sofia

914—Б

ПРЕДГОВОР

Настоящият пътеводител има за задача да запознае любителите на родната природа с по-важните забележителности в една от най-обширните наши планини — Родопите. Тя крие дивни природни красоти, исторически обекти от най-древни времена до наши дни, богата е с девствени иглолистни гори, с обилни води и полезни изкопаеми. Планина, в която социалистическото строителство навлезе бурно с грохота на машините, измени отчасти лика ѝ, коренно физиономията на селищата и най-вече бита и културата на хората, които живеят в нея.

Пътеводителят е разработен по дялове и поддялове съгласно физико-географското делене на планината и от гледна точка на нейното туристическо опознаване. Дадени са обща географска и историческа справка за Родопите, за отделните дялове и поддялове, за много природни и исторически обекти, за местата, свързани с борбите на нашия народ за свобода, за големия брой социалистически строежи, рожба на народната власт.

Чрез 360 маршрута, които кръстосват почти всички кътчета на планината, сме се постарали да запознаем читатателите с хиляди природни и исторически обекти, които, надяваме се, ще бъдат интересни за любителите на природата.

Маршрутите са в километри, когато могат да се минават с превозно средство, и в часове, когато трябва да се изминават пеш (на места заедно с километрите са дадени и часовете).

Номерацията на маршрутите е по дялове, като се включват маршрутите и от поддяловете.

Пътеводителят е придружен с картосхеми по дялове и поддялове, които помагат за успешното минаване на маршрутите. Илюстрован е с много черно-бели и цветни снимки. Посочена е само по-важната литература.

Материалът в пътеводителя е разработен, както следва:

От Иван Панайотов — обща географска и историческа част, маршрутите от началото на пътеводителя до 13-ия маршрут от VIII дял и азбучният указател.

От Константин Страшимиров — маршрутите от 14-ия в VIII дял до края на пътеводителя.

Картните скици са изработени от Младен Йорданов и Захари Иванчев, а снимките са на Иван Панайотов.

При съставянето на пътеводителя не са изключени някои пропуски и грешки, за посочването на които ще бъдем благодарни.

На добър път!

Авторите

ГЕОГРАФСКИ ОЧЕРК

Родопите са част от обширния Тракийско-Македонски масив, който заема централната част на Балканския полуостров. Планината представлява огромен лабиринт от ридове с различна дължина и посока, с дълбоки речни долини, обширни денудационни повърхнини и котловинни понижения. В най-общи линии се ограничава на север и изток от долината на р. **Марица**, на юг от **Беломорската низина** и на запад от долините на реките **Яденица, Дрешенец** и **Места.** В тези си граници планината се простира на площ от около 18 000 км^2, от които 14 743 са в пределите на нашата страна. Дължината ѝ е около 240, а ширината — 100 км, при средна надморска височина 785 м, като западната част е значително по-висока от източната.

Име

Все още не са изяснени произходът и смисълът на името Родопи. Омир нарича тази обширна планинска система «Снежните планини на траките». Овидий свързва името с легендата за гордата любов на цар и царица, които започнали да се наричат Зевс и Хера и за наказание гръмовержецът ги превърнал в две планини — Хемус и Родопа. Според друго предание наименованието Родопи е дадено от египетски фараон в чест на неговата любимка, която била от този край. Проф. Балан смята, че то произлиза от гръцката дума «родон» — роза, тъй като от всеки висок връх многобройните ридове се диплят като листата на цъфнала роза. Проф. Кацаров твърди, че името има илирийски произход. Някои автори го свързват с древната езическа богиня Родопа, а други твърдят, че то е съставено от славянските думи «руда» и «ропа» — руда и яма, което има известно основание, тъй като планината е позната от най-древни времена като източник за добив на руди. Името ѝ обаче не се е изменило от Омирово време до наши дни. През Средновековието част от планината се наричала Славееви гори, а по време на османското иго пак част от нея — Доспатдаг. Понякога тези имена са се използували и за цялата планина, но че са се утвърдили.

Орографски облик

За разлика от останалите български планини Родопите нямат ясно очертан орографски скелет. Систематизирането и разпределението на тази сложна орографска система се извършва, като се проследи хидрографската мрежа, чрез която се оттичат водите на планината. В Родопите са формирани 3 главни долинни системи с отток на север, изток и юг. Те до голяма степен определят съвременните орографски особености на планината, които все още не са окончателно утвърдени. По геолого-тектонски и морфографски белези и за по-лесно изучаване Родопите се делят на **Западни** и **Източни** (към западните влизат и ниските **Бесапарски хълмове**). Границата между тези два главни дяла се очертава по долината на р. **Каялийка**, седл. **Китката** (735 м), долината на р. **Боровица** и по източния склон на **Жълти дял** до граничната седловина **Три камъка** (550 м), югозападно от Златоград.

Западни Родопи

Характеризират се с високи билни заравнености, дълбоко врязани речни долини и обширни тектонски котловини. Оформянето им се дължи на силното епейрогенно издигане на тази част от планината през неогена, причинено от потъването на околните земи и наличието на относително по-леки гранитни плутони в снагата на масива. От своя страна Западните Родопи се делят от дълбоката меридионална долина на р. Въча на западна и източна част, които се разделят на дялове и ридове, отводнявани от реките Марица, Арда и Места. Десните притоци на Марица — Чепинска, Въча и Чепеларска, се врязват дълбоко в снагата на планината и изместват вододела към южния ѝ край. Това обуславя асиметричния орографски облик на Западните Родопи — дълги ридове на север, а на юг — къси и с незначителен размери.

Западна част. В зависимост от по-значителните планински вериги в нея тя се дели на **Велийшко-Виденишки дял**, който е вододелно било между Марица и Места. Той навлиза далеч на югоизток в планината. В него се включват **Девинска планина** и **Триград**. На югозапад от този дял в посока северозапад-югоизток се простира ридът **Дъбраш**, който оформя югозападната ограда на Доспатската котловина. На север от хидрографското било между дълбоките долини на реките Яденица и Чепинска се простира ридът **Алабак**, който представлява ясно очертана северозападна ограда на Чепинската котловина, а на североизток между долините на реките Чепеларска и Въча мощно се издига **Баташка планина** с ридовете **Каркария** и **Равногор**. С първия са свързани ниските **Бесапарски хълмове**, простиращи се между Пазарджик и Пещера.

Източна част. Дели се на североизточен и югоизточен клон. Североизточен клон. На североизток от вр. Буковик, който е на границата ни с Гърция, мощно се издига **Переликският дял** със своите разклонения **Мурсалица** и **Букова планина.** В него се намира най-високият връх на планината — Перелик (2191 м). На североизток от него след Роженската

седловина се издига **Преспанският дял** с многобройните си разклонения: **Радюва планина, Манастирище, Крушевска планина, Градище планина** и **Каракулас.** Заедно с Переликския дял те образуват дългото **Переликско-Преспанско било,** което служи за вододел между долините на реките Въча и Чепеларска, от една страна, и Арда, от друга. На север от това било между живописните долини на Въча и Чепеларска река се откроява меридионалното гърбище на **Чернатица,** което продължава на северозапад с рида **Върховръх,** на север със **Средня,** а на североизток с **Белочерковския рид.** На североизток от него между реките Чепеларска и Мечка е разпрострял своята интересна карстова снага **Добростанският масив.** Ю г о и з т о ч е н к л о н. Започва на изток от високото Переликско било, от което се отделя **Ардински дял** с внушителния **Кайнадински рид.** След него следва обезлесеният, но с много минерални богатства **Жълти дял,** от билото на който се отделя на югоизток **Устренски рид** с прочутата на времето едноименна крепост. От Западните Родопи извират най-големите родопски реки: Чепинска, Въча, Чепеларска, Арда, Доспат, Стара река, които текат в дълбоки проломни долини.

Източни Родопи

Тук обширните плоски масиви и тучните ливади на Западните Родопи се заменят с обширни и ниски ридове, почти лишени от растителност, със скалист и урвест релеф. Орографският план на Източните Родопи се характеризира със средногланинския си хълмист релеф, изпъстрен с широки долини, с долинни разширения, отделени едно от друго с къси проломи и стръмни склонове. Този релеф се обуславя от лекоразрушимите плиткоморски наслаги, утаени през палеогена в дъното на обширен морски залив, от вулкански туфи и туфити, както и от по-слабото им епейрогенно издигане през неогена. Ридовете им започват от седл. Три камъка, където се издига граничният масив **Гюмюрджински Снежник** с най-високия си връх Орлица. Непосредствено на изток от седл. Маказа, през която минава шосето Кърджали—Гюмюрджина, се простира разлатият рид **Мъгленик,** а северно от него е силно нарязаният от ерозията **Стръмни рид.** На изток от долината на р. Крумовица е широкият рид **Ирантепе** със североизточната си издънка **Сърта,** която е по-слабо нарязана. Северно от долината на р. Арда се оформят две морфографски единици — ридът **Гората,** който се простира на изток от седл. Китката заедно със своите разклонения **Чуката** и **Каяджик,** и **Хасковската хълмиста област,** западната част на която се заема от **Драгойновските възвишения** и рида **Мечковец,** а източната — от ниските ридове **Узунджовски, Хасковски, Хухлата** и **Градище,** достигащи границата ни с Турция.

Източните Родопи се отводняват чрез р. Арда и притоците ѝ Перперек, Върбица, Крумовица и Бяла река.

Геоложко и геоморфоложко развитие

През последните години бе хвърлена обилна светлина върху геоложката и морфоложката история на планината. Направените проучвания доказаха, че макар и стабилизирана земя, Родопите са претърпели в редица свои дялове промени от по-ново време, които са оформили днешния им релеф. Най-старият етап от геоложката история на планината е започнал още през архая и протерозоя, т. е. когато животът на земята е бил в зачатъчно състояние. Тогава тук се е простирала дълбока и обширна хлътнатина на земната кора (геосинклинала), която била запълнена от водите на обширен басейн. В нея са се наслагали пясъци, глини, чакъли, варовици. От време на време спокойният живот на този район се е нарушавал от бурни вулкански изригвания, изливали различна по състав лава, която се наслагвала по дъното на басейна. После тя потънала още по-дълбоко и там под влиянието на високата температура и налягане скалните маси са се променили — метаморфозирали се, превърнали се в кристалинни метаморфни скали — гнайси, амфиболити, мрамори, които сега се срещат навред в Родопите.

През палеозоя родопската област преживяла нов бурен период. Част от най-югоизточните ѝ дялове отново били подложени на потъване и затрупване с различни утайки. Наред с това тук се изливали дебели маси лава от диабазови скали, които по-късно също се метаморфозирали. Към края на палеозоя настъпили величествени движения на земната кора, съпроводени от нейното нагъване и разкъсване. В основата на планината на много места се внедрили огромни тела — батолити, от тъмни, тежки скали — серпентини, а също и от гранити. Тези движения създали и най-различни геоложки структури в Родопите, с развитието на които е свързана до голяма степен най-новата геоложка история на планината. Оформили се няколко огромни антиклинали, прорязани от дълбоките проломни долини на реките.

В края на стария терциер след силни разлагания и разкъсвания се образували дълбоки хлътвания, в които нахлули водите на сравнително топли басейни. В края на палогена тези басейни станали средище на грандиозна вулканска проява. На значителна площ, особено в Източните Родопи, се изляла андезитна и риолотова лава. И накрая през олигоцена, който бил предшествуван от ново издигане на областта, се образувало днешното очертание на Родопите. Тогава се появили много разседни линии, по които избликнали минерални води.

Поради по-продължителните затишия на епейрогенните движения на земната кора между отделните периоди и продължителните денудационни процеси планината била подложена на няколко заравнявания, които оформили днешните обширни, с различни нива денудационни повърхнини, използувани като прекрасни планински пасища. В разширенията на реките добре се очертават и речните тераси. Разнообразието на Родопите се дължи на изграждащите ги скални маси, които изветрят по различен начин и прибавят допълнителна живописност на релефа. Сред мраморите са се всекли дълбоки ждрела, много карстови форми — пещери, ка-

менни мостове, понори, кари и др. След олигоценските туфозни материали в Източните Родопи природата е изваяла причудливи пирамиди, гъби и др., а сред обширния вулкански терен стърчат риолитни грамади с отвесни склонове, кули, замъци и др. По стръмните родопски склонове на места има огромни свлачища и срутища.

Това многообразие на родопския релеф представлява един изключително интересен комплекс от природни творения, които винаги ще привличат и очароват посетителите.

Природни богатства

Още от най-дълбока древност са били познати и използувани природните богатства на Родопите. Траките, а по-късно и римляните са дълбали недрата ѝ, за да извлекат от тях ценни руди — железни, оловни, медни. През османското иго по примитивен начин се е добивало желязо, сребро, злато. По време на буржоазната власт малкото разкрити рудни находища са били нерационално експлоатирани. Едва след установяването на народната власт по цялата обширна площ на планината бяха извършени обстойни проучвания и бяха разкрити богати запаси от полезни изкопаеми — оловни и цинкови руди, хром, мед, дистен, барит, азбест, слюда, флуорит, перлит, трас, каменни въглища и др.

Огромно природно богатство представляват и неизбродните гори на Родопите. От иглолистните гори в страната 83% се намират в тази планина. Годишно се добиват хиляди кубически метра дървесина.

По обширните денудационни заравнености на Родопите се простират едни от най-хубавите планински пасища. Ето защо от най-ранни времена тези места са едни от най-големите скотовъдни области в страната.

Родопите са обилно надарени с минерални извори, произходът на които е тясно свързан с разседите и дълбоките тектонски пукнатини. Край тях са изградени модерни курорти, в които хиляди трудещи се ежегодно възстановяват своето здраве.

Реките се използуват най-рационално за добив на електроенергия, за напояване, зарибяване, спорт и др. Най-после планината изобилствува с лекарствени растения, гъби, дивеч, риби.

Климат и води

Разположението на Родопите в югоизточната част на Балканския полуостров определя до голяма степен и климата. Той се характеризира като преходен, тъй като се влияе от северните по-студени въздушни маси и топлия полъх на Средиземноморието. Средната годишна температура на Източните Родопи е по-висока и по-устойчива и се движи около 12—13° С. В Западните Родопи под влиянието на по-голямата надморска височина средногодишната температура варира от 5 до 9° С. Преходният характер на климата в Родопите проличава и от годишния ход на валежите.

През декември в Източните Родопи е максимумът на валежите, а през август — минимумът. В Западните Родопи, обратно, преобладават летните валежи. Мекият климат, обширните борови гори, прекрасните планински поляни благоприятствуват твърде много за развитието на курортното дело и туризма.

Родопите са най-големият акумулатор на водни ресурси у нас. От друга страна, в планината има идеални условия за хидротехническо строителство. Ето защо в годините на народната власт тук бяха изградени и продължават да се изграждат няколко големи хидроенергийни системи — Баташката, Ардинската, Въченската. Регулираният воден отток на реките се използува за електродобив, напояване, зарибяване и създаване на летовища край язовирните езера. Цялата планина е нарязана от гъсто развита речна мрежа с най-различна посока. Отводняването на Родопите е изцяло към Беломорския басейн чрез 3 самостоятелни хидрографски системи: на север — р. Марица, на изток — р. Арда и на юг — р. Места. Режимът на оттока на родопските реки се определя от климатичните особености на планината. В Западните Родопи, където климатът е планински, максималният воден отток е през пролетта, а в Източните Родопи — през зимата и в ранна пролет. Поради наличието на значителни мраморни маси на много места бликат буйни карстови извори. Те са били една от причините за заселване на хора край тях още в най-древни времена.

Растителен и животински свят

Богатството на растителния и животинския свят в Родопите се дължи до голяма степен на почвеното и климатичното им разнообразие. В растително отношение планината се дели на 2 големи района. Върху Западните Родопи се простира обширен растителен район, който обхваща част от Рила. В него се вдава далече на юг средноевропейската растителна група, представена тук от иглолистните видове с най-често срещаните смърч и бял бор. Източните Родопи, които са под влиянието на средиземноморския климат, се обособяват като самостоятелен растителен подрайон, характеризиращ се главно с малката си залесеност. На места се срещат нискостеблени гори и храсталаци, а другаде — дъбови и букови гори. Тук достигат северните си граници някои типични за Средиземноморието растителни видове, като жасминът, косматият дъб, кестенът, смокинята и др. Във вътрешността на планината в по-закътани ареали са запазени интересни реликтни растения, останали още от младия терциер. Това са еловите гори, някои видове орхидеи, Хаберлея родопензис (силивряк), Сидерикус скардикус (пирински, мурсалски чай) и др. Срещат се и доста ендемитни видове.

Наличните скелетни почви в поречието на Арда, образувани от изветрянето на риолитите и туфите, създават условия за отглеждането на най-висококачествените тютюни в света — басма, башибали, джебел и др.

Голямо е разнообразието и на животинския свят. Срещат се почти всички видове бозайници, харатерни за Европа: мечки,

сърни, елени, диви свине, лисици, зайци и др.; от дребните: таралежът, къртицата, мишката, катерицата и др. Многообразен е птичият свят, от който заслужава да се спомена глухарят, лещарката, яребицата, кекликът и др. В последно време край язовирите започнаха да гнездят диви патици и гъски. За да се запазят някои ценни растителни и животински видове, в планината има няколко природни резервата.

РОДОПИТЕ ПРЕЗ ВЕКОВЕТЕ

Населени още от най-стари времена, разположени близо до древна Елада, Родопите не са останали извън погледа на гръцките историци и поети. Омир, бащата на историята Херодот, Тукидид, който бил син на тракийка, споменават в своите произведения планината с топли думи. Дори Тукидид ясно отделя Рила от Родопите. Следи от праисторическия човек са откривани на много места — в м. Кремените (от старокаменната епоха), в Кастраклийската котловина (от палеолита), в пещ. Топчика (рисунки от праисторическия човек), мегалитните паметници в Източните Родопи и т. н. Но бурно развитие на живота в планината се забелязва след заселването на траките, голям по численост народ от индоевропейски произход. В началото на I хил. пр. н. е. те са заселили по-голямата част от Балканския полуостров. Водили заседнал живот, умеели да обработват земята, да отглеждат домашни животни, да копаят руди и да леят мед и желязо, да коват оръжие, да правят съдове, статуи и украшения, да секат монети. Всичко това показва, че притежавали богата материална и духовна култура. За това говорят и крепостите при Вишеград, Соколско, скалните ниши по Средна Арда, Широко поле, гробницата при Мезек и др.

Много били племената на траките, но те не успели да се обединят и да образуват единна мощна държава. Някои от тях, може би най-свободолюбивите, населявали Родопите. Долината на Арда обитавали койлалетите, горното течение на Места — диите, по̀ на югоизток — сатрите, горното течение на Марица (Хеброс) — бесите, средното — одрисите и т. н.

През 341 г. пр. н. е. македонският цар Филип II покорил родопските траки, но при неговия прославен син Александър Македонски гордите планински хора се освободили. Три века по-късно въпреки многогодишната си съпротива те били покорени от римляните. От този период за Родопите и родопските траки са писали географът Помпоний Мела, учените Плиний и Клавдий Птоломей, писателят Плутарх и др. От времето на римското господство из планината са запазени интересни следи — крайпътна станция на вр. Калето при Камен проход, мостът над Девинска река, Изворът на нимфите при с. Каснаково, римската вила край Ивайловград, древните пътища по билата на някои ридове и др. След смъртта на Теодосий I (395 г.) Римската империя била разделена на Източна и Западна. В Източната (Византийската) влезли и Родопите. Оттогава са останали засводената базилика при с. Голямо Белово, Червената църква край гр. Перущица и др.

В 476 г. под напора на варварските племена рухнала Западната римска империя, а Византия била така слаба, че не могла да противодействува на славяните да се установят за кратко време на почти целия Балкански полуостров. Тогава в областта на Горна

Арда се заселило славянското племе смоляни, а в поречието на Чепеларска река и Въча — рупците. Те заживели дружно с траките, които скоро се претопили в огромното славянско море.

След идването на българите и образуването на славяно-българската държава Родопите често били владение ту на България, ту на Византия, докато най-после останали в пределите на България. И всеки строил по непристъпните им чукари крепости и стражеви кули, светилища и дворци, на които и досега трудно може да се определи произходът.

В началото на XI в. византийците успели да завладеят българската държава. Сто и петдесет години те се мъчили да унищожат всичко българско, но не успели. В края на XII в. българите се освободили и скоро създали мощна държава, която нямала съперник на Балканския полуостров. През този период като граница между България и Византия Родопите имали особено стратегическо значение. Ето защо по тях били възстановени много стари и изградени нови крепости и кули — Асенова крепост, Аетос над Смолян, Подвис източно от Устово, Перперек близо до Кърджали, Устра при Златоград, Цепина при Велинград и много други.

След смъртта на цар Асен на границата между XII и XIII в. в държавата настъпили вътрешни раздори. За свободен владетел на Родопите се обявил Иванко, а след това и Слав. В първата половина на XIII в. Иван Асен II успял да обедини болярите и създал мощна държава, границите на която опирали до три морета. След неговата смърт обаче държавната власт отслабнала, а по-късно поради жестоката феодална експлоатация избухнало селското въстание на Ивайло, пожънало значителни успехи. Ивайло бил провъзгласен за цар, прогонил татарите зад Дунава и отблъснал нашествието на византийците. След това с помощта на търновските боляри на престола на България се възкачил Георги Тертер. Във Византия започнала борба за престола между Йоан Кантакузин и регентството в Цариград. Тогава в южните части на Родопите за самостоятелен владетел се провъзгласил Момчил.

През XIV в. започнало нахлуването на османците в българските земи и по-специално в Родопите. Момчил оказал съпротива на завоевателите, като изгорил част от османската флота при пристанището Абдера, а след това оказал ожесточена съпротива на ордите на Омурбег и паднал в битката при крепостта Перитеорион. Така той влязъл в народния епос у нас и в другите балкански народи като «славен юнак». Населението на Родопите смело се борило с нашествениците, но поради малобройността и разпокъсаността си не успяло да ги прогони. Ала и след завладяването на Балканския полуостров от османците българите дълги години не сложили оръжие, а след това многократно въставали. За да укротят тези бунтари, турците главно през XVI и XVII в. насила помохамеданчили голяма част от населението в Родопите. Наред с това с цел да осигурят своята асимилаторска политика те преселили разни племена с мохамеданска вяра — юруци, татари, албанци, черкези и др., които не успели в своята мисия, но оставили следи в топонимията на планината. Въпреки всичко неуморните планинци чрез въстания и хайдутство не давали мира на турските паши и бейове. Сред множеството патриоти и защитници на народа легендарни станали

хайдутите Ангел войвода, Караджа войвода, Петко войвода и още десетки други борци за свобода.

В края на XVIII и особено през XIX в. настъпило значително разделение на труда — в по-големите селища се развило занаятчийството, с което се е занимавало главно българското население. Както в цялата страна, така и в Родопите стопанският живот бил в подем. Замогналото се българско население обърнало поглед към образованието, културата и свободата. Градели се църкви, училища, хубави къщи. Апостолът на свободата Васил Левски бродел навред и образувал тайни революционни комитети. Така се стигнало до избухването на Априлското въстание през 1876 г., в което няколко родопски селища били напълно унищожени и по-голямата част от населението им избито. Но те станали символ на борбата на българския народ за свобода. Две години по-късно руските воини освободили България от петвековното османско робство, но значителна част от планината останала да пъшка под чуждо иго поради позорния Берлински договор. Едва в 1912 г. почти целите Родопи били възвърнати на родината.

През време на буржоазната власт Родопите били забравен край. Населението им тънело в нищета и безпросветност. Затова по време на съпротивата те станали майка закрилница на партизаните от Южна България.

След 9. IX. 1944 г. на базата на разкритите природни богатства и водните ресурси в Родопите се разгърна огромно социалистическо строителство, което промени коренно облика им. Измени се и животът на родопчани. Те станаха богати, щастливи и равноправни членове на нашето социалистическо отечество.

А. ЗАПАДНИ РОДОПИ

I. Велийшко-Виденишки дял

Този мощен планински рид в Западните Родопи започва от Аврамова седловина (1295 м) и с обща посока северозапад—югоизток стига до вр. Буковик (1815 м) на границата ни с Гърция. Простира се на север до долините на реките Дрещенец и Абланица, на запад — до Места, Матандере и Доспат и на изток — до Бистрица, Девинска и Триградска. Дълъг е над 70 км и широк 5—10 км. Името му идва от двата лични върха Велийца (1712 м) на север и Виденица (1652 м) на юг. По него минава главното хидрографско било на Родопите, което отделя водосборните басейни на реките Марица и Места. Първенец на рида е вр. Сребрен (1901 м). Други по-лични върхове са: Гюлтепе (1643 м), Черешка (1587 м), Малък Гаргарлък (1789 м), Голям Гаргарлък (1803 м), Соуджак (1791 м), Дженевра (1624 м), Гьозчукуракол (1637 м) и др. Към Велийшко-Виденишкия дял се числят **Девинска планина** и **Триград.**

В строежа на Велийшко-Виденишкия дял участвуват предимно масивите на обширен гранитен плутон и покриващите го метаморфни скали с палеозойска и предпалеозойска възраст. Тези скали образуват цокъла на планината, който е припокрит на места от палеогенни морски отлагания и по-млади неогенни вулкански скали. Най-общо на север делът е изграден от гранити и кристалинни шисти, а на юг — от риолити и мрамори. Неговите природни богатства са горите, пасищата, реките, минералните води по периферията му и на места рудите, които отчасти се използуват. От този мощен дял на Западните Родопи водят началото си няколко големи реки и множество потоци. На запад и на юг от главното хидрографско било се спускат към долината на Места левите й притоци: Бабякска река, Палатик с притока си Златарска река, Матандере, Доспат. В Чепинска река се вливат: Абланица с притоците си Малка река и Люта, Грънчарица, Аландере, Въча с началния си поток Кричим (Буйновска река) и притоците си Извора, Тешелска, Триградска река и др. На границата с рида Дъбраш е яз. Доспат, а на междата с Баташката планина — язовирите Широка поляна и Дженевра.

На места делът е бил населен от най-древни времена. Това се потвърждава от намерените в м. Чакмакбурун кремъчни оръдия на

труда, датирани от палеолита; в пещ. Горни Раж — хромели, оръдия от кости, орнаментална керамика от ранния енеолит и желязната епоха, и др.

От туристическа гледна точка Велийшко-Виденишкият дял е «тера инкогнита». В него има само 2 туристически хижи, 1 спалня в с. Сърница, която се използува от екскурзионните групи, 2 хотела в гр. Девин и 1 малък хотел в гр. Доспат. Няколкото горски стопанства дават понякога подслон на минаващите туристи, но на тяхното гостоприемство не винаги може да се разчита. Изходни пунктове са: лет. Юндола, г. п. Черновръх, с. Сърница, гр. Доспат, с. Борино, с. Тешел, гр. Девин.

I. 1. Велийца и Виденица

1. Лет. Юндола — вр. Велийца (5 ч)

От лет. Юндола до жп гара Аврамови колиби има хубав път (5 км). На запад от гарата остава вр. Чисто тепе, а на юг се вижда високият купол на вр. Велийца. Изкачването на **вр. Велийца** (1712 м) не е леко, но от неговото теме се разкрива обширен обзор, който не се забравя. На север високите върхове на Рила затварят хоризонта, на югозапад пробива небето карстовото било на Пирин, на изток сред хаоса от върхове и ридове изпъква широката гърбица на Сюткя. След като се слезе на юг от върха, преди да се стигне вр. Лупово тепе, се излиза на шосето, което свързва г. с. Софандере със с. Бабяк.

2. Шосето под вр. Лупово тепе — с. Бабяк (2 ч)

Шосето се спуска на запад, обикаля изворните райони на няколко начални потоци на р. Палатик и слиза до **с. Бабяк** (913 жит.)[1] в Белишката селищна система, Благоевградски окръг. Селото е разположено в северозападните склонове на Велийшко-Виденишкия дял сред малкото Бабяшко поле на 1200 м н. в. Отстои на 32 км североизточно от гр. Разлог, с който има автобусна връзка. През него тече Бабякска река. Предполага се, че Бабяк е възникнало като пръснато селище в началото на османското иго, но махали са се образували през XVIII и XIX в. Споменава се за първи път в турски документ от 1576 г. На 7. VII. 1944 г. е било нападнато и превзето от партизаните. Климатът му е планински, а почвите — бедни (излужени канелени). Отглеждат се ръж, ечемик, лен, овес, картофи, а в по-ниски-

[1] Броят на жителите в населените места е взет от ЦСУ, изчислен към края на 1978 г. (Сборник от 1980 г.)

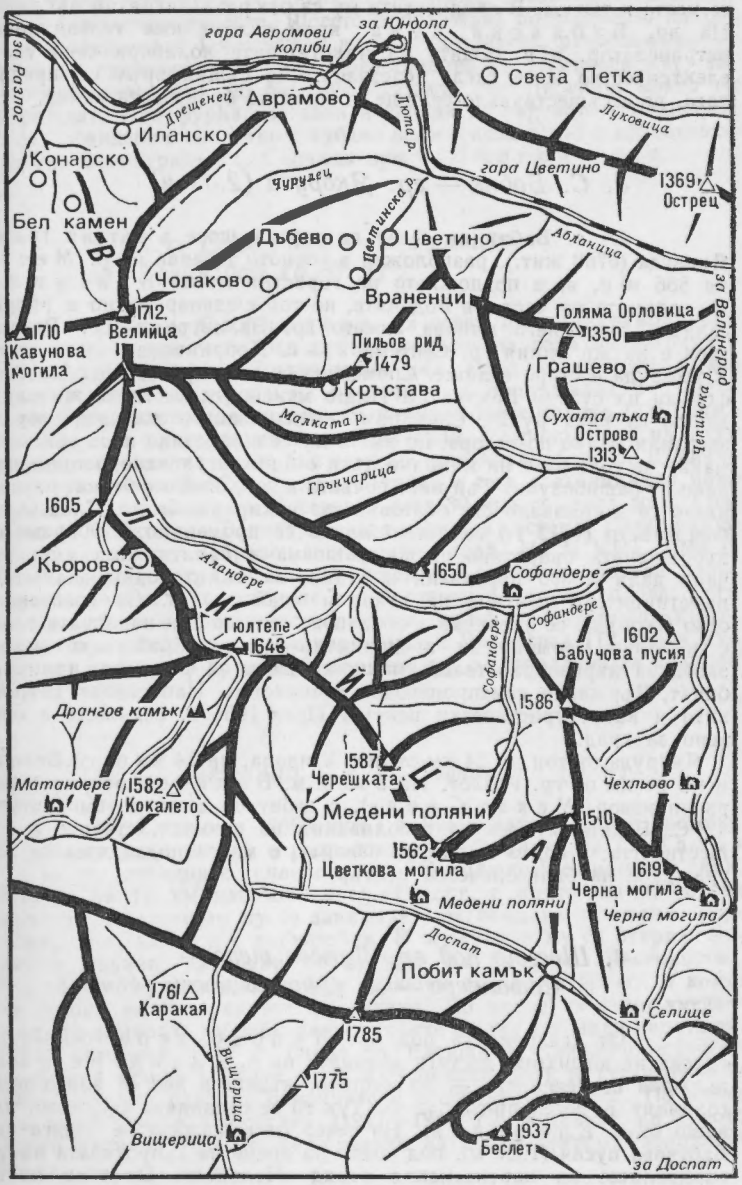
гара Аврамови колиби
за Юндола
за Разлог
Света Петка
Аврамово
Дрещенец
Люта р.
Луковица
Иланско
Конарско
гара Цветино
1369
Острец
Чурулец
Бел камен
Цветинска р.
Дъбево
Цветино
Абланица
Чолаково
Враненци
1712
Велийца
1710
Кавунова могила
Голяма Орловица
1350
за Разлог
Пильов рид
1479
Грашево
Кръстава
Малката р.
Сухата лъка
Остров
1313
Чепинска р.
Грънчарица
1605
Кьорово
Алландере
1650
Софандере
Гюлтепе
1643
Софандере
1602
Бабучова пусия
Дрангов камък
1586
1587
Черешката
Матандере
1582
Кокалето
Чехльово
Медени поляни
1510
1562
Цветкова могила
1619
Черна могила
Медени поляни
Черна могила
Доспат
Побит камък
1761
Каракая
Селище
1785
Вищерица
1775
Вищерица
1937
Беслет
за Доспат

те места и тютюн. В околностите му са открити лигнитни въглища. На вр. Бабякска чука край селото има телевизионен ретранслатор, а в къщите на някогашните колибари сега свети електричество и се гледа телезизия. На същия връх се предполага, че е съществувало селище от края на бронзовата епоха.

3. С. Бабяк — гр. Якоруда (2,30 ч)

От с. Бабяк на север се спуска шосе в китния градец **Якоруда** (6780 жит.), разположен в горното течение на р. Места на 886 м н. в. в подножието на гористия масив Бунтишка. По-голямата му част е в Родопите, но той е едновременно и рилско селище. През него минава шосето гр. Велинград — гр. Разлог, гара е на жп линия гр. Септември — с. Добринище.

Якоруда е старо селище. Споменава се още през 1508 г. в един ферман на султан Баязид II. Името му според местните жители е дошло от «яка руда». След помохамеданчването жителите му се заселили малко по-нагоре, но името му се е запазило през вековете, макар че селището на няколко пъти е било ограбвано и опожарявано от башибозуци. Тъй като почвата в землището е бедна, населението се занимавало със скотовъдство и кираджийство. След Освобождението (1912 г.) селището малко се променило. По време на въоръжената съпротива срещу фашизма и капитализма яукорудчани дали много партизани и ятаци, за чийто подвиг напомнят паметниците в центъра на града и край гарата. От изостанало село Якоруда се превърна в образцово селище при народната власт с няколко промишлени предприятия — дървообработващ завод, завод за дървообработващи машини, Завод за ремонти, промкомбинат, Държавно семепроизводно стопанство. Напоследък се развива и като туристически център. През 1964 г. селището е обявено за град.

Якоруда отстои на 24 км от лет. Юндола, на 14 км от гр. Белица и на 28 км от гр. Разлог. На 2 км в м. Банитее открит минерален извор (Мската вода), с дебит 30 л/сек и температура 42° С. Водата му лекува заболявания на стомаха, ставите и др. Местността, в която се намира изворът, е много подходяща на изграждане на балнеолечебен център.

4. Шосето под вр. Лупово тепе — г. с. Софандере — м. Дългия мост (4 ч)

От седловината под вр. Лупово тепе шосето се спуска на югоизток, достига долината на р. Аландере и продължава по течението — до мястото, където в нея се влива най-големият ѝ десен приток (2 ч). Тук то се съединява с шосето, идващо от с. Елешница. На север от водослива се издига вр. Бабучова пусия (1602 м), под който по време на съпротивата имало скривалище на партизанския отряд «Чепинец». От това място тръгнали Вела Пеева и Стою Калпазанов, за да възстановят връз-

ките на партизаните с велинградските ятаци, и загинали геройски в бой с жандармеристите. Шосето продължава по течението на реката и след около 1 ч отвежда до г. с. **Софандере**, разположено на брега на едноименната река. Представлява тих, слънчев кът, защитен от ветровете, но без обзор поради гъстите гори, които го обграждат. Има фурна, магазин и сгради на горското стопанство. Г. с. Софандере е свързано с хубаво шосе (около 6 км) с асфалтовия път гр. Велинград — с. Сърница при м. Дългия мост.

5. Г. с. Софандере — с. Грашево — гр. Велинград (6,30 ч)

От г. с. Софандере на север поема стар коларски път, който криволичи сред хубава иглолистна гора по източните спусъци на Велийшко-Виденишкия дял. След около 1,30, ч достига р. Грънчарица, пресича я и продължава в същата посока до някогашния грашевски колибак **Мече корито** (236 жит., 1,30 ч), сега присъединен към Велинград. Разположен е на голи ридове, обрасли на места със самотни или китки борове. В миналото тук имаше 5—6 схлупени колиби, а сега е възникнало ново селище. Продължава се на север и след 30 мин се стига до **с. Грашево** (800 жит.) във Велинградската селищна система, Пазарджишки окръг, някога забравен и изоставен край. На 1. VIII. 1944 г. партизаните от отряд «Чепинец» превзели селото и провели политическа акция. Това събитие е отбелязано с паметна плоча. Сега на мястото на някогашните колиби са израснали двуетажни къщи, а селото е свързано с асфалтиран път с Велинград (12 км) и има редовна автобусна връзка. Землището му се използува за локален летен курорт.

6. С. Елешница — г. с. Софандере (6 ч)

С. Елешница (2398 жит.) в Белишката селищна система, Благоевградски окръг, е разположено в долината на р. Палатик, по западните склонове на Велийшко-Виденишкия дял. Стои на 18 км източно от гр. Разлог, с който има автобусна връзка. Населението му се занимава с отглеждане на тютюн, картофи, овце, както и с дърводобив. В землището му са открити няколко църкви, датирани от времето на ранното християнство. На надгробна каменна плоча е разчетен надпис от 538 г., в който се говори за минералните му извори. По време на помохамеданчването жителите му забягнали в горите и така запазили вярата си. През октомври 1912 г. близо до Елешница станало ожесточено сражение между бойците от 27-и Чепински полк и турските войски. Чепинци разбили османците и освободили Разлог. По време на въоръжената съпротива (1941—1944 г.) жителите на селото взели активно участие. Те помагали на партизаните от Разложкия отряд.

С. Елешница е встрани от главния път, но с него го свързва шосе — от север 6 км, от юг 5 км. На 3 км северно от селото в долината на р. Палатик има минерални извори, известни още от древността. Температурата на водата е 39—56° С. Използват се за лечение на опорно-двигателния апарат, възпаления на периферната нервна система, гинекологични заболявания и др. От селото до г. с. Софандере води шосеен път, който преваля билото на Велийшко-Виденишкия дял и свързва долините на реките Места и Бистрица.

7. Билото — с. Медени поляни — г. с. Селище (6 ч)

По билото на дяла, от шосето с. Елешница — г. с. Софандере, се отделя път на югозапад. След около 2 км той се раздвоява — на запад към долината на р. Златарица и с. Елешница, а на югоизток продължава по билото и подсича от изток възелния връх Гюлтепе (1643 м). На северозапад от вр. Каракая (1762 м) отново се разделя — на югозапад върви към долината на р. Вищерица, където пак се разклонява — на запад до долината на р. Места при едноименното село, а на юг по долината на р. Вищерица до едноименното горско стопанство. Нашият маршрут е на изток. Скоро шосето се спуска до **с. Медени поляни** (725 жит.) в Сърнишката селищна система. Пазарджишки окръг. Разположено е в най-горното течение на р. Доспат сред обширни поляни. Жителите му се занимават с дърводобив и рудодобив. Шосето продължава надолу и стига до **с. Побит камък,** което се намира сред сочни ливади по десния бряг на р. Доспат. Името си е получило от скалния феномен **Побит камък** — самотна огромна риолитова скала на левия бряг на реката, приличаща на копа сено, висока около 5 м, сякаш захвърлена от исполин сред мочурливите ливади. Обявена е за природен резерват. От с. Побит камък се върви по шосето на югоизток, пресича се р. Доспат и след 2 км се стига до г. с. Селище.

8. Гр. Велинград — г. п. Черновръх (27 км)

От кв. Чепино на града асфалтово шосе поема на югозапад. На около 3 км, при водослива на реките Абланица и Бистрица, то се раздвоява — на запад по долината на Абланица, а на юг — по долината на Бистрица. След като мине моста над р. Абланица, шосето се разделя на три — на югоизток по долината на р. Лепеница, на югозапад — към м. Грашево, и на юг — по долината на р. Бистрица. На 7-ия км по последното вдясно е паметникът на партизанина Никола Божанов. Над него се разкрива част от строежа на Баташкия водносилов път. На 30 мин от паметника е м. Суха лъка, а на 40 мин от нея, вляво от шосето, има къщички. Пътят продължава на юг. При м. Дълъг мост (вдясно) се отбива шосе за г. с. Софандере. Край г. с. **Чехльово,** което отстои на около 2,30 ч от памет-

ника, стръмните брегове на реката се снижават, за да направят място на хубава поляна, в западния край на която са разположени къщите на горското стопанство. Оттук след 30 мин пътят отвежда до г. п. **Черновръх**, който носи името на издигащия се на северозапад връх Каратепе (1619 м).

През него до 1912 г. е минавала границата ни с Турция. Г. п. Черновръх представлява няколко постройки, разхвърляни сред обширна поляна, обградена с проредена иглолистна гора. Има подкрепителен пункт, смесен магазин и няколко малки вили. Това е важен кръстопът, на който би трябвало да има хижа.

9. Г. п. Черновръх — вр. Сребрен — м. Гьошев чарк (3,35 ч)

От ресторантчето до горския пункт се поема на изток по камионния път, който следи долината на Рибна река (Балъкдере), начален поток на р. Бистрица. Отминават се бараките на горските работници и там, където Сухото дере се влива в Рибна река, вдясно се отделя пътека на югоизток и нагоре по билото на тесния рид Средния бурун, иглолистното рухо на който бе унищожено от смерч. По ясно очертаващия се коларски път с югоизточна посока се продължава нагоре, докато се стигне до подножието на **вр. Сребрен** (Гюмюшчал — 1901 м, 2,30 ч). Неговото било представлява остър, продълговат ръб с дълбоки ровини по снагата му — останки от древни рудници за добив на сребро. Пътят върви на юг и след няколко минути извежда на хубави поляни. Вляво има няколко къщички и кошари на цветници. Тук се изоставя билният път, тръгва се на изток по стръмния склон и след 200 м се стига до Цветинските кошари. Минава се край тяхната южна ограда и се излиза на пътечка, която следи билото на малък рът. След 10 мин тя извежда на обширни поляни в изворната област на р. Черно дере (Карадере). Пътеката минава по левия бряг на реката, превръща се постепенно в камионен път, който следи течението ѝ, и след 35 мин стига до развалините на стар чарк. След нови 10 мин се показват овехтели дървени къщички, останали от някогашния **Гьошев чарк**. Тук има вода за пиене и удобни места за почивка.

10. Г. п. Черновръх — г. с. Селище (6 км, 1,30 ч)

За г. с. Селище се използува автобусът от гр. Велинград за с. Сърница. Асфалтовият път изкачва седловината на югозапад от вр. Черновръх, а после се спуска с доста серпентини до г. с. Селище. Има и пряка пътека. Тя започва непосредствено на юг от г. п. Черновръх, следи телефонните стълбове, минава през тревисти склонове, от които се разкрива прекрасна гледка към Доспатската котловина и рида Дъбраш, спуска се до малка рекичка и извежда на обширна заравненост сред борова гора, из

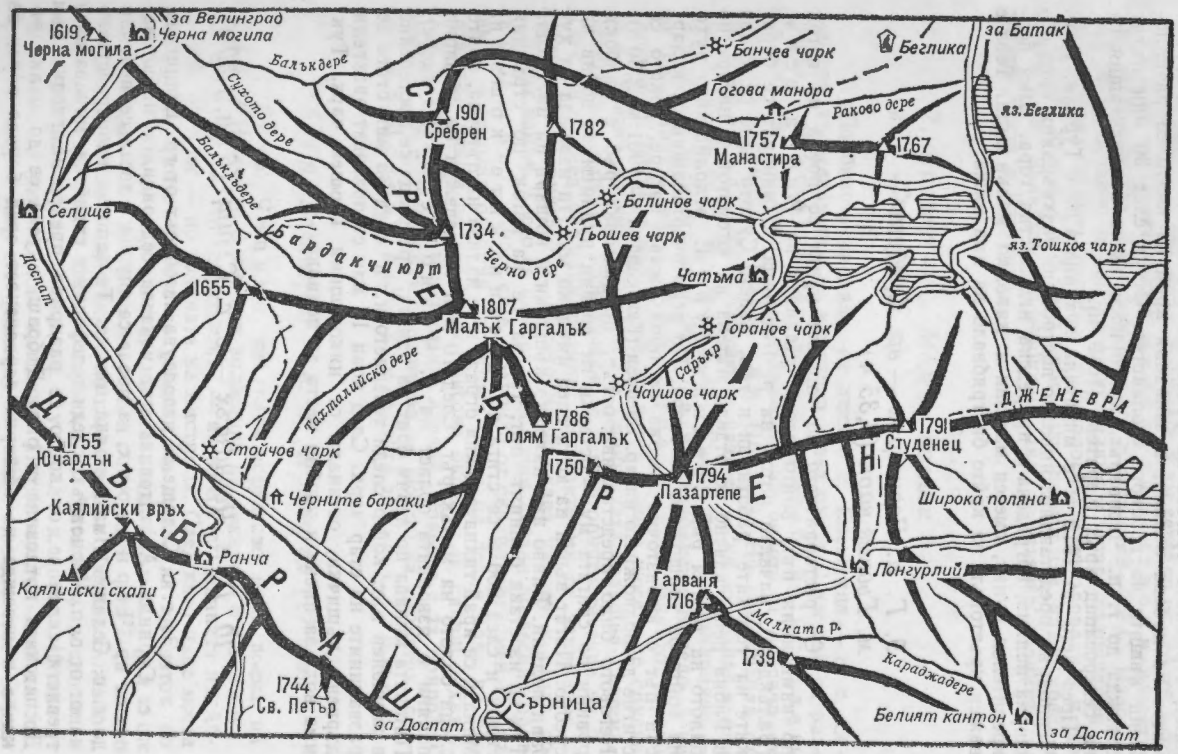

за Велинград
1619
Черна могила
Черна могила
Балъкдере
Сухото дере
Балъкъдере
Селище
Доспат
1901
Сребрен
1782
Банчев чарк
Беглика
за Батак
Гогова мандра
Раково дере
яз. Беглика
1757
Манастира
1767
Балинов чарк
Гьошев чарк
1734
Бардакчиюрт
Черно дере
Чатъма
яз. Тошков чарк
1655
1807
Малък Гаргалък
Горанов чарк
Сарьяр
Чаушов чарк
Тахталийско дере
1786
Голям Гаргалък
1755
Ючардън
Стойчов чарк
1750
1794
Пазартепе
1791
Студенец
ДЖЕНЕВРА
Широка поляна
Черните бараки
Каялийски връх
Ранча
Каялийски скали
Гарваня
1716
Лонгурлий
Малката р.
1739
Караджадере
1744
Св. Петър
Сърница
за Доспат
Белият кантон
за Доспат
СРЕБРЕН
ДЪБРАШ

която са пръснати сградите на г. с. **Селище.** То е голямо и е разположено в най-северната част на Доспатската котловина край р. Доспат, на 1300 м. н. в. Тук на базата на дърводобива и рудодобива е израснало цяло селище с административни и стопански сгради, ресторант, смесен магазин, спални помещения и др.

11. Г. с. Селище — вр. Беслет (2,30 ч)

От горското стопанство на северозапад води камионен път. На 1 км от него на запад се отделя друг камионен път, който отива до сградите и съоръженията на мината. Нагоре (югозапад) криволичи из гората ясно очертана пътека, която след около 1,30 ч извежда на билен път. Тръгва се по него на запад и като се стигне под купола на вр. Беслет, право нагоре, без път се достига тревистото му теме.

12. Г. с. Селище — изворната област на р. Черно дере (4,30 ч)

От спалнята при г. с. Селище през задния двор се пресича коларският път и се поема на изток и нагоре по пътеката, която следи билото на спускащия се до самата сграда рид. Постепенно билото остава вдясно, а добре очертана пътека следи северния му склон и след около 35 мин извежда до живописната билна поляна **Буката.** Нагоре пътеката върви по южния склон на рида. След 15 мин тя се разклонява — вдясно продължава по хоризонтал на добре очертания път, а тясна козя пътечка поема вляво нагоре, стига до една височинка, спуска се в малък овраг (10 мин) и продължава нагоре по добре очертан път. Само след 4—5 мин се изоставя и този път. Тръгва се надясно по тясна пътечка сред храсталаци и гора, по която след 20 мин се отива до прекрасна билна поляна в м. **Гюловете** — място, сякаш сътворено за отдих. Продължава се на изток по добре очертана пътека, минава се вляво край дървените огради, свива се малко вляво, пресича се малка падинка. После се поема надясно, прави се доста голям завой, отворен на север, и се стига до разклон. Вдясно добре очертана пътека води нагоре. Поема се вляво по пътеката с посока североизток. Слиза се малко надолу до една падинка, после се тръгва нагоре (югоизток), постепенно се завива на изток и се излиза при **Винчева колиба** — дървена барака, която остава вляво от пътеката, разположена сред малко наклонена поляна (1,20 ч). След като се почине, се продължава на изток, пресича се дървената ограда и се тръгва по добре очертан коларски път, който следи билото. Отначало той води на изток, после свива на североизток до север, като се изкачва ту през хубави иглолистни гори, ту през красиви билни поляни и след 1,30 ч извежда на просторната билна поляна **Ляца,** по средата на която се издига самотен стар бор. Оттук се тръгва право на изток и надолу. Пресича се една наклонена поляна,

украсена тук-там с бели камъни и самотни борове, и след около 5—10 мин се достига пътеката, която идва от Цветинските кошари (по-нататък вж. маршрут 9).

13. Г. с. Селище — с. Сърница (15 км)

До с. Сърница се отива с междуселищния автобус. Шосето следи течението на р. Доспат, минава край **Стойчов чарк** — няколко стари постройки, откъдето вдясно се отбива камионен път за г. п. Ранча, продължава край **м. Черните бараки** с почивния дом на АПК и достига селото. **Сърница** (до 1934 г. Шабанли) е голямо спретнато село (3284 жит.), център на селищна система в Пазарджишки окръг. Разположено е на левия бряг на р. Доспат. Непосредствено до западния му край достигат водите на едноименния язовир. В селото има голямо училище, смесен магазин, ресторант, малък хотел, цех за персийски килими. В 2 частни къщи е уредена спалня за екскурзионните групи. На запад се извисява стръмният горист Севди балкан (любовна планина) — част от Дъбраш, а на изток се спускат обраслите с рядка гора ридове на Велийшко-Виденишкия дял. От Сърница надолу долината на р. Доспат е залята от **яз. Доспат** — един от най-големите и най-красивите у нас (450 млн $м^3$, дълъг 18 и широк 1,5—2 км). Той е началото на голямата хидроенергийна каскада «Доспат — Кричим». Набира водите си главно от р. Доспат. В него се вливат част от водите на дъбрашките реки Канина, Вищерица и Бистрица. Привлича рибарите с дъгова пъстърва, шаран, черна мряна и др.

На 1,30 ч югозападно от с. Сърница е местното летовище **Орлино,** разположено на десния бряг на язовира сред красива поляна.

14. С. Сърница — м. Горанов чарк (7 ч)

Излиза се от североизточния край на селото и се поема по коларския път, който следи долината на малък дол. След около 30 мин до старите гробища пътят се разделя — направо и нагоре продължава по дола, а вляво започва конска пътека, която поема нагоре по южния скат на рида, спускащ се почти до селото, и след около 1 ч се излиза на билото му. Оттук пътеката свива надясно (североизток) и върви нагоре по билото на рида, докато стигне до друг разклон (1 ч) — вдясно добре очертан път се спуска към долината на р. Катранджидере, а вляво пътеката продължава да се изкачва по билото с посока север и след 1 ч достига главното било на рида при **Стамболова ливада** (Стамболовото, 1700 м н. в.). След кратка почивка се поема на север по камионен път към долината на р. Жълто дере (Саръяр), който отвежда след 30 мин до **м. Чаушов чарк** (1510 м. н. в.) — някогашна дъскорезница. Оттук пътят върви надолу по долината на р. Жълто дере с обща посока североизток и след 1 ч стига значително долинно разширение, в което някога е бил **Горанов чарк,** къщите на който

се използват от горските работници. Оттук до яз. В. Коларов има 2 варианта — по камионния път до г. п. Чатъма, разположен при южния ръкав на язовира (1,30 ч) и оттам по шосето до летовището при язовира (12 км). Вторият вариант е по пряката пътека, която е по-красива. След като се минат сградите на Горанов чарк, вляво от камионния път се отделя маркирана пътека. Тя поема по стръмния скат на гористия рид, който дели долините на реките Черно и Жълто дере. Отначало има посока север — североизток, после изток, след това пак североизток, докато стигне билото на рида (1,15 ч). Малко преди него пътеката се разделя. Продължава се вляво и нагоре. Оттук тя започва да се спуска на североизток към долината на Черно дере, отначало по-спокойно, а после наклонът се увеличава и с много серпентини достига къщичките на **Ганев чарк**, разположени сред хубави ливади с вода за пиене (45 мин, нататък вж. маршрут 9).

15. С. Сърница — г. п. Лонгурли — г. с. Широка поляна (5 ч)

Поема се по коларския път за мах. Крушето (30 мин). Продължава се нагоре (североизток), достига се южното подножие на вр. Гарваня, прехвърля се седловината и се слиза в изворната област на р. Караджадере където е **г. п. Лонгурли** (от тур. «лонгур» — дрънкане, звънене). Наоколо са обширни поляни и ливади, обградени с иглолистна гора, сред които е разположен горският пункт — някога голямо сечище и товарище на трупи. Тук през есента на 1942 г. Баташката и Кричимската партизанска група зимуват, слагат началото на партизанския отряд «Антон Иванов» и дават клетва. На изток камионен път достига асфалтовия път гр. Батак — гр. Доспат, по който, като се поеме на север, се отива до **г. с. Широка поляна**, разположено сред обширните поляни Жеравица (Турначаир). То е цяло селище с ресторант, смесен магазин и много сгради. Недалече от него е яз. Широка поляна — едно от звената на Баташкия водносилов път.

16. Г. с. Широка поляна — гр. Доспат (23 км)

От г. с. Широка поляна до гр. Доспат има асфалтов път, по който няколко пъти дневно минават автобусите, свързващи Батак и Доспат. На 10-ия км южно от горското автопанство, когато шосето започне да се спуска към долината на р. Доспат, се открива една от най-красивите гледки към едноименния язовир. Шосето се вие надолу с многобройни серпентини и достига **гр. Доспат** (2842 жит.), център на селищна система, Смолянски окръг. Разположен е на левия бряг на яз. Доспат между две върхчета — от изток Келтепе (Голи връх), а на запад Хисарът (1220 м), по които има следи от стари крепости. Според Константин Иречек до селището имало 3 крепости —

Хисарът, голямата крепост на вр. Каукъл и тази на вр. Келтепе. Георги Михайлов в книгата си «Траките» твърди, че в землището му е разкрита една от най-старите твърдини по нашите земи, датирана от XVI—XI в. пр. н. е. На вр. Хисарът има останки от селище от бронзовата епоха. То продължило живота си и през желязната епоха, когато селището било обградено с каменни стени, суха зидария. По време на римското владичество край него минавал важният път от Никополис ад Нестум за Филипопол. През феодализма тази земя влизала във владенията на деспотите Слав и Момчил, а през османското иго селището на няколко пъти било изгаряно и жителите му принудени да се изселват на нови места. Затова го наричали още Янаклъ (изгорялото) и Канлъгьол (кърваво езеро). Според едно от преданията селището било седалище на деспот, а в църквата бил открит гробът на дъщеря му, пръстенът на която според Стефан Захариев бил продаден на пазара в Сяр от някакъв французин. По време на Балканската война част от селището отново била опожарена.

За произхода на името на селището все още няма единно мнение — едни автори твърдят, че идва от «деспот» (феодален владетел), а други, че се е образувало от «до» и «спад», тъй като се намирало до спада на реката. По време на буржоазната власт Доспат е незначително бедно родопско селище. Неговият бурен икономически възход започва с установяването на народната власт и особено при строителството на каскадата «Доспат — Кричим». Макар че се простира на стръмен терен, градът е доста благоустроен. Жителите му се занимават с дърводобив, скотовъдство и малко земеделие. Напоследък се развива и рибовъдството. В него има фабрика за вълнен трикотаж, промишлен комбинат, средно политехническо училище, бензиностанция. На запад Доспат е свързан с гр. Гоце Делчев (59 км), на изток — с гр. Смолян (86 км), на север — с гр. Батак (51 км). Градът се очертава и като интересно туристическо средище.

17. Гр. Доспат — с. Късак — с. Змеица (3 ч)

До с. Змеица може да се отиде или с автобуса до гр. Девин, или пеш. Поема се по асфалтовото шосе за Девин. То пълзи по рида Доспадаг — гол със стърчащи тук-там китки борове, спомен от някогашните безбрежни доспатски гори. След 1 ч се достига билото. От него се разкрива далечна панорама към пиринските чуки, планината Славянка, Стъргач и масива на Боздаг. Продължава се по шосето. След 10 мин на юг се отбива камионен път за **с. Късак** (до 1934 г. Касъка — 534 жит.) в Доспатската селищна система, Смолянски окръг, разположено на гол скат в долината на р. Караджадере. То е малко, с обновен жилищен фонд. При гробищата вляво от пътя се спуска пътека към пролома на реката. Поема се срещу течението ѝ, минава се край каменоломната и се стига до **с. Змеица** (ст. Аланджиево, Иланджик — 1392 жит.) в Доспатската селищна система, Смолянски окръг. Намира се в малка котловина, близо до големия завой на р. Караджадере, оградено от гори и ерозирани ридове. Интересен е старинният мост над реката, който е със същия градеж

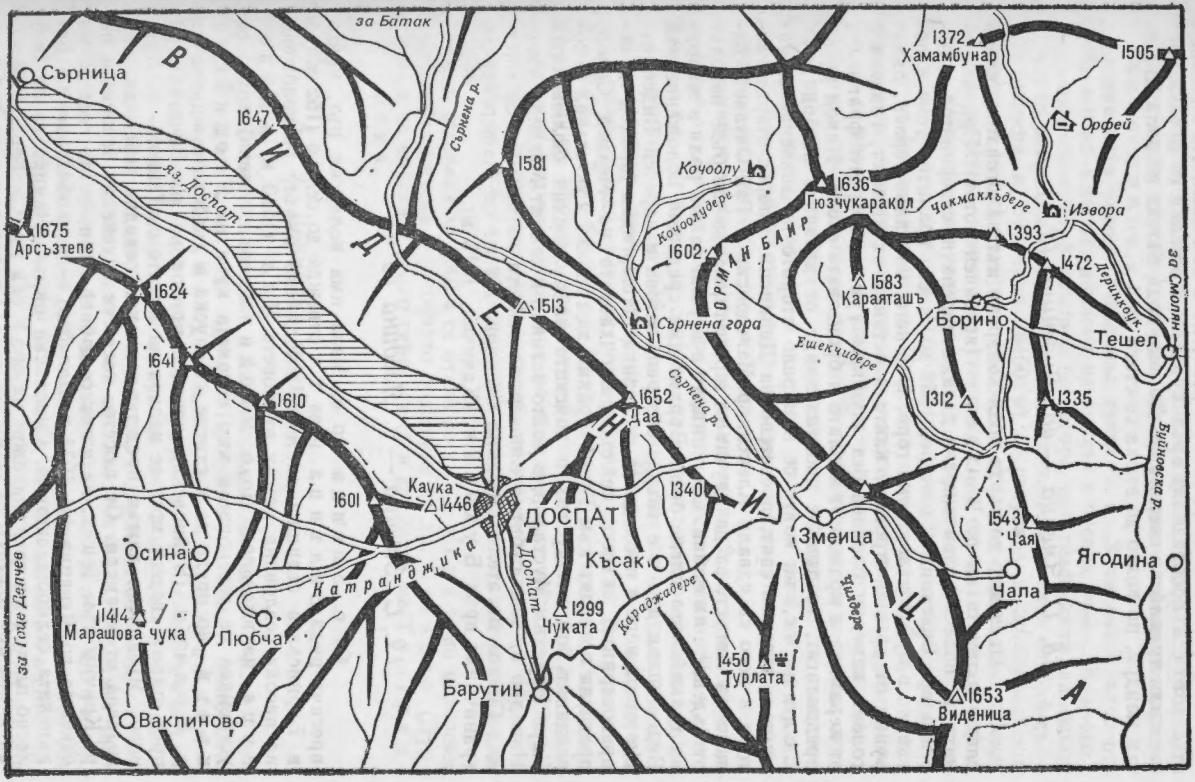

за Батак
Сърница
В И Д Е Н И Ц А
1647
Сърнена р.
1581
яз. Доспат
1675
Арсъзтепе
1624
1641
1610
1513
Кочоолу
Кочоолудере
1636
Гюзчукаракол
1372
Хамамбунар
1505
Орфей
Чакмакльдере
Извора
1393
1472
Деринкоук
за Смолян
1602
ОРМАН БАИР
1583
Караяташъ
Борино
Тешел
Сърнена гора
Ешекчидере
1652
Даа
Сърнена р.
1312
1335
Буйновска р.
1601
Каука
1446
ДОСПАТ
1340
Змеица
1543
Чая
Ягодина
Чала
Осина
Катранджика
Доспат
Късак
Караджадере
Чуядере
1414
Марашова чука
Любча
1299
Чуката
1450
Турлата
1653
Виденица
Барутин
Ваклиново
за Гоце Делчев

като Кемеров мост на Девинска река, но е по-голям. На югозапад от селото е купообразният връх **Турлата** с останки от древна крепост или тракийско светилище. До него води пътека по дола Ш е й т а н мандра, по която до върха се стига да 1 ч.

18. С. Змеица — вр. Виденица (2 ч)

От селото до върха води коларски път на югоизток, който следи долината на р. Ч и л д е р е (яребичен поток). При изворната й област прави широка дъга, отворена на североизток, и достига **вр. Виденица** (Гьозтепе, 1652 м), чието гранитно теме е потънало в буйна иглолистна гора. Под него, на малка тераса, личат руини от древни строежи, както и останки от крепост, градена с големи каменни блокове без спойка. Тук са открити фрагменти от керамика и мрамор от неолита и бронзовата епоха. Някои учени предполагат, че това е споменаваният от древните автори връх С е л м и с о с, на който се намирало второто по значение светилище в древния свят, посветено на Дионисий. Според старите автори в него са идвали Александър Македонски и Гай Октавий, бащата на Август, за да научат от жрицата, какъв ще бъде изходът от бъдещите им войни. Светилището е играло важна роля в живота на тракийското племе беси. Върхът има средищно положение във Виденишкия дял и е твърде обзорен, затова е наречен Виденица. На юг от него е проходната седловина **Машергидик** (проход на неправоверните), където се събирали хайтите на Мехмед Синап, преди да потеглят към Горна Тракия за грабеж. Тук станал и последният бой между тях и войската на рупчоския бюлюкбашия Кара Ибрахим Мустафов, в който загинал и самият Мехмед Синап. Навярно от тези събития е почерпил сюжета на драмата си «Мехмед Синап» писателят Людмил Стоянов. На юг от Машергидик е граничният връх Б у к о в и к (Каинчал, 1815 м).

19. С. Змеица — с. Ягодина (3 ч)

От с. З м е и ц а до с. **Чала** има коларски път, който пресича рида З а л ъ н ц а и за 1 ч отвежда до селото (152 жит.) в Боринската селищна система, Смолянски окръг, разположено на висока седловина между върховете Ч а л (1543 м) и В и д е н и ц а на югозапад. До с. Я г о д и н а води пътека, която се устремява на североизток към високата купа на Я г о д и н с к и к а м ъ к, но преди да я стигне, се спуска в дълбокото ждрело на р. К р и ч и м (Буйновска), начален приток на р. Въча. Оттук през стария сводест мост се излиза на шосето с. Тешел — с. Буйново. **Ягодински камък** представлява конусовидна грамада, изградена от мрамори. От шосето, което се спуска по течението на р. Кричим към Тешел, на изток се отбива клон, който след 2 км отвежда до **Ягодина** (до 1934 г. Балабан) — село (547 жит.) в Боринската селищна система, Смолянски окръг. Намира се на безлесно плато в южното подножие на вр. У ш и т е (Св. Гора, 1508 м), на който има останки от стари строежи. Според предание по време

на османското нашествие над селото станало кърваво сражение с поробителите, в което загинали много турци. И до днес тук личат следи от старо турско гробище, което местното население нарича Дивото гробе.

Ягодинската пещера (Имамова дупка) е на 3 км югозападно от с. Чала и на 1 км от разклона на шосето в посока към с. Буйново. Тук е изкуственият ѝ отвор, а по-нагоре, при трафопоста, на около 30 м над шосето, е единственият ѝ вход. Това е една от най-дългите пещери в България (6450 м), образувана в протерозойски мрамори. В нея са намерени фрагменти от керамични съдове, прешлени за вретена, тежести за станове, шила от кости, меден секач и др., които са датирали от времето на енеолита (каменномедната епоха, IV хил. пр. н. е.). Открити са фрагменти от керамични съдове и от бронзовата епоха. Пещерата е на 2 етажа. Сега се електрифицира долният, където може да се види всичко, каквото се среща в една пещера — сталагмити и сталактити, сталактони, драперии, синтрови езера и т. н. В горния етаж са намерени скелети на деца и възрастни. Те подкрепят преданието за жестоки сражения между българи и османци, както и това за затваряни хора в пещерата. Ягодинската пещера е безспорно един от най-хубавите подземни бисери на Родопите.

Ягодинските скални мостове се намират на 2 км югозападно от с. Чала. До тях води добре очертана пътека през м. Чарчилищата, от която се открива цялостната панорама към селото и околностите му. До най-големия мост може да се отиде и с превозно средство, като се мине през м. Черешево, изпъстрена със сочни ливади, разпрострели се под върховете Дурдага, Кабата, Гроба и др. Малката рекичка, която е сътворила тук скалните мостове, през лятото почти пресъхва и тогава може да се мине под огромния свод на големия мост и да се стигне до красивите водопади. Тези мостове нямат величието на Чудните мостове, но все пак са един природен феномен, който рядко се среща.

От с. Ягодина за 1,40 ч се отива до с. Триград по коларски път, който минава в източното подножие на вр. Стенето (Дурдага) и се спуска с много серпентини в долината на Триградска река.

I. 2. Девинска планина

Девинска планина е източно разклонение на Велийшко-Виденишкия дял. Простира се между дълбоките долини на реките Катранджидере и Девинска — от север, Въча — от изток, Хайдушки дол и Буйновска — от юг, а на запад опира до вр. Гьозчукуракол (1636 м). Има западно-източна посока, с дължина 25 и ширина 8—10 км. Три мощни издънки от вр. Гьозчукуракол формят орографския ѝ скелет. Най-високият връх е Хамамбунар (бански кладенец, 1686 м), който се издига на югозапад от гр. Девин. Други по-лични върхове са: Кафова бача (1517 м), Керез (1284 м), Преслоп (1231 м), Равна тикла

(1125 м) и др. В самото сърце на планината се намира тектонска та падина Кастракли — с чудесни ливади и венец от борови гори, заели обграждащите я склонове на Олукгидик, Хамамбунар, Паниргидик и др. В нея е разположена единствената туристическа хижа Орфей. Поради значителната надморска височина на Девинска планина, населените места са малко и се намират предимно в долинните разширения на Въча и Девинска река — гр. Девин, с. Грохотно, с. Тешел. Единствено с. Борино е сред малка планинска котловина в южните склонове.

Съвременният релеф на тази част от Западните Родопи е резултат на силна тектонска дейност, започнала от началото на неогена, когато старата кристалинна основа била разрушена и припокрита от вулкански маси. Планината е изградена главно от олигоценски риолити и пясъчници, по-малко гнайси и мрамори. Тя спада към планинската климатична област. Характеризира се с по-ниски температури, малка годишна амплитула, по-изобилни валежи. Средната годишна температура е 4—8° С — най-ниска — 18—20° С, най-висока — +30—32° С. Годишните валежи се движат от 650 до 800 мм. Есента е по-топла от пролетта. Нормално преобладава ясно време, но през зимата понякога духат силни ветрове, придружени със снежни бури. Често се появява и «бял вятър» с фьонов характер. Духат предимно западни и югозападни ветрове, които под влиянието на силно пресечения релеф търпят съществени изменения. Хидрографската мрежа е гъста, но много от малките реки имат непостоянен дебит. По-значителна река, която води началото си от планината, е Извора (Шиникдере). По долината — минава асфалтов път от с. Тешел за г. с. Извора и х. Орфей. Карстови извори има при кв. Настан, г. с. Извора и др., а минерални — край гр. Девин, г. с. Извора. Девинската планина е интересен туристически обект и напоследък се посещава от доста туристи. Изходни пунктове са: гр. Девин, с. Тешел, с. Грохотно и с. Борино, които са свързани с асфалтови пътища.

20. Гр. Девин — Каурско кале — Кемеров мост (6 ч)

Гр. Девин (до 1934 г. Дъовлен, 7341 жит.) е разположен на двата бряга на Девинска река (ляв приток на Въча) сред малка хълмиста котловина на 710 м н. в. Защитен е естествено от всички ветрове с венец от планински възвишения — Челята, Гребенец, Погорец, които му придават твърде живописен вид. Районът на Девин със своето благоприятно географско местоположение е привлякъл хората още от най-дълбока древност. Редица изследвания потвърждават, че тук още в тракийско време съществували селище и светилище. В м. Потреба е намерена четвъртита каменна поставка с релефно изображение на танцуваща двойка. Предполага се, че е част от статуята на много почитания от траките бог на веселието Дионисий. Големият брой монети от римско време също са доказателство за съществуването

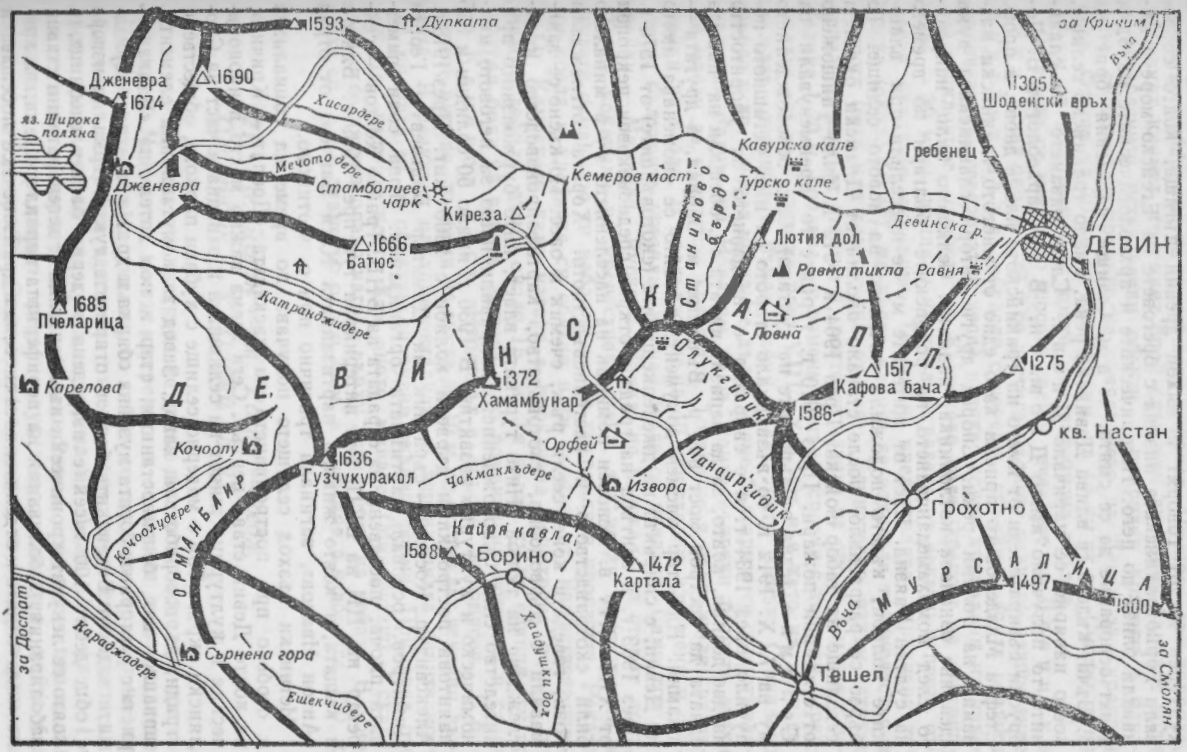

1593
Дупката
за Кричим
Вьча
Дженевра
1674
1690
Хисардере
1305
Шоденски връх
яз. Широка поляна
Кавурско кале
Гребенец
Мечото дере
Дженевра
Стамболиев чарк
Кемеров мост
Турско кале
Станилово бърдо
Киреза
Девинска р.
ДЕВИН
1666
Батюс
Лютия дол
Равна тикла
Равня
1685
Пчеларица
Катранджидере
К
А
П
Л.
Ловна
Н
С
Д
Е
В
И
Н
1372
Хамамбунар
Олукгидик
1517
Кафова бача
1275
Карелова
1586
кв. Настан
Кочоолу
Орфей
1636
Гузчукуракол
Чакмакльдере
Извора
Панаиргидик
Грохотно
Кочоолудере
ОРМАНБАИР
Кайря кавла
1588
Борино
1472
Картала
М У Р С А Л И Ц А
1497
1600
Вьча
за Доспат
Караджадере
Сърнена гора
Хайдушки дол
Тешел
за Смолян
Ешекчидере

на селище в далечното минало. За интензивния му стопански и културен живот говорят и някои древни пътища, които свързвали Горнотракийската низина с бреговете на Егейско море и минавали близо до него. Историческите и археологическите находки дават основание да се смята, че в м. Селище на левия бряг на р. Въча, където се влива Девинска река, имало тракийско селище, което навярно се наричало Диове. След идването на славяните то получило името Дьовлен. В него археологът В. Добруски съзира следи от името на тракийското племе диове, а проф. Стефан Младенов го приема като едно от многото тракийски названия на големи реки. Според други автори славянската дума «девлян» означава котловинка, падинка. Селището било напуснато след помохамеданчването на родопските българи по времето на султан Баязид. Част от жителите му се преселили при влашките колиби, където положили началото на новото селище. То бързо се разраснало, после станало околия от Драмски окръг и седалище на табор войска. През 1904 и 1912 г. било унищожено от стихийни пожари. През 1910 г. турците го преименували на Селимие (една от дъщерите на султана). След освобождението му на 7. X. 1912 г. то възвърнало старото си име. Сегашното получило през 1934 г. и е свързано с преданието за упоритостта на две девици, които, за да запазят вярата си, обещали на пашата едната да построи мост над р. Въча при м. Забрал, а другата — джамия. Най-стар писмен документ, в който се споменава името на Девин, е списъкът на джелепкешаните (скотовъдците) от 1576 г. През 1963 г. в центъра на града е открит средновековен некропол от XIII—XIV в. Основен поминък на населението му в миналото били скотовъдството и растениевъдството. Хората отглеждали кози, говеда и коне, сеели ръж, ечемик и овес. По-късно се занимавали с дърводобив, скотовъдство, картофопроизводство и отглеждане на тютюн. Нито турската власт, нито буржоазното правителство след Освобождението направили нещо за неговото икономическо и културно развитие. В 1936 г. имало 50 солидни и 350 паянтови постройки и дървени колиби с 1800 жит. През 1918 г. Александър Костов — съратник на Димитър Благоев и Георги Димитров, основал партийната организация. Това сочи паметната плоча, поставена на сградата на БНБ. Трайчо Костов — секретар на ЦК на БКП, бил интерниран тук през 1939 г. Близо е и къщата, в която живяла партизанката Катя Ванчева от отряд «Антон Иванов», загинала трагично при с. Фотиново.

Истински възход селището получава по време на социализма и особено при построяването на каскадата «Доспат — Кричим», на която Девин става център. Сега заема важно място в икономическия и културния живот на селищната и западната част на Смолянски окръг. Той е модерно селище с хубави паркове, обществени сгради, дървообработващ завод, Завод за комутационни елементи, шивашки цех, бензиностанция, стар и нов хотел на «Балкантурист» с ресторант, богата музейна сбирка и др. На базата на термалните води от Беденските бани и откритите тук 4 термални извора с общ дебит 100 л/сек е изградена модерна балнеолечебница, в която се лекуват хронически възпалителни и дегенеративни ставни заболявания, заболявания на периферната нервна система, на храносмилателната и отделителната система и др. Тя вече се посещава и от доста чуждестранни гости. Напоследък на базата на големия

карстов извор Вриса и чистите балкански реки са построени няколко рибарници за промишлен риболов. Прекрасната природа, хубавият климат, големият брой слънчеви дни, минералните води и интересните исторически обекти и природни красоти в близката околност са причина за обявяването на Девин за курортен град. Отстои на 70 км от гр. Кричим, на 45 км от гр. Смолян и на 40 км от гр. Доспат, с които има автобусна връзка.

От града се поема по шосето срещу течението на Девинска река. След около 1,20 ч се достига малкото долинно разширение Азисова лъка, обрасло с череши, ябълки и други овощни дръвчета. На североизток тясна пътека, която криволичи из урвестите склонове, извежда на **Каурското кале** (крепост на неверниците — 30 мин), кацнало на чука, оградена от реката, с почти отвесни скалисти склонове. Темето ѝ представлява заравнена тераска (около 50 м^2), на която някога се издигала труднодостъпна крепост (сега има само руини от нея). Единствено откъм изток е запазена част от стената ѝ, която се издига на около 2 м и е с дебелина 1,20 м. Градена е с ломени камъни, споени с хоросан. Предполага се, че е строена през VIII—X в. От нея като на длан се виждат отсрещните бърда Бабин град, Люти камък, Станилово бърдо и др. Според предание дълго време българите се съпротивлявали на ордите на Ибрахим паша, които въпреки бесните атаки не могли да превземат крепостта. Тогава те я обкръжили, разчитайки на глада. В продължение на 40 дни гладни, изтощени и оредели, българите устояли, но най-после се предали. Само три девойки — Марийка, Руска и Шинка, не поискали да сторят това. Те се покачили на крепостната стена, завързали плитките си и когато османците ги наближили, се хвърлили в пропастта. Реката ги поела в хладните си обятия и ги скрила от нашествениците.

От Каурското кале нагоре е прокарана пешеходна пътека по цялото дефиле, дълго около 15 км. Тя върви ту по единия, ту по другия бряг на реката, минава през романтични мостчета и стига до Кемеров мост. Проломът е твърде живописен. В бистрите вирове, дълбоки на места до 10 м, се отглеждат вековни дървета. В резултат на хоризонталната и вертикалната цепителност на рислита са се образували чудни скални форми. Привлича със своята импозантност **Каменното минаре** (Минареташ) — скала, която се издига право нагоре върху левия бряг на реката. В основата си тя е с диаметър около 30 м, а височината ѝ достига 150 м.

21. Гр. Девин — м. Равня — седл. Олукгидик — х. Орфей (5 ч)

От центъра на града се поема на югоизток, към долния му край. Минава се мостът над реката и се завива рязко надясно. Покрай сградата на училището пътят се изкачва стръмно на юг. След това се тръгва вдясно по пътека, която постепенно прави широка дъга, високо над града, отворена на запад. След около 1 ч се достигат сбширните цветни поляни **Равня**, сред които има малък параклис. Според едно предание тук имало манастир, който бил много богат и красив. Самото място, където се намират руините,

носи славянското название Вертоград (красив град). И наистина наоколо природата е рядко красива — борова гора, ливади и студена изворна вода. От Равня се разкрива прекрасна панорама към стръмния връх Гребенец и сгушилия се в дълбоката долина на Девинска река гр. Девин. Оттук право на юг пътеката извежда до билото на рида. На билото почти под прав ъгъл се завива на запад. Вдясно под пътеката се вижда лятна къща. Продължава се нагоре, докато се стигне до стария път от гр. Девин за с. Борино и се тръгва по него. При близкия завой се поема по пътеката вдясно, която стръмно се изкачва по източния горист склон на рида. След около 40 мин тя отвежда до седловинната поляна **Паово** (Пао), на която са разположени няколко къщички и има чешма с обилна вода. Оттук се върви по изоставен горски път по хоризонтала на югозапад, сред иглолистна гора, като се прави широка дъга на запад. След около 1 ч се достига друга седловинна поляна на рида Олукгидик (улеен проход), в северния край на която е разположена девинската **Ловна хижа** — стара двуетажна, паянтова сграда, сега използувана за нуждите на горското стопанство. От нея приятна пътека продължава на запад през млада борова гора и пресича широка билна поляна. Оттук е най-удобно да се посети първенецът на планината вр. **Хамамбунар** (бански кладенец, 1686 м), получил името си от кладенеца с корито, който се намира на темето му. След полянната пътеката свива вляво и се спуска на югозапад в **Кастраклийската котловина** — обширна тектонска падина със значителен наклон на юг. На места сред нея се издигат малки живописни върхчета, обкичени с китки борове. Обрасла е цялата с трева и представлява прекрасно високопланинско пасище, с дължина в посока запад—изток над 3 км и ширина 2—2,5 км. В източната й част има малък язовир за напояване, а в южната е х. Орфей. Предполага се, че тук е имало лятно юрушко селище. За това свидетелствуват останките от гробище в центъра на поляна. Легенда разказва, че една есен, когато юруците поели за Беломорието, забравили една кобила. Учудването им било много голямо, когато пролетта намерили кобилата вече с конче, живи и здрави. Оттогава нарекли местността Кобилино (Кастракли). За името й обаче има и други версии: от «кастрак» — каракачанин, от «кастря» — дялам клони, от «кастрак» — в смисъл на лагер. Напоследък тук бе открито палеолитно находище с кремъчни оръдия на труда и голям тракийски могилен некропол, което означава, че котловината е била обитавана от най-древни времена.

Значителна част от котловината и околните ридове влизат в пределите на природния резерват **«Кастракли»**. Той има площ 124 ха с доста разнообразен релеф, скален състав и почви. Целта е да се запазят естествените големи находища на черен бор, който според френски специалисти е уникален за Европа. Възрастта на дърветата е от 60 до 250 години, като преобладават по-възрастните. В резервата има още бук, габър и по-малко ела и смърч. Подлесът е сравнително беден, а тревната покривка — доста разнообразна. Срещат се и някои редки видове — Хаберлея родопензис, свещица, подъбниче, миши уши, лопен, дигиталис и др. В резервата има елени, сърни, диви свине, глухари, сови, сини гарги, врани и др. В югозападния край на котловината е х. Орфей — няколко стари сгради на горското стопанство са преустроени в хижа с капацитет

50 места[1]. Разположени са на хубава поляна край р. Извора на 1190 м. н. в. Завършена е и нова малка хижа. Оттук минава екскурзионен маршрут.

22. Гр. Девин — м. Мандрала — х. Орфей (5 ч)

От Девин до х. Орфей може да се стигне и по стария път от града за с. Борино (до училището вж. маршрут 20). След него вместо надясно по пътеката се продължава направо по трасето на стария път, което криволичи през малки била и суходолия, пресича м. Подлъг, минава през местностите Мандрала и Ливадите и се изкачва високо над с. Грохотно. Тук се откриват красиви гледки към дълбоките долини на Въча, Мугленска и Триградска река, към югозападните склонове на Чернатица и масива на Мурсалица. Продължава се по пътя, който скоро отвежда до м. **Овчарника**, където личат останки от древен път с огромни насипи, по които минавало трасето. На около 20 мин от това място вляво има чешма, а вдясно — обори. Продължава се по пътя, който се вие по южните склонове на рида Панаиргидик. Тук юруците всяко лято организирали продажба на добитък. След около 1,30 ч той постепенно започва да се спуска към долината на р. Извора и асфалтовото шосе Тешел—х. Орфей, с което се свързва при сушилнята на г. с. Извора.

На около 500 м северно е х. Орфей, а насреща пътят продължава за с. Борино.

23. Гр. Девин — ск. Слона — с. Грохотно — х. Орфей (4 ч)

На 2 км източно от града е м. **Забрал** — малко долинно разширение на р. Въча. През него минава шосето, свързващо гр. Девин с гр. Кричим. Тук е възникнала малка махала, къщите на която са разположени по двата бряг а на реката. Поема се по шосето на юг. След 2 км се достига **Настанския мост**, под който се сливат Широколъшка и Буйновска река и носят вече името Въча. Пред него шосето се раздвоява. Поема се през моста по шосето за Доспат. След 1 км от моста (вдясно) на левия бряг на Буйновска река се вижда **Слона** — красива скална скулптура в протерозойски мрамори, наподобяваща слон. Продължава се по шосето на запад, минава се край девинските рибарници, кв. Настан и след 5 км се достига **с. Грохотно** (886 жит.) в Девинската селищна система, Смолянски окръг, разположено на левия бряг на реката. Жителите му се занимават с дърводобив, земеделие и скотовъдство. Според едно местно предание името му идвало от «грях». По време на масовото помохамеданчване мъжете от селото не приели исляма

---

[1] Капацитетът и надморската височина на хижите са взети от „Списък на туристическите обекти, стопанисвани от БТС, към 31. XII. 1981 г.", изготвен от Икономическа дирекция към ЦС на БТС.

и били изклани, а жените се помохамеданчили и сторили грях. Според друго предание на мястото на близката овощна градина имало старо българско селище. Това може би ще се потвърди, тъй като там са открити останки от зидове. От северозападния край на селото по стръмнина поема камионен път, който криволичи по южните спусъци на Девинска планина и извежда след около 1,30 ч до стария път от гр. Девин за с. Борино, недалеч от м. Овчарника (нататък вж. маршрут 22).

24. С. Грохотно — с. Тешел — г. с. Извора — х. Орфей (13 км)

След с. Грохотно долината на Буйновска река се превръща в тясно дефиле с надвесени над пътя и над нея високи надупчени скали, които на 6-ия км се разтварят, сякаш за да скътат в пазвите си **Тешел** — малко селце (97 жит.) в Девинската селищна система, Смолянски окръг, състоящо се от горско стопанство, ВЕЦ «Тешел» и няколко къщи. Разположено е при сливането на Буйновска и Триградска река, сред високи скали. Тук течението по речните долини раздухва топлината от напечените скали и се образува горещ вятър, откъдето и името му (на арабски «аташ ел» — огнен вятър). Тешел е възел на пътища на югоизток за с. Триград, на запад — за гр. Доспат, на северозапад — за х. Орфей и на североизток — за гр. Девин. От Тешел за х. Орфей води асфалтов път (7 км) по долината на р. Извора. Отначало той прави няколко красиви серпентини и набира височина, от която се открива прекрасна гледка към селото. После се провира през ждрелото на реката, която лятото пресъхва, но при топенето на снеговете и при поройни валежи се превръща в буен поток. Той влачи всичко по пътя си и като в шиник го събира в тясното ждрело, затова хората са нарекли реката Шиникдере, а заради изненадите, които им е поднасяла, е получила и прозвището Подло дере. Шосето продължава нагоре и след 1,30 ч отвежда до първите постройки на г. с. Извора в м. Топлия извор. Тук то пресича стария път от с. Борино за гр. Девин. През есента на 1943 г. горското стопанство и гатерът при него били нападнати от партизанския отряд «Антон Иванов».

На 500 м северно от горското стопанство е х. Орфей.

25. С. Тешел — с. Борино — х. Орфей (12 км)

От с. Тешел шосето продължава на запад, минава през най-голямата теснина на ждрелото на Буйновска река, наречена **Вълчия скок.** Стара легенда разказва, че през лютите зими вълците я прескачали, за да съкратят пътя си до околните селища. Продължава се още известно време през теснината и на 7-ия км се навлиза във високопланинската хълмиста Боринска

котловина, сред която е с. **Борино** (Карабулак — черни були, 2505 жит.), център на селищна система в Смолянски окръг. Разположено е в склоновете на Кайракавала и Ярбурунския рид на 1140 м н. в. Новите му къщи са скупчени край шосето гр. Девин — гр. Доспат. Климатът му е преходно средиземноморски с планинско влияние. Жителите му се занимават с картофопроизводство и животновъдство. Има фабрика за производство на борови и хвойнови масла. Борино е благоустроено селище — електрифицирано, радиофицирано, водоснабдено и отчасти канализирано. Предполага се, че е възникнало по време на османското иго на мястото на юрушка стоянка. В землището му са открити палеолитно находище (м. Кастракли), следи от първобитния човек от мустерската епоха и славянски некропол от X—XI в. в местностите Чакмаклъ, Чакмаклъдере и Завоя. На 1. VIII. 1943 г. мандрата над селото била нападната от Чепинската чета на партизанския отряд «Антон Иванов».

От североизточния край на селото поема нагоре камионен път (5 км), който прави няколко големи серпентини, набира височина, от която се разкрива обширна гледка към Боринската котловина и селото, следи трасето на стария път за Девин, преваля рида Кайракавала и се спуска в долината на р. Извора при едноименното горско стопанство.

26. X. Орфей — Кемеров мост (3,30 ч)

На северозапад от хижата поема стръмен каменист път, който се провира през стара борова гора и след 30 мин отвежда до приказно красиви поляни под вр. Кушбурун. В източния край на най-голямата се издига скромен паметник на загиналите през март 1944 г. партизани от легендарния отряд «Антон Иванов». При своето отстъпление те минали оттук, за да вземат скритото от тях брашно при акцията в г. с. Извора, но поради големия сняг и тъмнината не могли да открият скривалището. Гладни, изтощени и премръзнали се върнали на север, но попаднали в засада. В кратка схватка с многочисления враг загинали Сабитай Леви (Жмакен) и Давид Давидов (Трън). От паметника се тръгва по едва очертаваща се пътека на север (вляво остава билото), която се спуска по северния скат на рида между гъсти иглолистни гори, на места изпъстрени с китки брези. Върви се надолу, малко наляво и след 50 мин се излиза на широка поляна, която се пресича от шосето яз. Тошков чарк—х. Орфей. Зад него е Разсадника, ограден с дървена ограда. Той се обикаля отляво и се продължава по едва очертаваща се пътека надолу, с дъгов завой надясно. След около 1 ч по вече оформил се път се стига до рампа за товарене на трупи, а 5 мин по-късно — до долината на р. Катранджидере. Вляво остава **вр. Керез** (1284 м), околността на който е резерват на муфлони и други ценни животни. По долината на Караджадере минава шосето, което свързва яз. Тошков чарк с х. Орфей, а вдясно коларски път продължава към долината на Девинска река и известния Кемеров мост (40 мин).

27. Х. Орфей — г. п. Снежанка — г. с. Дженевра (4 ч)

Поема се на север от хижата по пътя за яз. Тошков чарк, минава се край Разсадника, достига се долината на р. Катранджидере, където пътят се разделя — надясно до долината на Девинска река, а срещу течението ѝ отвежда до яз. Тошков чарк. Вляво срещу течението на р. Катранджидере минава през г. п. Снежанка, близо до който е лобното място на партизанина Дончо от отряд «Антон Иванов», продължава нагоре и извежда до г. с. Дженевра (2 ч), разположено в изворната област на р. Катранджидере, на изток от яз. Широка поляна. В горското стопанство има фурна, магазин, спални помещения. Според едно предание в миналото тук идвали генуезци (местните хора ги наричали дженевризи) да купуват угоен добитък (суват) и оттам цялата околност била наречена Дженевра (Джиневра).

I. 3. Триград

Едно от най-красивите родопски плата е Триградското. То заема пространството източно от Виденишкия район, между реките Кричим (Буйновска) и Мугленска, от изворите до водослива им. Дълго е 18 и широко 9 км. Изградено е от амфиболити, кристалинни шисти и варовици. Много понори и въртопи са надупчили повърхността му и над 90 пещери са открити и изследвани досега в него. Триградска река и притокът ѝ Чаирска река го прорязват от юг на север и образуват дълбоки, скалисти проломи (ждрела), между които се издигат хребетите Чамлия (Мугленски), Триградски и Ягодински. Главното оформление на Триградския район е станало през неогена и кватернера. Най-разпространени са метаморфните скали, следвани от магмените и седиментните. Широко е развита протерозойската свита на мраморите, върху чиято основа са измоделирани различните карстови форми. Между вр. Стенето (Дурдага), с. Чала и с. Тешел мраморите изграждат северната част на мантията на Барутин-Буйновския гранитен плутон, която в източната част се разкрива и заема огромна площ между селата Триград, Гьоврен, мах. Жребево, мах. Чамла и с. Кестен.

Триградският район има планински характер. Средната му надморска височина е 1400—1500 м. Климатът му е типичен планински, но поради карстовия характер на подложката и теченията по дълбоките долини на реките има някои особености. Най-много валежи падат през юли, а най-малко — през август и септември. Средната годишна температура е движи от +8,7 до —4,7° С в зависимост от височината. Преобладават западните ветрове, а пролет по склоновете се чувствува осезателно фьонът. Триградският район е безводен. Най-голямата река, която извира от него, е Триградска (в началото си се казва Кестенска), с притоците си Форговска, Чаирска и Мугленска река — десен приток на Буйновска река.

Триградският район е населен от най-дълбока древност. Намерените кремъчни оръдия на труда в м. Чакмакбурун говорят за живот по тези места още от палеолита, а откритите в пещ. Горни Раж хромели, овъглено жито, оръдия от кости, орнаментарна керамика доказват, че районът е бил обитаван през ранния енеолит и желязната епоха. В пещ. Харамийска е установена халщадска култура, свързана с траките. Тук са разкрити и няколко могилни некрополи от желязната, римската и късноантичната епоха, а в м. Краево — славянски гробове.

В Триградския район има само една хижа — Триградски скали. Част от него е гранична зона и може да се посещава със специално разрешение.

28. С. Тешел — с. Триград (12 км)

От с. Тешел се поема на юг по асфалтово шосе срещу течението на Триградска река. След 3 км в нея се влива Мугленска река, по която на изток води шосе за с. Мугла. Продължава се на югозапад край скалите по долината на Триградска река. След около 2 км на десния ѝ бряг се вижда самотна постройка — реставрираната стара дървена джамия, която според преданието била издигната от Айше — дъщеря на султана, в памет на загиналия ѝ съпруг. Говори се, че на това място станало голямо сражение между османските нашественици и Гордю войвода. В него загинал турският военачалник, но и Гордю бил тежко ранен и после починал от раните си. Над джамията, на височината е с. Гьоврен. Според местните жители то било основано от войнишките семейства, оставени за охрана на джамията. Оскъдни данни обаче говорят, че било изгорено поради непокорството на жителите му, което навежда на мисълта, че е съществувало и преди нашествието на османците. Продължава се по шосето и се навлиза в Триградското ждрело. Скалистите брегове се стесняват. На места в цепнатините се виждат малки цикламени цветчета с дебели сребристи листа — ендемитът Хаберлея родопензис (силивряк), открит от норвежкия естествоизпитател Хаберлей. Стига се до тесен скалист проход, през който едва се промъква реката и образува продълговатия и дълбок Османов вир. Сега тук каменен мост съединява двата бряга, но по време на османското владичество не е имало нито мост, нито път. С малка лодка пътниците се самообслужвали. След като се мине Османов вир, идва малко долинно разширение. Тук в Триградска река се влива Чаирска река, по долината на която води път към Триградските чаири (ливади) при Чаирските езера. Върви се все по шосето. Проломът става по-дълбок, по-тесен, а реката се пени, шуми и скача по стъпаловидни скали, обрасли на места с воден мъх. Водите ѝ намаляват, бреговете ѝ стават още по-тесни и стръмни. Стига се до малко вирче под скалите, от което нагоре по каменната долина вода не тече. Пътят е продълбан по левия бряг в скалите и минава през 80-метров тунел. Тук се очертава едно 500-метрово ждрело, с високи над 300 м отвесни брегове, надупчени и напукани на места с прорасли по тях хилави чадъробразни борчета,

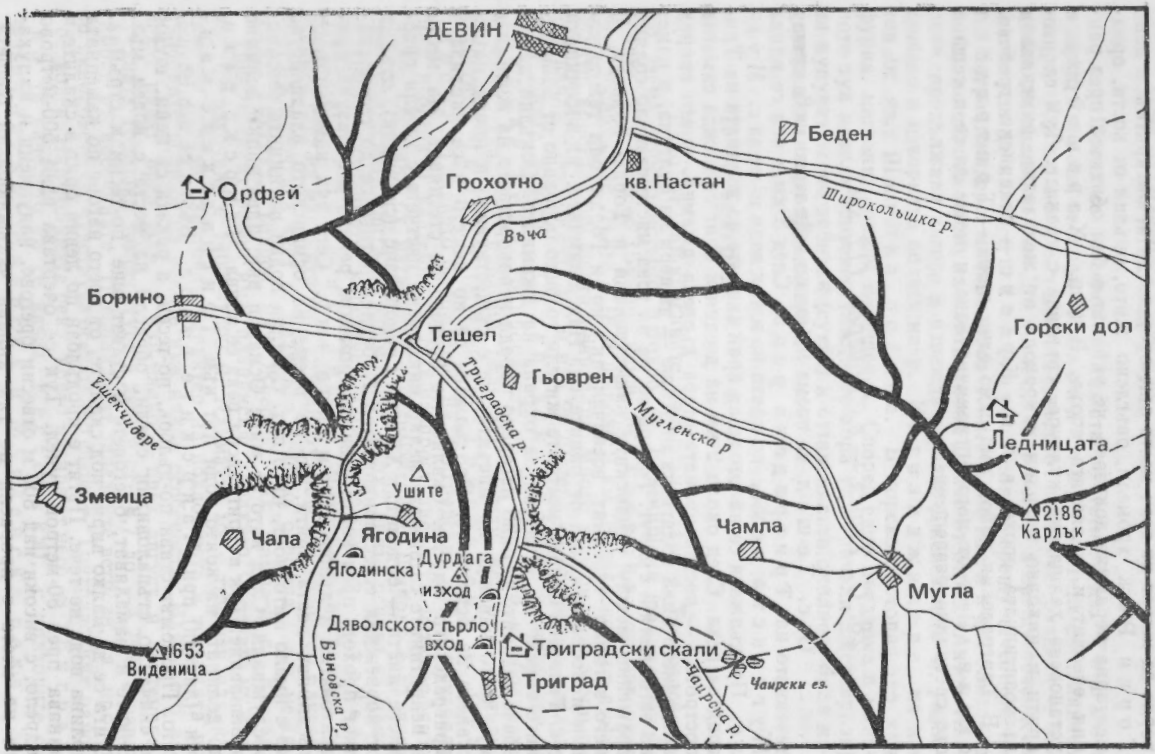
ДЕВИН
Беден
Орфей
Грохотно
кв.Настан
Широкольшка р.
Въча
Борино
Тешел
Горски дол
Гьоврен
Триградска р.
Мугленска р
Ешекидере
Ледницата
Змеица
Ушите
2186
Карлък
Чала
Ягодина
Чамла
Ягодинска
Дурдага
изход
Мугла
Дяволското гърло
вход
1653
Виденица
Триградски скали
Триград
Чаирска р.
Чаирски ез.
Буновска р.

огласяни от цвърчането на ръждивите скални лястовици. Тясна синя ивица очертава небосвода.

Малко над тунела е изкуственият вход на пропастната пещера Дяволското гърло (Клокотник, Харлог). Отпред е оформен малък паркинг, над който е къщичката на екскурзовода. До естествения вход на пещерата се стига след един стръмен завой на шосето. Той представлява 2 дълбоки скални отверстия, в първото от които водата скача в дълбоката пропаст чрез 42-метров водопад, разбива се на дребни капчици и като пушек от комин излиза от съседното отверстие. При опит за изследване на пещерата загиват спелеолозите Сияна и Евстатий от Варна — събитие, отбелязано с паметна плоча. На няколко метра от водопада, в скалистата пукнатина е направен вход, който е осветен. По много железни стъпала се слиза в Голямата зала, където непрестанно бучи разбунената река. Може да се проникне и до самата река, за да се види една колкото изумителна, толкова и страшна гледка. Водата от водопада тече през Голямата зала между огромни каменни блокове. Нагоре по пътеката чрез железните мостчета се наднича към Малката зала, в която има голям еворзионен котел. По-нататък само пещерняци, екипирани с водолазни костюми и алпийски съоръжения, могат да проникнат до Галерията на прилепите, Балконите, Малкия водопад и Горния сифон, а нашият път води нагоре по стълбичките към изкуствения тунел, който ни извежда на «бял свят».

На 1,5 км южно от Дяволското гърло до стопанския двор сред малка тераса на десния бряг на Триградска река се издига **х. Триградски скали** — модерна триетажна сграда, отлично обзаведена, водоснабдена, електрифицирана, с парно отопление. Разполага с 68 места в стаи с по 2 и 3 легла и обща спалня с 20 легла. Има ресторант-столова за 60 души и лавка за хранителни продукти. На 500 м югозападно от нея е **Триград** — село (978 ж.) в Девинската селищна система, Смолянски окръг. Разположено е по двата бряга на едноименната река, в малко долинно разширение между 3 купообразни върха, приличащи на крепости (градища), откъдето някои автори извеждат името му. Други смятат, че то идва от 3 греди, които били прехвърлени през реката за мост, че 3 пъти е горяло и т. н. Предполага се, че е възникнало на това място при завладяването на Родопите от османските нашественици. В околностите му обаче са открити много следи от пещерни жилища, тракийски селища и некрополи, които дават основание да се предполага, че в тази котловинка са живели хора още в тракийско време. Д. Райчев, базирайки се на могилните некрополи в местността Ябланово, Камарски ливади и Краево, смята, че Триград е било съставено от 3 по-малки селца и се казвало Триибрия.

След Освобождението (1912 г.) Триград било малко, забутано в родопските чукари бедно планинско селце. Сега е добре благоустроено селище. Населението му се занимава с дърводобив, картофопроизводство, животновъдство, рибовъдство. Напоследък селото се очертава и като туристически център. Отстои на 12 км от с. Тешел и на 27 км от гр. Девин, с които има автобусна връзка.

29. X. Триградски скали — вр. Стенето (Дурдага) — с. Ягодина (4 ч)

През селото край ученическия пансион се поема нагоре по коларския път. Той криволичи по голите склонове, минава над Дяволското гърло и след това се изкачва на едно билце, над което се издига вр. Стенето (Дурдага — от тур. «дур да бак» — спри, че гледай, 1692 м), до който може да се стигне за 30 мин. От него се открива прекрасна гледка към Триградското ждрело, с. Триград и върховете над него. Тук може да се намери редкият ендемит Сидерикус скардика (пирински, мурсалски чай) — кичеста билка с нежни жълти цветчета и космати листа, която се използува против сърдечни заболявания. Слиза се до коларския път (20 мин) и се продължава на северозапад по него. От последната височина вече се вижда с. Ягодина и издигащите се над него вр. Св. Илия, Тепебаир и Високата бърчина. Пътят се спуска надолу и след 1 ч отвежда до селото.

30. X. Триградски скали — Чаирските езера (3 ч)

Първи вариант. От хижата се поема по пътя, който минава по тучните поляни на м. Краево (1 ч), където са открити гробове със славянско погребение с богати дарове, и през м. Камарски ливади. Отначало се върви през хвойнови туфи, а после през гора, в южния край на която е прокаран новият път, който, след като превали билото, слиза при завоя на Чаирска река над Железния мост. Под пътя, в десния скат, има карстов извор с чучур. От моста се тръгва на изток по пътеката, която ясно се очертава, и след 20 мин изкачване се стига до Чаирските езера. Това са свлачищни езера, най-интересно от които е Синия вир. Другите две по-големи са разположени на просторна тераса на 50 м под него. След още 20 м е четвъртото езеро, а над овчарниците, загънато в зеленина, се намира петото с форма на бъбрек.

Втори вариант. От хижата по шосето за с. Тешел се стига до Османов вир при сливането на Триградска с Чаирска река. Поема се вдясно срещу течението на Чаирска река. Още в началото самотни скали и отвесни стени притискат реката и пътя, които се гърчат между тях. По-нагоре, на запад, се вижда входът на Синьозелената пещера, а след това край самата река се издига скалният феномен Чаирска арка (Превалет камък). Продължава се нагоре и се стига до Железния мост (след това вж. първи вариант).

31. Х. Триградски скали — с. Мугла (3,30 ч)

Поема се по пътеката над хижата и се излиза на билото срещу Дяволското гърло. На изток стърчи темето на вр. Комарска стена. Тук пътеката се раздвоява. Продължава се вляво към северния скат на върха, подсича се от север и се слиза в ждрелото на Чаирска река на пътя от Османов вир за Чаирските езера. На десния бряг на реката има чешма. Тръгва се нагоре край нея по дерето Брахамаговица, излиза се на билото на рида Чамлия южно от вр. Бойдалъка и се стига до Чамла — махала от с. Мугла, жителите на която почти са се изселили. От Чамла на югоизток има коларски път, който слиза в селото (1142 жит.) в Смолянската селищна система. Разположено е по горното течение на едноименната река, под югозападните склонове на Мурсалица. Старото му име е Муглен, което етимолозите свързват с мъгла (на родопски диалект «могла»). Една легенда твърди, че било основано преди 5 века от четирима ергени, откраднали моми от Смолян и заселили се тук в непристъпните горски усои, които от «баире с борики» не могли да се преминат, а мъглата, която есен се спускала и пролет се вдигала, била като «море длибока». В миналото селото било голям овцевъден център. В него живеели кехаи с по 30—40 хил. овце, които през зимата откарвали към Беломорието, а лятото използували пасищата на Мурсалица и Перелик. Сега жителите му се занимават с дърводобив, картофопроизводство и овцевъдство. В югозападната част на Мугла е големият карстов извор Яза, леденостудената вода на който блика от 3 скални отвора. Сега част от водите му са каптирани за водоснабдяване на Пампорово. Към Мугла се числят махалите Чамла и Касъма. Отстои на 22 км от с. Тешел и на 37 км от гр. Девин, с които поддържа автобусна връзка. Има шосе и до гр. Смолян.

32. С. Тешел — с. Мугла (22 км)

На юг от с. Тешел на 3 км от асфалтовия път за с. Триград вляво се отбива шосе, което се вие из живописното ждрело на Мугленска река, минава край интересни скали и теснини и стига до Мугленските водопади, под които каскадно са наредени рядко живописни еворзионни котли. Върви се по него до Разсадника, над който се извисява причудливата Мурсалска скала и се достига с. Мугла. Част от поречието на Мугленска река е обявена за природен резерват, наречен «Казаните», с площ 161 ха с цел да се запазят интересни съчетания от иглолистни и широколистни гори.

II. Дъбраш

Дъбраш е най-югозападната издънка на Западните Родопи. Простира се между долините на реките Матандере — от север, Доспат — от изток и югоизток и Места — от запад и югозапад. Дъбраш е изграден предимно от предпалеозойски кристалинни шисти — гнайси и мрамори, а главното било и близките до него странични ридове и върхове — от порфирен гранит. В резултат на мощната вулканска дейност през олигоцена на места се разкриват риолити, туфи и туфити. По отношение на природните богатства Дъбраш все още не е основно проучен. Засега промишлено значение имат лигнитните въглища при с. Балдево; минерални извори има при с. Огняново. Най-голямото природно богатство са горите, пасищата и реките. Дялът е изцяло под средиземноморското климатично влияние, което се изменя в зависимост от височината и разнообразния релеф. Средногодишните валежи са около 880 мм. Най-много падат през ноември, а най-малко — през август и септември. Зимата е мека, лятото прохладно. Във високите части понякога се разразяват вихрови ветрови бури, които унищожават част от горите. Дъбраш е добър акумулатор на води. От него извират доста реки и потоци. По-важни от тях са: Канина (Кървава река) с притока си Вищерица; Бистрица с притоците си Величка, Хисарско дере и Шейтандере (по долината на Бистрица в горното течение от м. Гроба до м. Караманица минава шосе, което свързва г. с. Плетенски чаркове — Дикчан с гр. Гоце Делчев), Матандере, Градинишка, Куртовица, Върбица и др. Сега част от водите им се отвеждат в яз. Доспат.

Дъбраш е населен още от времето на траките. В западното му подножие има редица надгробни тракийски могили, датирани от края на VI до IV в. пр. н. е. Не по-малко са останките от римско време. В кв. Заграде на с. Гърмен се намират останките на древния римски град Никополис ад Нестум. На много места личат следи от древни пътища, крепости, стражеви кули. Открити са веществени доказателства от славяните, както и от Първата и Втората българска държава. В началото на XIII в. управител на този край бил независимият деспот Алекси Слав. В средата на XIV в. Дъбраш паднал под ярема на османците, които в XVI и XVII в. помохамеданчили по-голямата част от населението му. Това станало предимно по време на кървавия султан Мохамед IV, който идвал на лов в доспатските гори и имал лятна резиденция на вр. Карлък, недалеч от гр. Доспат. Жив е още споменът за хайтите на Мехмед Синап, водачът на гладните чеченци. Въпреки отдалечеността на Дъбраш от централните райони на страната полъхът на Възраждането не го отминал. В първата половина на XIX в. в селата Скребатно, Долен и Ковачевица били изградени църкви и открити килийни училища. Жителите на Балдево и Скребатно участвували в Илинденското въстание. Населението на Дъбраш взело участие в антифашистката борба. През 1942 г. излезли първите партизани Иван Гулев от с. Гърмен — секретар на ОК на БКП в гр. Неврокоп, и Анещи Узунов — член на ОК на БКП. Тук действували партизанските отряди «Анещи Узунов» и Разложкият.

След 1950 г. във връзка с бързото развитие на промишлеността част от жителите на някои села се преместили в по-големите градове, а в югозападната част на дела населението на селищата се увеличило. Хората в този район намират препитание в селското стопанство (тютюнопроизводство), горското стопанство и рудодобива.

Дъбраш е интересен туристически обект, но все още малко се посещава главно поради липсата на хижи — няма нито една. В замяна на това има доста горски стопанства и гъста мрежа от шосета. Изходни пунктове са: с. Места, гр. Гоце Делчев, с. Сърница, гр. Доспат.

1. С. Места — с. Филипово — с. Осеново — г. с. Вищерица (4 ч)

С. Места (364 жит.) в Банската селищна система, Благоевградски окръг, е разположено почти по средата на Момина клисура, в малко долинно разширение, по двата бряга на едноименната река на 660 м н. в. Отстои на 16 км от с. Добринище и на 28 км от гр. Гоце Делчев, с които има автобусна връзка. Доскоро край шосето прашни и прихлупени дремеха само Обидимските ханчета и няколко къщи. Но важната пътна артерия и плодородната долина на реката привличат хората от околните планински селища и Места се превръща в централна община. Докато по времето на османското иго населението от долината на Карасу (черна вода, както наричали турците р. Места) бягало в планинските усои, за да се избави от гнета на поробителите, сега става обратното. Места е едно от малкото села, което простира землището си в две планини — Пирин и Родопите. Жителите му се занимават главно с тютюнопроизводство и овцевъдство. Клон е на АПК Разлог.

От кметството се поема на изток по третокласното шосе, пресича се р. Места и се продължава нагоре по дълбоката ерозирана долина на р. Градинишка до **с. Филипово** (579 жит.) в Банската селищна система, Благоевградски окръг (1,5 км). Къщите му са плъзнали високо по десния бряг на реката. Някога жителите му се занимавали с гурбетчийство и зидарство, а сега работят в дърводобива и АПК. На югоизток над селото се вижда скалната грамада на **вр.** Митровица. Върви се нагоре по шосето. На един от завоите вляво се издига скална гъба, висока 10, широка 2—3 м и с гугла 4 м в диаметър. Стеблото ѝ е изградено от недобре споена брекчоконгломератна скала, а гуглата — от риолитен туф с впръслеци от други стари скали. Продължава се още нагоре по шосето, от което по една от многобройните пътеки вляво се стига до вълшебния свят на **Дорманови (Осеновски) скали** — причудливи скални феномени, наредени последователно 15—16 скални комплекси с интересни и разнообразни форми. Изградени са от туфи, а са оформени от външните земни сили. Според едно предание в тях е намирал убежище хайдутинът Дорман, смел местен борец срещу османската тирания. За тях разказва и една легенда. От близкото село Гостун тръгнали сватбари да вземат девойка от

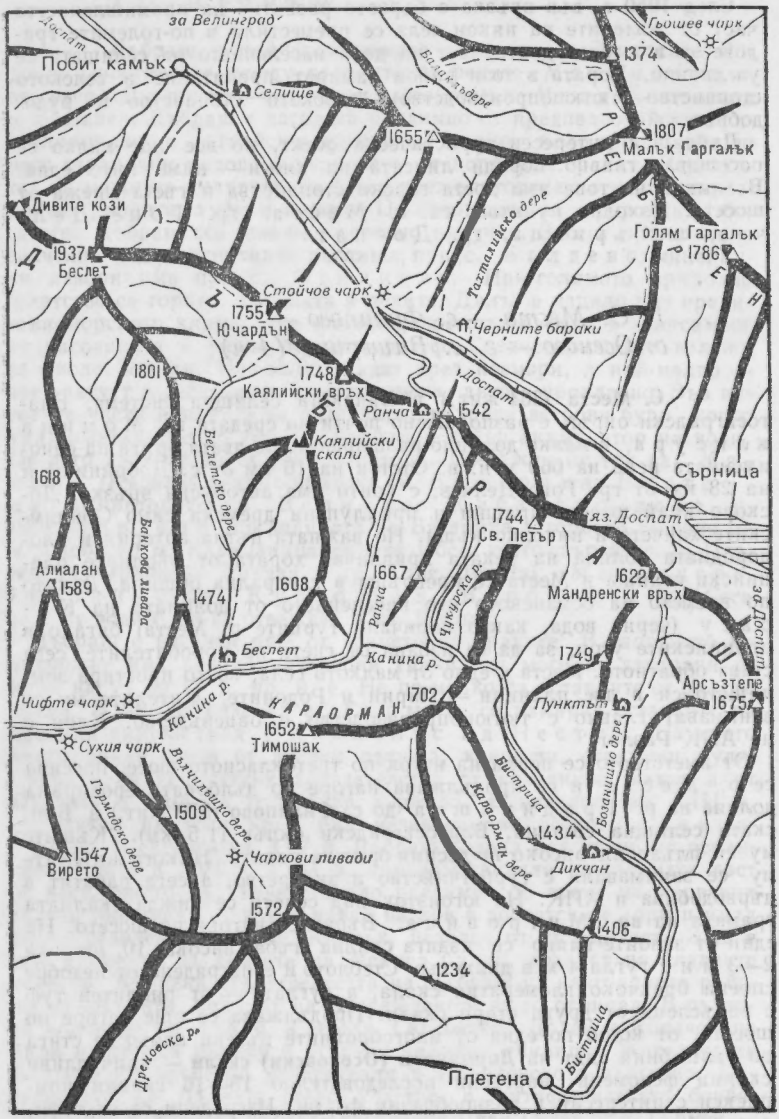
за Велинград
Доспат
Гьошев чарк
1374
Побит камък
Селище
Балаклъдере
1655
1807
Малък Гаргалък
Дивите кози
Тахталийско дере
Голям Гаргалък
1786
1937
Беслет
Стойчов чарк
1755
Ючардън
Черните бараки
1801
1748
Каялийски връх
Доспат
Ранча
1542
Каялийски скали
Беслетско дере
Сърница
1618
1744
Св. Петър
яз. Доспат
Банкова ливада
Алиалан
1589
1474
1608
1667
Ранча
Чукурска р.
1622
Мандренски връх
за Доспат
Беслет
Канина р.
1749
Чифте чарк
Канина р.
КАРАОРМАН
1702
Пунктът
Арсъзтепе
1675
1652
Тимошак
Сухия чарк
Бистрица
Бозанишко дере
Гърмадско дере
Вълчилъшко дере
1509
Караормак дере
1434
1547
Вирето
Чаркови ливади
Дикчан
1572
1406
1234
Дреновска р.
Бистрица
Плетена

с. Осеново. По пътя свекървата се сетила, че забравила нещо важно за сватбения ритуал. Върнала се до селото, но когато дошла до мястото, където трябвало да я чакат сватбарите, тях ги нямало. Изтощена и от яд, и от това, че няма да може да ги стигне, тя паднала, но преди да издъхне, ги проклела да станат на камъни.

Продължава се нагоре и след 30 мин се достига **Осеново** — село (462 жит.) в Банската селищна система, Благоевградски окръг, скътано в тясната долина на р. Градинишка. По време на масовото помохамеданчване родолюбиви българи избягали от с. Долно Осиково, разположено в поречието на Средна Струма, и от с. Рибново, намерили убежище в това скрито планинско място и положили началото на днешното Осеново. Името му за пръв път се среща в един турски регистър за джезието (данък, плащан от немохамедани) от 1660 г. По време на османското иго поради недостиг на работна земя жителите му намирали препитание като гурбетчии — зидари, мазачи, пастири из Беломорието. Сега се занимават с дърводобив, растениевъдство и скотовъдство. Осеново има автобусна връзка със с. Места.

По шосето до г. с. Вищерица има 11 км. Може да се тръгне и по пряката пътека, която се отбива вдясно след 1 ч, при водопроводната тръба на реката. Тя следи телефонните стълбове, минава край скалата Мечешка дупка, прехвърля едно странично било и слиза в **г. с. Вищерица** (площ 16 830 ха). Сградите му са разположени на прекрасната Саръалан (жълта поляна), на десния бряг, в горното течение на р. Вищерица. Закътано е от ветровете, електрифицирано и водоснабдено. Има стол, фурна, снабдителен магазин, стаи за гости. В околностите му са намерени полускъпоценни минерали — аквамарини, разноцветни турмалини и др.

2. Г. с. Вищерица — вр. Каракая (2 ч)

Поема се по шосето за Велинград, което криволичи през стара борова гора по десния бряг на р. Вищерица. След 1 ч се стига до м. Гатера с постройки за горските работници. Оттук на север се вижда билото на рида Каракая и кацналата над него огромна гранитна скала Каракая (1762 м). От м. Гатера се прехвърля реката в горното ѝ течение и по хубава пътека за 1 ч се изкачва върха. От темето му се открива обширна панорама към вр. Гюлтепе, Пирин и китната Разложка котловина. По време на въоръжената съпротива срещу фашизма и капитализма в околностите му действувал Разложкият партизански отряд.

3. Г. с. Вищерица — г. п. Вищерица — вр. Беслет — г. с. Беслет (7 ч)

Тръгва се на югоизток по шосето за г. с. Беслет, което следи долината на р. Вищерица. След 1,30 ч то отвежда до **г. п. Вищерица**, разположен сред висока поляна на левия бряг

на реката, вляво от шосето. Представлява малка горска къща. Оттук започва най-кратката пътека за първенеца на Дъбраш — вр. Беслет. До подножието на върха има камионен път, но пътеката е по-кратка. Тя поема над горския пункт сред рядка иглолистна гора, изкачва се по рида Ечименище до едноименните поляни, където се слива с камионния път. Продължава се нагоре по него до края му при малък извор. Върви се вдясно от извора по едва очертаваща се пътека, после постепенно се свива в дъга наляво, излиза се на обширната билна поляна Юрта, над която едва се откроява върхът, увенчан с водомерна станция. **Вр. Беслет** (1938 м) представлява широка около 80 и дълга около 300 м плоска гърбица с посока югозапад — североизток. Изграден е от южнобългарски гранити. Темето му е обрасло с остра трева и хвойнови туфи, а склоновете му са покрити със стара иглолистна гора. Предание разказва, че името му идва от някогашните безбрежни иглолистни гори — който попаднел в тях, се изгубвал «без следа». По време на съпротивата под него в една падинка партизанската група на Манол Велев от отряд «Чепинец» имала лагер. От върха без път се поема на югоизток. След около 10 мин се излиза на камионен път, пресича се, изкачва се малка височина, откъдето започва спускане към началните потоци на р. Каялидере (Каялийска река), която води началото си от югоизточните склонове на вр. Беслет и южните склонове на вр. Ючардъч (три смърча, 1650 м), десен приток на р. Канина, дълга около 10 км. Щом се стигне до долината ѝ, се поема по камионния път, който следи течението, минава се през **м. Хайдушки поляни**, където на 2—3 места има къщи на горски работници, и се стига до шосето при г. с. Беслет, което отстои на около 300 м източно. **Г. с. Беслет** е едно от старите и големи горски стопанства в Дъбраш. То стопанисва 10 хил. ха гори. Сградите му са накацали на една тераса на десния бряг на р. Канина. Край него минава шосето през г. п. Ранча за Велинград и с. Сърница и през м. Сухия чарк за с. Ковачевица. Има стол, магазин, фурна, спални помещения за гости. Изходен пункт е за посещението на Каялийските скали, г. п. Ранча, г. с. Вищерица, м. Сини вир на р. Канина и др. От г. с. Вищерица до г. с. Беслет има шосе. То следи долината на р. Вищерица, минава край г. п. Вищерица, през Партизански мост, където е Гулев чарк, край Скребашки чарк и се спуска до Сухия чарк, пред който р. Вищерица се влива в р. Канина, а шосето се раздвоява — на югозапад за с. Ковачевица, а на изток през м. Чифте чарк за г. с. Беслет.

4. Г. с. Беслет — Каялийски скали (2 ч)

Поема се по шосето на запад. При р. Каялидере шосето се изоставя и се тръгва по камионния път срещу течението ѝ. След около 45 мин се достига малко долинно разширение — **Мишова поляна**, където има няколко постройки, използвани за пионерски лагер. След 3 минути камионният път се напуска и се тръгва вдясно по нов път който води към билото на Каялий-

ски рид. След 1,15 ч се стига до фантастичния свят на **Каялийските скали** (от тур. «кая» — камък). Разположени са на югозападния склон на едноименния рид. Заемат значителна площ, в която успоредно и радиално са наредени 8—10 скални ивици с височина от 10 до 50 м. Изградени са от порфирен гранит, а са моделирани от външните природни сили. Приличат на птици, животни, кули, замъци и др.

5. Г. с. Беслет — г. п. Ранча — м. Стойчов чарк (4,30 ч)

Тръгва се по шосето на изток, което отначало следи долината на р. Канина. След 30 мин се разделя — вдясно продължава през м. Долния мочур към м. Гроба и Плетенски чаркове, а вляво поема срещу течението на р. Ранча, достига м. Тузлата, след която постепенно се изкачва към красивата местност **Ранча** и едноименния горски пункт (2 ч). Местността е билно понижение (1700 м) на главното дъбрашко било. Тук има студена вода за пиене и постройки на горския пункт. От Ранча със серпентини, сред хубава иглолистна гора шосето слиза към Стойчов чарк и се съединява с асфалтовия път гр. Велинград — с. Сърница (2 ч).

6. Гр. Гоце Делчев — с. Гърмен (5 км)

От гр. Гоце Делчев до с. Ковачевица има автобусна връзка. След като се мине мостът над р. Места, вляво от асфалтовия път се отбива шосето за с. Ковачевица, което минава през **с. Гърмен** (1660 жит.) — център на селищна система, Благоевградски окръг. То е старо селище. В много турски документи се споменава с името Гръмлен. Жителите му са трудолюбиви и свободолюбиви. В 1867 г. изградили училище, а в 1897 г. — голяма църква с богата вътрешна украса. Учителят Стойко Пашкулев от с. Гърмен и Костадин Аламушев от с. Търлис (Гърция) основали в 1906 г. първата социалистическа група в Неврокопско. През септември 1942 г. излезли първите партизани Иван Гулев и Анещи Узунов.

Квартал на с. Гърмен е бившето село **Заграде** — пряк наследник на някогашния голям римски град **Никополис ад Нестум.** Построен е около 105—106 г. от римския император Траян в чест на победата му над даките. Разположен е в равна, плодородна котловина, в близост до минерални извори и планина. Градът бързо се разраства и достига голям разцвет при император Адриан (117—138 г.). Запазва своето значение през късноантичната епоха (IV—VI в.), което се потвърждава от разкритата раннохристиняска базилика с мозаечни подове, както и от писмените сведения, в които се твърди, че в началото на V в. е бил център на епископия. Градът заемал площ от 25—30 дка и имал форма на неправилен четириъгълник. Стените му били високи 3—4 и дебели до 2 м. Намерените конументални статуи, мраморни релефи, капители, надписи, раз-

нообразни цветни мозайки, говорят за мощта на Римската империя и за значението на града. Тук били сечени монети при императорите Комод, Каракала и Гета. Открити са и монети с образа на Юлия Домна — жена на Септимий Север и майка на Гета и Каракала.

7. С. Гърмен — с. Огняново — Минералните бани (7 км)

Пет километра асфалтов път свързва двете села. **Огняново** (до 1934 г. Фотовища; от гр. «фотос» — светлина) — село (1407 жит.) в Гърменската селищна система, Благоевградски окръг, е разположено в басейна на р. Канина, край шосето за с. Рибново. Центърът му е добре оформен. То е електрифицирано, водоснабдено и отчасти канализирано. Около 95% от жилищата му са снабдени с топла вода от близките минерални извори. Според едно предание тук съществувало старото българско селище Поточище, което по-късно гърците прекръстили на Фотовища, въпреки че през вековете било чисто българско селище. Първите писмени данни за селото са открити в един тефтер за джезието от началото на XVII в., където е записано «Село Хотовище — 31 джезие ханета». В 1835 г. с помощта на цялото население била изградена църква, а в 1852 г. било открито училище към нея. По време на Освободителната война хората с радост посрещнали братята руси, но Берлинският договор върнал селото на Турция, в чиито предели останало до 1912 г. По време на буржоазната власт Огняново било невзрачно и забравено. Сега тютюнопроизводството и работата в близките мини осигуряват добър поминък на жителите му, а то напоследък се превръща и в балеоложки център. Недалеч от селото в две гнезда от пукнатините в гнайсите или от припокриващите ги алувиални наноси бликат минерални извори, които носят названията Градски (Горни) бани и Селски (Долни) бани. Първите са наредени по десния бряг на р. Канина, където има няколко постройки, най-старата от които се нарича Римската баня — наименование, което говори, че изворите са били познати и ползувани още от римляните. Тук има и сграда със 72 легла. Втората група извори са на 1,5 км североизточно от селото. Тук също има бански постройки и плувен басейн. Общият дебит на изворите възлиза на 200 л/сек. Водата им е бистра, без мирис, приятна за пиене. Температурата й се движи от 39 до 43° С. Използува се за лекуване на гинекологични заболявания, заболявания на опорно-двигателния апарат, периферната нервна система, бъбреците, ревматизъм и т. н. Баните сега се устройват за по-масово използуване. Лековитата вода, хубавият климат и прекрасната околна природа дават основание да се вярва в бъдещето на този курорт.

8. С. Гърмен — с. Ковачевица — м. Сухия чарк (25 км)

От с. Гърмен шосето продължава на север, минава през **Слащен** — село (1742 жит.) в Сатовчанската селищна система, Благоевградски окръг, разположено в долината на р. Канина. В землището му — в м. Църквата са разкрити християнски гробища от Средновековието, в които са намерени накити, гривни и др. Има и старинна кула за отбрана. Жителите му се занимават с тютюнопроизводство, лозарство. Интересна е Джамбовата къща — един селски замък, строен през 1869 г. от майстор Стоймен. После шосето минава през **с. Горно Дряново** (872 жит.) в Гърменската селищна система, Благоевградски окръг, разположено край Дряновска река, ляв приток на Канина. В миналото жителите му се занимавали с кираджийство, а сега — с тютюнопроизводство. На 2. II. 1970 г. на 500 м под селото в м. Жабек е намерен уникален тракийски шлем. Като се продължи на север по шосето, се достига **Ковачевица** — село (226 жит.) в Гърменската селищна система, Благоевградски окръг. Намира се в поречието на р. Канина, заобиколено с венец от високи рътове. И до днес е запазило възрожденския си вид — дву- и триетажни къщи с еркерни наддавания на втория и третия етаж и тесни калдъръмени улички. Според преданието началото му е поставено от семейството на Марко ковача от с. Рибново, който по време на насилственото помохамеданчване успял да избяга с жена си и трите си деца и след като дълго скитал из балкана, отседнал тук. После дошли преселници от Костурско и в селището започнал нов живот. Жителите му се занимавали със скотовъдство и зидарство, а сега основен поминък е тютюнът. Тук са родени хайдутите Дели Коста и Дели Георги. Килийно училище било открито още през 1820 г., а светско имало в къщата на даскал Никола Ив. Ковачовски. По време на Априлското въстание през 1876 г. той с хитрост спасил селото от погром. Тук са родени учителят Стоян Златарев, синът му — писателят Людмил Стоянов, и Васил Куртев — участник в Септемврийското въстание, политемигрант в Съветския съюз, където достигнал до чин командир на батальон. В землището на селото, на скалата Кози камък са издълбани ниши, навярно от тракийско време. Намерен е и тракийски «фригийски» тип шлем с подвижни набузници, датиран от IV в. пр. н. е. Тук е и известният **Сини вир.** Той се намира на 1 ч западно от Ковачевица в долината на р. Канина, където падащата с грохот вода е образувала огромни еворзионни котли със синьо-зелен цвят. Те са цяла каскада в коритото на реката, която в тази част е създала величествен пролом. В продължение на 3 км тя едва си проправя път през непристъпни, отвесни скали, надвиснали застрашително над нея. По скалите на места са накацали самотни борики, а някъде са се образували плитки пещери.

9. Гр. Гоце Делчев — м. Банян — с. Долен — с. Плетена — м. Плетенски чаркове (с превоз и пеш — 6 ч)

Макар че не е в пределите на Родопите, **гр. Гоце Делчев** (ст. Неврокоп) е естествен изходен пункт за излети в Дъбраш. Разположен е в подножието на Среден Пирин, на 565 м н. в., западно от р. Места, в плодородното Гоцеделчевско поле. Отстои на 51 км южно от гр. Банско. В миналото се славел с майсторите си самарджии и звънчари. Днес има складове за тютюн, ферментационен завод, дървообработващо и керамично предприятие, мелница, хлебозавод, предприятие за пасмантерия и ципове, «Винпром» и др. Средище е на АПК с тютюно-животновъдна специализация и с развито овощарство.

С автобуса за с. Сатовча до **м. Банян,** разположена в поречието на р. Бистрица, се стига за 1,15 ч. На 50 м преди спирката има малък паметник в чест на обесените през юни 1925 г. от бандити михайловисти прогресивни дейци Георги Ив. Папалезов — секретар на ОК на БКП в Неврокоп, Андон Иван Донков и Георги Ан. Ганев. На другия бряг на реката личат основите на голям древен мост, през който вероятно минавал пътят от Никополис ад Нестум за Филипопол. Името си местността е получила от минералните извори в поречието на Бистрица. Поема се по камионния път на запад. Скоро той завива надясно по левия долинен склон на р. Доленска, след това се прехвърля на десния бряг и отвежда в **Долен** — село (469 жит.) в Сатовчанската селищна система, Благоевградски окръг. То се е сгушило в китната долина на едноименната река, в южните склонове на рида Аклиса. Съхранило е своя възрожденски облик отпреди 150—200 години. Къщите му са накацали една върху друга като плочите върху покривите им. Те не притежават блясъка на старинните къщи в Банско и Мелник, но са някак по-топли с простата си красота. Характерно в тях е еркерното наддаване на втория и третия етаж и вътрешното устройство, доближаващо се до най-добрите образци на Възрожденското домостроителство. В някои таваните на стаите са украсени с дърворезби. Обзаведени са с великолепно изработените от местните майсторки тъкани — черги, килими, кебета, одеяла, шамии, с които доленки са прочути. По-интересни са: Бабаджановата, Талповата, Джаровата, Говедаровата, Шишковата къща и др. — над 70 на брой. Интересна е църквата «Св. Никола», построена през 1837 г. В нея има добре запазени стенописи, икони и хубава дърворезба от неизвестни майстори. През 1866 г. в селото било открито светско училище. Интересни са и тайните подземни проходи между някои къщи и махали, останали от втората половина на миналото столетие. Селото е обявено за исторически и културен резерват и е наречено «Родопската Жеравна». Според преданието първите му заселници били побягналите от помохамеданчване българи от изчезналото село Букурово, разположено близо до днешното с. Боголин, в долината на р. Бистрица. Те се установили на това място в дола, където «се връзват три пътя и се сливат три реки». Оттук дошло и наименованието му. В земли-

щето му — в м. Голям камък (Маркова скала) се срещат издълбани ниши с различни форми. Тази скала лежи в близост до голямо тракийско селище, съществувало до IV—VI в. По време на дъбнишките събития няколко души от Долен били убити от михайловистките банди. Сега селото постепенно обезлюдява.

От северния край на с. Долен се тръгва по стария Бял път за с. Плетена. Пресича се р. Доленска, продължава се по хоризонтала на североизток, минава се през разредена борова гора, после през хубава дъбова гора и след 45 мин се стига до **м. Рида,** където са намерени средновековни християнски некрополи. Върви се на североизток по пътя. В ниското се вижда долината на р. Шейтандере, на левия бряг на която са накацали къщите на **Плетена** — село (1549 жит.) в Сатовчанската селищна система, Благоевградски окръг. То е твърде живописно, съхранило и досега възрожденския си облик и бит. В близост е запазена част от настилката (бели плочи) на древен път, навярно свързан с Никополис ад Нестум. В м. Църква на 5 км северно от селото има останки от тракийски некропол, в м. Мариница са открити средновековни християнски гробища, а глинени съдове са намерени в местностите Илинден, Велика, Посека, Атанасица, Градището.

От горния край на Плетена, край училището и талковата мина се поема по камионния път на север, по който за 1 ч се стига до **м. Гроба** — най-обгледното място по маршрута. Тук пътят се разделя. Продължава се по лявата пътека, която за 1,15 ч отвежда до **м. Плетенски чаркове** (Долен Дикчан) — база на г. с. Сатовча, което стопанисва 66 хил. ха горски площи и ежегодно залесява по 6 хил. дка. Представлява цяло селище с магазин, фурна, стол, спални помещения и няколко почивни станции. Сградите му са разположени при водослива на реките Величка и Бистрица, в дълбока, тясна котловинка, обградена от вековни иглолистни гори. През него минава шосето от гр. Гоце Делчев за гр. Велинград. Отстои на 8 км от разклона Караманица, където се отбива пътят за с. Сатовча.

10. М. Банян — м. Караманица — с. Сатовча (15 км)

От м. Банян шосето продължава на североизток, достига м. Караманица (8 км), свива на югоизток и отвежда до второто по големина селище в Дъбраш — **Сатовча** (2308 жит.), център на селищна система, Благоевградски окръг. Разположено е в долината на един от левите притоци на р. Бистрица. Кога е възникнало, не се знае, но околностите му изобилстват с исторически паметници от всички епохи. В м. Каменова бърчина е разкрито тракийско светилище (I хил. пр. н. е.), свързано с култа към скалите. Тук камъните са подредени в цяла система. Това е една от най-интересните разкопки, свързана с религията на траките. В м. Сивек е намерен гроб на тракийски пълководец с добре запазен бронзов шлем. В самото село е открита бронзова халка от обица, датирана от раннесла-

вянския период. В м. Жидово са намерени средновековни гробове, а на север от тях в м. Св. Атанас — останки от църква и гробове. В м. Св. Константин е имало манастир, чиито следи още личат. Съществуват 2 версии за произхода на името на селото — от старобългарското «сът» — пчелна пита с мед, и личното име Сато — роден в събота. Сатовча е добре благоустроено. Тук е роден Михаил Антонов, взел участие в Октомврийската революция и достигнал до чин генерал. Жителите му активно участвували в антифашистката борба, а Тодор Узунов бил партизанин от отряд «Антон Иванов». Сред селото на малка могила има паметник на загиналите българи на вр. Костадин по време на Балканската война. Тук е и **м. Майоров гроб.** През 1912 г. в тази местност се водило жестоко сражение. По едно време турците вдигнали бял флаг. Майор Топалов с 2—3 войници оптишъл като парламентьор при тях, но още не стигнал, и османците го убили. Оттогава местността се казва така. По-рано сатовчанки били майсторки на вълнени и копринени шамии. Сега населението се занимава с тютюнопроизводство, скотовъдство, дърводобив, има пасмантериен цех. Отстои на 33 км от гр. Гоце Делчев, с който поддържа автобусна връзка, и на 26 км от гр. Доспат. Селото е обкръжено отвред с хубави иглолистни гори, а в землището му има естествена брезова гора. На югоизток е най-голямото село в Дъбраш — **Кочан** (3007 жит.), в Сатовчанската селищна система, Благоевградски окръг, известно с много предания и с голямото сражение между българските и турските войски през 1912 г., станало между Кочан и Барутин.

11. М. Плетенски чаркове — м. Горен Дикчан — вр. Унден (1,30 ч)

На североизток от шосето по десния бряг на малък ляв приток на р. Бистрица тръгва пътечка, която след каптажа (5 мин) завива наляво и продължава право на север по просеката сред боровата гора. След 45 мин изкачване извежда на пъстроцветната поляна **Мишкин бунар,** известна повече като **Горен (Същински) Дикчан.** Тук се е намирало по-рано Дикчанското горско стопанство, от което са останали 2 красиви постройки, добре обзаведени. От северния край на поляната се продължава по пътеката. След 5 мин се излиза на обширно сечище (Тарзан поляна). Върви се нагоре към северозападния му край (15 мин), откъдето на север се извисява островърх риолитен конус, оголен до средата от изсичане. Това е **вр. Унден** (Дикчан, 1624 м), до темето на който се достига бъз пътека за 20 мин. В 1936 г. върхът получава името на шведския професор Остен Унден, който като арбитър на ООН в Женева признава за българска собственост част от Южните Родопи. На 20 м под него на отвесна скала, в западния му склон, е поставена голяма бронзова плоча в чест на проф. Унден.

12. М. Горен Дикчан — вр. Калето (2,30 ч)

Поема се по камионния път на изток, минава се през м. Куртов (Арабски) чучур и след около 1,30 ч се стига до просторната изгърбена **Бузакчиева ливада**, разположена в южното подножие на вр. Арсъзтепе (неприветлива могила). От западния ѝ край тръгва тесен горски път, който рязко завива на юг, минава край малък ручей, прехвърля го и по склона на рида извежда до скалистото връхче **Калето** (20 мин), на което личат останки от строеж. Предполага се, че са на наблюдателница, крайпътна станция или малка крепост.

13. М. Плетенски чаркове — м. Гроба (1,30 ч)

Поема се по шосето на северозапад, което следи долината на р. Бистрица. След около 10 мин се достига **м. Момчилов гроб**, наречена на името на първия маркировач в Дикчанските гори — лесовъда Момчилов от гр. Елена, починал на това място. Продължава се по шосето в същата посока, минава се последователно край местностите Бошнаков чарк и Апостолов чарк в долинната на Пърдиконски дол — един от началните потоци на р. Бистрица. След Апостолов чарк шосето напуска долината на реката и постепенно се изкачва към един от дългите странични ридове, който се отделя от главното било при вр. Св. Петър (1751 м) и под названията Тимошак, Мачище и Чатъма се спуска до с. Гърмен в Гоцеделчевското поле, като служи за вододел между басейните на реките Бистрица и Канина. На билото на този рид е **м. Гроба** (1400 м) — една от най-красивите в Дъбраш. Представлява просторна билна заравненост, заета от цветни поляни и ливади. Отворена е широко към всички посоки и заема средищно положение в Дъбраш. Отстои на 18 км от с. Сатовча, на 7 км от г. п. Ранча, по на 1 ч от г. с. Беслет и от м. Комитски бараки. Тя е един от най-оживените пунктове на г. с. Сатовча. Самата местност и прекрасната ѝ околност са я направили привлекателен обект за почивка и туризъм. Освен постройките на горското стопанство тук има чудесни вили на «Комунални услуги» — гр. Гоце Делчев, а през лятото никнат и палатъчни лагери. За името на местността има различни предания. Според едно от тях по време на насилственото помохамеданчване тук били избити 40 свещеници.

14. М. Гроба — м. Комитски бараки — м. Аклиса — с. Долно Дряново (7 ч)

До м. Комитски бараки има шосе и преки пътеки, които го пресичат и съкращават пътя. Още в началото се тръгва по пътеката вляво от шосето. След 15 мин тя извежда на шосето. Продължава се по него и след 45 мин се стига до **м. Кадифето** — обширна поляна, разположена на билото на едноименния страничен рид. Получила е името си от високите тревни растения с червени цветове, които през лятото ѝ придават вид на истинско кадифе. Оттук се поема по пътеката вдясно от шосето, което слиза към долината на р. Величка (10 мин), а след още 15 мин изкачване се стига до чешмата в **м. Комитски бараки.** Името си е получила от фашизираните върховистки «комити», които начело с главореза Ив. Михайлов идвали тук на почивка и гуляи след кървавите издевателства над прогресивните люде в Неврокопския край. Две хубави вили на «**Изомат**» — София са поставили началото на курорта. Наблизо е м. Тимошак (Емошак — мек камък), където се добива талк. Оттук на юг от чешмата се отделя пътека, която се спуска по билото на един страничен рът на рида Плетенски Илинден и след 50 мин достига долината на р. Величка, откъдето по хубаво шосе се стига за 40 мин до м. Плетенски чаркове. Нашият маршрут продължава по шосето на юг. След 10 мин то се изоставя и се тръгва по пътеката вляво, която след 35 мин пак извежда на него при голяма продълговата ливада. Надолу шосето прави много завои, затова се поема по пътеката вляво от него. Тя стръмно слиза към долината на р. Шейтандере, на десния бряг на която има сгради на горското стопанство. Продължава се надолу по шесето. То се вие през хубава иглолистна гора и достига разклона за м. Мачище (1,20 ч). Върви се наляво, пресича се дървен мост, след който започва леко изкачване. После шосето кротва по хоризонтала и скоро отвежда в **м. Устрела,** получила името си от твърдите камъни за точене на коси. След още 15 мин е м. Барата, където шосето пак се раздвоява — надясно към мандрите в долината на р. Върбица, а наляво (около 45 мин) към красивата местност **Аклиса.** Обширни поляни и ливади обграждат малко възвишение, обрасло със стройни борики, което доминира над околните ридове. Мястото е подходящо за пионерски лагери или хижа. Има вода за пиене и не е далече от главните селища в този край — с. Сатовча (14 км) и гр. Гоце Делчев (25 км). Шосето се спуска на юг, минава през м. Друма и след 1 ч стига до м. Св. Петка, където се изоставя и се поема вдясно по хубав коларски път. Той слиза по едно странично било, минава през борова гора и извежда при тютюневите ниви в местностите Църнока и Поповица (35 мин). После пресича м. Балутек, откъдето по стръмна пътека се отива в с. Крушево (40 мин). След 30 мин е с. Долно Дряново, откъдето има редовни автобуси до гр. Гоце Делчев.

15. М. Гроба — шосето г. с. Беслет — м. Ранча (2 ч)

От м. Гроба на северозапад се поема шосето за Велинград. То пресича в най-горната част р. Канина, преваля малък рът, който се спуска от м. Ранча на югозапад и се съединява с шосето от г. с. Беслет за м. Ранча.

III. Алабак

Алабак е планински рид в Западните Родопи (от 1942 до 1945 г. Божевец). Отделя се на североизток от главното Велийшко-Виденишко хидрографско било. Започва от седловинната поляна Юндола и се простира с обща посока югозапад-североизток между долините на Чепинска река и р. Яденица, като достига до вр. Милеви скали на североизток и Горнотракийската низина на север. Най-високият му връх е Черновец (Арабчал, 1834 м). Средната му надморска височина е около 1500 м. Дълъг е 25 и широк 5—10 км. Билните му части са плоски с единични изолирани възвишения, които едва превишават билото. Южните части на Алабак са по-високи, а на север той се разпръсва на много по-ниски ридове, които терасовидно се спускат към Горнотракийската низина. Към долините на двете ограждащи го реки склоновете му са стръмни и скалисти. Други по лични върхове са: Алабак (1537 м), Милеви скали (1593 м), Острец (1378 м), Елин връх (1472 м), Кувикъл (1195 м) и др.

Алабак е изграден от протерозойски кристалинни шисти и мрамори и южнобългарски гранити, които образуват част от голямата западнородопска антиклинала. Богат е на пукнатини и подземни води. В подножието на източния му разломен склон по долината на Чепинска река бликат много минерални извори. Обгражда от запад Чепинската котловина, а в югозападния край има тясна орографска връзка с Рила. От Алабак не извират големи реки и затова той е малко разчленен. Позначителни десни притоци на р. Яденица са: Хаджийска, Скриеница, Бялата вода, Пандово дере, Папрешка, Московица, а някои от левите притоци на Чепинска река са: Луковица, Еленка. Всички са къси и с голям увес. Долините им са доста задълбани, със стръмни брегове, обрасли с широколистни и иглолистни гори.

Името на рида според местното население произлиза от тур. «аллах бак» — бога виж. Въпреки добрите съобщителни артерии по долините на Чепинската река и р. Яденица, хубавите местности и двете малки хижи Юндола и Кладова ридът се посещаваше слабо от туристи. Сега, след изграждането на двете хижи Милеви скали и Равно боре, те ще се увеличат. През него вече минава екскурзионен маршрут за пионери.

В Алабак са Тракийската гробница при с. Малко Белово, старинният манастир «Св. Спас» при с. Голямо Белово, лобните места

на Вела Пеева и Стою Калпазанов, на Методи Шаторов и 11-те убити партизани и др. Главни изходни пунктове са гр. Велинград, лет. Юндола, гр. Белово и с. Варвара.

1. Гр. Велинград — лобното място на Винчо Горанов и Ангел Чопев (0,15 ч)

Велинград (24 344 жит.) е нов град (1948 г.), образуван от сливането на селата Чепино, Лъджене и Каменица Разположен е в западната част на високата Чепинска котловина по левия бряг на Чепинска река и по двата бряга на притоците ѝ Еленка и Луковица, на 745 м н. в. Ограден е от високите ридове Алабак, Каркария и Баташка планина. Има преходноконтинентален климат със средиземноморско влияние. Землището му е населявано от траките. През IX в. влизал в пределите на българската държава. В турския регистър за овцевъдите от 1576 г. се споменават и трите селища. През XVII в. населението на цялата Чепинска котловина било насила помохамеданчено.

Чепино възникнало преди нашествието на османците като крайпътно и банско селище. По време на османското иго (след помохамеданчването) било седалище на турската власт в котловината. За него през 1870 г. Стефан Захариев пише: «. . . с 350 къщи, 1 джамия, 1 мечет, 1 медресе с 80 ученика, 2 бани прекрасни и 1050 жители. . . абаджии, ленари, дърводелци и земеделци». Когато избухнало Априлското въстание, в него се събрали извиканите от Ахмед ага Барутинлията башибозушки орди, които участвували в погрома на Батак.

Лъджене отначало било чифлик на турския спахия, а по-късно край него се образувало селище заради лековитите минерални извори. През 1912 г. тук бил изходният пункт на 39-и и 27-и пеходен полк, които имали за задача да минат по долината на р. Луковица и да се спуснат по долината на р. Места на юг до Солун.

Каменица датира от най-ранни времена. В землището му са разкрити основи на римска баня, намерена е интересна колективна находка — битови накити и предмети вероятно от XIV в. Селището се разраснало бързо след помохамеданчването на чепинци, когато много българи, които не предали своята вяра, забягнали в просторните гори на Родопите, а после се върнали и се заселили върху бедната земя на м. Каменец. Така селото останало чисто българско. На два пъти е горяло — по време на кърджалийските вълнения и през 1850 г. Интересна тук е църквата «Св. Троица», строена през 1816 г. В нея през 1846 г. било открито килийно училище. Тук положил клетва и заседавал революционният комитет начело с поп Илия Атанасов (поп Топорчо), а под олтара в тайници било съхранявано оръжието, което населението готвело за Априлското въстание. В Каменица е родена и израснала народната героиня Вела Пеева. Част от родната ѝ къща (ул. «Г. Кирков» 25) е превърната в музей, един от 100-те национални туристически обекта. На площадчето пред църквата в Каменица се издига скромен паметник, посветен на Вела, както и на централната улица, между Каменица

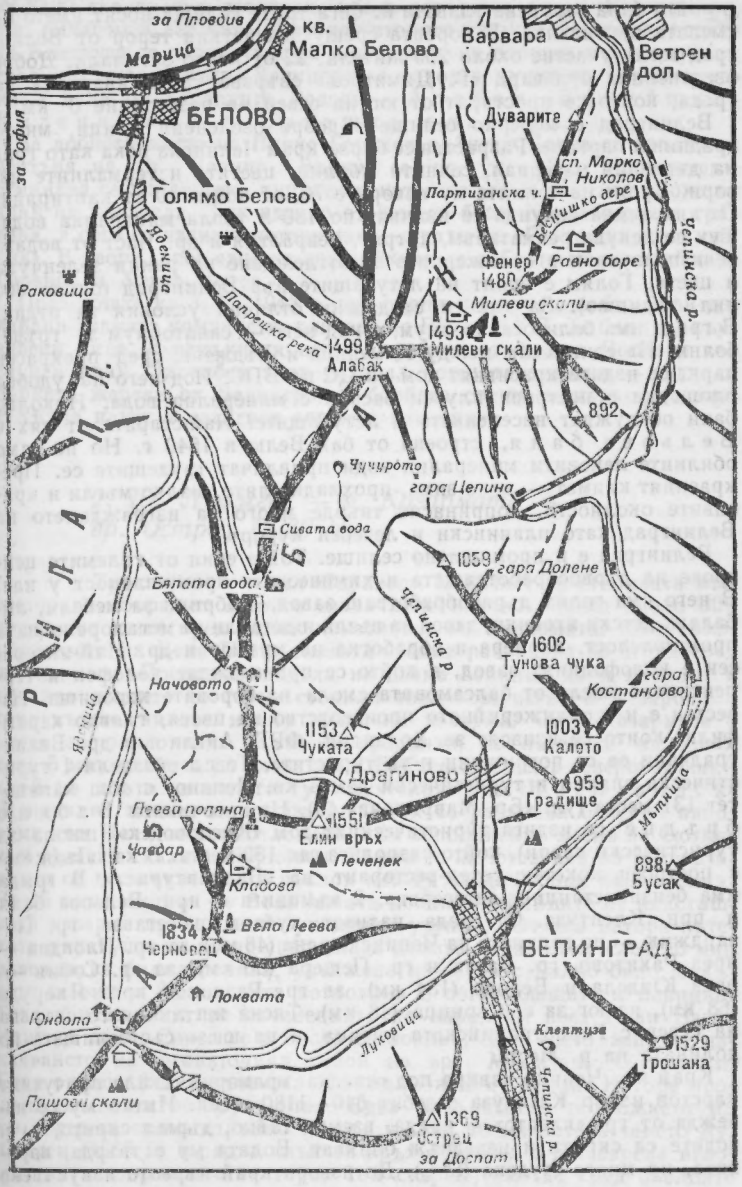
за Пловдив
кв.
Малко Белово
Варвара
Ветрен дол
Марица
БЕЛОВО
за София
Дуварите
сп. Марко Николов
Голямо Белово
Партизанска ч.
Беснишко дере
Яденица
Фенер
Равно боре
Чепинска р.
Раковица
1480
Милеви скали
Лапрешка река
1493
1499
Милеви скали
Алабак
892
Чучурото
гара Цепина
Сивата вода
1059
гара Долене
Бялата вода
Чепинска р
1602
Тунова чука
Начовото
гара Костандово
1153
Чуката
1003
Калето
Драгиново
959
Градище
Мътница
Пеева поляна
1551
Елин връх
Чавдар
Печенек
888
Бусак
Кладова
1834
Вела Пеева
Черновец
ВЕЛИНГРАД
Локвата
Юндола
Клептуза
Луковица
1529
Трошана
Пашови скали
1369
Острец
за Доспат
Чепинска р.

и Лъджене. А над ресторант «Бор» в м. Казармата е самият гроб, в който била заровена главата ѝ. Сега трите селища носят името на смелата партизанка. В борбата срещу фашисткия терор от Велинград взели участие около 200 жители, 22 от които загинали. Добре озелененият булевард «Г. Димитров» свързва трите квартала на града, които се простират от юг на север на разстояние 6 км.

Велинград е модерно селище с добре озеленени улици, много градини и паркове. Разраства се бързо край Чепинска река като град на дървения материал, сочните ябълки, цветята и термалните извори. Броят на топлите му извори е 70, от които 40 са каптирани. От тях всяка секунда се изливат по 180 л топла минерална вода. Тук се лекува ревматизъм, артрит, невралгия и др. Част от водата се използува и в оранжериите за отглеждане на ранни зеленчуци и цветя. Голям е броят на летуващите във Велинград (около 300 хил. годишно). За тях са създадени отлични условия за отдих. В града има балнеосанаториум, а над него — санаториум за гръдоболни. На един хълм между Каменица и Лъджене, сред прекрасен парк, се издига красивият дом на ЦС на БПС. Под него на удобна площадка е построен плувен басейн с минерална вода. Няколко бани обслужват населението и летуващите. Най-старата от тях е Вельова баня, строена от бай Велю в 1640 г. Но не само обилните лековити минерални води привличат трудещите се. Прекрасният климат — мека зима, прохладно лято, малко мъгли и красивите околности, допринасят твърде много за изграждането на Велинград като планински и лечебен курорт.

Велинград е и промишлено селище. Той е един от големите центрове на дървообработващата и химическата промишленост у нас. В него има голям дървообработващ завод, фабрики за мебели, амбалаж, детски играчки, завод за възли и детайли за металорежещата промишленост, кариера и обработка на мрамор и др. Най-интересен е колофонният завод, в който се произвеждат колофон и терпентиново масло от балсамовата смола на боровите коренища. Известен е и с оранжерийното производство на цветя, главно карамфили, които се изнасят за Холандия, ФРГ, Англия и др. Велинградчани са се погрижили и за туристите. Те са обзавели 1 туристическа спалня и туристически дом в кв. Чепино, с общ капацитет 131 места (ул. «Бр. Маврикови» 43). На височината Бабинобръдце се издига туристическият дом «Кисловодск» (школа за туристически кадри), който разполага със 130 места. В кв. Лъджене с построен кокетен хотел-ресторант на «Балкантурист». В града има бензиностанция, автосервиз, 2 къмпинга — при Вельова баня и при Клептуза. От града излизат хубави шосета за гр. Пазарджик — по долината на Чепинска река (48 км), за гр. Пловдив — през Ракитово, гр. Батак и гр. Пещера (80 км), за гр. София — през Юндола и Белово (134 км), за гр. Разлог — през Якоруда (68 км), на юг за с. Сърница (48 км). Тясна жп линия го свързва на север с Горнотракийската низина, а на юг — със селищата по долината на р. Места.

Край кв. Чепино извира под отвесна мраморна скала прочутият карстов извор Клептуза с дебит 540—1180 л/сек. Името му се извежда от гр. «клепто» — крада, вземам тайно, държа скрито, т. е. водите са скрити и изведнъж бликват. Водата му е твърда, варовита, но много студена (8° С). До извора край първото изкуствено

езеро е изграден ресторант градина, а наоколо се простира на площ от 3400 дка красив лесопарк, който завършва с вр. Клептуза (1050 м). След като напуснат второто изкуствено езеро, водите на Клептуза се използват за напояване на овощни и зеленчукови градини, ливади и др. Велинград е изходен пункт за посещението на 3 дяла от Западните Родопи — Алабак, Велийшко-Виденишкия и Баташка планина.

За лобното място на Винчо Горанов и Ангел Чопев се тръгва от центъра на кв. Чепино. Върви се по ул. «Бр. Маврикови», отминава се училището, туристическата спалня и се стига в южния край на квартала. Тук вдясно от шосето беше Карагьозовата градина, а сега се издигат летовищните сгради на «Геоложки проучвания». В двора, пред една от постройките, е **лобното място на Винчо Горанов и Ангел Чопев.**

През нощта на 3. V. 1943 г. тук спрял камион, с който били докарани двамата комунисти, членове на РК на БКП. Те били с окървавени лица, с измъкнати нокти, пребити от бой, а Чопев и със счупен крак. Злокобен залп раздрал нощната тишина — паднали първите жертви от Велинград в борбата срещу монархофашизма. В тяхна памет е издигнат скромен паметник.

2. Кв. Лъджене — м. Казармата — вр. Острец (2,30 ч)

Тръгва се от хотел «Здравец». Изкачват се стъпалата към ресторант «Бор», от него се свива леко наляво и след около 300 крачки се стига пред малък паметник в **м. Казармата.** След самоубийството на Вела Пеева главата ѝ била разнасяна за страх сред населението. После заповядали на двама войници да я хвърлят в някакъв клозет, но те не сторили това кощунство и я заровили тук, където някога имало гранична казарма. Сега Казармата е място за поклонение. Като се продължи по пътеката на запад след 5 мин се стига до височината **Бабино бръдце,** в североизточния край на която се издига туристическият дом «Кисловодск» (Централна школа за туризъм). Оттук се разкрива обзорна панорама към Чепинската котловина, към исполинския масив на Сюткя, към Милеви скали и Черновец. Върви се на югозапад по пътеката, която се промъква с лек наклон между млади борови насаждения. За 15 мин се отива до **Войнишката поляна** (войниците от някогашната казарма провеждали тук своите учения). От нея нагоре пътеката лъкатуши на запад сред млада дъбова гора. Само след 20 мин извежда на билна поляна, удължена на север с малко било, откъдето се вижда Чепинската котловина и обграждащите я планини. Това е известният от съчиненията на народния поет Иван Вазов **Мангьов льон.** Слиза се в ниска седловина, след което започва изкачването на югоизточния склон на вр. Малък Острец. След около 40 мин пътеката извежда южно от върха. Нагоре продължава почти по хоризонтал. Едва като стигне подножието на вр. Острец, поема стръмно нагоре и след 40 мин стига темето му. **Острец** (1369 м) е рядко слънчев връх, обрасъл с прошарена иглолистна и широколистна гора. Той стърчи самотно сред околните

хребети и е твърде обзорен. През средните векове тук е бил манастирът «Св. Георги», затова и досега местните жители му казват Гергьована. Върхът е и барометър на Чепино. От Острец по кози пътеки за 1 ч може да се слезе на юг до едноименната ж п гара или на север — до бившия санаториум (сега болница) «Васил Коларов».

3. Кв. Лъджене — м. Марина ливада — м. Мачешки скали (1,20 ч)

От центъра се поема на запад по шосето за Ю н д о л а. След 20 мин се стига до мястото, където се събират старото и новото шосе. След 5 мин се тръгва наляво по коларски път, срещу който има овощна градина. Минава се през нея и се отива до китна поляна с чешма, закътана в началото на широколистна гора — м. **Марина ливада.** В една легенда името ѝ се свързва с дъщерята на протопоп Константин от с. Костандово — Мара. За да се спаси от помохамеданчване, тя заедно с братовчедките си от Каменица забягнали в планината към манастира «Св. Георги» на вр. Острец. Но когато стигнали там, видели, че е зает от османци. Хукнали надолу, но еничарите ги забелязали и ги погнали. Като разбрала, че не може да избяга, Мара се покачила на една висока скала и се хвърлила от нея в пропастта. Близките пренесли и погребали тялото ѝ на това място. Върви се обратно до шосето, а после нагоре по него към лет. Ю н д о л а. Минава се край бившия санаториум «Васил Коларов» и през моста над р. Л у к о в и ц а и се свива надясно към залесена песъчлива нива. Пътеката отвежда до малко поточе. Тръгва се по левия бряг по маркираната пътека. След 20 мин се стига до подножието на височинка, овенчана с масивни скали, на които има паметна плоча. Това са **Мачешки скали,** известни със сражението на Вела Пеева и Стою Калпазанов с полицаи и жандармеристи. В неравната битка Стою бил тежко ранен от бомба и в несвяст бил заловен жив, а Вела, по-леко ранена, успяла да се отскубне от преследвачите си и се отправила към вр. Арабчал (Черновец), където е лобното ѝ място.

4. Кв. Каменица — м. Печенек — х. Кладова (3 ч)

От крайната спирка на автобуса в кв. К а м е н и ц а на около 200 м вдясно (северозападно) от пътя в долинка имаше варница. Край нея по отсрещния скат на долинката минава коларски път, който се разделя — вляво край р. Е л е н с к а към лобното място на Вела Пеева, а вдясно (на северозапад) продължава към х. К л а д о в а. След 15 мин се стига до подножието на вр. Е л и н (Илин). После се върви по средния от трите рида, спускащи се от върха, достига се билото и се следи хоризонталът по източния му скат, като се минава между млади борови и смесени дъбови гори. След 1 ч е м. Драгича, където има табелка с означение «х. Кладо-

ва — 2 ч». На 500 м оттук се виждат 3 реда високи скали, образуващи нещо, подобно на улица, откъдето и името на местността — **Уличките.** Следвайки хоризонтала, почти в северна посока, пътеката заобикаля малките долчета все по ската и извежда на просторната слънчева поляна **Платот** с големи камъни (1 ч). Вдясно остава вр. Елин (1472 м), а на юг — огромният масив на Сюткя. Пътеката продължава вдясно, минава през горния ляв край на поляната, следи хоризонтала на южния скат на вр. Елин, като постепенно завива наляво и след около 15 мин излиза в **м. Печенек,** чиито причудливи скали с извисили се над тях борове я правят рядко живописна. После завива леко надясно, навлиза в смесена гора, слива се с по-широк път, идващ отляво, и се изкачва нагоре. Постепенно се отправя наляво и излиза след около 25 мин при овчарски сгради, разположени на прекрасна алпийска поляна. Само след 5 мин, като се изкачи югозападният склон на поляната, пред погледа се ширва чудно хубавата Кладова поляна с бялата хижа, разположена в горния ѝ край. От кв. Каменица до м. Пейова поляна, която е близо до х. Кладова, води и шосе (18 км).

5. Гр. Велинград — лет. Юндола (16 км)

Асфалтов път свързва Велинград с едно от най-красивите високопланински летовища у нас — **Юндола.** Името му според акад. Владимир Георгиев е старобългарско — «ъдол» — долина. Васил Миков твърди, че идва от тюркските думи «онда» и «аул» — колиби на коневъди. Според други автори името означава място, където става пазар на вълна. Представлява обширна понтийска денудационна повърхнина с 1380 м н. в. Тази заравненост се приема за граница между Рила и Родопите. Летовището е комплекс от просторни китни поляни, обградени с хубави иглолистни гори. Сред тях са построени много почивни станции, вили и битови заведения, а лятно време като гъби никнат палатките на пионерски и средношколски лагери. Има и едноименна туристическа хижа, в която могат да намерят подслон 73 души, модерен ресторант, пощенска станция и др. През лятото на 1944 г. летовището било нападнато от партизаните от отряд «Чепинец» с цел снабдяване с оръжие и храна. Юндола отстои на 5 км от Аврамови колиби — най-високата жп гара у нас (1267 м н. в.), на 4 км от гиздавата гаричка Св. Петка, на 24 км от гр. Якоруда, на 27 км от гр. Белово. На запад асфалтиран път свързва летовището с Куртова поляна и високопланинския спортен комплекс «Белмекен» в Рила. Тук е построена ски-писта за дълги бягания, на която вече бе проведен един от етапите за световната купа.

6. Лет. Юндола — м. Пашови скали (0,30 ч)

На югозапад от центъра на Юндола в Гешова планина се намират стъпаловидните **Пашови скали.** Пътеката започва от горния южен край на голямата поляна, завива постепенно на югозапад, заобикаля дола, който остава вдясно, следи билото, излиза от гората и се спуска до скалите. От тях се разкрива рядка по своята сурова красота гледка към урвестата долина на р. Люта, Чепинската котловина, Сюткянския дял на Баташка планина, Източна Рила и мраморните зъбери на Пирин. На отсрещните скали са прилепнали къщичките на мах. Пашови колиби. Според една легенда в тях израснала чудно хубава мома. Пазарджишкият паша, като ловувал по тези места, я срещнал край скалите, влюбил се в нея и я поискал за жена, но тя му казала, че обича вакъл овчар и ще се омъжи само за него. Трогнал се пашата от нейната чистота и вярност, дарил я богато и я оставил да се омъжи за любимия си. Заради човешката му постъпка хората нарекли скалите и колибите Пашови. Според друг вариант овчарят Гюрго хвърлил пашата от скалите в бездната и избягал с изгората си. Пашови скали са алпийски обект.

7. Лет. Юндола — м. Локвата (1,30 ч)

Край шосето за Велинград, на изток от х. Юндола, се простира хубава поляна. От нея започва маркиран път през рядка борова гора. Отначало той е стръмен и изровен от пороите, но постепенно се изравнява, минава през хубави поляни и след 20 мин стига до горска чешма. От нея продължава на североизток и след нови 20 мин излиза на обширна поляна. Оттук направо и нагоре по маркирания път след приблизително 50 мин извежда в **м. Локвата** — терасовидна билна поляна, обградена с гъста смърчова гора, разположена в югозападния склон на вр. Черновец. Виждат се развалините на малка едноетажна сграда — х. Локвата. По време на съпротивата е била използувана за срещи на партизаните от отряд «Чепинец». На 200 м северно от поляната има хубава вода за пиене. Тук пътят се разделя — левият е към х. Кладова, а десният — към лобното място на Вела Пеева и към Велинград.

8. М. Локвата — х. Кладова (1,45 ч)

Тръгва се на север по стръмна пътека сред стара смърчова гора, която обикаля от запад първенеца на рида вр. Черновец. След 0,50 ч извежда до интересната скална група **Ушите** и продължава на североизток до живописната поляна **Витата борика** (20 мин). Оттук право на изток се стига до **вр. Малък Черновец,** на който се издига 18-метрова дървена пирамида, а на 5—6 мин е **вр. Черновец** (Арабчал, 1834 м), обрасъл с гъста иглолистна гора. Гледката, която се открива от дървената кула, наистина е неза-

бравима. На югозапад привличат погледа грейналите остри беломраморни върхове на Пирин начело с Вихрен и планината Славянка, далеч на юг се сивее стръмният Боздаг, на запад се извисяват исполините на Рила начело с Мусала, на север се губят в маранята Ботев връх и дългата старопланинска верига, а на изток се дипли в безкрая необятният родопски лабиринт. Долу като от самолет се виждат Велинград и китната Чепинска котловина, зад която блестят водите на яз. Батак. По обратния път се стига до северния край на поляната Витата борика, откъдето ясно очертаната маркирана пътека отвежда след 0,20 ч до х. Кладова.

9. М. Локвата — гр. Велинград (2,30 ч)

От м. Локвата на югоизток започва стар коларски път. След около 20 мин от него вляво се отделя маркирана пътека към лобното място на Вела Пеева. Продължава се надолу по коларски път, който след 30 мин се изоставя и се тръгва на югоизток по необработен коларски път. Той води до **седл. Самара** (10 мин), после обикаля от север вр. Купена и се спуска до **Славееви скали** (20 мин), които правят впечатление с големината и чудните си форми. Оттук надолу пътят следи билото Гьоргьовица. В района на **м. Никульова църква** в него се влива пътят, който идва от лобното място на Вела Пеева и слиза в кв. Лъджене или кв. Каменица (1,20 ч).

10. М. Локвата — лобното място на Вела Пеева — х. Кладова (2 ч)

От разрушената хижа в м. Локвата се тръгва на североизток по пътя за Велинград. След 20 мин се поема наляво по маркирана пътека. След малко изкачване тя следи хоризонтала и извежда за 30 мин на малка площадка, откъдето се минава над поляните Самоводица. Още 10 мин и се излиза на малка поляна, където пътеката се раздвоява — надясно към м. Самоводица, а наляво след 45 мин отвежда до **м. Белите скали.** Лобното място на Вела Пеева е суров, потаен кът, който навява хлад. При изпълнение на задача тя била ранена, но се отскубнала от обкръжението на жандармерията и намерила подслон тук, в малка каменна пещера. В нея престояла 37 дни, след което подъл горски стражар я издал. Жандармеристите отново налетели, искали да се предаде, но храбрата девойка отговорила със стрелба. Борбата била неравна — срещу нея били 200 до зъби въоръжени фашисти. Изход нямало. За да не попадне жива в ръцете на озверените полицаи, Вела оставила последния куршум за себе си. От лобното ѝ място по добре очертана и маркирана пътека, която се изкачва през гъста иглолистна гора, за 35 мин се стига до **х. Кладова,** разположена на 1650 м н. в. в североизточното подножие на вр. Черновец, сред живописна поляна, обградена от вековна смърчова гора. Тя е двуетажна кокетна постройка с 50 легла в общи стаи и

отделна столова с туристическа кухня. Има и няколко бунгала. Електрифицирана е с агрегат и е водоснабдена. Местността е получила името си от кладите дърва, които останали тук след Освобождението.

11. Х. Кладова — м. Алабашка поляна (3 ч)

От североизточния край на поляната пред хижата започва коларски път, който отначало води на север, докато излезе след 10 мин на следващата поляна. Тук той се напуска и се свива надясно по друг, който води на североизток и лъкатуши сред млада борова гора. След около 30 мин табелка вдясно сочи **лобното място на Стою Калпазанов (Никита).** Пътечката е ясно очертана и маркирана. Тя се шмугва в горски гъстак, свива надясно и се изкачва до гроба на убития в **м. Метилева мандра** партизанин от отряд «Чепинец». Ако се продължи по пътя на изток, се достига горска сграда, издигната на хубава поляна. Свива се под прав ъгъл пред нея вляво и по маркирана пътека, сред гъста гора се слиза до гроба на Калпазанов. Този младеж придружавал Вела Пеева. При обкръжението в м. Мачешки скали бил тежко ранен и заловен жив от полицията. Фашистите му дали медицинска помощ, за да получат сведения за местонахождението на отряда. Няколко пъти го извеждали из околностите, за да покаже скривалището на партизаните, но Стою не станал предател. По цели нощи той разкарвал полицаите по пущинаците на Алабак, докато най-после те се уверили, че нищо няма да изтръгнат от него и го застреляли на 17. V. 1944 г. на това усойно място.

От гроба на Калпазанов, след като се излезе на пътя и се продължи по него 10 мин, се стига до Пейова поляна, която е на билото. На югозапад от нея, малко под билото на рида, се намира **м. Скриеница,** от която води началото си едноименният поток, десен приток на р. Яденица. Името си е получила от най-злощастното време за Чепинската котловина — помохамеданчването, когато част от жителите на Каменица, Лъджене и Чепино, които не искали да сменят вярата си, се скрили в този горски пущинак. Тук бил и последният бивак на партизаните от отряд «Чепинец», преди да слязат в котловината и да обявят народната власт. Пейова поляна е кръстовище на пътища. Тук излиза коларският път от х. Кладова, съединява се с шосето от Велинград и продължава към г. п. Начовото. Като се продължи на север по камионния път, за още 10 мин се стига до **г. п. Начовото.** Тук има жилища за горските работници, фурна и магазин, а при нужда може да се преноощува. По камионния път на север за 20 мин се стига до **г. п. Бялата вода** — средище на едродивечовото стопанство с мандра, сгради за горските работници и кръстовище на пътища. На югозапад е пътят за г. п. Чавдар (40 мин), на запад — за Пандово дере и гр. Белово (5 ч), на юг — за г. п. Начовото (20 мин), на югозапад — за с. Драгиново (Корово, 3 ч), а на североизток — за Алабашката поляна (2 ч.). По време на буржоазната власт в мандрата се произвеждал висококачествен кашкавал за немските фашистки войски, затова парти-

заните от отрядите «Ангел Кънчев» и «Чепинец» я нападнали. Част от продуктите раздали на горските и овчарите, други взели за себе си, а останалата част унищожили. Целият комплекс е получил името си от хубавата вода, която извира в местността. Край извора Бялата вода през юни 1892 г. на път за Чепино отпочивал народният поет Иван Вазов. От Бялата вода, след като се превали северният скат на Соарев връх, се излиза на стария Баронхиршов път, който се спуска по Пандово дере до долината на р. Яденица (2 ч). Камионният път продължава на североизток по хоризонтала и разкрива чудни гледки към каменистия връх Милеви скали. Той подсича от изток вр. Коршунтепе, минава край изворчето Сивата вода, през хубавата Синя поляна (1,15 ч) и след още 45 мин достига билната **Алабашка поляна** с извора Чучурото и паметната плоча на Иван Вазов и Алеко Константинов. Тук имало горска барака, в която отпочивал Вазов и нощувал Алеко на път за Чепино. Сега на мястото й върху голям каменен монолит е поставена паметна плоча от велинградските туристи, която бележи тези събития.

12. М. Алабашка поляна — с. Голямо Белово (4 ч)

Камионният път продължава на северозапад, спуска се по една издънка на вр. Алабак и край партизанския лагер Папрат бивак стига до чешма с изобилна вода — **Кюнците** (20 мин). После все надолу минава през едва забележимия връх Голга (3 ч), след което вляво се отделя пряка пътека, отвеждаща към селището (40 мин). Камионният път продължава на север и само след 10 мин извежда при старинния манастир «Св. Спас», откъдето по долината на р. Московица се спуска към гр. Белово, а преки пътеки на северозапад отвеждат до с. Голямо Белово.

13. М. Алабашка поляна — вр. Алабак — х. Милеви скали (2 ч)

От паметната плоча на Алабашка поляна се тръгва на изток по горския път, който следи билото, като постепенно свива на североизток и след около 20 мин извежда на обширната билна поляна пасище Млековица. От нея се откриват красиви гледки към пролома на Чепинската река, масива на Сюткя и вр. Черновец. Продължава се в същата посока. След около 15 мин горският път свива наляво (север) и се спуска към Тракийската низина. За х. Милеви скали се тръгва на изток по добре очертана широка пътека. Тя подсича от север вр. Алабак (1537 м, 15 мин), който, макар и невисок, е дал името на целия рид. Той е плосък, обрасъл с рядка иглолистна гора. Пътеката върви на изток, после свива на североизток и след около 30 мин извежда на Широкия валог — билна поляна с лек наклон на югозапад. В края й, преди

навлизането в гората, пътят се раздвоява. Широката пътека на североизток е по билото, минава край Брунева скала и постепенно започва да се спуска надолу. Тук от нея се отделя горски път на север, а нашата пътека продължава по билото на изток и след около 30 мин извежда на поляната Соления валог. От края на билната поляна Широкия валог вдясно (на изток) поема тясна маркирана пътека. Тя се спуска плавно през хубава букова гора до Тодоров камък—скален монолит, издигащ се сред малка терасовидна полянка, на която има чешма (15 мин). После пътеката се изкачва на изток—североизток и след 15 мин излиза на хубавата билна поляна Соления валог. Тук двете пътеки се сливат и в североизточния скат на поляната се съединяват с асфалтовия път от с. Семчиново, водещ на изток, през красива букова гора за **х. Милеви скали** (30 мин). Разположена е в северозападното подножие на острия едноименен връх сред фуниевидната поляна Карамусалска мандра. Представлява масивна, модерна триетажна сграда с капацитет 80 легла. Има салон-ресторант, занималня, туристическа кухня и други сервизни помещения. Електрифицирана и водоснабдена е. През нея минава екскурзионен маршрут за пионери. Свързана е с асфалтово шосе със с. Семчиново (12 км).

На 30 мин югоизточно остро се издига **вр. Милеви скали** (1593 м). Той не е **най-високият**, но е **най-красивият** връх в рида Алабак. Легендата разказва, че през османското иго свободолюбивият овчар Смилен, наричан от народа гальовно «дядо Миле», зовял от върха с дървокората си тръба населението на бунт срещу подтисниците. Под неговото каменно чело в навечерието на 9. IX. 1944 г. е било сборището на партизанските отряди «Чепинец» и «Ангел Кънчев» начело с щаба на III въстаническа оперативна зона (ВОЗ). На 4. IX. 1944 г., навярно по донос, многобройна войска, жандармерия и полиция обградили върха. Започнала битка на живот и смърт. В този последен бой партизаните дали 12 свидни жертви, между които и Методи Шатаров — командир на III ВОЗ. За увековечаване на подвига им на върха е издигнат величествен паметник. От вр. Милеви скали на югоизток се спуска пряка пътека в пролома на Чепинска река към м. Бакърджийски ханове (1 ч) недалече от жп гара Долене, а на север под върха продължава път за х. Равно боре.

От върха се разкрива дивата красота на насрещния рид Каркария и дълбокия **пролом на Чепинска река (Ели дере)**, особено в най-тясната му част при вр. Лакът. Там под 100-метрова урва шуми и се пени разярената река. Буйната Чепинска река с хилядолетия е дълбала мощна гънка на Родопите и е прорязала рядък по своето величие и хубост пролом. Общата му дължина от височината Лакът при с. Драгиново до с. Ветрен дол е 24 км. Образувал се е по тектонски и антецидентен път. Ридът вдясно от реката носи името Каркария, в вляво — Алабак. Почти отвесните скални стени от двете страни на реката, обрасли с островърхи борики и храсталаци, множеството жп тунели в снагата на планината правят пролома много живописен, особено пролет и есен. Още през 1896 г. през него било прокарано шосе между Пазарджик и Велинград. То обаче не било достатъчно на българската буржоазия за ограбването на зеленото злато на планината. Необходимостта да се извозват по-евтино огромните маси дървен материал от

Родопите, Рила и Пирин наложила строителството на сегашната теснолинейна жп линия. Строежът ѝ започнал през 1923 и завършил през 1943 г. Теренът, през който минава тя, е много пресечен и труден. И ненапразно проектът — дело на български инженери, се е смятал за голямо постижение на нашите строители. За да се свържат гарите Септември или Пазарджик с Добринище, били продълбани 35 тунела, построени множество мостове, подпорни стени, водостоци и други жп съоръжения.

14. Милеви скали — х. Равно боре — Варварски мин. бани (4 ч)

От хижата се тръгва на югоизток по пътеката за вр. Милеви скали. Пресича се асфалтовият път и се продължава до коларския, минаващ под огромния **Гарванов камък** (10 мин). Поема се по пътя на североизток и след 4—5 мин се стига до седловинката, която свързва вр. Милеви скали със скалата Гарванов камък. Оттук за около 15 мин се излиза на темето на вр. Милеви скали, където високо се издига величественият паметник на убитите в бой за свобода 12 партизани от отрядите «Чепинец» и «Ангел Кънчев». От седловинката пътят върви на север, подсича откъм запад вр. Милеви скали и след около 20 мин извежда до силно наклонена на север поляна, където се е водил главно боят между партизаните, жандармерията и полицията. На това място коларският път, който продължава на север, се изоставя. Поема се на североизток по отчасти маркирана пътека, пресича се една гориста ивица и се излиза на малка тераска с отвесни стени на юг. Зад пропастта величествено се издига северният скалист отвес на вр. Милеви скали. Оттук е най-величествената гледка към върха. Пътеката се спуска на север, подсича от запад **вр. Фенера** (1550 м) и стига до седловинката под скалистия и гол връх **Самаденица** (Смаденица, 25 мин). Тази тясна седловинка сякаш е отредена за отдих. От нея се продължава по едва очертаваща се пътека, която траверсира от юг вр. Самаденица и извежда на билото на страничен рът, по който главоломно, с много серпентини пътеката слиза до **х. Равно боре** (2 ч). Разположена е на обширна поляна, сред широколистна гора, на 1100 м н. в. Представлява солидна двуетажна постройка с капацитет 50 места. Има туристическа кухня и столова. Водоснабдена е и е електрифицирана с агрегат. През нея минава пионерски екскурзионен маршрут. Околностите ѝ изобилствуват с къпини и други горски плодове. Стопанисва се от туристическото дружество «Милеви скали» — гр. Септември.

От хижата добре маркирана пътека поема на изток и веднага се отклонява на североизток. Стремглаво се спуска надолу сред букова гора. На около 10 мин от нея вляво се отклонява друга подобна пътека за с. Варвара. След нови 10 мин пак вляво се отделя още една пътека към селото. Нашата продължава на изток и увеличава наклона си. След 10 мин достига началото на един дол и се раздвоява — направо зад дола преваля рътта, по който сме се спускали, и слиза на югоизток, а маркираната пътека свива под прав ъгъл наляво и се спуска по дола. Скоро тя отвежда до дъното на

дола и кротва по хоризонтала, после минава край каптаж и слиза между няколко вилички на асфалтовия път гр. Септември—гр. Велинград, срещу жп спирка Марко Николов. Още няколко минути по асфалтовия път на север и се стига до **Варварските (Ветрендолските) мин. бани** (30 мин). Намират се на 4 км южно от жп гара Варвара в пролома на Чепинска река. Минералните води извират от тектонски разломи и пукнатини сред биотитови гнайси. Общият им дебит е около 24 л/сек с температура от 34 до 91° С. Използват се в 2 бани на двата бряга на реката и в открит басейн. По-голямата част от тях се отвежда чрез топлопровод в Пазарджик. Лекуват главно гинекологични заболявания и заболявания на опорно-двигателния апарат. Топлите извори били известни от стари времена, но едва през 1920 г. била каптирана част от водата и построена първата примитивна баня. Днес баните се оформят като курортна зона, в която има двадесетина вили, хотел-ресторант, магазин и др.

15. Гр. Белово — Малкобеловски мин. бани — Тракийската гробница (7 км)

Гр. Белово (5237 жит.), център на селищна система, Пазарджишки окръг, е разположен на 314 м н. в. в полите на височината Билото, на десния бряг на р. Марица, при вливането на притока ѝ Яденица. Началото му е положено в 1869 г., когато тук отседнали работници за сечене на дървен материал от Рила и Родопите за нуждите на строящата се жп линия Мустафа паша (Свиленград) — Саранбей (Септември). После селището се оформило като значителен транспортен възел на авто- и жп магистрала Белград—София—Истанбул. На базата на транспорта и на близките горски суровини тук възникнали няколко индустриални предприятия с национално значение — дървообработващ завод, хартиен комбинат, за импрегнация на траверси и др. През 1873—1875 г. чиновник на гарата бил членът на революционния комитет на Априлското въстание Тодор Каблешков. Старата дървена гарова постройка, в която той работел, е още запазена. Жителите на селището взели участие в Априлското и Септемврийското въстание и в антифашистката борба. Белово е родно място на Александър Иванов Пипинков (Чапай) — един от първите партизански командири у нас, загинал през Отечествената война. В негова чест е издигнат паметник сред красив парк. Белово е нов град, образуван от сливането на гара Белово и с. Малко Белово. До гарата има туристическа спалня с 45 легла.

На 3 км от гарата, край шосето за Пловдив, се намират **Малкобеловските мин. извори.** Познати са отдавна и макар да се смятат за лечебни, малко се използват. Главните извори са 4, с общ дебит 2000 л/мин и температура 20—23° С. Част от водата им сега се използва за плувен басейн, а другата — за стопански цели. Тук има ресторант и къмпинг. На 1 км източно от кв. Малко Белово е известната **Тракийска гробница.** Предполага се, че е от V в. пр. н. е. Изградена е от дялани камъни, които на края се издигат в купол с диаметър 5,30 м. Тя е добре запазена и представлява интерес за всеки посетител.

16. Гр. Белово — с. Голямо Белово (3 км)

Асфалтов път свързва гр. Белово със с. Голямо Белово и има редовни автобуси. С. **Голямо Белово** (1005 жит.) в Беловската селищна система, Пазарджишки окръг, е разположено по двата бряга на р. Яденица, на 375 м н. в. Кога и какви са причините да се изселят хора в клисурата на р. Яденица, не е известно, но явно е, че селището се е развивало наред с близкия манастир «Св. Спас» и през Средновековието било доста голямо. Дори се смята, че в XI в. е било седалище на Левкийската епископия. Предполага се, че името му е славянско и означава хубаво, благоприятно място. При нахлуването на османците населението му храбро се отбранявало в близката крепост Раковица. По време на робството наред с животновъдството и дърводобива в него се развивали рударството и маданството. Тогава оттук излизали два стари пътя за вътрешността на Родопите и Рила. По родопския път през 1892 г. народният поет Иван Вазов се отправил за Чепино и ни е оставил пътеписа си «В недрата на Родопите», а 5 години по-късно по него минал Алеко Константинов, в резултат на което написал пътеписа «През марта на Чепино». По време на Възраждането (1913 г.) в селището била построена църквата «Св. Георги», ценна със своите икони и олтар с хубава дърворезба. Интересен е и параклисът «Козма и Демян», издълбан в скалите на Сосната. По време на Априлското въстание жителите на Голямо Белово храбро отстоявали свободата си. Тогава идвала Хвърковатата чета на Бенковски. След Освобождението и особено след прокарването на жп линия Септември—София част от хората се преселили в гаровото селище. В чест на убитите в Балканската и Първата световна война в центъра на селото е издигнат скромен паметник. Голямобеловчани участвували в Септемврийското въстание и в борбата срещу монархофашизма.

17. Голямо Белово — ман. «Св. Спас» (0,40 ч)

Излиза се от източния край на селото. Пътеката изведнъж набира височина, минава край овощни градини и извежда на малка, камениста полянка (30 мин). Тук завива на югоизток и влиза в стръмен, зашумен дол. Изкачва се по него до хубава поляна, където се раздвоява. Тръгва се по лявата пътека и след 5 мин се стига до руините на **ман. «Св. Спас»**. Според проф. Стойчо Ваклинов той е по-стар от Рилския и светогорските манастири. По плана, градежа и намерените фрагменти от каменна декоративна украса се датира от VI в. Черквата му «Възнесение Христово», от която са запазени внушителни останки до днес, е рядък паметник на ранно-християнската епоха. Тя се причислява към базиликите — има сводесто покритие на централната част. Представлява правоъгълник с дължина 28 и ширина 17 м. Характерно е, че няма централен вход от запад. В нея се е влизало през 2 странични врати. Манастирът е съществувал през Първата и Втората българска държава. Предполага се, че през Средновековието е била църква на Левкийската епископия. Според един старинен ръкопис, намерен от Ст. За-

хариев, се установява, че български царе са идвали тук на поклонение, а освен околните селища цялата Чепинска котловина е била владение на манастира. Той бил разрушен през XVII в. по време на помохамеданчването на българите от Чепинската котловина. Отскоро камионен път го свързва с гр. Белово и билото на Алабак до Пейова поляна.

18. С. Голямо Белово — г. п. Бялата вода (5 ч)

Поема се на юг от селото по пътя за лет. Юндола. След около 1 ч вляво, където р. Пандово дере се влива в р. Яденица, се отделя коларски път, който пресича р. Яденица и поема нагоре (изток). С многобройни серпентини се изкачва по десния бряг на р. Пандово дере и все край него, без отклонения достига горното течение на реката. Тук тя се пресича, минава се край някогашни кошари и се излиза под Соарев връх (3,30 ч). Подсича се откъм север и се слиза до г. п. Бялата вода. Това е път, строен от Баронхиршовата компания. По него се е свличал дървеният материал от билото на Алабак за нуждите на строящата се тогава жп линия. На места все още са запазени каменни подпорни стени.

IV. Перелик

Перелик е високопланински дял от Западните Родопи. Простира се между долините на реките Мугленска — от югозапад, Въча — от северозапад, Широколъшка — от североизток, Черна — от юг, и Бяла — от изток. В тези граници се включват ридът Мурсалица и Букова планина. Переликският дял обхваща най-високата част на Родопите и образува част от Главното морфохидрографско било, което дели басейна на р. Арда от долините на реките Въча и Чепеларска. Переликският масив не е от дългите ридове на Западните Родопи, но е най-високият и най-внушителният. От главното му било излизат 4 от най-големите вододелни била в тази част на Родопите: на североизток от Рожен започва Преспанското; на север от Пампоровската седловина — Чернатишкото; на изток от Средния връх — Ардинското и на югозапад от същия връх — Каинчалското. Всички образуват един огромен кръст, от който навярно в миналото областта е получила названието Кръстогорие. Смолянци го наричат Карлък (снежник), а широколъчани — Широколъшки Карлък, защото се е смятало, че именно Карлъка е най-високият му връх. Но при измерванията, направени след Първата световна война, се установява, че Перелик е най-високата точка както на масива, така и на цялата планина и масивът започва да се нарича с името на първенеца си. Произходът на името му още не е изяснен. Предполага се, че то идва от «перея се», «разпервам се», което има известно основание. Переликският масив е изграден от палеозойски

кристалинни шисти и мрамори. В края на палеозоя те били нагънати и това нагъване било придружено с внедряване на гранитни плутони между гънките на по-старите скали. По-късно, по време на терциера, поради вулкански изригвания палеозойската мантия се разкъсала и била припокрита от млади еруптивни скали — риолити, риолитови туфи и туфити, които изграждат по-голямата част от масива. Целият масив е типично високопланинско плато — широко разлато и затревено. Билото му представлява част от развитата в Западните Родопи старомиоценска денудационна заравненост, разположена на 1800—2100 м. н. в., над която едва се издигат плоските гърбица на най-високите му върхове начело с Голям Перелик (2191 м). Други по-лични върхове са: Малък Перелик (2147 м), Широколъшки Снежник (2188 м), Шилеста чука (2180 м), Чаева чука (1826 м), Козуятак (2109 м), Рядката ела (2100 м), Снежанка (1926 м), Мургавец (1858 м) и др.

От всички страни на Переликския дял извират буйни потоци и реки. По-главни от тях са: Мугленска река (Тенесдере), дълга около 30 км (по долината ѝ минава шосето от гр. Девин за с. Мугла); Широколъшка река (Лъджа) с притоците си Върбишка река, Караулдере, Брезка река, Горски дол, Замогилска река и др. (по руслото ѝ са уредени модерни рибарници, а по долината ѝ минава шосето от Пампорово и гр. Смолян през с. Широка лъка за гр. Девин); Черна река с притоците си Герзовица, Еленска река, Крива река, Куртев Лом, Бралото, Тикалски дол и др., дълга 28 км, с басейн 307 км² площ (минава през гр. Смолян) и др. Тези реки са разсекли на места по-младите риолитни скали, а на север мраморите и са образували мудни каньоновидни проломи и дълбоки ждрела, като тези на Черна река, Герзовица, Мугленска река и др. В миналото масивът е бил едно от най-големите пасища, в което звънели чановете на десетки овчи стада. А в югоизточните му склонове винаги е живяло будно планинско население — родолюбиви българи, които са възпели планината с топли мелодични песни и голяма любов.

Макар и доста висок, Переликският масив е бил обитаван от човека от най-древни времена и животът в него не е стихвал до наши дни. От последните разкопки на малките могили край параклиса «Св. Илия», землището на с. Гела, са намерени предмети и украшения от желязната епоха. На вр. Градище, югозападно от с. Гела, има следи от тракийска крепост. В землището на същото село е изровен камък с латински надпис. В м. Манастирище, недалеч от днешната Гелска черква, е разкрит голям археологически комплекс от времето на византийския император Юстиниан (518—527). На вр. Турлата над мах. Стикъл имало средновековна крепост (X в.). В землищата на селата Грохотно, Мугла и кв. Настан на гр. Девин са открити следи от български средновековни селища.

В Переликския дял има 4 туристически хижи, 1 туристическа база и 3 туристически спални. Изходни пунктове са: с. Широка лъка, курортът Пампорово, гр. Смолян, кв. Настан от гр. Девин, до които водят асфалтови пътища и има редовни автобуси.

1. С. Широка лъка — х. Перелик — вр. Голям Перелик (4 ч)

От с. Широка лъка до с. Солища води шосе, което се отделя от това за гр. Девин в долния край на селото, но има и пряка пътека. Минава се край читалищния дом, излиза се над селото и се поема на юг по маркираната пътека, криволичеща сред млада борова гора и храсти. Преваля се малък рид и се стига на шосето за с. Солища (0,20 ч). Продължава се нагоре по него и след 40 мин се достига **с. Солища** (85 жит.) от Широколъшката селищна система, Смолянски окръг, разположено в западния скат на рида Форуна, на 1150 м. н. в. Общо селцето е неугледно, с криви улички, разпръснати къщурки, някои с дъсчени покриви и неподредени дворища. Възникнало е през XVII в. след масовото помохамеданчване. Първи са дошли тук братя Пищаловци от с. Доровас (Беломорието). После се преселили Араповци, Герзилци, Кедиковци и др., които са съхранили много старославянски черти и форми в езика, нравите и обичаите. По време на Освободителната война в Теня Герзила е отсядал капитан Петко войвода, а през Балканската война жителите на селото активно подпомагали българските войски. Интересна е камбанарията на черквата, дело на самоукия майстор Филю Корбаджиев. Градена е с дялани камъни отначало като квадрат, а после става осемстенна. На найгорния етаж има 8 отвора, за да се разнасят равномерно по всички посоки звуците на камбаната. Солища е водоснабдено, електрифицирано и има хубаво изложение към Гелската тераса, над която се реди венец от красиви върхове. На преден план изненадва шилестата купа на вр. Турлата, в северните поли на който са махалите Борцето и Стикъл. В мах. Стикъл има туристическа спалня с 23 места.

От югоизточния край на с. Солища се тръгва на юг по маркираната пътека, пресичат се ливадите и след 30 мин се стига до м. Клувията. Оттук на изток пътят, който слиза в дола, води до параклиса «Св. Прокоп», а маркираната пътека продължава на югозапад за хижата, която след 30 мин отвежда до м. Сечимека. Тук пътят се раздвоява. На запад по маркировката след 20 мин се стига до друг път, по който се върви до горската барака под скалистия рид Ташлъкгидик (каменен проход). Пътят се напуска, пресича се билцето и се излиза на поляните пред **х. Перелик** (1 ч). Разположена е на обгледно място в м. Соватя на 1960 м н. в., сред поляните Арнауткаба, някогашни юрушки пасища. Строена е от широколъшките туристи. Открита е през септември 1936 г. и основно ремонтирана през 1959 г. Може да подслони 30 души в общи спални. Водоснабдена е, с малка кухня и столова. Като се тръгне на юг от нея, след 10 мин се стига до седл. Мезаргидик (гробен проход). От малките локвички по нея на север изтича начален поток на р. Луковица, ляв приток на Широколъшка река, а на юг е началото на р. Герзовица, ляв приток на р. Черна. След още 10 мин е заравнеността **Чурика**, получила името си от параклиса «Св. Кирик и Юлита» (Чурика). На нея през османското иго ставали големи събори, под прикритието на които се вършела и революционна дейност. Върхът се очертава ясно и до темето му се достига за 40 мин.

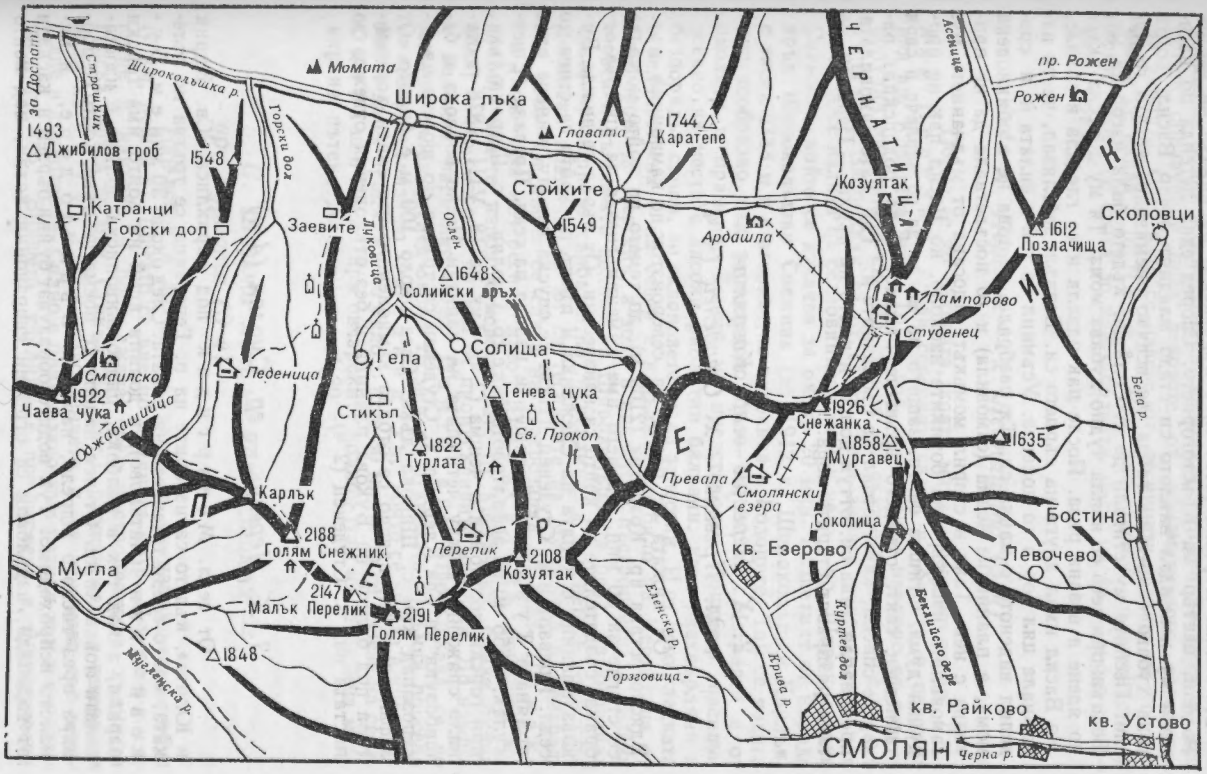

за Доспат
Страшник
Широкольшка р.
Момата
Широка лъка
Главата
1744
Каратепе
ЧЕРНАТИЦА
Асеница
пр. Рожен
Рожен
1493
Джибилов гроб
1548
Горски дол
Катранци
Горски дол
Заевите
Луковица
Ослен
Стойките
1549
Козуятак
Ардашла
1612
Позлачища
Сколовци
1648
Солийски връх
Пампорово
Студенец
Гела
Солища
Смаилско
1922
Чаева чука
Леденица
Стикъл
Тенева чука
Св. Прокоп
1822
Турлата
1926
Снежанка
1858
Мургавец
1635
Бела р.
Оджабашийца
Карлък
Превала
Смолянски езера
Соколица
Бостина
2188
Голям Снежник
Перелик
2108
Козуятак
кв. Езерово
Левочево
Мугла
2147
Малък Перелик
2191
Голям Перелик
Еленска р.
Куртев дол
Беклийско дере
1848
Мугленска р.
Горзговица
Крива р.
кв. Райково
кв. Устово
СМОЛЯН
Черна р.

Вр. Голям Перелик (2191 м) е първенецът на рида и на целите Родопи, център на Кръстогорието. Според една легенда по пасищата му извеждал ваклото си стадо младият овчар Васил, който така хубаво свирел на гайда, че всичко онемявало, когато го чуело. Песните му стигали до с. Солища, където била изгората му. Веднъж при него се явила чудно хубава мома. Тя му донесла вкусно ядене и везана риза. После пак идвала и го гледала в захлас. Но Васил имал друга на сърцето си. Веднъж забелязал, че тя измъкнала цял бор и го понесла. Усъмнил се той в силата ѝ и споделил виденото с майка си. Тя разбрала, че това не е обикновена мома, а планинска ведма (самовила) и го посъветвала да не приказва с нея. Така и сторил момъкът. Ядосана от мълчанието му, самовилата изпокъртила бориките наоколо, но Васил пак не продумал дума. Отишла си тя, защото не могла да го завлече в своя тайнствен свят, откъдето връщане нямало. Така родопският овчар се спасил, като устоял на съблазните ѝ. Тъй като самовилата преправяла лика си, оттук дошло и името на върха — Перелик, — така разправят старите хора.

2. Х. Перелик — вр. Козуятак — седл. Превала — х. Студенец (4 ч)

От хижата се поема на североизток по камионния път. Вдясно остава **вр. Козуятак** (2109 м), до темето на който може да се стигне за 30 мин. На него има каменни гнезда за кръгова отбрана, създателите на които са неизвестни. От върха се вижда Букова планина с кулата на Снежанка и пътят, по който се стига до седл. Превала и х. Студенец. Пътят се спуска надолу, минава през поляната Т у з л а т а (солище) и излиза на **седл. Превала** (Ешек-кулак, 1656 м) на асфалтовото шосе гр. Смолян — с. Широка лъка, при горски постройки и чешма (2 ч). Тук на 18. VIII. 1878 г. станало сражение между четниците на капитан Петко войвода и башибозука на Сен Клер. За х. Студенец се тръгва по шосето на северозапад към с. Широка лъка. След около 100 м е билото. От асфалтовия път вдясно се отбива камионен, който следи хоризонтала под билото на Букова планина и без отклонения отвежда до пистата над х. Студенец (2 ч).

3. Х. Перелик — гр. Смолян (4 ч)

От седл. М е з а р г и д и к под параклиса «Св. Кирик и Юлита», където са изворите на р. Герзовица, се тръгва по пътеката, която следи течението на реката. След около 30 мин е м. Б у к о в и л ъ к и (Чаталово), в долния край на която има горски бараки, а под тях в дълбока, рядко живописна долина е изоставената ловна хижа. От нея надолу се поема по пътя, който се провира през тясното ждрело, наречено В ъ р л о т о д е р е, в миналото непроходимо. Тук водите образуват буйни бързеи и каскади от водопади, издълбали са огромни еворзионни котли, над които

стърчат в небесата причудливо оформени риолитови скали, наподобяващи бойни кули, замъци, колонади, фигури на хора и животни, образувани през вековете от призматичното изветряне на риолита. След като се излезе от теснината, реката се успокоява и се влива в р. Черна, като ляв приток, по течението на която скоро се стига до най-западната част на гр. Смолян — мах. Средок.

4. Х. Перелик — х. Ледницата (5 ч)

Поема се по пътеката, която минава северно от вр. Голям Перелик, следи северния склон на билото и извежда под **вр. Крастава чука.** Той е гол, еродиран и навярно от това е получил названието си. На южния му скат е буйната Мехроб чешма. Заобикаля се от север (през зимата непроходим) или от юг и се излиза на седловинката между него и вр. Широколъшки Снежник, който се изкачва за около 20 мин. Възпетият от народа връх **Широколъшки Снежник** (до 1942 г. Широколъшки Карлък) е висок 2188 м и е вторият по височина в Родопите. Той се издига купенообразно над заравненото било на масива. Изграден е от риолити и мрамори. Темето му представлява обширно пасище, осеяно на места с високи риолитни балвани, като разхвърляни в безпорядък снопи, но склоновете му са залесени. И от него гледката е величествена — на север е издълженото било на Чернатица от Пампорово до Персенк, а долу в ниското е пъстроцветната Гелска тераса и дълбоката долина на Широколъшката река, на югозапад сивее мраморното гърбище на Мурсалица, а зад него е гористата Девинска планина, на юг са теснините на Мугленска и Триградска река. От върха се слиза на северозапад до седл. Помакгидик при интересния извор Юруксалъдъ (юрушки водопой), където изпод чимовете, като от къртичини, блика буйна вода, която скоро се попива от пропускливите мрамори. До извора е малкият параклис «Св. Пантелей». Продължава се по южния склон и след около 15 мин по откритата стръмна просека на север се слиза до х. Ледницата, която се вижда в ниското. Може да се продължи по билото още 30 мин и да се излезе на седл. Одабашийца, при овчарските колиби (там на север има маркирана пътека до хижата — 1,30 ч).

5. С. Широка лъка — мах. Стикъл — вр. Турлата (3 ч)

Най-добре е до мах. Стикъл да се използува автобус (7 км, пеш 2 ч). Шосето се вие по долината на р. Луковица, после я напуска и продължава сред пъстроцветната хълмиста Гелска тераса до **мах. Стикъл** (83 жит.), разположена в северните поли на вр. Турлата. Населението й се занимава със земеделие и дърводобив. Силно е привързано към родния дом и е рядко гостоприемно. Бившето училище е преустроено в туристическа

спалня с 27 места в общи стаи. Има туристическа кухня и столова. Стопанисва се от туристическо дружество «Перелик» — с. Широка лъка. Непосредствено на юг се издига причудливият връх Турлата. До темето му се достига по стар стъпаловиден калдъръмен път за 1,30 ч. **Вр. Турлата** (1822 м) е много красива и силно изразена геоморфоложка форма, приличаща отдалеч на купа сено. Издига се сред стикълските ливади. Южните му склонове са скалисти, обилно обрасли с трева, а северните — гъсто покрити с елова гора. Изграден е от монолитен риолит и се е образувал като страничен вулкански кратер, който не е имал силата да изхвърли лавата и тя застинала като тапа на отвора му. От него се открива широк поглед към долината на Широколъшка река, Букова планина и Чернатица. Вероятно това е дало повод на нашите прадеди в началото на X в. да съградят на него голяма, трудно превземаема крепост. От някогашното ѝ величие сега са останали само руини. За произхода на името му все още има различни мнения. Някои го свързват с френската дума «льо тур» (кула), други смятат, че идва от старобългарската дума «турло» — пладнуващо стадо, а трети са склонни да търсят произхода му в тракийския език. Турлата е един от най-интересните върхове в нашата страна.

6. С. Широка лъка — х. Ледницата (4 ч)

Асфалтов път (7 км) свързва с. Широка лъка със с. Гела и е за предпочитане да се използува автобусът до него. **Гела** (66 жит.) в Широколъшката селищна система, Смолянски окръг, е разположено живописно сред висока хълмиста тераса, на север под вр. Шилестата чука, високо над р. Луковица. Към него се числят махалите Магарджица, Узунска и Заевите. Къщите са пръснати сред пъстри ливади и ниви, обиколени от иглолистни гори, високи ридове и върхове. Гела е старо селище. Близките му околности изобилстват с паметници от далечното и от по-близкото минало. От последните разкопки в малките могили край параклиса «Св. Илия» се установи, че това са гробове. В тях сред многото кости са намерени доста предмети за украса, които се датират от желязната епоха, т. е. от I хил. пр. н. е. На вр. Градище, югозападно от селото, има следи от тракийска крепост. Стените ѝ са с яка, суха зидария — дълги 50—60, дебели 2 и запазени до 3 м. В землището на Гела е бил изровен камък с латински надпис. В м. Манастира (Костадин), недалеч от днешната църква, е разкрит голям археологически комплекс от 2 църкви и други сгради. Едната от църквите представлява трикорабна базилика с портик от юг. Предполага се, че тук е имало голям манастир, който се датира от времето на византийския император Юстиниан (518—527). На вр. Турлата има средновековна крепост от X в. Както се вижда, животът не е секнал в този край от древността до наши дни. В бившето училище е уредена туристическа спалня с 24 легла. Стопанисва се от туристическо дружество «Перелик» — с. Широка лъка. Гела е естествен изходен пункт за хижите Ледницата и Перелик, върховете Перелик, Шилестата чука, Широко-

лъшки Снежник и Чаева чука. В землището му има отлични места за ски-писти. По време на османското иго при древния манастир се плащал кръвният данък на османските поробители (вземане на деца за еничари). По този повод е съхранена чудна легенда. Омъжила се Рада, а 12 години нямала дете. Най-после ѝ се родило момченце. Пораснало здраво и хубаво. Но дошли еничари в селото да събират кръвния данък. За да спаси единственото си дете, майката помолила игумена на манастира Агапий да се застъпи за него. Отишъл той при турския военачалник и го помолил да не взима момчето. Но той вдигнал бича и го ударил. Тогава игуменът не се стърпял и му казал, че той и него е кръщавал, а това била сестра му. Фанатизираният еничарин страшно се разгневил, извадил ятагана и съсякъл игумена, манастира наредил да изгорят, а монасите да избият. Но и природата се възмутила от това жестоко насилие. Появил се тъмен облак, започнало да гърми и да вали. Стрелнала се мълния и турският военачалник паднал мъртъв.

От селото се поема на северозапад по маркираната пътека, която минава край овчарника, и се излиза на билото. Оттук се разкрива чудна гледка към с. Гела, Гелската тераса и вр. Кикез, в северо-източния склон на който се намира х. Ледницата. Продължава се по пътеката, обикаля се един дол и се тръгва по скалистия склон с рядка гора на ръта Меховия хамбар. След като се превали, се излиза на поляната пред хижата. Има и пешеходен вариант. На 3-ия км от асфалтовия път с. Широка лъка — с. Гела, вдясно се отбива стръмна пътека, която отвежда до мах. Заевите (1 ч). От горния ѝ край се поема на юг по добре очертана конска пътека, на места оградена от каменни зидове — останки от някогашните работни земи. След 30 мин е Паюската чешма. Продължава се нагоре и след още 30 мин се излиза на Илинденските поляни до параклиса. Тук от памтивека широколъчани правят събор с ядене и веселие и всеки род се разполага под своето дърво. Като се продължи нагоре, след 10 мин се стига до картофените ниви на Узунската махала. Върви се в същата посока и се излиза над Гелския манастир, откъдето се продължава по маркираната пътека (вж. маршрут 6).

X. Ледницата е разположена в м. Кикеза сред хубава, обзорна поляна, оградена от смърчова и борова гора, на 1720 м н. в. Носи името на пещ. Ледницата, която е на 30 мин северозападно. Строена от широколъшките туристи през 1969 г. Представлява триетажна постройка в родопски стил, градена от камък и дърво. Разполага със 75 места в стаи с по 2, 3 и повече легла. Има туристическа кухня, столова за 50 души, занималня, етажни санитарни възли с бани, скиорна и др. Водоснабдена и електрифицирана е. В околностите ѝ има хубави терени за ски. Изходен пункт е за посещението на пещ. Ледницата, вр. Шилестата чука, Широколъшки Снежник и първенеца на Мурсалица — вр. Чаева чука. Край нея минава най-краткият път от с. Широка лъка през проходната седловина Одабашийца за с. Мугла. До хижата може да се стигне и през мах. Горски дол, откъдето до пещерата има камионен път (2,30 ч). Стопанисва се от туристическо дружество «Перелик» — с. Широка лъка.

7. *Х. Ледницата — пещ. Ледницата (0,30 ч)*

До пещерата, която се намира северозападно от хижата, има маркирана пътека. Тя се спуска в долината на р. Горски дол, следи десния бряг и стига до **пещ. Ледницата** — един от бисерите на Переликския дял. Образувана е в протерозойски мрамори. Дълга е 1419 м, с надлъжна денивелация от 146 м, със зали, прагове и подземна река. Богато е украсена със синтрови форми. В привходните ѝ части през пролетта и зимата се образуват ледени сталактити и сталагмити, от които е получила и името си. Входът е тесен, но преддверието — широко. От него се слиза на голяма площадка с висок таван. За да се стигне до дъното, където е голямата подземна река, трябва да се преодолеят много големи и малки водопади. Пещерата е обявена за природна забележителност с площ 19 ха.

Хората и до днес разказват интересна легенда, свързана с красивата мома Маруда, наричана «Алтън Маруда». Хубостта ѝ била толкова голяма, че и планината ѝ завиждала. Влюбил се в нея един пастир юрук, но тя не му обръщала внимание, защото изгора ѝ бил Калин. Веднъж юрукът я откраднал, метнал я на коня си и поискал да я отведе в с. Мугла. По пътя се опитал да я целуне, но Маруда измъкнала ножа от пояса му и го убила, а тя избягала и се скрила в пещерата. Търсил я Калин навред, най-после влязъл и в пещерата, но Маруда не намерил, а и сам се объркал в тъмните входове и не излязъл. След време хората ги открили. Калин загинал под големия праг, а Маруда — до пещерното езеро.

8. *Х. Ледницата — седл. Одабашийца — с. Мугла (4 ч)*

От хижата на юг води маркирана пътека, която след 1,30 ч извежда на високата седловина **Одабашийца**, свързваща върховете Широколъшки Снежник и Чаева чука. Тя е проходна — през нея минава стар път от с. Широка лъка за с. Мугла. Приема се за условна граница между рида Мурсалица и основната част на Переликския масив. Тук има няколко овчарски къщички и подслон за овчите стада. От нея се открива широка гледка към първенеца на Мурсалица вр. Чаева чука и дълбоката долина на Мугленска река, зад която се издигат причудливите върхове Карабурун, Фатмака, гъстите гори на рез. «Шабаница». От Одабашийца пътят стръмно се спуска до долината на р. Мугленска и с. Мугла.

IV. 1. Мурсалица

Мурсалица е планински рид, най-мощната северозападна издънка на Переликския масив. Простира се общо в югоизточно-северозападна посока. На югозапад се ограничава от долината на

Мугленска река, на северозапад — от долината на р. Въча между с. Тешел и Настанския мост, на североизток — от долината на Широколъшка река, а на югоизток чрез проходната седловина Одабашийца се свързва с високата част на Переликския масив. Когато южното бедро на Средиородопската антиклинала потънало, по Беденската разломна зона се издигнал ридът Мурсалица. Това е позволило да се запазят големи маси от мраморизираната задруга. На отделни места сред нея се срещат прослойки от амфиболошисти. Най-високият връх на рида е Чаева чука (1826 м). Други по-лични върхове са: Кърмилята (1818 м), Каранджилъка (1808 м), Пирамидата (1800 м) и др.

Билото на Мурсалица е заравнено. Склоновете откъм Мугленска река са скалисти, голи еродирани, а откъм Широколъшка река са покрити с хубави иглолистни и широколистни гори. По билото върху денудационните заравнености се срещат множество добре изразени фуниевидни валози, сливащи се отчасти с ували. Те са особено характерни около вр. Чаева чука, Гьолджука, Каракачанското, Смаилско, Горно и Долно Колацко и др.

Ридът не е голям хидрографски възел поради силното задълбаване на ограждащите го големи реки и заради дълбоко окарстения му терен. В него най-добре са очертани долините на реките Горски дол, Сухи (Замогилски) дол, Катранчукурско дере, Катрански дол, Власов дол, Бъчвицки дол и др. Много от тях през лятото почти пресъхват, тъй като губят водите си в мраморизираната снага на рида. Поради голямата дебелина на мраморните скални маси и разломяването им от тектонски процеси повърхностната и подземната хидрографска мрежа на Мурсалица се намират в тясна връзка. За това говорят големият брой карстови извори, които бликат на нивото на ограждащите рида реки. По-значителни от тях в долината на Широколъшка река са: Малките извори (800 м н. в.) с дебит 35 л/сек, Врися (788 м н. в.) с максимален дебит 2700 л/сек и средна температура на водата 9,2° С. Долният извор с дебит 110 л/сек и този до водослива на Широколъшка река с Въча с дебит 80 л/сек. При кв. Настан на 720 м н. в. също има карстови извори. Най-големият по северозападния склон на Мурсалица (на нивото на Въча) е Пейнов извор, който се намира под кв. Настан на 712 м н. в., с дебит 410 л/сек. В източната част на с. Мугла е изворът Я з а. Със сравнително постоянния си дебит тези извори поддържат почти еднакво нивото на Въча през различните сезони. В недрата на мраморния рид има голямо «водохранилище», което ги подхранва.

В рида ясно е изразено средиземноморското климатично влияние. Средната януарска температура е отрицателна, през зимата преобладават слънчевите дни. Мъглите са рядко явление. Средните годишни валежи са около 900 мм (най-изобилни през юни).

Самата планина е рядко населена, но в полите ѝ имало селища още в древността. За това свидетелстват тракийските погребални могили и някои крепости от по-ново време — при кв. Настан, Грохотно, Мугла и др., които според преданието героично отбранявал Гордю войвода от османските нашественици. В Мурсалица няма туристически хижи. Построени са 2 ведомствени почивни станции. Изходни пунктове са: кв. Настан, селата Широка лъка, Тешел и Мугла.

9. Кв. Настан — вр. Каранджилъка — вр. Чаева чука — х. Ледницата (6 ч)

Настан (от 1971 г. квартал на гр. Девин) е разположен на стръмния десен бряг на р. Въча, в най-североизточните гънки на рида Мурсалица. Според едно предание заселил се е след помохамеданчването от жители на селището в м. Старо село при гр. Девин. Те дошли тук и се настанили (оттам и името му). Друга легенда твърди, че по тези места отседнал най-напред някой си Настас и дал названието на селището. То се споменава в турски документи от 1576 г. Главен поминък на населението му били земеделието и скотовъдството. След утихването на Сенклеровия метеж Тъмрашлията ограничил властта си във Въченската долина и устроил в 17 села (13 от Рупчоска и 4 от Пещерска околия) местно управление със седалище с. Настан. През пролетта на 1880 г. било свикано събрание на първенците от непокорените села, което положило основите на Тъмрашката (Помашката) република. Съборът утвърдил за глава на това малко планинско царство Ахмед ага Тъмрашлията. По-късно към тези села се присъединили и Петвар, Тъмраш, Брезовица и Черешево. След Съединението, когато този район бил отстъпен на Турция, седалище на каазата станал Девин с 3 нахии: Тъмраш, Триград и Доспат, а Настан останал едно невзрачно селище дори и след Освобождението.

Сега Настан коренно е променил своя облик. Жителите му работят в промишлените предприятия в Девин, в горското стопанство, в рибарниците, занимават се със земеделие и скотовъдство. Интересен е фактът, че доста от фамилиите в Настан ги има и в Широка лъка и Девин. За българския дух тук говорят и многото български имена на местности в землището на квартала — Св. Марина, Чорквата, Матова вода, Кръстец, Леса, Усое, Попско, Калугер и др. С голяма популярност в окръга и в страната се ползува самодейният колектив, носител на много републикански отличия.

От центъра на кв. Настан се тръгва право нагоре по дерето и се достига началото на Бялата пътека, виеща се по стръмния рид. След около 20 мин е **м. Гьола**, където за ориентир служи каптажът. Тук има кръстовище. Продължава се направо и след приблизително 40 мин се отива до **м. Стрижището** (Кърката). Оттук по пряката пътека през Боаза и Сечимека се достига билото на рида (1,30 ч). Следи се вододелът, обрасъл с картъл, до голия връх Каранджилъка, овенчан с дървена пирамида (0,30 ч). Той се издига почти по средата на рида и от темето му нищо не спира погледа към южните склонове на Чернатица с накацалите по тях селца и махали: Беден, Брезе, Сливово, Върбово, Бистрица, Куковица; в далечината — към телезизионната кула на Снежанка; на северозапад — към Девинска планина с острите зъбери на Гребенец и на югозапад — към долбоките долини на Мугленска и Триградска река и издигащите се над тях върхове Бойдалъка, Карабурун, Фатмака и др. Върви се на югоизток по билото на рида, което е голо, тревясало, преваля се неусетно вр. Кърмилята, от който вляво се вижда сградата на кашкавалджийницата, а над нея — вр. Чаева чука. Маркираната пътека води към сградата, а ние продължаваме по билото към седловин-

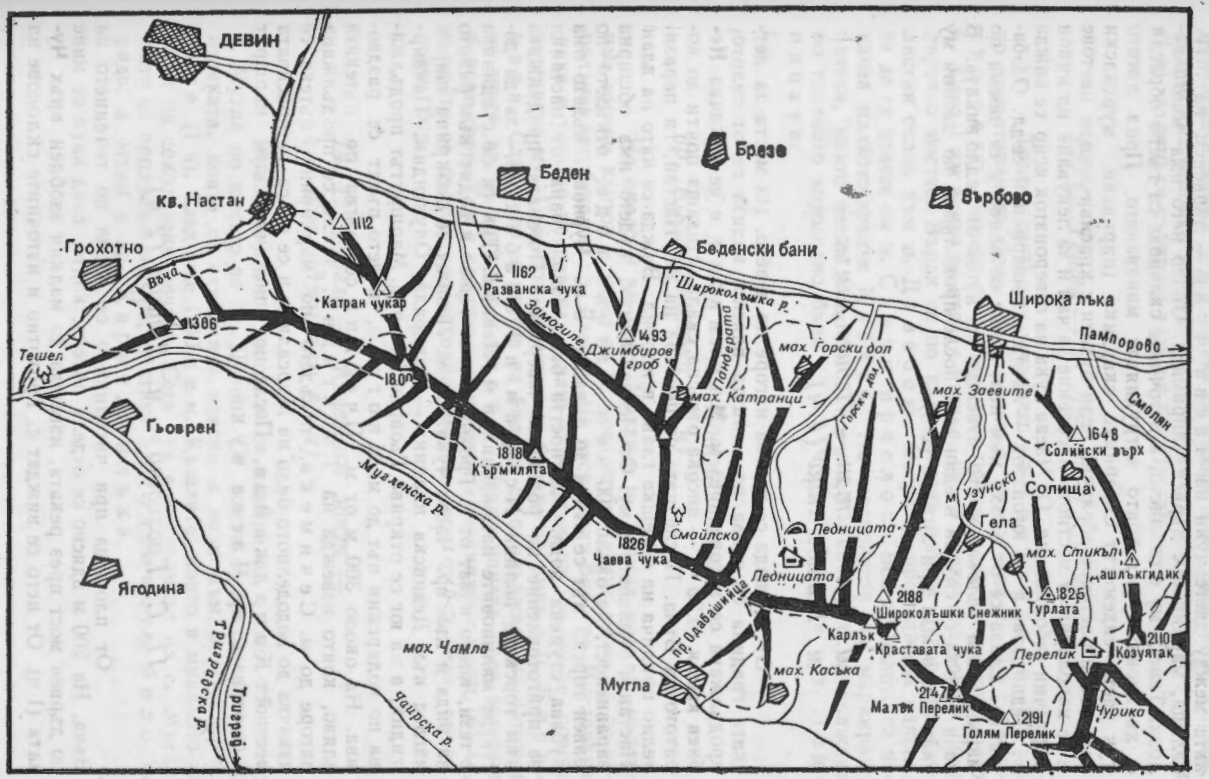
ДЕВИН
Брезе
Беден
Върбово
кв. Настан
1112
Грохотно
Беденски бани
Вѣча
1162
Разванска чука
Широколъшка р.
Широка лъка
Катран чукар
1306
Замогиле
1493
Джимбиров гроб
Пандерата
мах. Горски дол
Пампорово
Тешел
1800
мах. Катранци
Горски дол
мах. Заевите
Смолян
Гьоврен
1648
Солийски върх
1818
Кърмилята
Мугленска р.
м. Узунска
Солища
Гела
Ледницата
Смайлско
1826
Чаева чука
мах. Стикъл
Ягодина
Ледницата
2188
Широколъшки Снежник
1825
Турлата
Карлък
Краставата чука
2110
Козуятак
Перелик
пр. Одабашийца
мах. Чамла
мах. Каська
Мугла
2147
Малък Перелик
2191
Голям Перелик
Чурика
Триградска р.
Триград
Чаирска р.

ката между двете чуки на Чаева чука — първенец на Мурсалица, маркиран с дървена пирамида. Около него има много валози. Темето му е скалисто, а източните склонове са гъсто обрасли с хвойнови туфи, които затрудняват минаването. През лятото тук расте ендемитът Сидерикус скардика (пирински, мурсалски чай). Това растение образува цели букети с красиви жълти цветове и се използува от местното население за чай и за лекуване на някои сърдечни заболявания. От Чаева чука на североизток ясно се виждах. Ледницата, а на югоизток — летните кошари при седл. Одабашийца. Слиза се от върха към нея, свива се вляво и се поема по маркираната пътека, която извежда на изток от седловината. В тази посока се спуска в един дол, после продължава по десния му скат и извежда при хижата (2 ч).

10. Кв. Настан — Небиев камък — м. Кападжийца (4 ч)

От площада се тръгва нагоре по дерето. На моста за детската градина се свива по улицата вдясно, излиза се от селото, продължава се нагоре през м. Мърливото и се изкачва **Небиев камък** (0,30 ч) — висока отвесна скала, стигаща почти до коритото на Въча. Погледната от центъра на кв. Настан, тя поразително прилича на човешка глава в профил. Вижда се като на длан Настан и околностите му. От Небиев камък, където има обширна заравненост, на около 400 м е м. Матова вода, откъдето по равен горски път се отива до ливадите в **м. Чурново**, където има хубава студена вода. Местността била използувана от настанци за приготовление на родопски чевермета. Пътеката продължава към горските поляни Искрам и Калабакли, за да достигне малиновите насаждения в **м. Левища.** Тук тя се съединява с тези, които идват от с. Грохотно и с. Тешел и водят към билото на рида и към вр. Чаева чука. От м. Левища се разкрива широк изглед към Девинска планина — Мандрала, Олукгидик, Панаиргидик, а на юг се открива Гьовренския рид. Маршрутът продължава по коларския път до м. Многото, където пътят се раздвоява. На около 300 м от м. Пчелина се тръгва по пътеката вляво, която извежда на Гьокгидик, после се продължава нагоре до м. Сечимека, откъдето по маркирана пътека се изкачва до вододелното било на Мурсалица и се стига до красивата местност Кападжийца. После по описания билен маршрут 9 се отива до вр. Чаева чука.

11. С. Грохотно — м. Левища (2 ч)

От площада при читалището се поема по течението на Въча. На 200 м вдясно се отделя пътека, която, след като се мине по дървен мост през реката, извежда до малкия заоблен **връх Чуката** (1 ч). От него се виждат с. Грохотно и източните склонове на

Девинска планина. Продължава се нагоре и се стига до **м. Соватя**, където има чешма с корита. Нагоре пътеката води до м. Левища (1 ч), където се събира с тази от кв. Настан.

12. С. Тешел — м. Левища (2,30 ч)

Тръгва се срещу течението на Триградска река по асфалтираното шосе. На 2-ия км е водосливът с Мугленска река. Минава се реката и се продължава срещу течението ѝ. След 1 км вляво се отделя пътека, която прекосява реката през дървено мостче. Върви се по калдъръмена пътека нагоре по скалистия склон към м. Девебою. Оттук се продължава вдясно, за да се излезе на м. Сиври преслоп. Все по билото се изкачва малкото връхче Кабата. На североизток има маркирана пътека, която извежда до м. Левища. Оттам се продължава по главното вододелно било до вр. Чаева чука и х. Ледницата.

13. С. Мугла — м. Конска поляна — вр. Каранджилъка (3 ч)

На около 9 км от с. Мугла е **м. Конска поляна**, където има горски кантон и може да се пренощува (дотук може да се използва автобусът за гр. Девин). На отсрещния бряг на Мугленска река е устието на потока, идващ от Мурсалица. Тръгва се срещу течението му. Пътеката извежда до билото на рида в м. Бориката. След като се излезе на билото, се продължава на изток и се стига вр. Каранджилъка. Пътят минава през вековни борови гори. Тук е природният **резерват «Казаните»** с площ 161 ха, в който се съхраняват вековна смесена гора от бук, ела, смърч, черен бор.

14. С. Мугла — Железния мост — вр. Каранджилъка (3 ч)

Железният мост се намира на около 4,5 км от с. Мугла по шосето за гр. Девин. От моста се тръгва нагоре по пътеката, която се отклонява вдясно и води към м. Папратите (1 ч). След още 1,30 ч е **м. Къшлите**, които в миналото са били на соколовски овчари. Сега тук е овчарникът на с. Мугла. Като се продължи нагоре, се стига вододелното било на рида, а оттам и вр. Каранджилъка.

15. С. Мугла — м. Бялата пръст — вр. Каранджилъка (2,30 ч)

На 3 км по пътя за гр. Девин вдясно от шосето има отклонение. Камионен път води към билото на Мурсалица. Той извежда до **м. Бялата пръст,** а по маркираната пътека се отива до вр. Каранджилъка. По този маршрут се разкрива хубава панорама към м. Долно селище, дефилето на Мугленска река, Буйналъка и с. Мугла.

16. С. Широка лъка — м. Попина (1 ч)

До м. Кушлева дърворезница се използува автобусът за гр. Девин. Тук по дървен мост се прехвърля реката и на левия бряг по добре очертана пътека, отделяща се от старото шосе, се стига до обширната поляна **Попина.** Разположена е в североизточните склонове на Мурсалица. Издига се непосредствено над Широколъшка река и наподобява огромна тераса. Цялата околност е гъсто обрасла с борови и смърчови гори. Оттук минавала българо-турската граница до 1912 г. Сега има няколко стопански сгради на местното семепроизводно стопанство, вода за пиене. Това е един хубав кът за отдих. Като се продължи по пътеката нагоре, се достига мах. Катранци, от която има пътеки в различни посоки и до различни обекти в рида.

17. Беденски мин. бани — мах. Катранци — вр. Чаева чука (3 ч)

Тръгва се по пътеката край почивния дом на горските работници, която лъкатуши край дерето. След 10—15 мин се изкачва до **м. Страшника,** откъдето се открива хубава гледка към долината на Широколъшка река и южните склонове на Чернатица. Все по същата пътека се минава през ливадите в м. Козля и след 1 ч се достигат първите къщички на **мах. Катранци,** където има чешма с водопойни корита. Намира се близо до изворите на р. Страшник — ляв приток на Широколъшка река, в югоизточното подножие на вр. Джибилов гроб (1493 м). Населението ѝ в миналото се е занимавало със скотовъдство и с добив на катран. Сега жителите ѝ са се изселили. В околностите на селището — в **м. Манастира,** се намират останки от стари църкви. От горския пункт, който е в най-източната част на махалата, се тръгва в южна посока и след около 150 м се стига до разклон — вдясно е обиколен път, за предпочитане е да се продължи направо. Преминава се край последната къща и се стига **м. Айвазкото.** Оттам пътят води за **м. Гроба,** където е каптажът за водоснабдяване на мах. Катранци. Тук също трябва да се внимава — вляво пътеката води към м. Малкото Смаилско, а вдясно — към билото на рида и към вр. Чаева чука.

18. Кв. Настан — Китово ханче — вр. Каранджилъка (3 ч)

Добре е да се използува някое превозно средство за горските работници. При старото Китово ханче (сега затворено), което е на 4 км от Настанския мост, след рибното стопанство, вдясно от шосето се отбива камионен път. Той прехвърля реката по дървен мост и поема срещу течението на Сухото (Замогилското) дере. След 40 мин се излиза на голямата поляна **Кирезлика.** Пътят продължава по Сухото дере и пресича **м. Лък балкан** — едродивечово стопанство, в което има мечки, лисици, диви свине, елени, сърни. Ловът тук е забранен и стопанството е дивечов развъдник. След 1 ч идва разклон — пътят вляво е към м. Черешово, а направо — към вододелното било. След 1,5 км се стига до втори разклон — направо се отива към мах. Катранци, а надясно е **м. Студената вода** —интересна чешма под самото било. Оттук се изкачва билото, над което едва се издига вр. Каранджилъка, който може да се изкачи или направо да се продължи по билото на югоизток към вр. Чаева чука.

IV. 2. Букова планина

Букова планина е планински рид от Переликския масив малък, но централен дял от Западните Родопи. Представлява кръст от ридове, включени между долините на реките Черна — от юг, Бяла — от изток, Крива — от запад и Широколъшка —от северозапад. На север и на изток се ограничава от Пампоровската и Роженската седловина, а на запад — от седл. Превала. Главното било, което е част от Главното хидрографско било на Родопите, има обща посока югозапад—североизток. То е високо, тревисто равнище, изпъстрено с хубави смърчови горички. Северните склонове на Букова планина са обрасли с вековни смърчови и букови гори, откъдето идва и името ѝ. Южните склонове са разкъсани на малки ридове, обрасли с елови гори. Те са стръмни и в повечето случаи завършват отвесно. Най-високият връх е Снежанка (1926 м). Други по-лични върхове са: Мургавец (1858 м), Шепшийца (1837 м), Соколица (1700 м), Турлука (1520 м) и др.

В основата си планината е изградена от стари кристалинни шисти, които по-късно били разкъсани и припокрити от нови вулканични скали — риолити, туфи, туфити. Този мощен лавен покров е изветрял най-различно през вековете и е изваял причудливи форми и фигури на скалите, образуващи около Смолян един фантастичен скален свят.

Букова планина не е голям хидрографски възел, но от него водят началата си Крива река, Куртев Лом и най-значителната — Чепеларска река, дълга 88 км, с водосборен басейн 990 км² площ. По долината ѝ минава първокласен асфалтов път, който свързва Горнотракийската низина с долината на Арда.

В Букова планина има 2 туристически хижи, 1 туристическа база, прорязват я няколко шосета и много маркирани пътеки. Изходни пунктове са: гр. Смолян, гр. Чепеларе и с. Стойките.

19. Смолян

Гр. Смолян (34 010 жит.) е образуван чрез обединяване на селищата Смолян, Райково и Устово. От 1959 г. е окръжен център, в който е включена значителна част от Западните Родопи.

Кв. Смолян е разположен терасовидно в южния край на Смолянската тектонска котловина, върху южните спусъци на Букова планина, по двата бряга на Черна река — ляв приток на Арда, на 1010 м н. в. Наследник е на изчезналото село Езерово, което се намирало на 3 км над града, сред езерата, между Могилата и Яровете. По време на помохамеданчването на българите от Кръстогорието (XVII в.) езеровци оказали силен отпор, поради което османците разрушили до основи селището им. Много от жителите му загинали, други забягнали в планината, а помохамеданчените се заселили край Черна река, където е днешният квартал. Турците нарекли новото селище Пашмаклъ. С това име то се споменава от френския пътешественик д-р Пол Люка (1706 г.), документира се и от надписа на Сводестия мост (Бейската кюприя), строен през 1716 г. Жителите му се занимавали със земеделие и скотовъдство.

Кв. Райково е разположен живописно по двата бряга на Черна река на 850 м н. в. По-рано се е делял на Горно и Долно Райково. Според едно предание селището било основано от Райко — братовчед или побратим на Момчил юнак. При опита за помохамеданчване райковци упорито се съпротивлявали, дали 200 свидни жертви, но запазили народността и вярата си. Първото писмено съобщение за селището е от надписа върху камък на Мазолската чешма (1572 г.). За възникването му на това място значителна роля изиграли и двата големи извора (брала) в Горно и Долно Райково. По време на османското иго на базата на овцевъдството Райково се развило като занаятчийско-промишлено селище. Неговите аби, шаяци и черги се славели по цялата Османска империя. Икономическата му мощ по време на Възраждането се изразила в направата на черкви, училище и хубави къщи с типична родопска архитектура, в които са отразени битът и миналият на населението. Райково било и голям просветен център.

Кв. Устово е разположен в долината на Бяла река, при вливането ѝ в Черна река като ляв приток. То е старо селище. Името му вероятно произлиза от «устие» или «ущелие». Опитът на завоевателите да бъде помохамеданчено населението му (XVII в.) не успял. По своето географско местоположение Устово е средищно селище — важен кръстопът на старите друмища от Пловдив за Ксанти и Гюмюрджина и от Драма през Гоце Делчев за Кърджали и Одрин. Това предопределило до известна степен неговото икономическо и историческо развитие. То станало важен пазарен център в Горноардинския басейн и значително занаятчийско про-

мишлено селище. В него отрано се развили занаятите медникарство, калайджийство, обущарство, златарство, кожухарство, абаджийство и др. Устовци се проявявали и като добри търговци. Занаятчийските им произведения намирали добър пазар в голяма част от Османската империя и най-вече в Истанбул и Смирна. В началото на XIX в. селището постигнало голям икономически и културен разцвет. Тогава се градели черкви и училища, къщи и дюкяни със самобитна родопска архитектура. През вековете Устово било истинско огнище на българщината. В малката черквица «Св. Никола», върху основите на която е съграден днешният едноименен храм, било разкрито първото килийно училище в Кръстогорието (1830 г.). Тук богослужението прозвучало на български език и се чествувал празникът на братята Кирил и Методий. В Устово живял и работил йеромонах Григорий (поп Глигорко) — голям защитник на българското население. Тук са родени Сава Стратиев — изтъкнат борец срещу фанариотщината, Стою Шишков — учител, етнограф и книжовник, Братан Шукеров — прославеният командир на партизанската дружина «Колю Шишманов», поетът партизанин Кирил Маджаров и др. През януари 1878 г. руските освободители били посрещнати с възторг от населението в поречието на Черна река, но скоро той се заменил с разочарование. Смолянският край останал пак в пределите на Турция. Тогава тук се развило комитството и Ахъчелебийско станало център на революционните сили в Родопите.

След Освобождението на този край (1912 г.) поради конкуренция на фабричното производство занаятчийството западнало, а с откъсването на Беломорието силно пострадало овцевъдството. Смолян продължил да съществува като невзрачно административно и гарнизонно селище. Наред със замиращата търговия на добитък и вълнени изделия в Райково били открити няколко склада за обработка на тютюн. В Устово отчасти се запазили медникарството и търговията с шаяци, а част от населението се ориентирало към дюлгерството. Буржоазната власт не направила почти нищо за индустриализирането на този край, за създаването на траен поминък и населението продължило да живее в нищета и безпросветност.

Бързо развитие Смолян получава при социализма, особено когато бе обявен за окръжен център, когато се разработват рудните богатства на Родопите и са изградени редица промишлени предприятия. Сега тук има завод за изолационни проводници, за контактни елементи, за битови изделия, предприятия за родопски текстил (одеяла, халища, губери, килими), за детска и бебешка конфекция, за месодобив, за млекопреработване и тютюнопреработване и др. От изостанал, беден край днес Смолян е промишлено-аграрен център. Има АПК, който се специализира в тютюнопроизводство, картофопроизводство и животновъдство. Градът е и културен център с полувисш учителски институт, театър, самодейни фолклорни групи, богат етнографски музей, планетариум, модерни хотели и ресторанти, красиви административни и жилищни сгради и др. Той коренно измени своя облик и се превръща с всеки изминал ден в модерен социалистически град.

Климатът на Смолян е планински с подчертано средиземноморско влияние и е много здравословен. Градът е разположен сред най-красивите части на Западните Родопи и напоследък се раз-

вива като значителен туристически и курортен център — база на големия западнородопски курортно-туристически комплекс «Орфей». В града заслужава да се посетят и разгледат: в кв. Смолян — възрожденските къщи на Мерамови, Сариеви и др., къщата на Елена Узунова, в която била основана партийната организация, къщата на партизанина Симеон Фисински, геройски загинал в сражението на вр. Милеви скали, паметниците-бюстове на Братан Шукеров и Кирил Маджаров в градската градина, Сводестият мост (Бейската кюприя), природният резерват «Чинарът» —250-годишно вековно дърво, новият планетариум; в кв. Райково — етнографският отдел на Окръжния исторически музей, който се помещава в Пангаловата къща —ценен архитектурен паметник на културата от 1860 г. Музеят притежава голям брой етнографски материали, свързани с бита и културата на родопското население от XIX до началото на XX в. Главно място в експозицията заемат родопските облекла, накити и домашни тъкани, чанове, ковани съдове и др. Заедно със Смолянските езера той е един от 100-те национални туристически обекта, архитектурният резерват Алибеев конак —жилищен и стопански комплекс в горната част на квартала, Чешитевата махала — интересни възрожденски родопски къщи в Долно Райково, къщата на Щильон Итов, в която е основана първата партийна група, родната къща на антифашиста Коста Аврамиков, паметникът костница на загиналите за свободата райковци, църквата «Св. Неделя» (1836 г.) с богат иконопис (1882 г.), Мазолевата чешма и др.; в кв. Устово — Медникарската чаршия, Хаджиивановата къща, в която бил настанен щабът на руските войски, Шереметевата, Танковата, Хаджичоновата, Келявската къща, в която надписът на есаул Пархоменко осведомява, че в нея са квартирували казаци от Първа сотня на II полк, родните къщи на Братан Шукеров и Кирил Маджаров, църквата «Св. Никола» с богати стенописи и оригинална архитектура, паметниците на Стою Шишков и на загиналите антифашисти от Устово (характерен с оригиналното си архитектурно и художествено оформление) и др.

20. Гр. Смолян — карстовия извор Хубча (17 км)

До известния карстов извор Хубча може да се отиде с автобусите от Смолян за гр. Чепеларе или с. Момчиловци. Намира се между селата Бостина и Соколовци (на 2 км южно от Соколовци), на десния бряг на Бяла река, която набира водите си от изворите под вр. Тюлютепе и южните склонове на Рожен, спуска се стръмно на юг, под с. Соколовци увеличава значително дебита си от Хубча и при кв. Устово се влива в Черна река. През долината ѝ, която е доста стръмносклонеста, минава шосето от гр. Чепеларе за кв. Устово. Край него на 2 км южно от с. Бостина, при «римското мостче» е историческата местност **Влаевица.** Тук са погребани антифа-

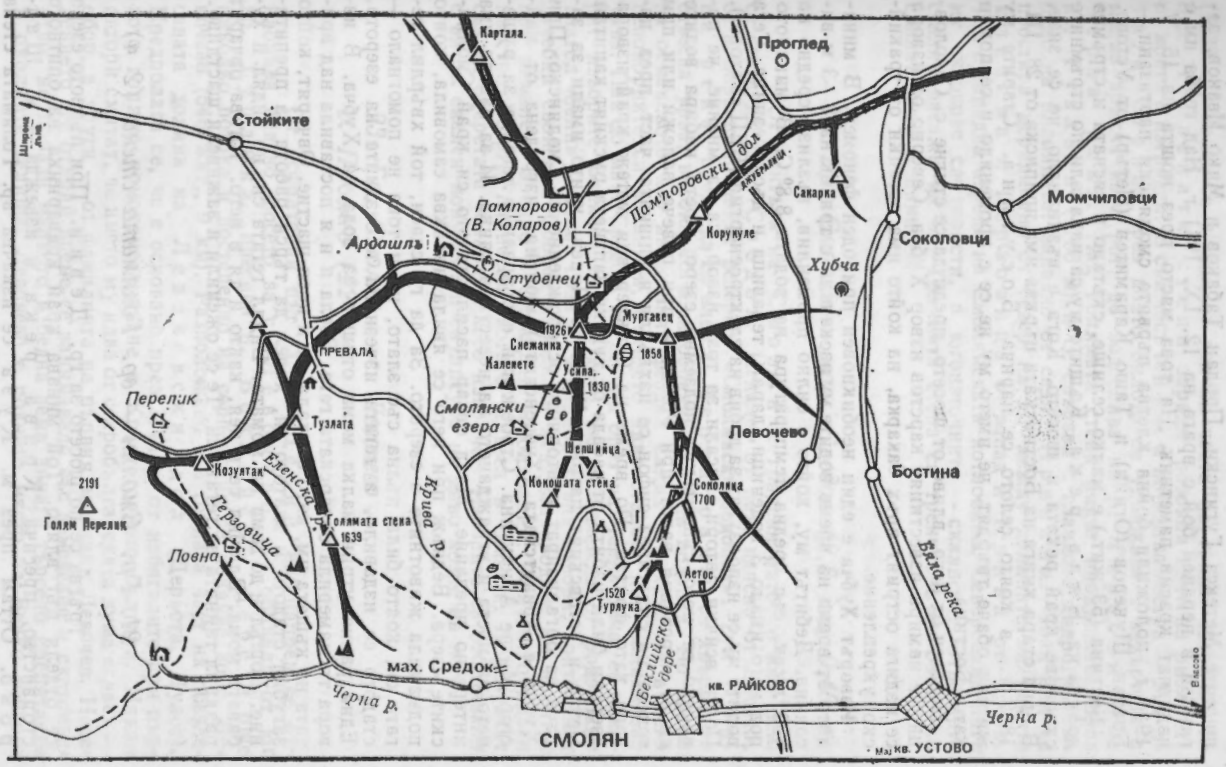
Картала
Проглед
Стойките
Шпрона дъла
Пампоровски дол
Джубралица
Сакарка
Момчиловци
Пампорово
(В. Коларов)
Корукуле
Соколовци
Ардашлъ
Студенец
Хубча
Мургавец
1926
Снежанка
1858
ПРЕВАЛА
Калепете
Усина
1830
Перелик
Смолянски
езера
Тузлата
Левочево
Шепшийца
Козултан
Еленска р.
Кокошата стена
Соколица
1700
Бостина
2191
Голям Перелик
Крива р.
Голямата стена
1639
Герзовица
Ловна
Аетос
Бяла река
1520
Турлука
Беклийско
дере
мах. Средок
кв. РАЙКОВО
Черна р.
Черна р.
СМОЛЯН
кв. УСТОВО

шистите Метекса Гугински, Продан Табаков и Мико Иванов, загинали в неравен бой с врага на 12. IX. 1941 г. Над гроба им е издигнат красив паметник. На това място през нощта на 15. V. 1944 г. положили бойна клетва първите смолянски партизани — Братан Шукеров (Огнян) и Ташо Карамитев (Петър) от Устово.

Бостина (53 жит.) е малко селище, скътано в тясната и стръмна долина на Бяла река. Къщите му са накацали по стръмните склонове край реката и шосето. Кога е възникнало, не се знае. В една стара книга на Бостинската църква има приписка от 28. III. 1882 г., в която селото се нарича Босутина. Старите му жители обаче твърдят, че името му не се е променяло и се помни като Бостина.

Недалеч от него, вляво от шосето, преди да се стигне с. Соколовци, се намира известният карстов извор Хубча. Северно от извора се издига острият **връх Сакарка,** на който има останки от тракийско укрепление.

Изворът Хубча е един необикновен природен феномен. В миналото от време на време водите му изскачали с трясък на 2—3 м височина. Дебитът му, който е силно променлив, възлиза средно на 490 л/сек, със средна температура на водата 8,8° С. В миналото под него имало 3 воденици, дарак, тепавица и дъскорезница. Сега водите му се използват за добив на електроенергия (ВЕЦ «Устово»). Почти всички автори, писали за този извор, са на мнение, че по-високо от него съществува подземно езеро, което набира водите си от карстовия валог при Рожен и при повече валежи или при топене на сняг чрез сифон се изхвърля излишната част през извора като фонтан. По време на Сенклеровия метеж край извора зверски били избити от засада от турски заптиета руският капитан Петър и устовският патриот Щоно х. Чонев, които имали за задача да организират повторното освобождение на Смолянско. При Хубча е **Арнаутската (Хубченската) кюприя,** изградена от майстор Митре Арнаутина. Строежът ѝ е свързан с легенда за рушенето на моста и вграждането на невестина сянка. И за извора има интересно предание. Млад овчар пасял стадото си край Смолянските езера. Веднъж при него се явила някаква самовила, която подмамила животните в езерото. За да ги спаси, той хвърлил гегата си, която била пълна със злато, но и това не помогнало — стадото се издавило, а гегата изчезнала в бездните на езерото. Една ранна утрин малка мома отишла за вода на Хубча. В извора тя намерила овчарската гега. Взела я и я поставила над вратата на къщата им, като смятала, че ѝ носи щастие. Овчарят, който загубил стадото и златото си, ходел да търси работа за препитание. Дошъл и до дома на момата. Видял гегата си, но видял и хубавата мома. Влюбил се в нея, както и тя в него. Тогава овчарят разкрил тайната на гегата си. Те се оженили и заживели щастливо.

21. Гр. Смолян — вр. Голямата стена (2 ч)

Тръгва се по шосето за гр. Девин. При първото езеро се отделя път вляво. Той минава край краварника на опитното стопанство, пресича Крива река и извежда в м. Шатрово. Оттам през м. Куза се изкачва **вр. Голямата стена.**

(1639 м), който се вижда от всички части на града. Наричат го още Червената стена заради розовия цвят на риолита, от който е изграден. В същност той има и по-малка сестра — Малката стена, чрез която билото се удължава и завършва с малко връхче като рог, до водослива на р. Герзовица с Черна река. Над Голямата стена ридът продължава през вр. Тузлата (1706 м) и се свързва с главното хидрографско било на планината, западно от седл. Превала. Този рид се простира меридиално от север на юг между долините на реките Еленска и Герзовица от запад и Крива от изток. Той е западна ограда на Смолянската котловина. Северозападните му склонове са гористи, а югоизточните — скалисти. Отвесните скални пасажи на вр. Голямата стена са тренировъчен обект на смолянските алпинисти.

22. Гр. Смолян — мах. Средок (2,5 км, 0,40 ч)

От центъра на Смолян с градски автобус или пеш се стига до мах. Средок. Недалеч от нея, вдясно от шосето, се намира природният **резерват «Смолянски водопад»**. Тук Крива река, преди да се влее в Черна река, се хвърля от отвесна урва, висока 20 м, и образува красив водопад. По време на османското иго известният феодал Салих ага хвърлял в него непокорните си поданици, откъдето идва старото име Салихагова урва. Пак до мах. Средок, на десния бряг на Черна река, се намират изворите **Балиева вода**. Името им се извежда от родопския глагол «бали» — боли. Това са 2 радиоактивни извора, които имат лечебни свойства. Според народната медицина водите им помагат при намалено зрение и стомашни заболявания. Тук често идвал маестро Георги Атанасов, когато живеел в Смолян. В резултат създал оперетата «Самодивското изворче». Изворите са отбелязани с висок скален монумент и скулптура на диво козле на него.

23. Гр. Смолян — с. Левочево — с. Проглед (22 км)

От асфалтовия път за гр. Девин най-напред се отклонява вдясно шосето за с. Левочево. То обикаля от юг вр. Турлука, пресича р. Беклийско дере и още няколко потока и постепенно на серпентини се изкачва до **с. Левочево** (546 жит., 9 км). Разположено е в горната част на обезлесената долина на Левочевски дол (Дерьота, Дулот). Предполага се, че е основано през XVI в. от избягалите при първото голямо помохамеданчване в Кръстогорието българи. Някои автори смятат, че името му идва от старобългарската дума «хлев» — обор, а други — от фамилията на първия заселник Левочев. Населението му открай време се занимавало със земеделие и скотовъдство, но поради малкото и бедна земя винаги търсело препитание в околните селища. Левочево е родното място на Велко войвода

и комитата Тодор Хвойнев. През 1836 г. била съградена църква с моралната и материалната помощ на Стоян кехая. С нея било поставено началото на борбата срещу фанариотщината. После дошли комитските години. Според местни предания по време на османското иго в землището на селото се подвизавал известният Мартин войвода. По време на Сенклеровия метеж в него временно установил своя щаб капитан Петко войвода. Родно място е на антифашиста, политемигранта и интербригадиста Метекса Ґугински, който бил прехвърлен в България като парашутист и загинал на 12. X. 1941 г. край родното си село от вражески куршум. Скромен паметник напомня за героя, а родната му къща е превърната в музей с 2 паметни плочи — на него и на брат му Илия, разстрелян от гръцките монархо-фашисти на 12. X. 1944 г. Край Левочево се намира един от най-уредените профилакториуми за силикозно и туберкулозно болни.

На 1 км северозападно от селото в **м. Вадата** на 4. VIII. 1931 г. била основана левочевската група на работническата партия. Мястото е отбелязано с паметна плоча. Над селото, в колибата на Сивко Златкин, през февруари 1942 г. се състояла партийна конференция на ОК на БКП.

В землището на Левочево е **пещ. Левочевска дупка,** в която според преданието се криело населението по време на чумни епидемии.

От с. Левочево пътят продължава на север, пресича една източна издънка на Букова планина, после рида Джубралица, който се спуска от вр. Мургавец към пр. Рожен и слиза в долината на Пампоровски дол до асфалтовия път, свързващ Пампорово със с. Проглед и гр. Чепеларе. На една издънка от този път, която минава под **вр. Св. Георги,** е запазен калдъръм от древен презродопски път. Тук при разклона на пътищата за Рожен и Св. Георги бил Радковия хан, край който през октомври 1912 г. била разположена част от резервите на нашите войски.

24. Гр. Смолян — курорта Пампорово (3,30 ч)

Най-пряката пътека от Смолян до Пампорово е по долината на р. Куртев Лом. Още от града се поема нагоре по пътя край реката и след около 30 мин се стига и пресича шосето от Смолян за с. Левочево. Продължава се нагоре и след още 30 мин се излиза на водослива на един десен приток на р. Куртев Лом, който набира водите си от южните склонове на вр. Шепшийца. Пресича се и се върви нагоре по долината на реката. Прекосява се асфалтовият път от Смолян до Пампорово (30 мин). Продължава се все нагоре по реката. Тук нейната долина е обрасла с хубава иглолистна гора, а пътеката се провира между рида Соколица — от изток, и личните върхове Шепшийца и Кокошата стена — от запад. След като се стигне маркираната пътека от х. Смолянски езера до х. Студенец (1 ч) се тръгва по нея (още 1 ч), минава се край язовирчето и седл. Картала и се стига до х. Студенец и Пампорово (вж. маршрут 30).

25. Гр. Смолян — седл. Соколица (10 км)

От Смолян за курорта Пампорово води прекрасен панорамен път — вторият десен разклон от шосето за гр. Девин. Отначало се изкачва високо по десния бряг на р. Куртев Лом, следи известно време нейната долина, минава в южното подножие на вр. Шепшийца, край живописния къмпинг на работниците от архитектурата, прави голяма дъга, отворена на юг, прекосява в горната част р. Куртев Лом и с много завои стига седловината под вр. Соколица. Там пресича билото на рида Соколица, южна издънка на вр. Мургавец, който се спуска на юг към Смолян — най-характерният и живописният от ридовете на Букова планина.

26. Седл. Соколица — вр. Турлука (1 ч)

Тръгва се на югозапад по пътеката, която води по скалистото било на рида — чудна поредица от скални форми, която завършва с изумителната купа на Турлука. Почти по средата на пътя се изправя голям риолитен блок, отцепил се така, че наподобява полуоткрехната врата. Това е **Невястата** — личен скалист връх от смолянската огърлица, свързан с легендата за млада и хубава невяста, която, подгонена от похотливи анадолци, се изкачила на тази скала и се хвърлила в пропастта, за да спаси чест и вяра. Продължава се по билото на югозапад, обрасло с брадати смърчове. Сред тях изведнъж се изправя един огромен пресечен конус, висок около 20 м. Образуван е от множество отвесни, различни по големина призматично оформени риолитни скали, които го правят труднодостъпен — **Турлука** — връх-скала (1520 м). Вижда се от всички кътчета на Смолянската котловина. Името му най-вероятно идва от старобългарската дума «турло» — стадо, скупчено за почивка в горещината. От Турлука се разкрива с цялата си пищна красота **Смолянската котловина**, обградена отвред с венец от причудливи риолитови върхове. Гледана отвисоко, тя има вид на равнина, затова смолянци на шега я наричат Равнището. В същност е образувана от надупчени дъговидни тераси, потънали в зеленина от плодни градини, тютюневи ниви и ливади, сред които блестят като мъниста Смолянските езера.

27. Седл. Соколица — креп. Аетос (1 ч)

Тръгва се по югоизточния разклон на рида Соколица. След около 30 мин се излиза на билото. Продължава се на югоизток и се стига до 5 огромни монолитни скали, разперени като петте пръста на ръка, които се надвесват над източната част на кв. Смолян. При най-високата от тях, наричана заради заравнената си горна част Равен камък, се издигала старинанта **крепост Аетос** (Сокол). Казвали ѝ още Кальота и Градището. Тук и до днес се издигат до 2 м дебели зидове. В нея

са намерени бойни стрели, монети, фрагменти от керамични съдове и др. Тя е естествена мъчнодостъпна твърдина, която пазела пътя от с. Левочево за гр. Смолян, минаващ под нея. Според византийския хронист Йоан Кантакузин (XIV в.) наред с другите родопски крепости и Аетос получил българският цар Иван Александър през 1344 г. като награда от императрица Анна Палеолог-Савойска за обещаната ѝ помощ срещу Кантакузин. И оттук се разкрива чудна панорама към долината на Черна река до кв. Устово, към Кайнадина и Преспанския дял. В подножието на върха — в м. **Бордо**, са намерени останки от керамика, делви за храна и разни знаци по скалите, смятани за тракийски. На юг под крепостта е **м. Чернока**— източник на покривни каменни плочи (тикли). По време на чумавите години смолянци се криели в тукашните гори. Името си навярно е получила от черната смърчова гора (чернок), от черните тикли или от черните чумави години.

28. Седл. Соколица — курортът Пампорово (6 км)

Продължава се на север по панорамния път, който се вие по източния стръмен и гъсто обрасъл склон на рида Соколица. Заобикаля се от изток **вр. Соколица** (1700 м) и се стига до последната северна издънка на рида — висока, отвесна, внушителна скала, която се извисява над стройните борове и прилича на прегърбена жена (също наричана **Соколица**). За нея се разправя легенда, свързана с тежкото османско иго. Пътят продължава край просторните Райковски ливади, зад които тъмнеят заоблените, гористи върхове на Преспанския дял. Сред тях тук-там се издигат нови почивни домове. Пътят подсича откъм изток вр. Мургавец, минава под х. Студенец и стига в курорта Пампорово.

29. Гр. Смолян — х. Смолянски езера (8 км, 1,30 ч)

До х. Смолянски езера има асфалтов път, по който в почивните дни редовно минават автобуси, а до ез. Салаша (почти по средата на пътя) се движат градски автобуси. Тези, които ще вървят пеш, поемат от Смолян по пътя за гр. Девин. Отминава се първото отклонение вдясно към с. Левочево, минава се край първото — **Дълбокото езеро**, на брега на което (вляво от шосето) е устроен първокласен къмпинг с около 200 места, пропуска се второто отклонение вдясно към курорта Пампорово, продължава се нагоре и се стига до ез. Салаша. Край него се издига **хотел-ресторант «Езерата»** —хубава солидна сграда, кацнала кокетно на брега под последната спирка на градския автобус от Смолян. Разполага с 60 места в стаи от 2 до 5 легла, с етажни бани и санитарни възли. Ресторантът, обзаведен в битов стил, е за около 80 души. Приблизително 200 м нагоре е **дом-хижа Езерата** на ЦС на БПС, в която отсядат екскурзионните групи. Представлява триетажна масивна сграда, кацнала на височинка (1300 м),

сред много зеленина, вдясно от шосето за гр. Девин. Има капацитет 40 места в стаи от 2 до 10 легла, салон-занималня, вътрешни санитарни възли. Електрифицирана е и водоснабдена. Строена е през 1969 г. от ОС на ТПК — гр. Смолян.

За да се стигне до х. Смолянски езера, се продължава по шосето за гр. Девин и се стига до третото отклонение вдясно, което след около 1 км извежда до автобусната спирка в югозападния край на поляната Л ъ г а, където е разположена хижата.

От крайната спирка на градския автобус при А р а б с к и м о с т, над ез. С а л а ш а, която е на една тераска, обрасла с върби и храсталаци, с каменна чешма и пейки за отдих, на север над чешмата поема стръмна пътечка. Тя се провира край няколко къщи, криволичи по синорите на овощни градини и царевици и извежда през една ограда в най-западната част на мах. Е з е р о в о — някогашното селище, унищожено до основи от османските завоеватели. Оттук по старинни калдъръмени улички се пресича западната част на махалата и се излиза в долината на рекичка, ляв приток на Крива река. Пътеката продължава по левия ѝ блатист бряг, прехвърля се на десния, пресича пак рекичката, изкачва стръмния ѝ ляв бряг и през хубави поляни стига до **х. Смолянски езера**, кацнала на обзорната терасовидна поляна Л ъ г а на 1526 м н. в. Представлява масивна двуетажна, модерна сграда с капацитет 60 места в стаи с по 2, 3, 4 и повече легла. Разполага с ресторант, етажни санитарни възли и други сервизни помещения. Водоснабдена е и електрифицирана. Стопанисва се от ОС на БТС — гр. Смолян (ул. 9-и септември 57, тел. 21-74). На юг под нея има лавка-бюфет на «Наркооп».

Околностите на хижата са рядко красиви. Над нея шеметно се издигат **Каленете** (Клиновете, Орльови скали) — многобройни скални шила, които мерят ръст с елите. Между тях са скалите Б у х а л а, С т р а ж а — най-високият монолит, наподобяващ средновековен страж, и др. На изток от тях е **вр. Усипа** (Репатьо Сечимека, 1830 м). Той като че ли е поразен от гръм. Цялата му южна половина се е отцепила, паднала и надробила на огромни късове, върху които вишат снага стройни ели. Върхът и досега продължава да се руши, «усипва се», както казват смолянци, или пада с грохот — «ропот». Горската му украса на времето била отбрана елова гора, която била забранена за сеч. Тя се използувала само за направа на кораби. На югоизток наднича обраслата с островърхи борове като таралеж купна на **вр. Шепшийца** ((Абдулов камък, 1837 м). Известен е още с имената Д ъ л г о б л а т с к и к а м ъ к и Ч е с т а т а б о р и к а. От север е горист, а от юг — скалист. От него се разкрива прекрасна панорама към Смолянската котловина и причудливите смолянски скали. На юг се изправя алпийският отвес на **вр. Кокошата стена** (Беширов камък). Името си е получил от гнездещите в гъстите му гори диви кокошки (глухари). И той е еродиран — южната му страна представлява оголена скала с различни фигури. Свързан е с един протест. Когато след Съединението на Княжество България с Източна Румелия бил отстъпен за компенсация на турците Смолянският край, големият български родолюбец Петко войвода в знак на неодобрение заровил в скалите му знамето на четата за по-благоприятни времена. Според друга версия това станало след сключването на Берлинския договор. Тогава четата му била разформи-

рана, четниците заровили пушките си из камънаците и хвойните на вр. Караманджа (Мургавец), а един от тях — Никола Поповски, закопал знамето на дружината на вр. Кокошата стена. Подолу е пъстроцветната Смолянска котловина, прорязана от дълбоката долина на Черна река и подпряна от косматия рид Кайнадина. На запад стъпаловидно се издигат Малката и Голямата стена. Тази дивна красота се освежава от **Смолянските езера.** От района на хижата почти до гр. Смолян, по цялото блоково свлачище са разположени каскадно изумрудените очи на планината. Те са били около 20, но някои от тях са затлачени, други са превърнати в рибарници и сега само 7 са останали почти в естествения си вид. Край хижата са трите горни езера, четвъртото е в м. Я р о в е т е край руините на древното селище. При А р а б с к и м о с т е — ез. С а л а ш а, а другите са по-надолу. От всички тях най-горното — М ъ т н о т о, е най-дълбоко. То е с дължина около 150 и дълбочина до 4,5 м. Разположено е сред гъста смърчова гора. Езерото на североизток от хижата цялото е обрасло с блатна растителност и само част от водите му се виждат. Един праг на изток го дели от третото горно езеро, което също е оградено от зелената рамка на смърчовете и в бистрите му води се оглежда отвесната стена на вр. Усипа. Край двете езера на една обгледна тераска е кацнало параклисчето «С в. Д у х», което все още се поддържа и използува. Произходът на езерата е свлачищен. Образувани са в тилни понижения на голямо свлачище. На около 200 м северно от хижата е новият седалков лифт за вр. Снежанка.

30. X. Смолянски езера — х. Студенец (3 ч)

От х. Смолянски езера се тръгва на североизток. Минава се край параклиса «С в. Д у х» и т р е т о т о г о р н о е з е р о и се поема по стръмна пътека, сред рядка иглолистна гора. След гората се излиза на открита наклонена поляна, продължава се по нея отначало на изток, а след това с рязък завой на север се излиза на седловинната поляна северно от вр. Ш е п ш и й ц а (30 мин). Върви се нагоре по каменистата пътека, която следи високия десен бряг на един приток от р. Куртев Лом. След около 45 мин пътеката се раздвоява — вляво към О р ф е е в а с к а л а и вр. С н е ж а н к а, а вдясно към седл. К а р т а л а, която свързва вр. Снежанка с вр. Мургавец. Южно от втората пътека е разстлал водите си малък язовир. По западния му бряг тя извежда на седловината (30 мин). По време на римското владичество през тази седловина и долината на р. Куртев Лом се е спускал пряк, летен път от билото на Чернатица за Смолян. Сега през нея минава асфалтовият път за вр. Снежанка. Слиза се по пътя около 500 м. Шосето прави завой надясно, а пътеката продължава направо (север). След 3—4 мин тя излиза на коларски път, който се спуска до х. **Студенец** (10 мин). В същност това са 2 постройки. Старата е бивша гранична застава, преустроена за хижа от чепеларските туристи през 1937 г., а през 1979 г. е отново ремонтирана за нуждите на ПКСС. През 1932 и 1940 г. тук били проведени районни партийни конференции. Новата хижа е модерна триетажна

града, разположена сред прекрасна поляна на 1730 м н. в., с капацитет 180 места в стаи с по 2, 3 и повече легла. Обзаведена е в родопски стил. Има столова за 90 души, туристическа кухня, бюфет, централно отопление, електрическо осветление, ресторант за 80 души и др. От курорта Пампорово до нея и вр. Снежанка са построени седалкови лифтове. На около 200 м е студентският лагер «Кирил Воденичарски».

31. Х. Студенец — вр. Снежанка — Орфеева скала — седл. Картала — вр. Мургавец — х. Студенец (2 ч)

От х. Студенец с лифта се изкачва **вр. Снежанка** (Герджиков ятак, 1926 м) — първенец на Букова планина. Изграден е от риолити. Темето му представлява обширна поляна, остатък от денудационна заравненост. Склоновете му отвред са залесени с хубави иглолистни гори, само на юг отвесно се спускат към Смолянските езера. По северните склонове, където до късна пролет се запазва сняг, са всички ски-писти. До горната станция има живописен бюфет и висока 156 м телевизионна кула със сладкарница. Изгледът от кулата е незабравим. На север се дипли билото на Чернатица до Персенк, на запад се възвисява Переликският дял с Мурсалица, на юг зад Кайнадина надничат върховете на Ардинския дял, а в ниското е прекрасната Смолянска котловина, на изток, зад дълбоката долина на Чепеларска река, е прострял обширно гърбище Преспанският дял. До вр. Снежанка може да се отиде по асфалтовото шосе и по множество пътеки. Той е любимец на курортистите и скиорите от Пампорово.

От върха на югоизток слиза пътека, която прекосява шосето и се изкачва до **Орфеева скала** (част от скалните отвеси на вр. Усипа, 20 мин). Оттук се открива една от най-внушителните панорами към Смолянската котловина, обградена отвред с остри върхове и скали. Представлява тераси, потънали в зеленина, сред които тъмнеят езерата и блести туристическата хижа. Като островърхи купи се издигат върховете Шепшийца, Кокошата стена, продира небето Турлука, а на запад Каленете като остри шила режат билото на планината.

От Орфеева скала на североизток се спуска стръмна пътека към малкия язовир между вр. Снежанка и вр. Мургавец — прекрасно планинско езеро, оградено отвсякъде с хубава иглолистна гора, която се оглежда в бистрите му води. По пътеката край западния бряг се стига до седл. Картала (30 мин). От нея на югоизток тясна пътека се провира през гората до **вр. Мургавец** (Караманджа, 1858 м — 25 мин). За разлика от Снежанка той е скалист, двуглав връх, изрязан от призматично напукани риолити. От северната му чука на североизток се спуска ридът Джубралица до Роженската седловина, а от южната — ридът Соколица до гр. Смолян. От него също се открива прекрасна панорама към долината на Бяла река, вр. Сакарка, новата астрономическа обсерватория, чак до белия паметник на вр. Чуката и

последния двухилядник на Западните Родопи — вр. Преспа. От северната чука на върха като на длан се вижда курортът Пампорово и издигащите се северозападно от него по билото на Чернатица върхове Картала и Чала. На 8. IX. 1878 г. тук станало сражение между момците на капитан Петко войвода и Сенклерови метежници. До 1912 г. на върха бил най-добре укрепеният турски пограничен пункт в Букова планина, последен заслон към Смолян. От него по време на антифашистката съпротива английският майор Милър искал по радиото да изпратят от Сицилия оръжие за нашите партизани, но не се получило нищо. Връщането от върха става обратно до седл. Картала (до х. Студенец вж. маршрут 30).

32. Х. Студенец — г. с. Ардашлъ — курортът Пампорово (1,20 ч)

От хижата по пътя или по пряката пътека на север се слиза над Чевермеджийницата. Тръгва се вляво, пресичат се поляните и се излиза на шосето за с. Стойките. Върви се по него до битовото заведение «Малина» (45 мин), в което винаги могат да се намерят качамак, овче кисело мляко и други родопски деликатеси. Шосето тук свива надясно, а наляво продължава по тесен път за г. с. Ардашлъ (10 мин). Разположено е на закътана слънчева поляна. Името му идва от околната смърчова гора (тур. «ардъчли» — хвойна, смърч). Тук е устроено летовище, в което почиват горски работници от цялата страна; почивен дом имат и здравните работници. От него започва седалков лифт за х. Студенец. От самата сграда на горското стопанство на североизток, зад масивната вила, се спуска широка пътека до природния феномен «Тринадесетте братя». Това е стар смърч с 13 клона, излизащи от един дънер. Връщането до ресторант «Малина» става по същия път. После се продължава по шосето за с. Стойките. При първия завой се изоставя и се тръгва надясно по добре очертана пътека, която се изкачва стръмно през ливадите и извежда до хотел «Рожен» (20 мин).

33. Х. Студенец — седл. Превала (2 ч)

Тръгва се на юг от х. Студенец. По средата на пистата на запад поема трасе на камионен път. То следи хоризонтала на северния склон на билото на Букова планина, минава през проредена иглолистна гора и без отклонения извежда до седл. Превала (Ешеккулак — Магарешки уши, 1656 м), която отделя Букова планина от Перелик. През нея минава асфалтов път, който свързва долините на Арда и Въча и има голямо стопанско значение. Тук на 18. VIII. 1878 г. станало сражение между четата на капитан Петко войвода и Сенклерови метежници. На около 300 м южно от най-високата точка на седловината, край шосето има чешма и горски постройки. Над тях, на запад, води коларски път до х. Перелик (2,30 ч).

34. Х. Студенец — седл. Рожен (2 ч)

Пътеката, която води до Роженския проход, следи билото на рида Джубралица, обрасъл с хубава иглолистна гора, с обща посока североизток—изток. По този рид минавала българо-турската граница до 1912 г. От х. Студенец се тръгва на север по пътя за Пампорово. При горната лифтова станция на долния лифт пътят се изоставя. Минава се край самата станция, под която се очертава пътеката за хотел «Панорама». След кратко спускане тя извежда на панорамното шосе Пампорово—гр. Смолян (10 мин), пресича го и продължава през стара иглолистна гора почти по билото на рида. Подсича се от север вр. Корукале (Горска крепост), върви се на изток през гората и се стига до шосето с. Проглед—с. Левочево (30 мин). Прекосява се и се продължава на североизток, изкачва се южният скат на рида и се излиза на седловинна поляна, в североизточния край на която има ниви, а право на изток едва се издига над билото вр. Рожен (1 ч). Оттук вече се виждат криволиците на шосето от гр. Чепеларе за кв. Устово, а на североизток се е опнала новата асфалтова лента на шосето за обсерваторията на вр. Караманица. Открива се с цялата си девствена красота острокуполният връх Сакарка. Минава се по синорите на нивите, подсича се от север вр. Пазлачища (1613 м) и се слиза точно на изток към параклиса «Св. Пантелеймон», до ресторанта на Роженския проход (20 мин). Под вр. Пазлачища, сред малка поляна се намира пропастната пещера Празни надежди с 35-метров отвесен кладенец.

Седл. Рожен (1430 м) свързва Переликското с Преспанското било. Тя е хидроложка граница между басейните на реките Арда и Марица и климатична граница на средиземноморското влияние.

Рожен представлява един огромен, безоточен карстов валог, надупчен от фуниевидни понори — «вопи» или «ропки», както им казва местното население, обрасли с трева и обиколени от иглолистни гори. От попитите води в поноритe бликат буйните карстови извори на Хубча, изворът в м. Соватя, изворът при Чепеларе, които дават началото съответно на Бяла и Чепеларска река. Тук бил малкият параклис «Рождение Богородично», откъдето навярно носи името си седловината. Край него и край по-късно изградения параклис «Св. Пантелеймон» по време на робството (и след това) ставали големи народни събори, използувани и за революционна дейност. На хубавите поляни около параклиса често били провеждани нелегални партийни и младежки конференции. На Рожен сега периодично стават събори-надпявания, в които участвуват самодейни колективи от цялата страна. Тук е проведен и Вторият национален събор на БТС (1965 г.) На най-високата част на седловината, откъдето се разкриват обширни гледки към безкрайните вериги на Родопите, има ресторант. Близо до прохода, в източния склон на вр. Пазлачища, се намира 15-метровата пропастна **пещера Топчето.** В нея според преданието легендарният капитан Петко войвода скрил оръжието и топчето на четата, след което тя се разформировала. На североизток от прохода асфалтов път достига вр. Караманица, на който е построена астрономическа обсерватория. От Рожен с обща

посока североизток—изток се стига за 2—2,30 ч до хижите Момина вода и Момчил юнак. От 1974 г. Рожен е обявен за историческа местност.

35. X. Студенец — Пампоровската седловина (0,25 ч)

По пряката пътека се слиза за 15 мин до битовото заведение на «Балкантурист» Чевермеджийницата, в която се сервира родопският специалитет чеверме. Продължава се надолу и се стига до **Пампоровската (Студенецката) седловина** (1620 м), която все повече се оформя като търговски център на Пампорово. Тя свързва Переликския дял с Чернатица. През нея минава шосето от гр. Чепеларе за с. Стойките и с. Широка лъка, а на север асфалтови пътища водят до крайните станции на курорта. От нея на югоизток се отделя панорамното шосе за Смолян. Тук вече работят няколко търговски заведения — бирария, магазин за промишлени стоки, за плодове и зеленчуци и др. Югоизточно, малко под седловината, са автобусната спирка и началната лифтова станция на долния лифт.

V. Баташка планина

На североизток от главното Велийшко-Виденишко хидрографско било се отделят мощните и високи дялове на **Баташка планина.** В общи линии тя се ограничава на запад от долината на Чепинска река и по-точно от нейните начални потоци Бистрица и Рибна река, на север — от Горнотракийската низина и Бесапарските ридове, на изток — от долината на р. Въча до гр. Девин и на юг— от долината на Девинска река, язовирите Широка поляна и Васил Коларов, заедно със седловината между върховете Сребрен и Малка Сюткя, която я отграничава от Велийшко-Виденишкия дял. Най-високият ѝ връх е Голяма Сюткя (2186 м), който е само с 5 м по-нисък от най-високия връх на Родопите — Перелик. Други по-лични върхове са: Малка Сюткя (2079 м), Безименният (1893 м), Знакът (1876 м), Семералан (1817 м), Орловец (Картала, 1868 м), Остри нос (Калъчбурун, 1957 м), Баташки Снежник (2082 м), Санджак (Знаме, 1879 м) и др. Средната височина на планината е около 1500 м. На четирите посоки от главното ѝ било тръгват много странични ридове и хребети, които достигат долините на ограждащите я реки Чепинска, Девинска и Въча. От седл. Превала с посока югоизток — северозапад се спуска към Горнотракийската низина между долините на реките Чепинска и Стара малкият рид Каркария с най-висок връх Кълчиш (1475 м).

В Баташка планина се разкриват както старата кристалинна основа на Тракийско-Македонския масив (гранити, кристалинни

шисти и мрамори), така и по-младите вулкански образувания. (риолити, андезити, туфи, туфити), лежащи върху старите скали.

Климатът на Баташка планина е преходно-континентален. Поради планинския характер на областта и нейния сложен релеф температурите се отличават с голямо разнообразие. Средната годишна температура се движи около 8° С. Годишно падат от 530 до 925 мм валежи, с максимум през лятото, като главният максимум е през юни, а вторичният — през декември. Най-малко валежи падат през август и септември. Във високите части на планината снеговалежите са изобилни и често стават заснежавания на шосетата, които пресичат Баташка планина. Снегът се задържа до април-май. Пролетта е къса и топла, лятото прохладно, есента хладна, а зимата сравнително мека, с доста слънчеви дни. Поради сложния релеф приземните ветрове имат доста разнообразна посока, като преобладават западните. По северните склонове на планината пролет често духа фьонът.

Баташка планина е богат резерват на води поради обилните снеговалежи и почти във всички посоки от нея се спускат реки и потоци, по-значителни от които са: Бистрица — с начален поток Рибна река (Балъкдере), дълга 30 км, с по-важни притоци Мечкина река (Теллидере), Требетущица, Лепеница и др. След вливането на левия ѝ приток Абланица над Велинград се нарича вече Чепинска река. В долното си течение образува красив пролом. По долината ѝ лъкатуши шосето от Велинград за с. Сърница; Балдарана — ляв приток на Девинска река; Мътница — десен най-значителен приток на Чепинска река (в миналото се наричала Ягодинка). Тя е най-големият водоизточник за напояване на Чепинската котловина, дълга 49 км; Стара река — десен приток на Марица. След Батак дълбоко се врязва в планинската гръд и образува красив пролом, по който вие снага шосето от гр. Пещера за гр. Батак, дълга 72 км, с басейн 384 км². По-важните ѝ притоци са Новомахленска река, Пиздица, Равногорска река и др.; Гашня — ляв приток на Въча. При м. Хаджийски чарк приема най-големия си десен приток Аландере; Девинска (Дамладере) — най-пълноводният ляв приток на р. Въча. От теснината Камен проход до Девин образува дива, труднодостъпна, меандриращa клисура. Басейнът ѝ обхваща 446 км². По-важните ѝ притоци са Селкюприя (Чукура), Катранджидере, Балдарана и др. В горното течение яки стени заприщват водите ѝ в язовирите Беглика и Тошков чарк. В средното ѝ течение е природният резерват «Дупката»; Дериндере — десен приток на Стара река; Араплийска река — десен приток на Стара река и др. Всички реки и притоците им дълбоко се всичат в планинската гръд и образуват красиви проломи и долини. Особен интерес за научните работници, лесовъди и туристите представляват природните резервати в Баташка планина — «Васил Коларов» (над г. с. Беглика), «Купена» (над гр. Пещера), «Мантарица» (над гр. Ракитово), «Дупката» (в средното течение на Девинска река), а в отсечката от старата ВЕЦ «Въча» до минералната баня се намира единственото в нашата страна находище на дървовидна хвойна, обявено за горски резерват. С изключение на горите, водите и паси-

щата природните богатства на Баташка планина все още не са напълно проучени и не се използват пълноценно. На сравнително малко пространство са скътани 7 язовира и няколко водноелектрически централи от Баташкия хидроенергиен комплекс. Водите на язовирите се използват за електродобив, напояване, зарибяване. Край тях бързо никнат курортни селища. Наред с това има прекрасни природни кътчета, в които са построени планински летовища — «Антон Иванов» (със «Св. Константин»), «Васил Петлешков» (Атолука), «Снежанка» (Чукура), «Антон Иванов» (Куртлуджа) и др. Баташка планина е голям туристически обект заради природните ѝ красоти, исторически местности и грандиозния хидроенергиен социалистически строеж, но разполага само с 2 туристически хижи и 3 туристически спални (в подножието ѝ). Наистина тя е пресечена на няколко места от хубави шосейни пътища и има много горски стопанства, които улесняват до известна степен обхождането и опознаването ѝ, но това съвсем не е достатъчно.

1. Гр. Велинград — Клептуза — Аров мост — пещ. Лепеница (3 ч)

От карстовия извор Клептуза се поема вдясно по мраморните стълби. Навлиза се в лесопарка «Клептуза» (3400 дка) и след около 20 мин се достига слънчевата Любовна поляна. Отминава се и след 7—8 мин се излиза на **седл. Просце**, която свързва върховете Клептуза (1050) и Просия (1100 м). Продължава се надясно по ската на вр. Клептуза, по пътека, която след 30 мин отвежда до **Аров мост**, на асфалтовия път край р. Лепеница. Върви се срещу течението на реката и скоро се стига до сливането на Суха река и р. Чукура, от които се ражда Лепеница. Продължава се надясно по асфалтовия път, който следи долината на р. Чукура. След около 1 км е водосливът на р. Чукура с р. Бежаница. Асфалтовият път е надясно по долината на р. Бежаница и отвежда до мраморните кариери. При разклона той се изоставя и се тръгва наляво по пътя, който следи левия бряг на р. Чукура. На 2 км вдясно от него през реката е входът на **пещ. Лепеница**, затворен с желязна решетка. На 30 м по-нагоре е сухият ѝ вход, прокопан о ракитовските туристи. В нея са проучени и картирани 1356 м. Тя е на 3 етажа — долен — воден, среден — сух с езера, и най-горен — сух, отчасти проучен. Посещава се средният, който е най-красив главно във втората част. Тук наред с езерата са изваяни фантастични сталактити и сталагмити, драперии, колонади и др. В Лепеница са намерени и пещерни бисери, рядко богатство на пещерния свят, а пещерните кратери са уникални за България. Пещерата е обявена за природен резерват с площ 5 ха. Сега посещението ѝ е забранено.

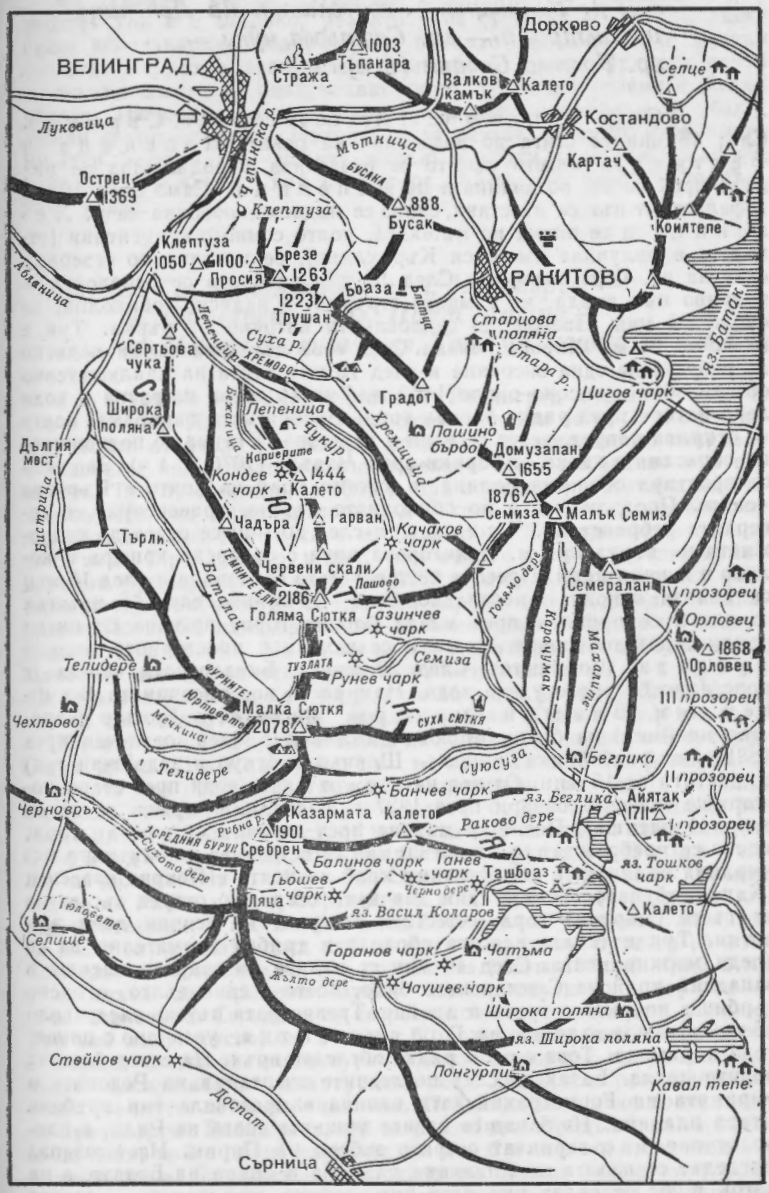
ВЕЛИНГРАД
Дорково
1003
Тъпанара
Стража
Валков камък
Калето
Селце
Костандово
Луковица
Мътница
Картач
Острец
1369
Чепинска р.
БУСАКА
888
Бусак
Клептуза
Коилтепе
Клептуза
1050
1100
Брезе
Просия
1263
Абланица
Бораза
Блатца
РАКИТОВО
1223
Трушан
Старцова поляна
Сертьова чука
Суха р.
Лепеница
ХРЕМОВО
Стара р.
Цигов чарк
Градот
Широка поляна
Бежаница
Лепеница
Чукур
Хремщица
Пашино бърдо
Домузапан
1655
Дългия мост
Кариерите
Кондев чарк
1444
Калето
1876
Семиза
Малък Семиз
Бистрица
Чадъра
Гарван
Качаков чарк
Търли
Червени скали
Пашово
Семералан
IV прозорец
Баталач
ТЕМНИТЕ ЕЛИ
2186
Голяма Сютка
Газинчев чарк
Голямо дере
Орловец
1868
Орловец
Телидере
ТУЗЛАТА
Семиза
Рунев чарк
Карачумак
Махалите
III прозорец
ФУРНИТЕ
Юртовете
Малка Сютка
Чехльово
Мечкика
2078
СУХА СЮТКЯ
Беглика
Телидере
Суюсуза
II прозорец
Банчев чарк
яз. Беглика
Айятак
1711
Черноврьх
Казармата
Калето
Рибна р.
1901
Раково дере
I прозорец
СРЕДНИЯ БУРУН
Сребрен
Сухото дере
Балинов чарк
Ганев чарк
Ташбоаз
яз. Тошков чарк
Гьошев чарк
Черно дере
Ляца
Калето
Тюлобете
яз. Васил Коларов
Селище
Горанов чарк
Чатъма
Жълто дере
Чаушев чарк
Широка поляна
яз. Широка поляна
Стойчов чарк
Лонгурли
Кавал тепе
Доспат
Сърница

2. Гр. Велинград — водосливът на Лепеница и Бистрица — вр. Сертьова чука — вр. Голяма Сюткя (6 ч)

От кв. Чепино се тръгва по шосето за с. Сърница. След 45 мин се стига до водослива на реките Лепеница и Бистрица, където шосето се раздвоява. Продължава се наляво през моста, по долината на Лепеница. Само след 100 м асфалтовият път се изоставя, свива се надясно, пресича се р. Лепеница и се поема по пътеката, която с много серпентини (откъдето е получила името си Къркулици), се изкачва по северния скат на **вр. Сертьова чука.** След 10 мин пътеката се раздвоява — направо към върха, но е много стръмна, а надясно (обиколна) за около 40 мин извежда до седловината източно от върха. Тук е началото на м. **Широка поляна.** След това пътеката върви надясно по ребрата на една височина и след 10 мин стига на изключително обзорно било, високо около 1400 м. Тук тя става по-равна и води леко нагоре през рядка борова гора. Прекрасната панорама, която се открива навред, често се мени и неусетно се отива до подножието на обраслия с китка от борики връх **Чадъра** (1676 м, 1 ч). Зад него се простира обширна поляна, в южния край на която е **Пъркова чешма.** Продължава се по обиколната пътека, траверсират се северните ребра на вр. Чадъра и след 20 мин се стига до подножието на върха при **м. Палигорова нива** с овчарска кошара и колиба в южния край. Пресича се тревистата седловина и след 15 мин се излиза отново на обгледно било — **Тъмните ели.** По-нататък пътеката се провира през млади борови гори, пресича слънчеви поляни, докато гората оредее и се замени с просторното пасище Тузлата (Солището). След 20 мин е **Биндеровата чешма** с кристално бистра студена вода. Намира се под височината Биндер в м. Влашки мандри. **Височината Биндер** (наречена на името на барон хиршовия инженер Биндер, отвлечен през 1881 г. от разбойника Спанос — Шпаньо за откуп и задържан тук) се достига за 15 мин. От нея нагоре пътеката води през старо пожарище (власите овчари през 1927 г. подпалили гората, за да си открият пасища). После се минава през вековни смърчови гори, които се преброждат за около 20 мин, и се излиза на закътана мочурлива полянка, в югоизточния край на която е **Покрит кладенец** (Капаклибунар). Това е един див кът, обграден отвред със стена от гъста смърчова гора, естествен резерват на всички диви животни. Тук пътеката е доста обрасла и трябва внимателно да се следи маркировката. След 40 мин се излиза на открито пасище в западния край на Сюткянското било, което е едно дълго, оголено гърбище, покрито с трева и хвойни. Тревясалата пътека след около 15 мин отвежда до темето на Голяма Сюткя, увенчано с циментова пирамида. Това е един рядко обгледен връх. На север блестят водите на яз. Батак, а след последните очертания на Родопите и маранята на Горнотракийската низина е проточила син гръбнак Стара планина. На запад се издига мощната снага на Рила, а вляво от нея й съперничат острите зъбери на Пирин. На югозапад погледът се плъзга по Славянка планина и опира на Боздаг, а на изток и юг се редят рид след рид, долина след долина — зелена планина като разбунено море, безкрайна, необятна.

Вр. Голяма Сюткя (2186 м) е третият по височина в Родопите. Той е с широко, разлато теме (остатък от старомиоценската денудационна повърхнина), покрито със смрики и хилави борчета. Върхът е значителен орографски възел. От него почти по всички посоки се разпръскват много странични големи и малки ридове. Изграден е от кристалинни шисти, прорязани от бели, дебели кварцови жили. Някои автори смятат, че оттук идва името му (тур. «сют кая» — млечен камък), а други го извеждат от «су кая» — воден камък. Той е един от най-трудно изкачимите върхове у нас.

3. Гр. Велинград — г. п. Черновръх — м. Башегрек — лаг. Порт Артур — вр. Малка Сюткя — вр. Голяма Сюткя (27 км, 4 ч)

Тръгва се от автогарата във Велинград с автобуса за с. Сърница. Навлиза се в живописния пролом на р. Бистрица, който отначало е разлат, а след това склоновете се изправят и надвисват над асфалтовия път и реката. На 7 км вдясно има паметник. Тук през зимата на 1944 г. при засада и престрелка партизанинът Никола Божанов паднал в реката и загинал, повлечен от ледените ѝ води. На 11 км е м. **Суха лъка.** Тук вдясно се отбива шосе за с. Грашево и мах. Мече корито. Следва малко долинно разширение, в което до 1950 г. е била дъскорезната фабрика на Цветинската и Чепинската горска производителна кооперация. По време на съпротивата тя била една от базите на велинградските партизани. На $^1/_2$ км на юг е **центърът на м. Суха лъка.** Вляво от шосето се отклонява камионен път за р. Баталач (Скрита река), Водев чарк и м. Биндер. След $^1/_2$ км вдясно се отбива шосе за минния обект Гранчарица и с. Крастава. На 100 м вляво от него шурти чешма с 6 чучура. Оттук до м. Дългия мост в продължение на 5 км пътят и реката се провират между надвиснали от двете страни стръмни, скалисти склонове, обрасли с буйна иглолистна гора. На 18-ия км е **Дългият мост,** от който вдясно се отделя шосе за г. п. Софандере, а след това продължава през г. с. Вищерица до долината на р. Места. Само на 500 м от моста са хванати водите на Рибна река и Софандере и с 30-километров подземен канал се отвеждат в яз. Батак. **След** 7 км е **г. с. Чехльово,** сградите на което са пръснати сред хубава поляна на левия бряг на реката. То е едно от големите горски стопанства (площ 191 ха). Още 3 км и се стига до крайния пункт на автобусното пътуване — **г. п. Черновръх.** Сградите му са разположени по околните поляни. Тук има малък ресторант и около 30 кокетни вилички. Черновръх е изходен пункт за много туристически маршрути и кръстовище, където заслужава да има туристическа хижа. От ресторанта се поема на изток по камионния път. Преди да се стигне водосливът на Сухото дере с Рибна река, той се раздвоява. Продължава се наляво по пътя, който следи долината на Рибна река, и след 1 ч отвежда до **м. Башегрек** — развъдник на сърни, бивше пионерско летовище. Тук има малка сграда и кладенче с чиста планинска

вода. Върви се към партизанския лагер **Порт Артур**, който отстои на 15 мин. Пътят минава през млада борова гора и отвежда до вече залесена поляна. Тук трябва да се потърси маркировката и с нейна помощ да се стигне до първата партизанска землянка в Чепинския край. В нея пребивавали известно време Никола Божанов, Атанас Семерджиев и Костадин Гяуров. Местността е получила името си от малката «война», която водили чепинци и батачани за това място по време на Руско-японската война и историческия бой за Порт Артур. Оттук се продължава на изток през сечище, обрасло с млада гора. Пресича се гората и с посока изток — североизток се навлиза в хубава гора, където е ясно очертан стар коларски път. За няколко минути той извежда до просеката — граница между баташките и чехльовските гори. Тръгва се по просеката на север и след 10 мин се достига пирамидата на гранитния **връх Малка Сюткя** (2079 м). Той е обрасъл с гъста смърчова гора и няма никаква видимост. Върви се по просеката на север и след около 20 мин се стига седл. Тузлата (Къркъмски поляни), която свързва вр. Малка Сюткя с вр. Голяма Сюткя. Оттук по камионен път след 50 мин се достига вр. Голяма Сюткя (2186 м).

4. Кв. Чепино — Мечкина река — м. Фурните — вр. Голяма Сюткя (35 км)

До м. Дългия мост вж. маршрут 3. Продължава се на юг и се достига водосливът на Мечкина река (Телидере) с Рибна река. На 500 м след него вляво се отбива шосе, което отвежда до Мечкин дол (нагоре има камионен път). На 5 км от Мечкин дол се намира **м. Фурните**, получила името си от фурната, където се печел хляб за овчарите, които пасели стадата си по билото на Сюткя. Местността е рядко обзорна. От нея се открива обширна панорама към Рила, Пирин и родопските ридове. Камионният път продължава нагоре, минава през седл. Тузлата и по билото достига вр. Голяма Сюткя.

5. Г. п. Черновръх — вр. Сребрен (2,30 ч)

От ресторантчето се поема на изток по камионния път срещу течението на Рибна река. След 15 мин се стига до водослива на Рибна река и Сухото дере. Продължава се надясно по коларския път, който следи билото на **Средния бурун** — малък рид между долините на Рибна река и Сухото дере и след 1,15 ч се излиза на Сребренските поляни. Дотук пътят лъкатуши из млада борова гора (старата е унищожена от смерч). За около 30 мин може да се изкачи **вр. Сребрен** (Гюмюшчал, 1901 м). Правят впечатление големите изкопи и ями близо до темето и по скатовете му. Това са стари рудници, от които някога се добивало сребро. Сребрен е обгледен връх. От него се виждат яз. В. Коларов, Рила, Пирин, Славянка, Боздаг и част от безкрайните дипли на Родопите.

6. М. Сребренски поляни — м. Гьошев чарк (2 ч)

Продължава се по коларския път, който завива на юг, следи хоризонтала и след около 30 мин извежда на хубава билна поляна над Цветинските кошари. Тук билният път се изоставя, поема се наляво по едва очертаващата се пътечка, спускаща се към кошарите, минава се край южната им ограда и се върви надолу по билото на едно рътче. След 10 мин се излиза на обширни мочурливи поляни — изворната област на р. Черно дере. Пътеката минава по левия бряг на реката, следи течението ѝ, скоро се превръща в коларски път, след това в камионен и след 35 мин достига развалините на стар чарк. Продължава се надолу по пътя и след 10 мин се виждат овехтели горски къщички — останки от някогашния Гьошев чарк. Тук има хубава вода за пиене и удобни места за почивка.

7. Г. п. Черновръх — м. Казармата — г. с. Беглика (4 ч)

От ресторантчето се тръгва на изток по камионния път. След 15 мин се стига до водослива на Рибна река със Сухото дере, където пътят се раздвоява. Продължава се наляво срещу течението на Рибна река, през крайречни хубави ливади. На 300 м вляво е горският дом, останал от времето на смерча, когато тук се е намирал главният склад за прибиране на дървесината. След около 2 км се минава край горски разсадник. Все по десния бряг срещу течението на реката се достига подножието на вр. Малка Сюткя. Вляво остава партизанският лагер Порт Артур. Пътят върви нагоре, минава през хубава смърчова гора и след 30 мин извежда на седловинната поляна Казармата между върховете Сребрен и Малка Сюткя, свързваща Велийшко-Виденишкия дял с Баташка планина. До 1912 г. тук минавала границата между България и Турция и на седловината имало българска гранична казарма. Камионният път продължава на изток през млади борови насаждения (старата гора е унищожена от смерч) и без отклонения, след 2 ч отвежда до г. с. Беглика.

8. М. Казармата — м. Гьошев чарк — яз. Васил Коларов (5 ч)

От м. Казармата се поема на юг, минава се през **оградата на ливадата** и се навлиза в гъста смърчова гора, където се вие стар коларски път. Притиснат от двете страни от околните височини, след около 20 мин той се разширява в камионен. Като се продължи по него, след 1 ч се стига до долината на р. Черно дере при м. Гьошев чарк. Продължава се по течението на реката. Пътят прави лек завой надясно и след 45 мин отвежда в **м. Балинов чарк,** с доста запазени дървени къщички. След още

25 мин по пътя се отива до **други дървени къщички**, които остават вляво. Върви се надолу и след 35 мин се стига до товарище на трупи. Нови 15 мин и идва **м. Ганев чарк**, където има вода за пиене и удобни полянки за отдих. Само след 5 мин е мостът над р. Черно дере, по който минава шосето от г. п. Чатъма за яз. Васил Коларов и р. Черно дере се влива в язовира. Точно под моста започва един от началните ръкави на дългото язовирно езеро. Надолу, като се следи шосето, се стига до **летовището при яз. Васил Коларов** (1,30 ч). Красивите вили и почивни станции са разположени вляво от шосето на 1600 м н. в. върху терасовидния склон на Ташбоазките поляни, високо над язовирните води. Освен горски работници тук почиват само групи на БПС (включително и екскурзионно почиващите). Летовището предоставя добри условия за почивка, има хубав стол и красиви околности. Вдясно от шосето се устройва палатъчен къмпинг, който стига до водите на язовирното езеро.

Яз. Васил Коларов е първият голям социалистически язовир у нас и основно звено на Баташкия водносилов път. Завършен е през 1951 г. Водите му заемат площ от 5,4 км². Има дължина 7 и ширина 1 км, а най-голямата му дълбочина е 43 м. Пълни се от реките Черно дере, Жълто дере и др., както и от язовирите Широка поляна, Дженевра, Сърнена река. При нужда чрез мощни помпи в него се прехвърлят и водите на язовирите Тошков чарк и Беглика. На юг от стената до летовището води асфалтов път, а оттам нататък продължава шосето до г. п. Чатъма (12 км). Язовирът е зарибен с балканска и дъгова пъстърва.

На изток от язовира на **вр. Калето** се намира едно от големите тракийски укрепления, служело за временно убежище. Стените му са градени с местни камъни без спойка. Високи са до 1,5 м и обграждат скалисто, неравно плато с площ около 18 дка. На изток е добре запазен входът на укреплението.

В просторната и живописна Баташка планина е впил многобройните си пипала **Баташкият водносилов път** — първият голям хидроенергиен строеж у нас след идването на народната власт. Язовирите са разположени главно край шосето гр. Батак—гр. Доспат и лесно могат да се посетят. Повечето са се ширнали сред високите долинни разширения на главната родопска денудационна повърхнина в местностите Беглика, Широка поляна, Жеравица, Дженевра. Сред хубавите иглолистни гори и живописните поляни, които го ограждат, се намират горските стопанства Беглика, Чукура, Широка поляна, Дженевра. В най-южната част и най-високо са язовирите Широка поляна, Сърнена река и Дженевра, водите на които заедно с тези на яз. Васил Коларов от ВЕЦ «Батак» се прехвърлят в яз. Батак, чиито води са се ширнали на мястото на някогашното Баташко блато, край шосето гр. Батак—гр. Ракитово. Оттук пак под земята те се спускат и дават сила на втората подземна ВЕЦ «Кимон Георгиев», вдясно от шосето гр. Пещера—гр. Батак, откъдето се отвеждат чрез огромни тръби до надземната ВЕЦ «Алеко» и укротени, по много канали напояват над 500 хил. дка плодородна земя в Горнотракийската низина.

9. Лет. при яз. Васил Коларов — г. с. Беглика — (1 ч, 4 км)

От летовището се поема по шосето за гр. Батак. Продължава се на север по брега на яз. Беглика и след 1 км се стига до летовището край него и пощата, разположени на стръмния западен бряг. Върви се по шосето за гр. Батак. След прореза в скалите от него вляво се отделя шосе, което след 1 км се раздвоява. Продължава се наляво и след още 1 км се стига до **г. с. Беглика** — едно от най-големите в Родопите. Стопанисва 184 хил. дка площ. Името му идва от данъка беглик, събиран през османското иго. Сградите му се издигат при вливането на р. Махалите в Беглишка река. Представлява цяло селище с много административни, стопански и жилищни сгради, смесен магазин, фурна, почивни домове и вили. В района му има опитно тънкорунно овцевъдно стопанство и представително ловно стопанство. По време на съпротивата е било нападнато от партизаните от четата «Стефан Божков» на отряд «Антон Иванов». На запад е природният **резерват «Васил Коларов»**. Той се простира на площ от 415 ха, на 1600—1850 м н. в. В него са включени стари гори от смърч и бял бор. Във варовиковите му терени се срещат много редки реликтни и ендемитни растения: ливадна теменуга, алпийско скрабиче, камбанки и др., а сред горите и поляните му бродят сърни, благородни елени, глухари, лещарки. В пресичащите го реки — Суюсуза, Семиза, Карачумак, се въдят пъстърва и други риби. На територията му е уредена биологическа станция на БАН, към която има ботанически стационар. Недалеч от горското стопанство е **м. Кременете.** Тук са открити оръдия на труда от ранния палеолит (старокаменната епоха). Намерени са почти всички видове сечива, познати на примитивното производство в шелската и ашелската епоха, които свидетелстват за появата и развитието на първите човешки групи по нашите земи (преди 100 до 40 хил. г.). Местността е обявена за историческа, с площ 4 ха. Връщането може да стане по пряката пътека, която започва от бригадирската почивна станция на югоизток. Тя преваля един невисок рид, спуска се в плоска долина и завива на североизток. Преваля се още един малък рид и се слиза точно при пощата край яз. Беглика.

10. Лет. при яз. Васил Коларов — х. Техеран (4 ч)

Тръгва се по асфалтовия път за гр. Батак. Минава се край павилион-бюфета и смесения магазин и се стига до малкия **язовир Беглика.** В него се вливат водите на Беглишка река и онази част от водите на притоците ѝ Суюсуза, Семиза и Карачумак, които не са пряко насочени към яз. Васил Коларов. На високия му западен бряг са накацали няколко постройки, останали от строителите на каскадата, които се използват за почивни станции; тук е и пощата. След като се мине край нея и се стигне до скалите край пътя, **вляво** се отбива шосе за г. с. Беглика. Продължава се по асфалтовия път. На около 5 мин

вдясно се отделя камионен път за яз. Тошков чарк, по който се тръгва. Вляво от втория дървен мост се отбива пътека, която, изкачвайки се, завива постепенно надясно и минава край северозападните склонове на **вр. Мечо леговище** (Айяатак, 1711 м), където има студен извор. После върви на североизток, през блатлива местност, постепенно се отклонява на изток до югоизток, пресича долче с едва сълзяща вода, преваля една седловина, превръща се в коларски път и се спуска на север от сградите на **Втори прозорец**, останали от строежа на Баташкия водносилов път, които се използват за ученически лагер. Пътят слиза до камионния път от яз. Тошков чарк към седл. Картала. Тръгва се по него на север, срещу течението на р. Селкюприя, минава се край горското стопанство и летовището на горските работници **Снежанка** (Чукура), което било обект на двукратно нападение на партизаните от отряд «Антон Иванов». След около 45 мин се стига до сградите на **Трети прозорец.** Пред тях по широк дървен мост се пресича реката и се поема вдясно по долината на р. Томофилево дере. По нея води коларски път, който извежда на обширните блатисти поляни **Хаджиосманица** (Търновица), южно под вр. Остри нос. Тук има горски къщички и мястото е приятно за почивка. От североизточния край на поляните тръгва горски път, който се изкачва по долината на един поток. След около 1 ч той се превръща в стръмна пътека, която с много серпентини и след като пресече потока в изворните му части, извежда на **Дългата поляна,** в средата на която има чешма (1 ч). В горния северен край поляната се превръща в кръстопътна седловина. Маркировъчен стълб сочи на изток пътеката за вр. Баташки Снежник и г. с. Кьошка, а на запад добре очертана и маркирана пътека след около 10 мин отвежда до **партизанския лагер Ровно,** наречен на името на освободения украински град от съветските войски. Землянките са разположени сред хубава смърчова гора на 1809 м н. в., непосредствено на североизток от темето на вр. **Остри нос** (Калъчбурун, 1957 м) — барометърът на Батак. Бил е пригоден като резервен. В него партизаните от отряд «Антон Иванов» прекарали от 2. II. до 22. II. 1944 г. почти без храна, при 2 м сняг, виелици и студ. Обявен е за историческа забележителност. Оттук право на север се отправя маркирана пътека, която изкачва малка височина, после стремглаво се спуска надолу и след около 1,30 ч отвежда до х. Техеран.

11. Гр. Ракитово

Ракитово е център на селищна система в Пазарджишки окръг. Към нея се числят селата Костандово и Дорково. Разположен е в източната част на Чепинската котловина край Стара река (Ракитовска) на 811 м н. в. Според летописа на поп Методи Драгинов основан е през XVII в., когато насилените да се помохамеданчат българи от близките села Дорково и Костандово се преселили в ракитака, където и останали да живеят. Но от някои турски документи се вижда, че Ракитово е по-старо българско селище. В землището му са намерени каменни идоли (глави на овни), които някои автори смятат за следи от

келтска култура. В **м. Макаков мост,** близо до дървообработващия завод, са открити следи от неолитно селище (VI—V хил. пр. н. е.). Разположено е на могила, която се намира на висока тераса, близо до брега на Стара река. Намерени са зърнохранилища, хромели, каменни чукалки и гладилки, каменни тесли и брадви, длета, точила, бойни топки и др. В западния край на града са открити сребърни и златни монети от времето на Александър Македонски. В **м. Никулица,** западно от Ракитово, е стадионът. При неговата направа бе разкрита стара трикорабна църква от римско-византийската епоха (V—VI в.). Допуска се, че името произлиза от ракита — вид върба, доста разпространена по течението на Стара река. Градът се е вгнездил в полите на самата планина, която го обгръща от юг, изток и запад. Отстои на 12 км от Велинград и на 14 км от Батак. По време на османското иго Ракитово било база на хайдутина Тодор Банчев от с. Радилово, а байрактар му бил Иван Тупаров (Назлънин) от Ракитово. През 1861 г. ракитовци си построили църква, а в 1865 г. в нея открил училище поп Илия Атанасов (поп Топорчо) от с. Каменица. В Априлското въстание през 1876 г. малка група жители взели участие в събитията в Батак. Поради предателство Септемврийското въстание не избухнало, но селото дало 2 свидни жертви — Иван и Любен Кръстини, разстреляни на 28. VIII. 1923 г. край р. Мътница в кв. Лъджене на Велинград. През 1896 г. под влияние на писателя социалист Иван Г. Клинчаров, който бил учител в Ракитово, било открито читалище и посети първите зрънца на социализма.

На изток от Ракитово се издига височината Бърдо (Бордо), вдала се в самия град. Тук има каменно-дървена кула-часовник, която датира от XIX в. На север от града е Паркът на дружбата, наречен така в чест на загиналия през 1945 г. съветски боец Иван Григориевич Москвиченко. На 3 км южно от града е **Паркът** — един къс от самата планина. Той е най-близката крайградска зона за отдих. Тук има санаториум за преболедували различни болести. На 7 км от Ракитово, край яз. Батак е Цигов чарк — нов перспективен курорт.

От далечното минало досега поминъкът на ракитовци е свързан с гората, която е най-голямото им богатство. Ракитовската гора по площ е най-голяма (150 000 дка) и най-богата на дървесина в цялото Чепинско корито. Дървесната маса се обработва в дървообработващия завод и в завода за производство на амбалаж и дограма. За допълнителна преработка на дървесината в дограма и мебели е създадена дърводелска занаятчийска кооперация (сега промкомбинат). За ангажиране на женската свободна ръка е построена голяма текстилна фабрика. Ракитовци се занимават още със земеделие и скотовъдство, а напоследък се ориентират и към курортното дело, тъй като градът е обявен за курорт. За напредъка му в това направление ще допринесе откритата преди няколко години минерална вода в **м. Средно поле,** където се строи модерна минерална баня.

От Ракитово е партизанинът Ст. Добрев, а за антониановеца Н. Божанов от Батак също се смята, че е ракитовец. Районът на ракитовската селищна система е богат на природни и исторически обекти.

12. Гр. Ракитово — вр. Пашино бърдо (2,30 ч)

От центъра на града се поема на юг към П а р к а, до който се стига за 30 мин. Тук трябва да се внимава. Тръгва се по пътеката, която минава край източната ограда на санаториума, а после през добре опазена гора. След като се отмине поясът на бора, идва този на смърча. Пътуването нататък се затруднява поради височината. И тук има доста пътеки и е необходимо да се внимава (върви се по тези вдясно). За 40 мин се стига до **м. Долна варница.** Като изключение в този район има мраморна ядка, от която някога се добивала вар. Оттук има големи стръмнини. Продължава се през хубава борова гора — след 15 мин е **м. Горна варница.** От нея пътят върви нагоре и за 20 мин отвежда до **м. Тумбевица** — доста високо, обгледно било, от което се открива поглед към Алабак, Каркария и Чепинската котловина. В този район гората е млада (старата е пострадала от смерч). От Тумбевица почти до Пашино бърдо теренът е стръмен, докато се стъпи на камионния път от м. Б л а т ц а за Пашино бърдо. От него се разкрива широка панорама на север до Стара планина. Върхът е на 15 мин и към него води слаба маркировка. Тръгва се на североизток по маркираната пътека, която отвежда над поляната под самия него, сред която е разположено **лет. Пашино бърдо.** Тук са кокетните постройки на Градския съвет в Ракитово, Горското стопанство и няколко частни вили. Разкрива се величествена гледка към вр. Голяма Сюткя и се чувствува труднодостъпността на родопския великан. От поляната на североизток след 10 мин се стига до темето на **вр. Пашино бърдо** (1608 м), увенчано от руините на тракийско светилище или крепост — **Градището.** На самия връх има огромна скала,приличаща на кораб, готов да «литне» сред небесния океан.

13. М. Пашино бърдо — вр. Домузалан — м. Цигов чарк (3 ч)

Тръгва се на изток по горски път. След няколко минути се стига до табела, която информира, че това е вече районът на природния р е з е р в а т «М а н т а р и ц а», в който влизат П а ш и н о б ъ р д о, Д о м у з а л а н и М а н т а р и ц а. Продължава се на изток. След 10 мин пътят се раздвоява — надясно към М а н т а р и ш к а п о л я н а, наляво към Ц и г о в ч а р к, а средният път отвежда до вр. Д о м у з а л а н. От Пашино бърдо до вр. Домузалан пътят минава през рядко хубава и запазена вековна гора от смърч и бук. След около 1 ч смърчовата гора отстъпва на по-просторни или по-малки поляни, осеяни с редки борове. След 15 мин, като се завива леко на североизток, се достига **вр. Домузалан** (свинска поляна, 1655 м). От него се открива прекрасна гледка на север към Стара планина, на запад към Рила, на юг към Родопите. От върха се поема на север, отначало без пътека, но след 10 мин с лек завой на изток се стига до пътека, която води към Цигов чарк. От върха до панорамната билна поляна **Горни хармани** се пътува 20 мин. Името й напомня за това, че някога на нея се сеели житни култури — овес, ечемик, ръж и тук е било вършилото. След нови 20 мин. е **м. Долни хармани,**

където пътеката се разклонява — наляво към Петрово дере, надясно към Батак. Трябва да се продължи по средната билна пътека на север. Минава се през прекрасна иглолистна гора и след 20 мин се стига до **курорта Цигов чарк,** разположен край югозападния бряг на яз. Батак, срещу острова. Динамично е развитието му. В продължение на десетина години тук са построени няколко почивни станции. Има ресторант, поща, къмпинг, почивна база на Бюрото за младежки туризъм «Орбита», а на шосето срещу ресторанта е паметникът на зверски избитите ятаци на отряд «Антон Иванов» от Батак. На 500 м от Цигов чарк, вляво от шосето за Ракитово има друг паметник. Тук се избити от фашистите ятаци от селата Бяга и Козарско и от гр. Кричим.

14. М. Пашино бърдо — рез. «Мантарица» — м. Газинчев чарк — вр. Малка Сюткя — вр. Голяма Сюткя (7 ч)

Поема се по пътя на изток. Той навлиза в рез. «Мантарица», разположен между височините Седлото, Горни хармани, Знака и Манастирска поляна, между които се оформя падина, далеч от пътища и селища. Още в началото се потъва в истински дебри. От двете страни на пътя гората е образувала стена от прави, високи дървета с почти сключени върхове. След 10 мин идва кръстопът. Тръгва се надясно за м. Мантаришка поляна.

Рез. «Мантарица» има за задача опазването и развъждането на глухари и диви кокошки. В същност той се е превърнал в разводник на всички видове животни. Има площ 577 ха. Основните скали са гранити, а почвите — кафяви горски. Климатът му е континентален със средиземноморско влияние. Средната годишна температура е 2—4^0 С. Валежите са 900—1000 мм с максимуми през юни и декември, а минимуми през септември и март. Разположен е на 1400—1900 м н. в. — подходяща за развитие на иглолистни гори. По доловете има букови гори с възраст до 130 години, а най-хубавите смърчови гори са около възвишенията Знака и Горните хармани. Продължава се нататък. От двете страни на пътя се редят дълбоки зашумени долове — гъстак от клони и дървета, свърталище на стада диви свине, сърни, елени и мечки. След около 1 ч се стига до каптаж, а след 30 мин се навлиза в района на Мантаришка поляна. Необходимо е да се продължи на югоизток още около 30 мин и да се отиде до просеката — граница между Ракитовските и Баташките гори. Теренът е вече почти равен, с лек наклон на юг. След 1,30 ч е **м. Газинчев чарк** — поляни, на които може да се почине и пие вода. Продължава се по просеката. След 1,30 ч се достига **м. Егреците** — лятно овче пасище. Върви се по просеката, но вече по път с по-лек наклон, който извежда на вр. Малка Сюткя. Тук посоката се сменя. Тръгва се по камионния път на север. За 30 мин се отива до седл. Тузлата и за още 1 ч — до плешивото теме на вр. Голяма Сюткя.

15. Гр. Ракитово — м. Пашино бърдо (12 км)

От центъра на града се тръгва по асфалтовия път за м. **Блатца** (6 км) — огромни ливади с южно изложение. През 1905 г. тук се лекувал Александър Стамболийски. В западния им край има овчарник на АПК. Напуска се асфалтовият път и се поема наляво (изток) по камионния път, който след 2 км отвежда до **м. Градот.** След нови 2 км се достига **м. Дронтовица,** разположена сред прекрасна гора. Продължава се нататък — след 2 км е м. Тумбевица, откъдето вече се навлиза в района на м. Пашино бърдо. След 1 км е самата поляна, където е и едноименното летовище.

16. Гр. Ракитово — кр. Градот (1 ч)

Тръгва се от центъра на града по главната улица за Парка. При основното училище се поема надясно по пътя, който върви край малък дол. За 20 мин се стига до полите на планината, където започва боровата гора. Пътеката се провира през самата гора до м. Високи поляни, откъдето започва леко изкачване до м. Доловете. Пътеката става стръмна. Отминава се Мачева кория и се стига в подножието на острия **връх Градот,** до темето на който може да се стигне само от юг. Затова пътеката го заобикаля от изток, за да се добере до южния склон, по който се стига до увенчалата темето му едноименна крепост. Оттук се разкрива панорама към гр. Ракитово, селата Костандово и Дорково и рида Каркария. Градот е стара българска крепост, част от крепостната система на Чепинския край, играла важна роля при защитата на местното население. Още личат оградните стени, дебели до 2 м, на които са се издигали стражевите кули.

17. Гр. Ракитово — м. Раве ливади — м. Картач — Янева скала — м. Цигов чарк (1,30 ч)

Тръгва се от североизточната част на Ракитово по асфалтовия път за Костандово и Дорково. Още от края на града на изток по отсрещния склон се вижда ясно очертаващ се камионен път. За 30 мин по него се стига в **м. Раве ливади,** където е втората крепост на Ракитово. От основите ѝ, които личат, може да се заключи, че е била доста голяма. От Раве ливади пътят минава през хубава борова гора и достига **вр. Картач** (1100 м, 20 мин). Той не е висок, но се издига над югозападната част на **яз.** Батак и от него се открива най-хубавата гледка към острова. Картач се нарича не само върхът, който едва се очертава, а цялото било до лет. Цигов чарк. Пътуването по него е една приятна разходка. Пътят е панорамен. На изток се разкриват прелестите на язовира, а на запад — хубавата Чепинска котловина. В югозападния край на този път природата е създала една забележителност —

скала, висока около 30 м, единствена в този район. Нарича се **Янева скала.** Това е най-слънчевото място на лет. Цигов чарк, до което се достига за 30 мин.

18. Гр. Ракитово — м. Блатца — Партизанската землянка — м. Хремщица — пещ. Лепеница (2,30 ч, 15 км)

От Ракитово се тръгва по асфалтовия път за м. Блатца (вж. маршрут 15), откъдето може да се продължи по пряка пътека през м. Пшеницата, но тя не е маркирана. По-добре е да се поеме по асфалтовия път. Той пресича ливадите и след 4 км достига долината на **р. Хремщица** (ракитовци ѝ казват Ремщица). Вляво от пътя има чешма-паметник, изграден в чест на загиналите партизани от Ракитово Никола Божанов и Стефан Добрев. От нея се тръгва срещу течението на Хремщица. На 200 м вляво от пътя се отбива пътека, която след 300 м отвежда до **Партизанската землянка.** На 8. II. 1944 г. тук отседнали партизаните Никола Божанов, Стефан Добрев и Георги Шулев. След месец те били разкрити и в завързалото се сражение Стефан Добрев бил ранен и уловен жив. Инквизиран жестоко в продължение на цял месец, той не издал нищо. Тогава бил закаран в района на креп. Цепина — в м. Йелов дол, и убит. Другите двама се спасили. На 5 мин от р. Хремщица е **м. Хремово** (Ремово), където е разкрито римско селище. Напуска се асфалтовият път и по пряка пътека вдясно (запад) за 30 мин се отива до пещ. Лепеница (вж. маршрут 1).

19. Гр. Батак

Гр. Батак (5844 жит.) се намира в Пазарджишки окръг. Разположен е в северните склонове на Баташка планина, на брега на Стара река на 1036 мн. в. Обграден е отвред с ридовете Петрово бърдо, Св. Троица, Св. Илия, Мирчовица и др., които го пазят от студените ветрове. Има мек планински климат — топла есен и зима. Средногодишните валежи са 685 мм, като максимумът е през юни. Землището му е покрито с планинско-ливадни почви, обрасли главно с бор и смърч.

Батак е старо селище. Край него минавал древен път, който е свързвал Пловдив и Пазарджик с Доспат, Гоце Делчев и Солун. За пръв път името му се споменава през 1592 г. във взидания камък на чешмата при Кричимския манастир. Според някои автори името му идва от «батьово», а според други — от тур. «батак» — гьол, блатисто място. През XVII в., след като в него се заселили избягали от помохамеданчването чепинци, бързо се издигнал като значително селище, но по време на кърджалийските нападения бил ограбен и опожарен. Затова в 1819 г. поп Константин пише, че е «. . . малко дъскарско село със 100 къщи.» По-късно трудолюбивите планинци отново се замогнали и селището се разраснало и благоустроило. Израз на забогатяването и родолюбието на жителите му е съграждането на църквата «Св. Неделя» (1813 г.) от май-

сторите Митко и Петър, откриването на взаимно училище (1835 г), а през 1857 г. било построено голямо двуетажно училище и много къщи, на които първият етаж бил каменен, а вторият — дървен. През този период в околностите на Батак шетали хайдутите Тодор Банчев и Митьо Вранчев. По време на Априлското въстание (1876 г.) цялото население се вдигнало на борба срещу омразния поробител под ръководството на Петър Горанов, братята Керелови, Тодор п. Нейчев, Петър Банчев и др. Възванието все още не било получено, но революционният комитет начело с Петър Горанов вече действувал — установени били позициите, разпределени групите, определени ръководителите на бойните групи. На Гергьовден (23. IV) по нареждане на комитета бойците, облечени и въоръжени, и цялото население се събрали пред църквата, където свещениците Нейчо Попов и Петър п. Илиев отслужили молебен и благословили оръжието. Всички се изредили да целуват кръста и револвера и се заклели да водят борба до смърт. На 25. IV на Керелова тумба станали първите срещи с парламентьори от Чепинското корито. Въстаниците им възложили да предадат на българите от Чепино да се явят в Батак въоръжени. На 27. IV имало нова среща, от която се разбрало, че чепинци не са готови да се включат във въстанието. Само 4 души от Каменица и Ракитово се присъединили към батакчани. На 29. IV на височината Петрово бърдо се развял червеният байрак с полумесец и бърдото потъмняло от хиляди чалми — башибозуци от Доспат и Барутин. В източните покрайнини се явили енимахленци и фотинци, а от запад — башибозуците от Чепинското корито. Цялото селище било обградено от башибозушка сган, която числено и с въоръжение многократно превъзхождала въстаниците. Започнали първите схватки, в които въстаниците проявили рядък героизъм и отблъснали нападателите. Въпреки това, виждайки многобройната башибозушка войска, въоръжена до зъби, някои въстаници се разколебали. Наред с това и чорбаджиите вършели своята разложителска дейност. Ръководителите на революционния комитет направили трезва преценка на положението и решили жените, децата и възрастните да се изтеглят през долния край на селото, където обкръжението било най-слабо, в направление към вр. Еледжик. Така се спасили около 700 души. Останалите въстаници се били храбро, а когато видели, че не могат да удържат напора на башибозуците, се укрили в Келешовата и Богдановата къща (в долния край на селото), в Кереловата (в горния край), в училището и църквата. Боят продължил още по-ожесточено, много от османлиите намерили смъртта си при тези крепости. В това време промъкналите се в покрайнините на Батак башибозуци започнали палежите. Четири дни въстаниците отблъсквали напора на озверените турци, които, като не могли да ги сломят чрез сила, запалили Кереловата къща и училището, в които смелчаците изгорели, но не се предали. В долните къщи въстаниците повярвали на обещанията, спрели съпротивата и започнала поголовна сеч. Последна крепост останала църквата, където имало около 700 души. Четиридневната съпротива, без хляб и вода, затруднила отбраната. За да утолят жаждата на децата си, майките започнали да копаят кладенец с голи ръце. На 4. V настъпила трагедията на Батак. Църквата била превзета, Стара река потекла кървава, свещеният храм се превърнал в кървава баня, а по улиците навред имало локви кръв и трупове на убити. Селото било

ограбено, опожарено и повече от жителите му (около 3000) избити и изклани. Тогава най-будните умове на човечеството — Юго, Гарибалди, Тургенев, Достоевски, Гладстон, Мак Гахан и др. протестирали гневно срещу османските зверства.

Априлското въстание станало прелюдия на свободата на България. На 21. I. 1878 г. руските войски стигнали до Батак и раздрали мрака на петвековното робство. С непосилен труд батакчани възстановили селището си — издигнали характерните баташки къщи с малки помещения, еркерно надвиснал етаж, широки отвори на кьошковете и чардаците, част от които са запазени и до днес: архитектурният ансамбъл Чаушеви—Банчеви, Коновата къща и др. Буржоазната власт не направила нищо за развитието на това борческо селище и то западнало икономически и културно. Затова свободолюбивото му население водило активна борба срещу буржоазно-фашистката власт по време на Септемврийското въстание (1923 г.) и най-вече във въоръжената антифашистка съпротива. И не случайно на 2. IX. 1941 г. именно тук била образувана първата партизанска група в Родопите, която по-късно прераства в партизанския отряд «Антон Иванов».

В годините на народната власт Батак коренно изменя своя облик. Старата **дървопреработваща** кооперация «Орфей» е превърната в модерен завод за производство на дъски, амбалаж, дограма и др., създаден е шивашки комбинат за готово облекло, завод за вътрешнозаводско оборудване, цех за малки пробивни машини, ремонтен завод на «Язовири и каскади» и др.

Природните условия не са благоприятни за развитие на селското стопанство, тъй като по-голямата част от земята се намира над 1000 м н. в. Отглеждат се главно картофи, малини, лен, а на базата на планинските пасища добре се развива скотовъдството. В Батак има поликлиника, 2 детски градини, техникум по механизация на горското стопанство, културен дом, читалище, модерен исторически музей, туристическа спалня с 90 места, хотел, ресторанти и др. Той е център на Баташката хидроенергийна каскада и един от 100-те национални туристически обекти. След изграждането на Баташкия водносилов път (1959 г.) градът се развива като планински курорт и туристически център. В околността му бяха построени много почивни домове и вили, по бреговете на яз. Батак като броеница се нанизаха няколко летовищни комплекса.

Планинският град пази атмосферата на героичните дни от Априлското въстание и антифашистката борба. В старата каменна църква се съхраняват костите на загиналите въстаници, жени, деца и старци, а в криптата на Историческия музей — костите на загиналите партизани и ятаци. Много паметници, паметни плочи и исторически места напомнят за героичната борба на неговото население. На пл. «Освобождение» е издигнат жертвеник, в който пламти вечният огън, а на височината над града се издига монументален паметник, построен по случай 100-годишнината от избухването на Априлското въстание. В землището на града има много паметни плочи на убити от фашистката власт партизани и ятаци.

Батак е изходен пункт за посещение на Баташкия водносилов път, североизточната част на Баташка планина и източната част на рида Каркария. Свързан е с асфалтирани пътища с гр. Пещера (16 км), гр. Велинград (26 км) и гр. Доспат (51 км).

20. Гр. Батак — г. с. Антон Иванов — вр. Баташки Снежник (13 км, 3 ч)

На около 8 км югоизточно от Батак се намира **с. Нова махала** (2290 жит.). То е разположено в горното течение на Новомахленска река. Къщите му са пръснати по открит скат с южно изложение. Възникнало е след падането на България под османско иго. През 1865 г. Ст. Захариев сочи, че имало 50 къщи и 160 жители, които се занимавали с абаджийство, земеделие и скотовъдство. Жителите му били предимно юруци и част от тях взели участие при разгрома на Батак по време на Априлското въстание. В миналото било крайно изостанало. Къщите му били покрити с дялани талпи (дъски), а жителите му едва свързвали двата края. Много бедност и още повече невежество царели навред. В годините на народната власт селото сякаш възкръсва. Жителите му работят в горското стопанство, шивашкия цех, клон от шивашката фабрика в Батак, цеха за персийски килими. По-малка част се занимават със земеделие и скотовъдство. Новите административни и битови сгради, къщи и благоустроени улици са променили коренно облика на Нова махала. Само на 5 км северозападно от селото се намира голямото **горско стопанство и летовище Антон Иванов**. Разположено е в едноименния превал, в североизточното подножие на вр. Баташки Снежник. Представлява цяло селище. Построени са хубави къщи за горските работници и семействата им, административни сгради, спални помещения, фурна, стол, магазин за хранителни продукти. През лятото е детско летовище. Тук е кръстовище на пътища — на север към с. Равногор (2 ч), на югоизток към с. Фотиново (1,30 ч), на юг към г. с. Кьошка (3 ч). По последния път се върви до каптажа на Фотинска река. Пресича се реката и се продължава на юг, минава се и второто дере и се стига до седловинната поляна **Балъма**, засадена с картофи. В края на нивата е Говедарника. Минава се край него и се върви нагоре по дерето. Гората завършва, започват тревните склонове на гол, безименен връх, зад който се вижда пирамидата на вр. Баташки Снежник. Подсича се голият връх откъм юг и се излиза на билото, откъдето след около 30 мин се стига до темето на върха.

21. Гр. Батак — х. Техеран (3,30—4 ч)

Тръгва се на юг по шосето за ВЕЦ «Батак». Още щом се излезе от града, вляво има паркче с 3 паметника, разположени на по 50 м един от друг край шосето. На първия пише: «На това място на 3. (15.) IV. 1876 г. бе жив изгорен от османските башибозушки орди Трендафил Тошев Керелов и зверски избити Петър Трендафилов Керелов и Бранко Днмитров Паунов, организатори на Априлското въстание в Батак», а на втория: «На това място на 24. IV. (6. V.) 1876 г. баташките въстаници простреляха първите башибозуци, дръзнали да помрачат провъзгласената свобода на народа». Третият е посветен на проведената на 2. IX. 1941 г. на това място

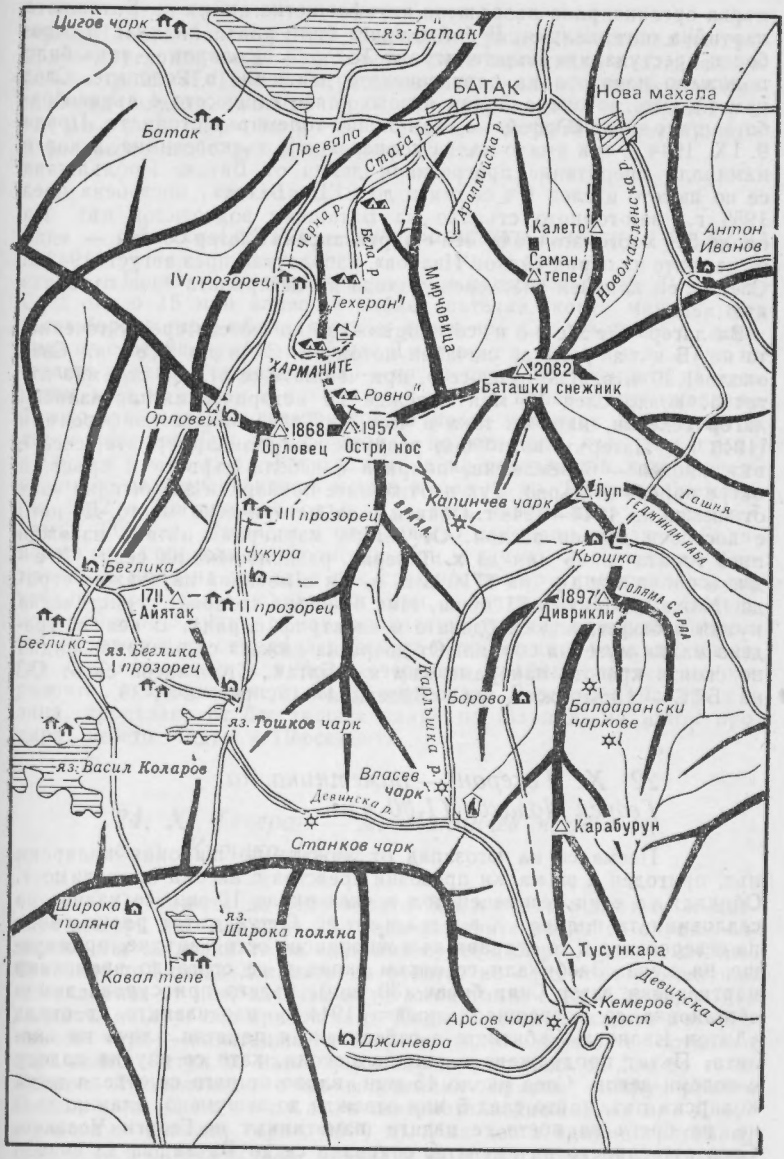
Цигов чарк
яз. Батак
БАТАК
Нова махала
Батак
Превала
Стара р.
Араплийска р.
Калето
Саман тепе
Новомахленска р.
Антон Иванов
Черна р.
Бела р.
IV прозорец
Техеран
Мирчовица
ХАРМАНИТЕ
2082
Баташки снежник
Ровно
Орловец
1868
Орловец
1957
Остри нос
Луп
Гашня
Капинчев чарк
ВЛАХА
III прозорец
ГЕДЖИКЛИ НАБА
Чукура
Кьошка
Беглика
1711
Айятак
II прозорец
1897
Диврикли
ГОЛЯМА С ЪРЛА
Беглика
яз. Беглика
I прозорец
Карлъшка р.
Борово
Балдарански чаркове
яз. Тошков чарк
яз. Васил Коларов
Власев чарк
Девинска р.
Карабурун
Станков чарк
Широка поляна
яз. Широка поляна
Тусункара
Кавал тепе
Девинска р.
Кемеров мост
Арсов чарк
Джиневра

първа организирана въоръжена антифашистка акция на Баташката партийна организация. В бой с врага били убити полицаи и освободен арестуваният политемигрант Тодор А. Коларов — така било положено началото на партизанското движение в Родопите. След паметниците на около 5 мин отново вляво от шосето е дървообработващият завод «Орфей» — един от най-големите в страната. Преди 9. IX. 1944 г. тук имало малка кооперативна дъскорезница, в която намирали препитание прогресивни дейци от Батак. Продължава се по шосето и след 1 ч се стига до **ВЕЦ «Батак»**, построена през 1958 г., най-горното стъпало на Баташкия водносилов път. На около 500 м югоизточно от нея е **партизанският лагер Совата** — един от първите на отряд «Антон Иванов», използуван през август 1942 г. Специален каменен знак срещу входа на централата сочи пътеката към него.

За лагер Техеран се продължава по шосето срещу течението на Бяла река, начален поток на Стара река. След около 1,30 ч, вдясно от шосето, при чешмата се отделя стръмна пътечка, която след 15 мин извежда до историческия **партизански лагер Техеран**, наречен така в чест на Техеранската конференция (1943 г.). Лагерът, който бил разрушен от жандармерията, сега е възстановен — 6 землянки, покрити с дебели дървета и пръст, а вътре нарове от дърво. Тук партизаните прекарали значителна част от зимата на 1943—1944 г. Обявен е за историческо място. До него е построен дървен заслон. От лагера маркирана пътека извежда през гората за 45 мин до **х. Техеран**, разположена на седл. Хаджиев пожар на 1710 м н. в. Тя е масивна двуетажна сграда. Може да приюти 71 души. Има обширна столова, туристическа кухня и бюфет, водоснабдена е и електрифицирана. В нея е уредена малка музейна сбирка. От двора на хижата се разкрива рядка по своята красота панорама към яз. Батак. Стопанисва се от ОС на БТС — Пазарджик, ул. «Виделина» 18, тел. 2-54-35.

22. X. Техеран — паметника на Георги Чолаков (1,30 ч)

Поема се на югозапад от хижата по широкия коларски път, пригоден и за малки превозни средства с висока проходимост. Обикаля се един безименен дол и след около 10 мин се излиза на седловинната поляна Харманите. Оттук пътят рязко свива на северозапад и се отправя към живописно остро връхче, приличащо на купа. Заобикаля се откъм запад и се стига до временния **партизански лагер Сняг бивак** (30 мин), където при сурова зимна обстановка са посрещнали новата 1944 г. партизаните от отряд «Антон Иванов». Събитието е отбелязано с паметна плоча на скалата. Пътят продължава в същата посока, като се спуска надолу с големи завои. След около 45 мин, вляво от него се отделя тесен коларски път, който след 5 мин отвежда до зашумено, влажно долче, на брега на което се издига **паметникът на Георги Чолаков**. След оттеглянето на групата, спуснала се до Батак, за да снабди отряда с провизии, партизаните спрели да отдъхнат в м. Търновица. Тук ги настигнали жандармеристите и пламнал жесток бой. Паднали първите жертви. Командирът на групата и пом.-командир на

отряда Георги Чолаков (Асен) бил тежко ранен, но останал да прикрива другарите си до изтеглянето им в планината и загинал геройски на 22. II. 1944 г. От разклона широкият коларски път продължава надолу, минава край Апаратната камера, Четвърти прозорец и недалече от него се съединява с асфалтовото шосе гр. Доспат—гр. Батак.

23. Х. Техеран — вр. Баташки Снежник (3,30 ч)

Поема се по пътеката на юг и нагоре за лагер Ровно. След около 15 мин вляво се отбива пътечка, която минава през гъста борова гора, обикаля откъм изток вр. Остри нос и излиза на северния, горен край на Дългата поляна. Тук на седлото пътеката се раздвоява — на юг слиза по течението на един поток към м. Хаджиосманица, а вляво продължава по билото, отначало на североизток, а после на изток и достига до летни кошари. Тук пак се двои — на югоизток към Капинчев чарк и г. с. Кьошка, а на североизток към извисяващия се над заравнеността мощен купол на вр. **Баташки Снежник** (до 1942 г. Баташки Карлък — от тур. «карлъ-кая» — заснежен камък, 2082 м). Изграден е от плочесто напукани риолити. Склоновете му са обрасли с иглолистни гори, а темето — с тревисти формации. В края на миналия век стихиен пожар унищожил голяма част от прекрасните иглолистни гори, с които бил покрит. В същност той е от 3 чуки. От най-високата се открива обширна панорама. Редят се като огърлица рилските и пиринските върхове, на север старопланинските куполи очертават крайния предел на хоризонта, а в подножието им се е проснала Горнотракийската низина, прорязана от блестящата ивица на Марица, на изток продират небето Модър и Персенците.

24. Х. Техеран — м. Капинчев чарк — г. с. Кьошка (4 ч)

От хижата до седловината Дълга поляна и летните кошари вж. маршрут 23. След кошарите на юг се спуска коларски път по долината на един ляв приток на р. Хаджиосманица. Отначало той следи долината на реката, но след това постепенно се отклонява от нея, насочва се на югоизток и след 1,30 ч достига долината на друг ляв приток на р. Хаджиосманица, където е **м. Капинчев чарк** — някогашна дъскорезница, от която е останало само името. Оттук на изток камионен път отвежда за 1 ч до **г. с. Кьошка.** Разположено е на вододелния превал между реките Гашня и Девинска, в северното подножие на вр. Дивръкли (саксия, гърне, 1879 м). Има доста административни, стопански и битови сгради, пръснати из гората; стол, фурна, спални помещения. Кьошка е и значителен кръстопът. На североизток води път за г. с. Антон Иванов, на изток по долината на р. Аландере и Гашня — до с. Михалково, на югоизток — през м. Кръстовете за г. с. Лисичево, на юг към г. с. Борово, рез. «Дупката» и

долината на Девинска река, на запад — към Капинчев чарк. Чрез тези пътища и пътеки г. с. Кьошка се свързва с долините на 3 речни системи — Стара река, Въча и Девинска река. През май 1944 г. тук била проведена една от най-големите бойни акции на отряд «Антон Иванов» — унищожаването на дъскорезната фабрика, изработваща сглобяеми бараки за немските войски на Източния фронт. Г. с. Кьошка е обявено за историческо място.

25. Г. с. Кьошка — г. п. Аландере — м. Хаджийски чарк — с. Селча — с. Михалково (7 ч)

От Кьошка се поема на изток по камионния път към м. Кулата. След нея пътят се раздвоява — надясно до г. с. Лисичево, а право на изток, като следи долината на р. Аландере, до м. Хаджийски чарк, откъдето все по долината на р. Гашня отвежда до р. Въча при с. Михалково. Още щом се отмине партизанският паметник, вляво от шосето се спуска пътека до коритото на Аландере. Тя следи течението на реката, минава край г. п. **Аландере** — няколко кокетни къщички, ройнали се сред великолепна иглолистна гора, и продължава надолу до живописната **местност Хаджийски чарк** (1,30 ч), където има дървени бараки, останали от някогашната дъскорезница. Тук преследваните от жандармерията партизани от отряд «Антон Иванов» отпочинали 4—5 часа, изтощени от непрестанните сражения. На 300—400 м от чарка е лобното място на стария комунист Йордан Кацаров (Страхил) от Брацигово, самоубил се, след като силите го напуснали. Тук р. Аландере се влива в р. Гашня и пътеката се включва в камионен път, който прехвърля Гашня и продължава надолу по левия й бряг до **м. Брезов чарк** (0,30 ч) — някогашен гатер, оставил само името си на местността. Камионният път се напуска. Поема се вляво, нагоре по пътеката, която следи водопроводния канал. Преваля се седловината между върховете Чалтепе (1589 м) и Буревичукали и се слиза в **с. Селча** (1104 жит.) в Михалковската селищна система, Смолянски окръг (2 ч). Къщите му са разположени на стръмен, обезлесен склон с източно изложение. Какво задържа жителите му тук, е трудно да се каже, но факт е, че населението му се увеличава. Селча е старо селище. Според едно предание първите заселници построили къщите си в **м. Орефко**, на около 1,5 км от сегашното му място, а друго, по-късно предание твърди, че селото е построено върху основите на други селца, оттук и името Селча. В землището му се намира българската крепост **Калето**, която има много добро стратегическо положение. През 1973 г. тук са разкрити гробове с накити от Втората българска държава. Наблизо до тях са основите на неголяма църква. В м. Марина (Св. Марина), м. Добърно, м. Лясково и селото са намерени много фрагменти от керамика и монети, а на Калето — керамични фрагменти от XII—XIV в. Най-старият глинен съд, открит в района (в с. Стоманево), е малко римско гърне от II в. На стотина метра от съвета е **м. Черквата.** Някога тук имало черква, а край нея — некропол. На 200—300 м над

селото, в **м. Конища** е разкрито голямо гробище, просъществувало дълго и след падането на България под османско иго. На 4. XII. 1880 г. на това място се срещнали пазарджишкият префект Найденов и рупчоският околийски началник Мехмед бей, за да уредят «зулумлуците», които ставали по граничните области. Споразумели се за съвместни действия, но всичко останало само на книга. В земището на селото е **м. Момин кладенец**. Една легенда разказва, че тук живяла красивата мома Марийка. Тя била толкова хубава, че беят се влюбил в нея и пожелал да я вземе за жена. Марийка обаче не искала да продаде честта и вярата си, взела ножа на баща си — овчаря Никола, и се самоубила. На мястото, където сторила това, от сълзите ѝ бликнал хубав извор, който хората нарекли Момин кладенец. От селото стръмна, но ясно очертана конска пътека се спуска на изток с многобройни серпентини в дълбоката долина на р. Въча при с. Михалково (2 ч). От 1958 г. до с. Селча достига и камионен път от с. Михалково (8 км).

26. Г. с. Кьошка — г. с. Лисичево (10 км)

От г. с. Кьошка се поема на изток по камионния път към **м. Кулата** — товарище на трупи, пътно кръстовище и събирателен пункт. До 1912 г. тук имало граничен пункт, а през 1944 г. трагично загинал партизанинът Жак Арон Леви (Мишо) от отряд «Антон Иванов». Мястото е отбелязано със скромен паметник. Близо до него пътят се раздвоява — наляво по долината на р. Аландере към м. Хаджийски чарк и с. Михалково, а вдясно минава през м. Кръстоветеи след около 3 ч отвежда до живописната местност **Лисичево** (Тилкили, Лесичево) между реките Аландере от север и Бараклийска от юг, в западните склонове на вр. Саксънджамия (пръстена джамия, 1532 м). Състои се от няколко обширни приповдигнати поляни сред хубави иглолистни гори. Наименованието ѝ идва от често срещащите се лисици. Тук има много горски плодове — ягоди, малини, къпини, боровинки, гъби. Някога местността била религиозно средище на юруците номади, които се събирали на поклонение в прочутата Саксънджамия, разположена под едноименния връх. Сред една от най-големите поляни са се скупчили сградите на г. с. Лисичево — голямо и добре обзаведено. Има фурна, ресторант, спални помещения, ПТТ станция, почивни станции и голяма мандра. В северозападния край на поляните, край пътя за г. с. Кьошка, се издига паметникът на партизаните антониановци, убити в този район.

27. Г. с. Лисичево — м. Бараклий — Кемеров мост — х. Орфей (6—7 ч)

По този път (само че в обратна посока) минали при своето отстъпление партизаните от отряд «Антон Иванов». От г. с. Лисичево се поема на юг по коларския път, който преваля

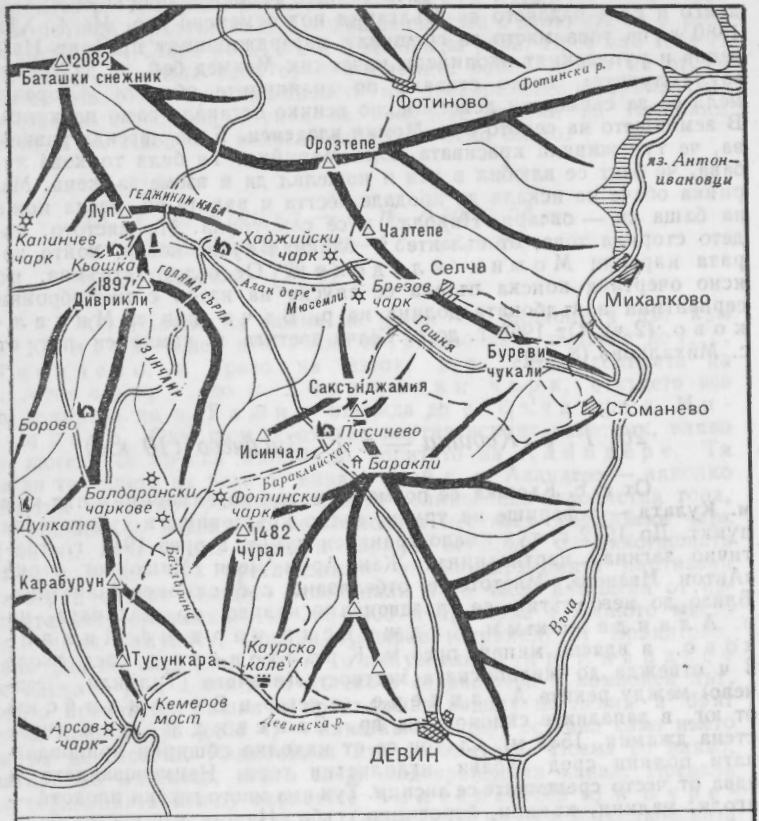
2082
Баташки снежник
Фотиново
Фотински р.
Орозтепе
яз. Антониановци
ГЕДЖИЛИ КАБА
Луп
Капинчев чарк
Чалтепе
Хаджийски чарк
Кьошка
1897
Диврикли
ГОЛЯМА СЪРЛА
Алан дере
Мюсемли
Селча
Брезов чарк
Михалково
Гашкя
Буреви чукали
УЗУНДАГ
Саксънджамия
Стоманево
Борово
Писичево
Исинчал
Баракли
Бараклийска р.
Балдарански чаркове
Фотински чарк
Дупката
1482
Чурал
Балдарска
Карабурун
Въча
Каурско коле
Тусункара
Кемеров мост
Леевинска р.
Арсов чарк
ДЕВИН
Град
Село
Нормален железен път
Теснолинеен железен път
Автомобилен път
Други пътища
Пътека
Туристически дом (спалня)
Хижа
Заслон
Кампинг
Горски дом
Партизански лагер
Отделна постройка
Пещера
Паметник
Резерват
Чарк
Манастир
Параклис
Крепост,развалина
Минерална баня

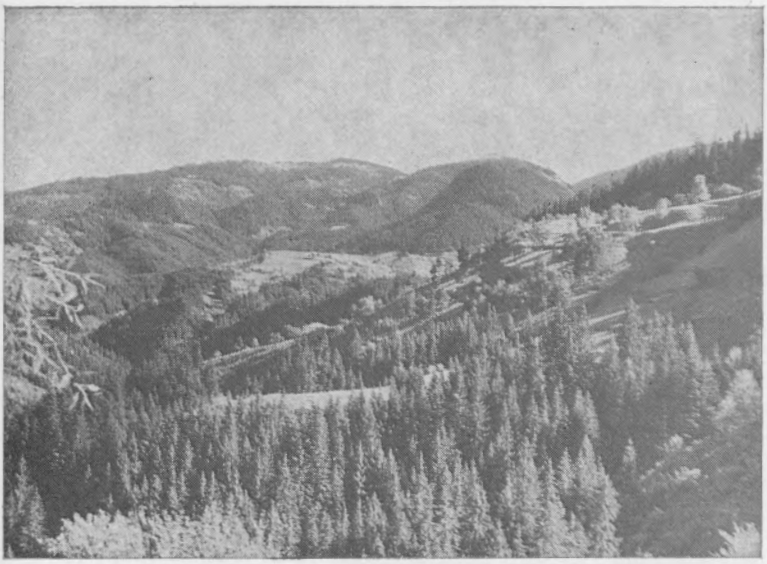

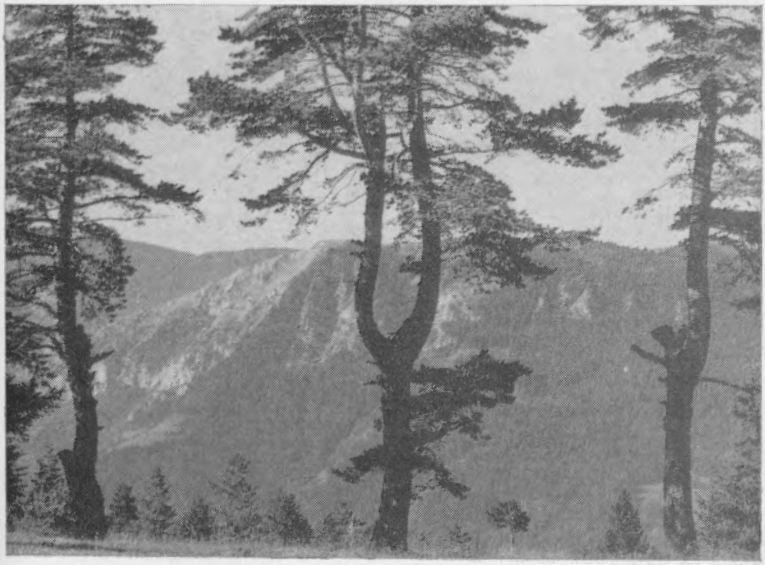

Поглед към Переликския дял

Вр. Камъка (Забърдски камък)

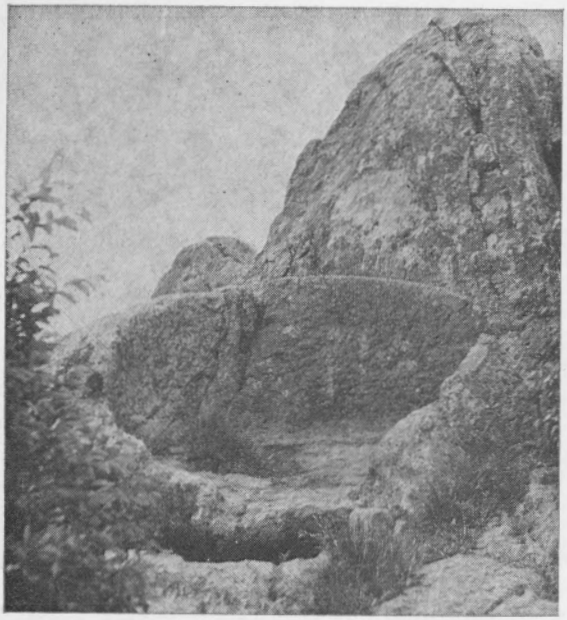

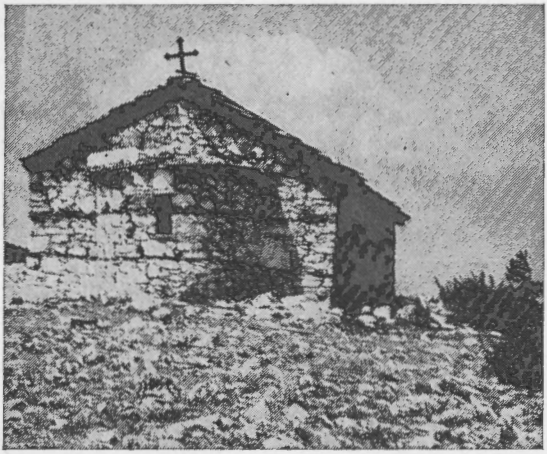

Шарапаните (тракийска винарница)

Родопски параклис

Златоград

Теснините на р. Арда

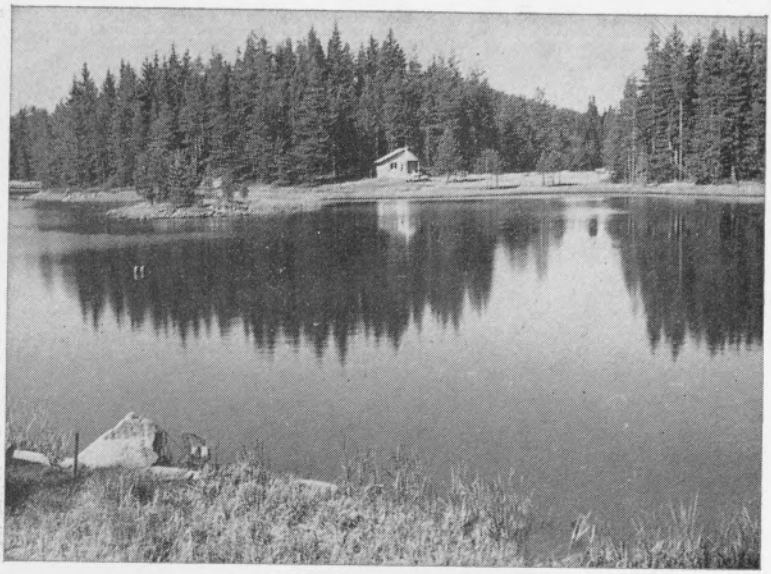

Яз. Широка поляна

Вр. Беслет

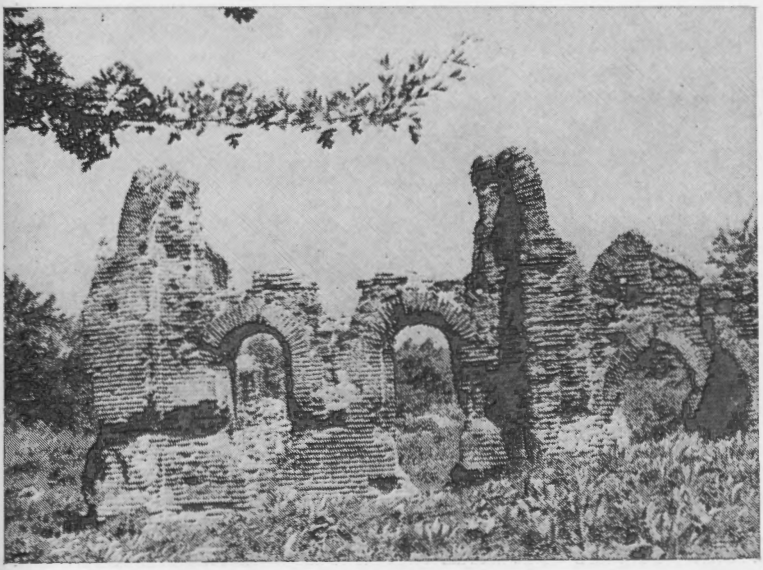

Г. с. Вищерица

Църквата «Св. Спас»

Х. Милеви скали

Паметната плоча на Ив. Вазов и Алеко Константинов

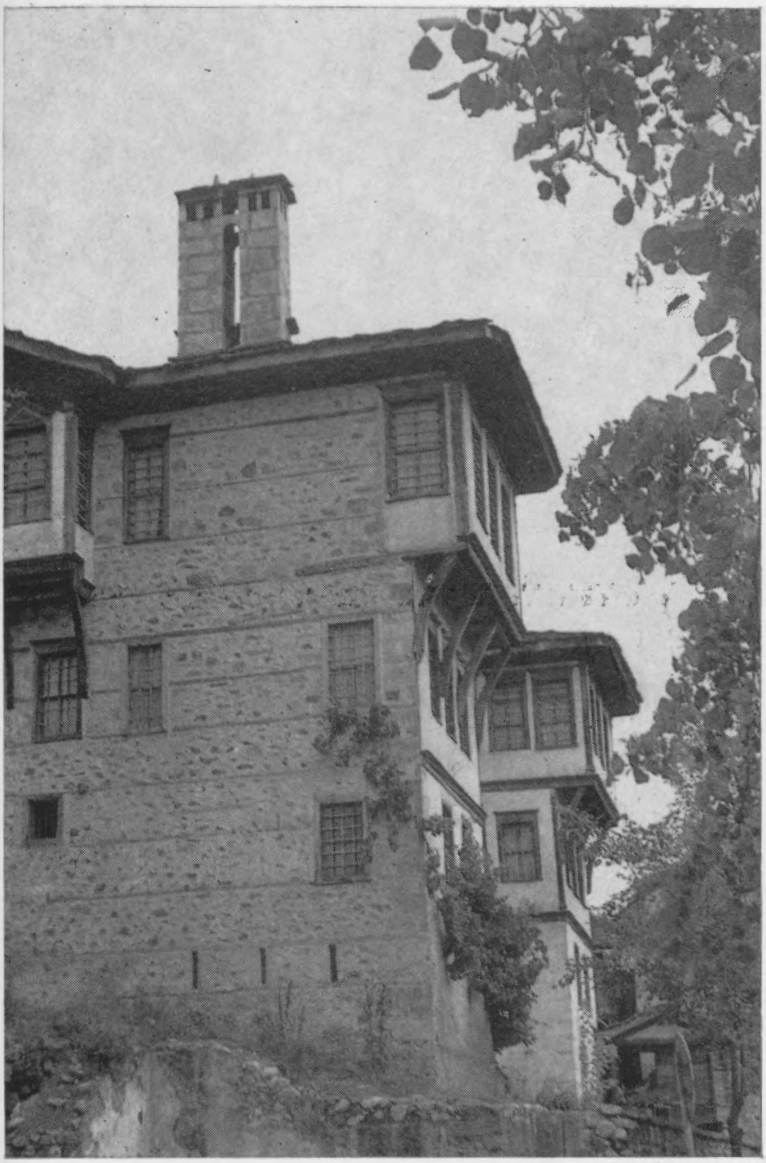

Смолян (кв. Райково) — Пангаловата къща

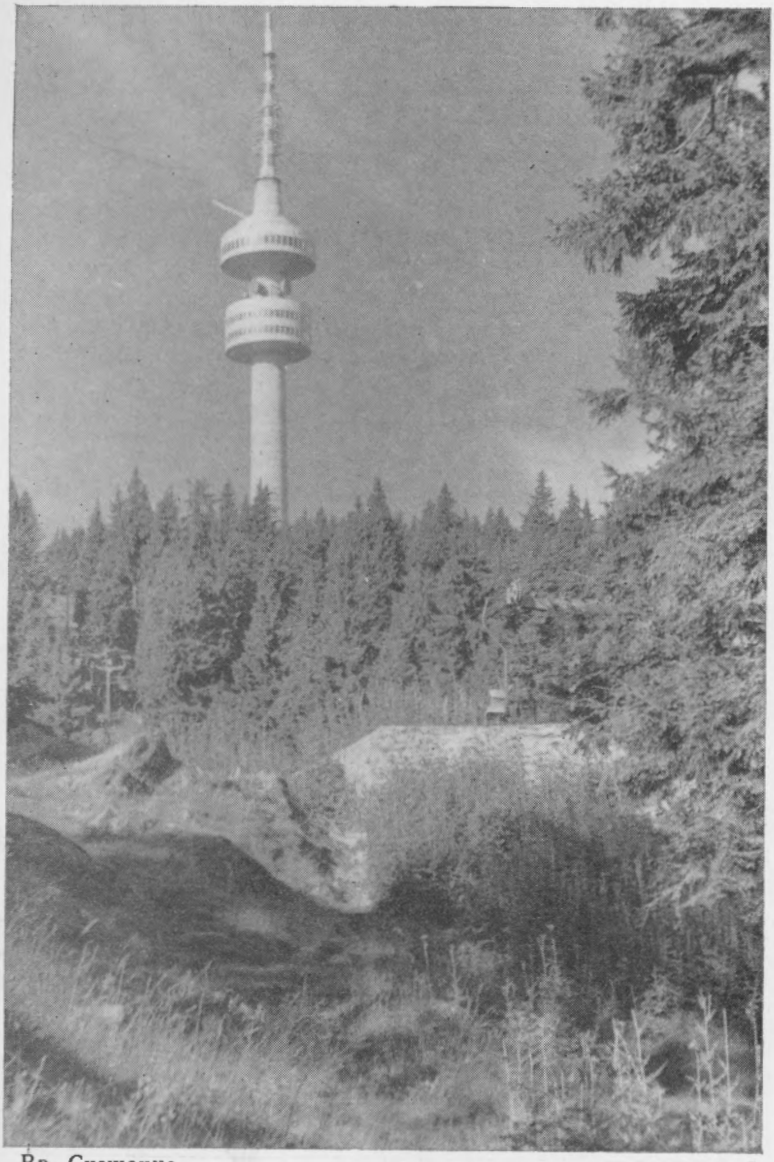

Вр. Снежанка

Паметникът на борците за свобода в м. Грамадите

Читалището в гр. Брацигово

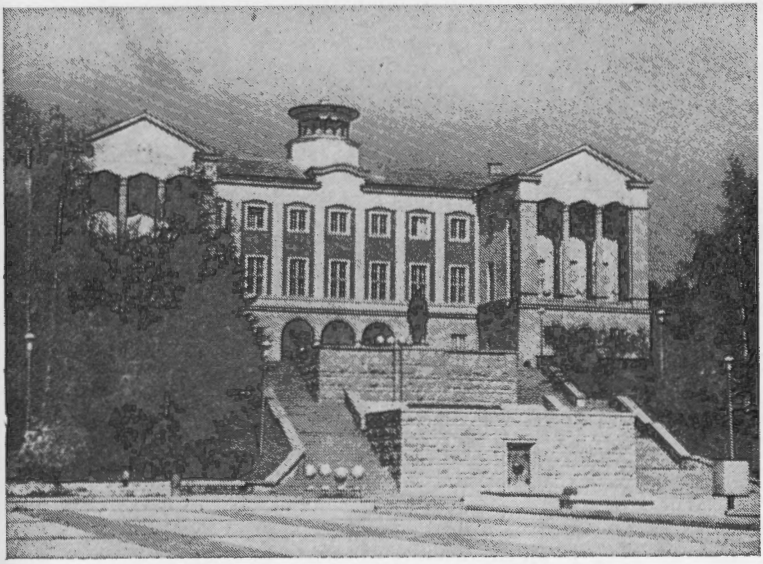

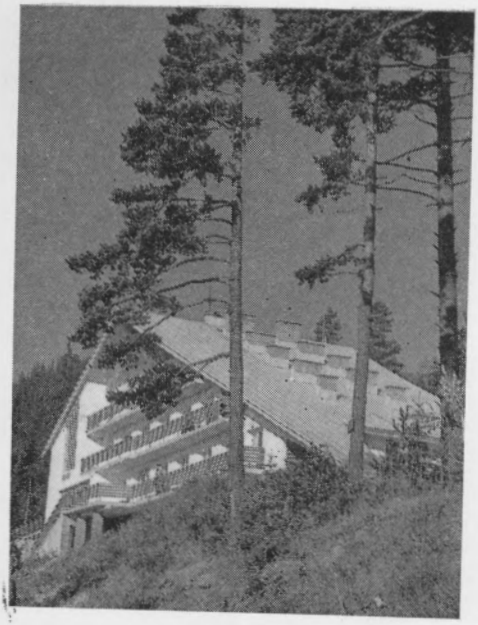

Х. Скални мостове

Крепостта Цепина

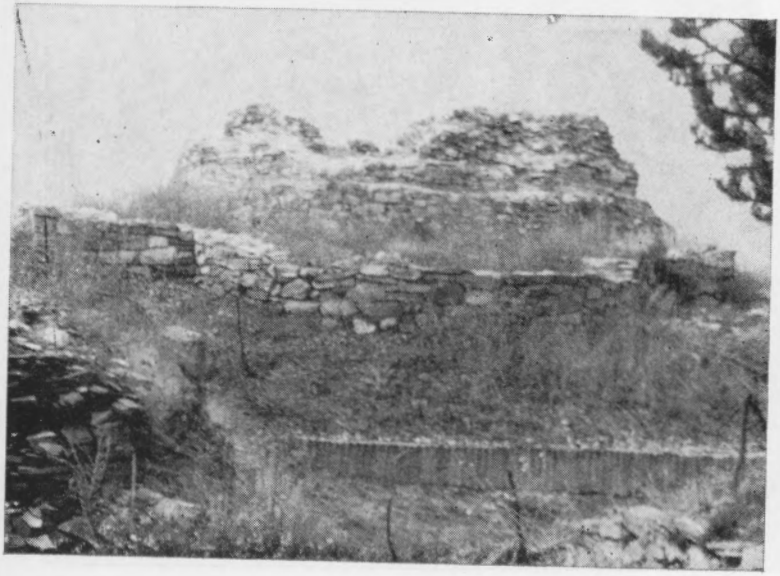

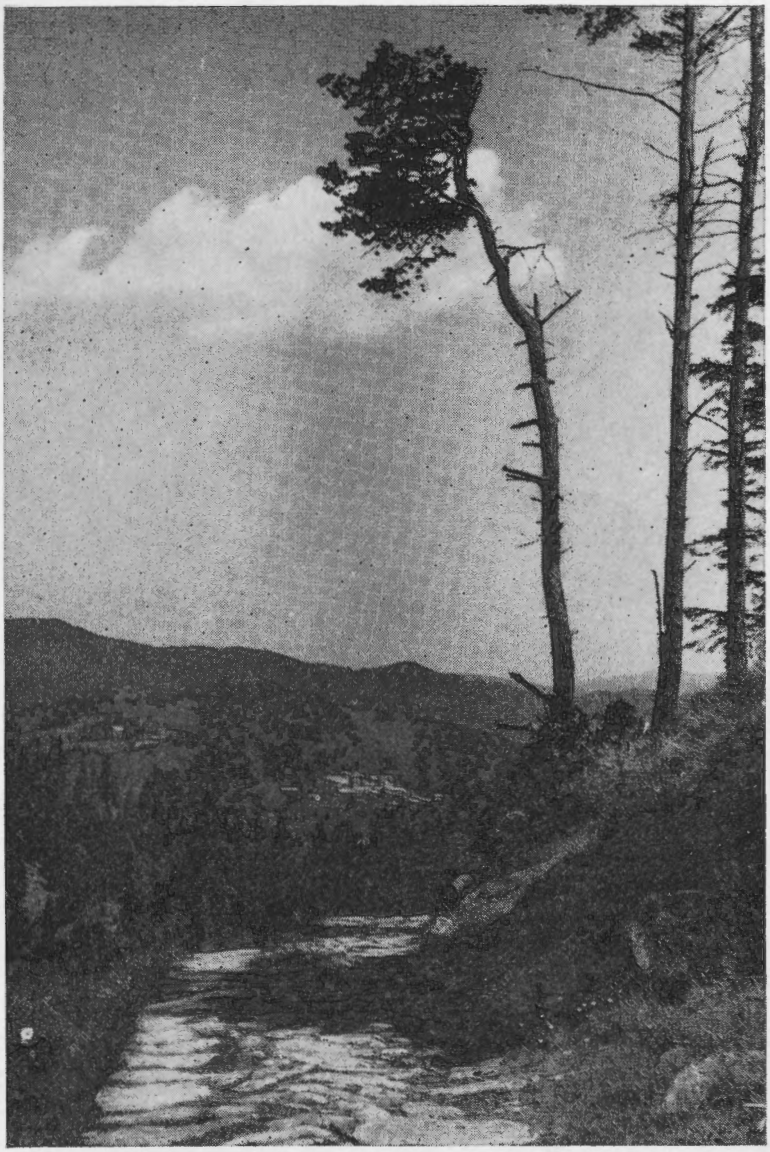

Римският път под вр. Персенк

Паметникът на загиналите партизани в м. Гробен проход

М. Глухите камъни

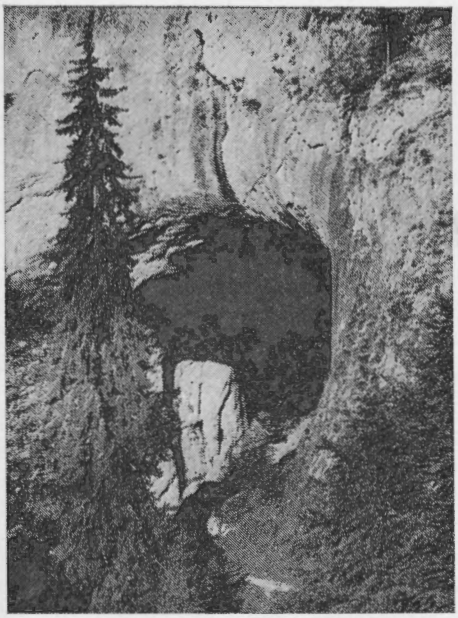

Чудните мостове

Пампорово — хотел «Рожен»

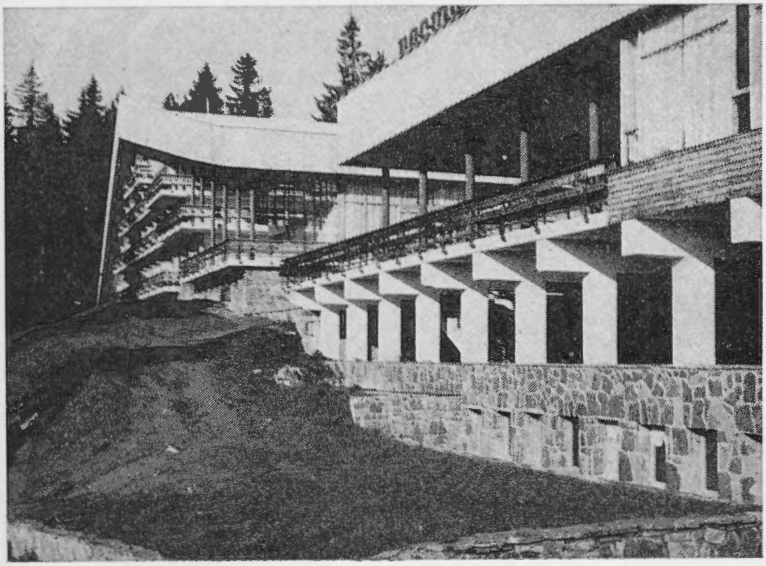

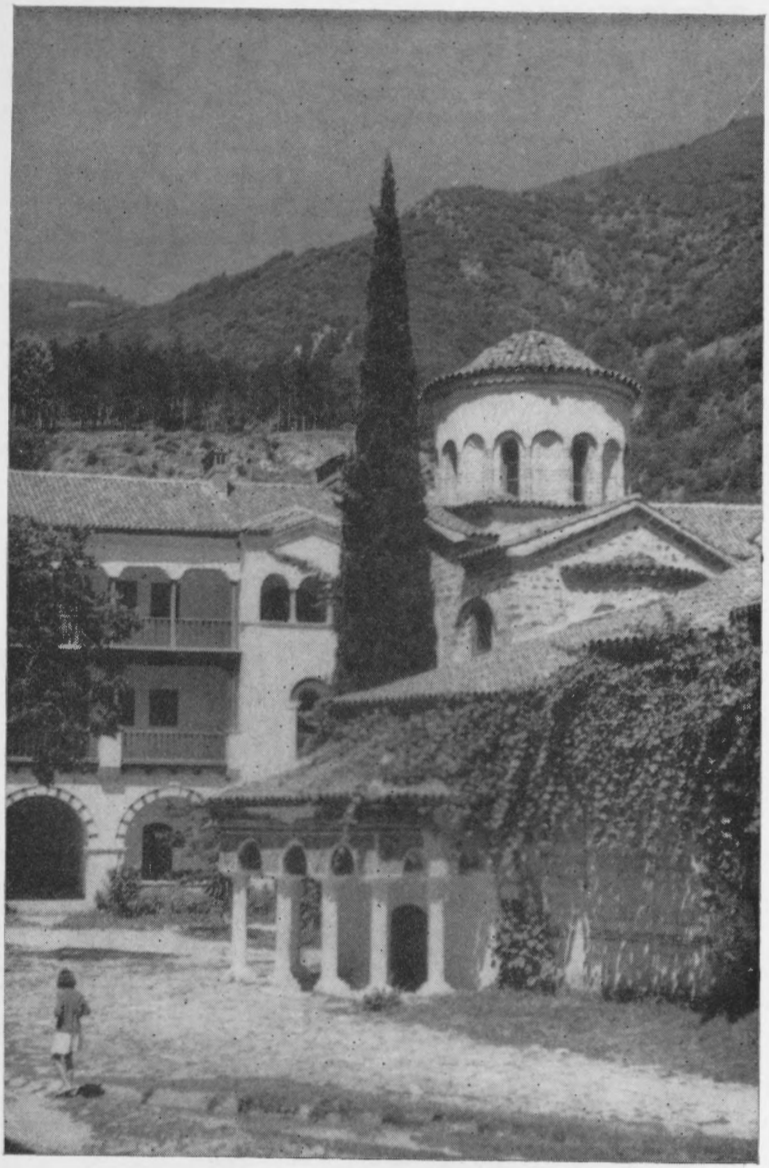

Бачковският манастир

Хасково — паметникът на капитан Петко войвода

Нареченските бани

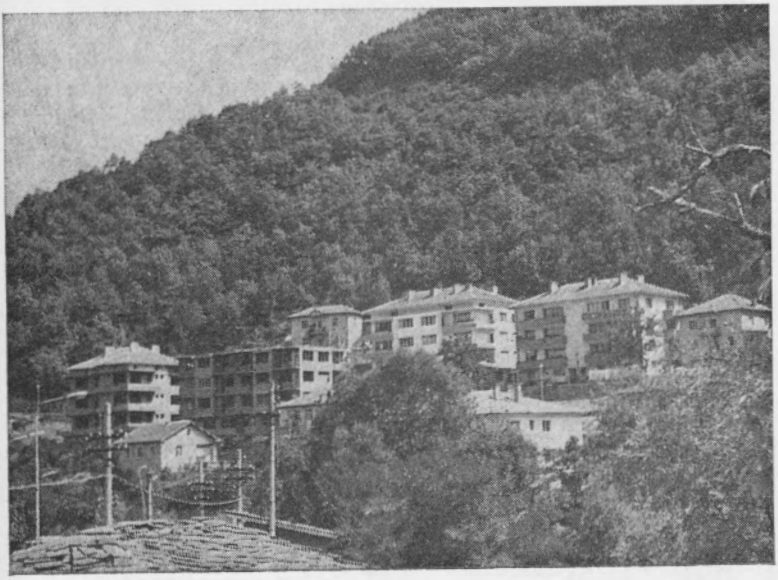

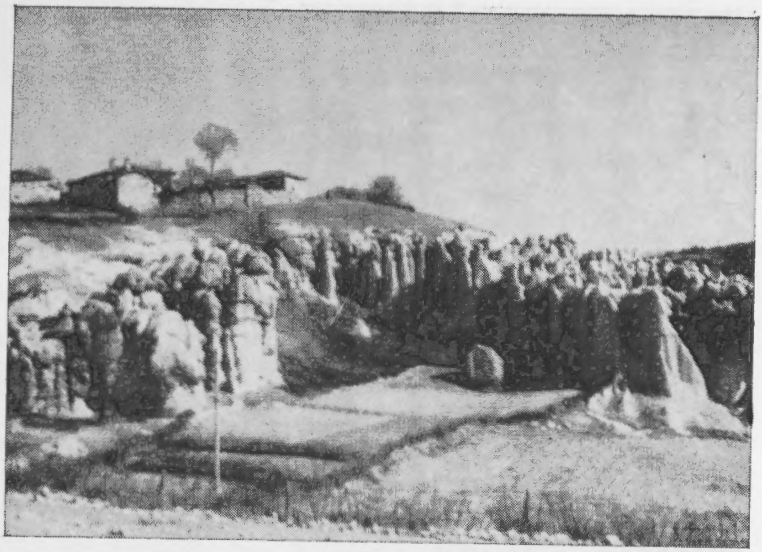

Кърджалийските пирамиди

Изворът на Белоногата

една незабележима височинка и се спуска леко в долината на Бараклийска река при къщичките на горските работници. Продължава се по течението на реката до Фотинските чаркове, където се сливат Бараклийска река с р. Балдарана (1,30 ч). Когато се спуснали от **вр. Чурал** (1482 м), партизаните попаднали на жандармерийска засада. Преодолели я: бой и се отправили нагоре по долината на Бараклийска река към г. с. Лисичево. Оттук се поема на югозапад по недобре маркирана пътека, изкачва се седловинната поляна Каваран-табурун при летните кошари, свива се на юг по добре очертаващата се пътека, подсича се от изток вр. Карабурун (черен нос), където антонивановци също водили бой, минава се през м. Балабанлия и по тясното планинско гърбище се стига на **вр. Тусункара** (1382 м, 2 ч). На каменното му теме до 1912 г. имало турски граничен пост. По билото му се очертава калдъръм на стар път. Тук на 27. II. 1944 г. антонивановци устроили засада на жандармерийска група и я пръснали, а ранените партизани Никола Грънчаров (Мануш) и Тодор Узунов (Антон) се откъснали от отряда и след нечовешки изпитания се добрали до с. Сатовча — родното място на Антон. В този бой загинал Кирил Асенов Барутчиев (Чугун) от Асеновград. Каменистата пътека се спуска надолу в долината на Девинска река при **Кемеров (Римски) мост** (1 ч). Наричат го римски, защото според някои автори датира от римско време, и кемеров, т. е. сводест, сводообразен. Той е едносводест, дълъг 30, широк 3 и висок 6 м. Прехвърлил е като лък Девинска река и здраво се държи с двата си края за скалистите й брегове. Изграден е без хоросанова спойка в основите. Правилно наредените речни блокове очертават снагата му. Високата част на дъгата горе се крепи само на няколко полуобработени четвъртити камъни. Строителят му навярно е бил голям архитект и инженер, защото с математическа точност е закрепил устоите му така, че мостът се е запазил през вековете и е в хармония с околната природа. След като се мине през него, по едва очертаващата се, но отчасти маркирана пътека, се продължава на юг, обикаля се от изток вр. Киреза (1284 м), пресича се р. Катранджидере и се достига до Разсадника. От него по камионния път или по пряката пътека през живописните поляни на Кушубурун, край партизанския паметник се стига до х. Орфей (2 ч).

28. Г. с. Лисичево — с. Михалково (12 км, 3 ч)

От стопанството се спускат камионен път на север и пряка пътека на североизток към долината на р. Гашня — ляв приток на Въча. Пътеката се отделя от камионния път още в края на поляната. Вдясно от нея (югоизток) остава вр. Саксънджамия. Поема се надолу по течението на един дол, край който криволичи пътеката и след 1 ч се достига долината на р. Гашня. Прекосява се реката и като се продължи по пътеката, се излиза на камионен път, който се вие по хребета Буреви чукали високо над левия бряг на р. Гашня. По него за около 40 мин се стига до подножието на върхчето Буреви чукали, зад което се очертава вдлъбната седловина. Тук се изоставя шосето

и се тръгва вляво по пътеката, която преваля седловината и чрез многобройни серпентини достига левия бряг на р. Въча, където пак се съединява с шосето (50 мин). Продължава се на север по него и след 30 мин е дървообработващият завод и железният мост над р. Въча. Минава се по него и се навлиза в с. Михалково.

V. 1. Каркария

Каркария е планински рид от Баташка планина, гънка от голямата Северородопска антиклинала, вместена между долините на реките Чепинска — от северозапад, Стара — от югоизток, Мътница и яз. Батак — от югозапад и Горнотракийската низина — от североизток. Главното му хидрографско било, което в общи линии дели басейните на реките Чепинска и Стара, е с обща посока югоизток-северозапад. Отделя се от Баташка планина чрез седл. Превала, през която минава и се разклонява шосето гр. Батак — гр. Доспат и гр. Батак — гр. Велинград. Най-високият му връх е Кълчиш (1475 м). Други по-лични върхове са: Елин връх (1472 м), Еледжик (1415 м), Костина могила (1440 м), Туньова чука (1067 м), Турска глава (990 м) и др. Билните части на рида са заравнени и над тях едва се издигат по-високите върхове, а склоновете му, общо взето, са стръмни, на места труднопроходими. Съвременният релеф на Каркария се оформя от неогена насам, когато е бил подложен на неколкократни издигания и денудационни заравнявания. Изграден е главно от гнайси и амфиболити, а в източната част — от риолити, от които са изградени и високите върхове на запад от гр. Пещера.

Освен ограждащите го реки Стара, Мътница и Чепинска, от рида извират множество малки рекички и потоци, повечето от които през лятото пресъхват. По-значителни от тях са Каркарийско дере и Връщица. През землището на с. Паталеница протичат потоците Селски, Ерменски, Аязмото, Алексово дере. По на изток е Християнска река, а през землището на с. Дебръщица минават рекичките Пишманка, Бяла река, Димишки дол, Калинков дол и др. Откъм долината на Стара река хидрографската мрежа не се различава съществено от останалата част на рида — дълбоки суходолия са прорязали склоновете и правят терена стръмен и труднопроходим.

Поради особеното положение, което заема ридът, климатът му е твърде разнообразен. В ниските периферни североизточни части е преходно-континентален, а в по-високите — планински. Докато по високите места валежите са над 800 мм, то в ниските са значително по-малко, с подчертано засушаване през лятото. В по-ниските части, особено през зимата, мъглите са често явление. Посоката на ветровете се определя от положението на планинските ридове. Духат предимно западни ветрове. Рано пролет духа и «белият вятър», който е с фьонов характер.

За името на рида Стефан Захариев, а след него и Вазов казват, че идва от гр. «архариарх» — голям воден звяр, населявал някогашното езеро, което покривало Чепинската котловина. То про-

цепило пролома на Чепинска река, а планинското бърдо на изток било наречено «хархария», което турците преиначили на Каркария.

От най-дълбока древност ридът бил населен и тук кипял оживен стопански и културен живот. **Вр. Цепина** (1100 м), ограден от няколко недостъпни дола, е дал подслон на човека още през неолита и бронзовата епоха. А през Средновековието на него се издигала една от най-силните крепости в Родопите — **Цепина**. Десетки са тракийските могили, които се намират по северните склонове на рида, в района на селата Дебръщица, Црънча, Паталеница и Ветрен дол.

Тук са останките на древния град Б а т к у н и о н, който се е издигал на мястото на днешния квартал Баткун от с. Паталеница. Близо до него в долината на р. Аязмото се намирало едно от най-големите тракийски светилища на Асклепий, Хигия и Телесфор. По тези места имало и храм на Аполон. В ман. «Св. Петър и Павел» край с. Паталеница през 1872 г. е отсядал Апостолът на свободата Васил Левски. С богатите си исторически паметници, благоприятен планински климат и прекрасни природни кътчета Каркария е интересен, но все още малко посещаван туристически обект. В източната му част се намират курортът Св. Константин и комплексът от почивни станции «Антон Иванов». Близо до тях е и единствената хижа в рида Добра вода, а в западните му части, които са най-интересни, все още не е изградена туристическа база. Сега при креп. Цепина има нова хижа. Изходни пунктове са селата: Д о р к о в о, В е т р е н д о л, П а т а л е н и ц а, Д е б р ъ щ и ц а и градовете: В е л и н г р а д, П е щ е р а и Б а т а к.

29. С. Доркозо — креп. Цепина (1,30 ч)

Дорково (2859 жит.) е село в Ракитовската селищна система, Пазарджишки окръг. Заема най-североизточната част на Ч е п и н с к а т а к о т л о в и н а. Кацнало на двата бряга на р. М ъ т н и ц а, на 796 м н. в., то се е притулило в южните склонове на Каркария, с къщи, обърнали поглед на юг. От запад, север и изток е обградено от височини, които го пазят от ветровете. Произходът на името му още не е изяснен. Някои автори смятат, че идва от гр. «доркос» — срънДак, или «доркас» — дива коза. Дорково е старо българско село, съществувало през Средновековието, когато било непосредствено свързано с креп. Цепина, играла важна роля както в историята на селището, така и в общата ни история. По време на османското иго било неблагоустроено, без вода, с кални улици и стари схлупени къщички. Положителни промени настъпили след Освободителната война. В Дорково се преселили много българи от Пазарджишко, Разложко и др. и станали $^3/_4$ от жителите на селото. Едва сега започнали да се издигат тухлени постройки, малко по-късно били построени общински дом, читалище, църква, основана горска кооперация и животът на хората се променил. След 1930 г. било прокарано електричество и за пръв път се чуло радио от читалището. Но истински напредък селото постига при народната власт. То е водоснабдено, построено е ново училище, нов читалищен дом, кооперативен дом, асфалтират се главната улица и площадът. Поминъкът на хората се подобрява.

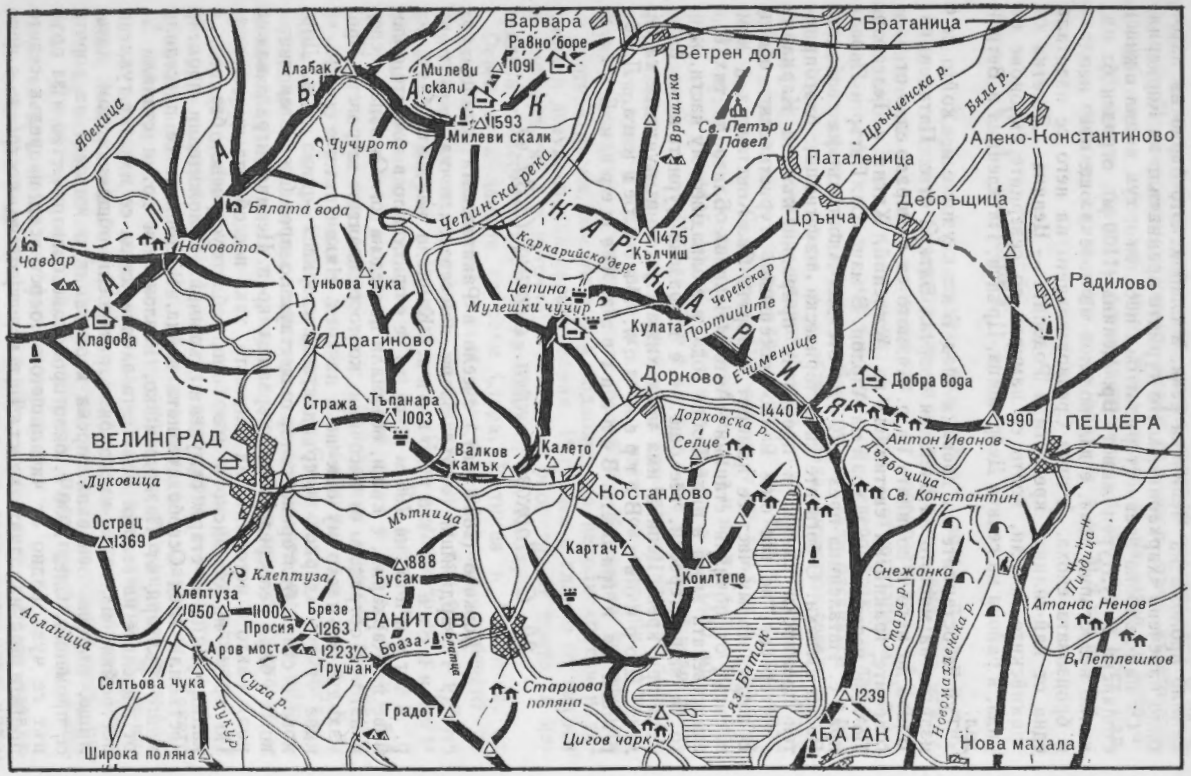
Варвара
Равно боре
1091
Братаница
Ветрен дол
Алабак
Милеви скали
1593
Милеви скали
Ядениця
Чучурото
Връщика
Св. Петър и Павел
Дрънченска р.
Бяла р.
Алеко-Константиново
Паталеница
Бялата вода
Чепинска река
Дебръщица
Црънча
Чавдар
Начовото
Каркарийско дере
1475
Кълчиш
Радилово
Туньова чука
Цепина
Мулешки чучур
Черенска р.
Кулата
Портиците
Кладова
Драгиново
Ечименище
Дорково
Добра вода
Стража
Тъпанара
1003
1440
990
ПЕЩЕРА
Дорковска р.
Селце
Антон Иванов
ВЕЛИНГРАД
Валков камък
Калето
Дълбочица
Луковица
Костандово
Св. Константин
Острец
1369
Мътница
Картач
888
Бусак
Коилтепе
Снежанка
Клептуза
Клептуза
1050
1100
Брезе
Просия
1263
РАКИТОВО
Атанас Ненов
Абланица
Аров мост
1223
Боаза
Блатца
Трушан
Стара р.
Новомахленска р.
Пиздица
В. Петлешков
Селтьова чука
Суха р.
Старцова поляна
Яз. Батак
1239
Градот
Чукур
Цигов чарк
БАТАК
Нова махала
Широка поляна

Създава се цех за производство на релета, където работят над 200 жени и девойки.

От центъра на Дорково се поема на северозапад към стопанския двор на АПК. След няколко минути се минава мостът на р. Мътница. Вдясно е м. **Гудьовица**, където е открита селищна могила. В нея са намерени фрагменти от керамика и други предмети, датирани от неолитната епоха (V—IV в. пр. н. е.). Пътят продължава на северозапад, минава край стопанството на АПК и източно от завода за релета. Оттук до креп. Цепина води асфалтов път. Навлиза се в м. **Илът**, където са намерени зъби от мастодонт. Пътят върви по лек наклон и за 30 мин се изкачва на седл. Петела. От нея се открива Метохската котловина, в дъното на която се издига пресеченият усамотен връх Цепина. Пътят леко се спуска по Метохската котловина, пресича я за около 20 мин и извежда до овчарската кошара на АПК, бившата Статева сая. Тук е подножието на крепостта, където било разположено селището. След разрушаването на крепостта и църквите в нея населението си изградило скромен метох — място за молитва. С течение на времето метохът затъмнил името на крепостта и цялата местност започнала да се казва **Метоха** (Метоя). Пътят продължава през млада дъбова гора чак до външния двор на крепостта. За 10 мин се достига мястото на новопостроената хижа.

След нови 10 мин са входът на **Цепина** и външните й стени, дебели до 2 м. Те обграждат площ от около 10 дка, върху която била изградена крепостта. Тя имала 2 двора — външен и вътрешен. Пътят за вътрешния води на запад, а в югозападната му част се вижда преградната стена между двата двора. Допреди 20 години вратният отвор е бил запазен, а сега едва се забелязва. Пътят за вътрешния двор води направо към централната кула. На най-високата точка на върха се намирала наблюдателната кула, в основата на която има цистерна за вода. На изток от кулата са разкрити основите на стара църква, датирана от византийската епоха. На няколко метра от нея на север се намира най-голямата цистерна за вода, а още по на север от нея са разкрити основи на жилищни сгради. Откъм източната страна на вътрешния двор се забелязват основите на 2 църкви. От трите страни на крепостния връх се спускат стръмни като стена скатове, изкачването по които е много трудно. От няколко години тук се правят разкопки. Разкрити са 3 църкви, 3 цистерни, централен замък и няколко жилищни постройки, както и следи от старо тракийско селище. До 1246 г. (след смъртта на Слав) крепостта била в български ръце. Но на никейския престол дошъл Иван Дука Ватаций, който успял да превземе Баташка планина с всички крепости в нея, включително и Цепина. Той владял планината до 1254 г., когато се поминал. Възползувайки се от смъртта му, българският цар Михаил II Асен с помощта на местното население успял да си възвърне всички крепости. Наследникът на Иван Ватаций, Теодор Ласкарис, си поставил като първа задача възвръщането на Баташката планина и крепостите в нея. За целта организирал първия свой поход. Поставил армията си под водачеството на най-добрите пълководци — Константин Торника и Алекси Стратогопула. Армията навлязла в родопските теснини, но за този поход чепинци били известени. В тъмна нощ те нападнали неочаквано предните редици на византийците. Във войската им настъпила паника и цялата армия

ударила на бяг. През 1255 г. Теодор Ласкарис организирал втори поход. Сега армията му не минала през страшните Родопски планини, а от Одрин през Тракийската низина. Било късна есен, Ласкарис пристигнал в Баткунион (Баткун), разположил армията си в селището и изпратил двама съгледвачи да проверят възможностите за превземането на крепостта. Какво са гледали те, не е известно, но докладвали, че крепостта е превземаема. Императорът разпоредил армията да потегли през Каркария. Завалял дъжд, задухал страшен вятър, планината се заледила и изкачването на стръмните ѝ склонове станало извънредно трудно. Надвечер армията стигнала района на вр. Голец и била принудена да прекара една безсънна студена нощ. Щом съмнало, императорът хвърлил поглед към крепостта и какво да види — една отвесна труднодостъпна стена, по която било невъзможно да мине армията му с тежкото си въоръжение. Разочарован и ядосан, той заповядал армията да се оттегли по обратния път. Тогава Баткунион изпитал гнева на императора — бил ограбен и запален. Много селища по пътя имали същата участ, а най-много пострадал Станимака. На следващата година Ласкарис организирал нов, много по-голям поход, с голяма наемна армия и стенобойни машини. Тогава Михаил II Асен се уплашил и поискал мир, който бил подписан от тъста му в лагера на Ласкарис при р. Еркене (Регина). Според този договор на Византия били отстъпени всички родопски крепости, в това число и Цепина. Недоволните боляри обаче се разбунтували и отхвърлили този позорен договор. Михаил II Асен бил убит, на престола се качил водачът на бунта Коломан II. С помощта на местните българи той си възвърнал Цепина заедно с още някои крепости в Баташка планина.

Османските завоеватели нахлули в България. Паднал Пловдив и всички крепости по северните склонове на Родопите. Дошъл ред на Цепина, но тя се съпротивлявала упорито. Гаази Даут паша оставил една част от войските си да я обсадят, а с по-голямата заминал за Белово, за да превземе креп. Раковица. Беловчани начело с войводата Курт оказали ожесточена съпротива, но Раковица паднала. Турската армия се върнала, за да покори и Цепина. Но Цепина не се предавала. Според Стефан Захариев крепостта се държала цели девет месеца. Тук се подвизавал тогава войводата Батой. Когато привършила храната и водата, той решил да прекрати съпротивата, но това да стане с достойнство. Заедно с няколко свои хора той се озовал в Пловдив при управителя на Тракия Лала Шахин и там били уговорени условията за предаването на крепостта. Първото искане било да се съборят до основи всички крепости в Чепинския край, да се даде десятък от произведенията на Даут паша, да се даде по една жълтица на глава за военни разноски вместо харач и други данъци, всички мъже от 20 до 30 години да отиват помагачи в турската армия по време на нейните походи, чепинското население да не зависи от друга власт, а само да се управлява. И наистина до помохамеданчването на Чепинската котловина административен управител бил бан Велю, а духовен глава — протопоп Константин, с попове и кметове във всички села. Почти всички учени, които са проучвали крепостта, твърдят, че е строена в края на XII и началото на XIII в. от българите.

При обратния път се стига до седловината, където е новата хижа. От нея се слиза надолу (изток) по малък дол, пресича се Метох-

ски дол и след 200 м пак на изток се излиза на известния извор Мулешки чучур, свързан с легенда за падането на крепостта. Гаази Даут паша търсел начин да сломи упоритата съпротива на цепинци. Събрал своите съветници, за да намерят начин да се спре водоснабдяването на Цепина. Те препоръчали да се извика някой местен човек и да се насили да каже откъде защитниците на крепостта се снабдяват с вода. Хванали една баба и ѝ заповядали да разкрие тайната. Тя не казала направо къде е изворът, но споменала следното: «Хванете едно муле, нахранете го със солена храна, не му позволявайте да пие вода и то ще намери откъде идва водата в крепостта». Така и направили. Мулето започнало да рови с копитата, ровило, ровило и водата бликнала. И до ден-днешен на мястото има чучур, наречен Мулешки. Намира се сред хубава букова гора с поляни, удобни за почивка.

30. Креп. Цепина — Ляска бивак — гара Цепина (2,30 ч)

За 10 мин се стига до Каркарийски дол и се пресича. Оттук започва изкачване по слънчевия склон на Каркария. След 20 мин е районът на **Жълтата скала** — скална стена над Каркарийски дол, с височина 100—150 м. Продължава се по пътеката на северозапад. След 20 мин идва сенчест дол, покрит с млада широколистна гора. Тук има маркировка, която сочи право на север. Тръгва се по нея, минава се по стръмен склон и след 200 м се навлиза в лещак, който закрива целия дол. В него има каменни стени, останки от колиба. Това е известният **Ляска бивак.** Бил е открит от партизанина Кръстю Пеев и превърнат в лагер от цялата Баташка чета на отряд «Антон Иванов». В началото на партизанското движение Баташката чета доста време пребивавала тук. Оттук била организирана акцията на гара Цепина, където била превзета мотрисата. Чрез Ляска бивак се осъществявала известно време връзката между партизаните от Средна гора и Родопите. От това място се слиза на пътеката към гара Цепина (40 мин).

31. Креп. Цепина — лобното място на Стефан Добрев — вр. Кошница — вр. Валков камък — гара Костандово (3 ч)

Тръгва се от х. Цепина, минава се край овчарската кошара на АПК, поема се на югозапад към кладенеца и се излиза на коларския път. Скоро той се раздвоява — на север към Костин дол, на югозапад към Йелов дол, а оттам за гара Цепина. За около 20 мин се отива до Йелов дол, напуска се коларският път и се тръгва срещу течението на потока. След около 400 м се напуска долът, поема се надясно по леко наклонения склон. На 300 м от дола е **лобното място на Стефан Добрев** — партизанин от гр. Ракитово, където има паметна плоча. Стефан Добрев е един от героите на Чепинския край. Ранен в сражението

при землянката в долината на р. Хремщица, той преживял най-страшна инквизиция, но удържал дадената клетва. Водил полицията там, където въобще не е имало партизански лагер или стоянка, какъвто е случаят с Йелов дол, и загинал със смъртта на героите. Срещу лобното му място са Овчарови кошари. Оттук се върви на юг, за да се изкачи **вр. Кошница** (1180, м, 1 ч). В същност това е едно високо огледно било, с посока север-юг, което продължава почти до Валков (Алков) камък (1 ч), откъдето пътят се спуска на югозапад до жп гара Костандово (0,30 ч). Тя се вижда от всички точки на билото и няма опасност от загубване.

32. С. Дорково — лет. Селце — м. Дъното — лет. Св. Константин (6 ч)

От Дорково за лет. Селце води коларски път. Той започва от центъра на селото, минава край югоизточния му край (Дойчиновата къща), след това навлиза в гората. За 1 ч се излиза на билото, наречено Караков кладенец. Оттук пътят тръгва по равен терен (20 мин), след това се спуска към **м. Селце** при постройките на пионерския лагер (15 мин). През 1928 г. след голямото Пловдивско-Чирпанско земетресение много семейства и деца остават без подслон. Съюзът за закрила на децата построил тук временни бараки, в които били приютени много деца от пострадалите райони. След това лагерът станал собственост на Пловдивския общински съвет, който го стопанисва и досега. По време на помохамеданчването през XVII в. част от дорковци и костандовци, които успели да избягат, се преселили тук и образували малко селце, в което преживели от Гергьовден до Петковден. Оттогава останало името на местността. На 1 км северно от летовището е **м. Косов град** с останки от крепост. На 1 км източно от Косов град са открити останки от друга средновековна крепост, наречена **Селско кале.** От Селце пътят води на изток. След 30 мин изкачване се излиза в **м. Бекиров кладенец,** откъдето започва заравнено било, покрито с иглолистна гора. За коло 20 мин се стига до **м. Въпите.** По същия път се продължава на изток и за 45 мин се отива до **м. Дъното,** край кокетните вили на СБЖ. Тук има магазин и малко ресторантче, стопанисвани от дорковската кооперация. В близост е лобното място на дорковския партизанин Кръстю Пеев, загинал през 1944 г. Паметникът му се намира пред сградата на магазина.

33. С. Дорково — м. Кулата — с. Брънча (5 ч)

От Дорково се поема по пътя на север към стопанския двор на АПК. Преминава се мостът на р. Мътница и се тръгва по камионния път от източната страна на стопанството. Само за 20 мин се стига до подножието на планината. Поема се по стръмна пътека на север през оредяла стара борова гора и млади борови насаждения. Този път се нарича Белия път. Тук

минавал древен път, който свързвал Чепинската котловина с Татар Пазарджик. На юг продължавал за Разлог и през Никополис ад Нестум за Тесалоники (Солун). На север пътят върви през млада борова гора и след 1 ч стига билната заравненост **Талпиците.** Някога имало мочурище, за преминаването на което хората поставили талпи (дебели дъски). Оттук пътят се успокоява. За 30 мин се отива до **м. Кулата.** За опазване на гората преди години горските власти изградили кула-наблюдателница с помещение за живеене (сега унищожена). Продължава се по билото на север около 20 мин. От него се разкрива интересна панорама. Най-близо е Горнотракийската низина, потънала в омара, опряла гръб в Средна гора, а над нея се е опънала високо в небето безкрайната верига на Стара планина. От ръба на билото се поема на север по стръмния път за с. Църнча, което се вижда. Много са стръмните пътища из Родопите, но този е един от най-стръмните. По средата му, вляво, са развалините на старата стражева кула, служела за охрана на древния път (известна с името **Каркарийската кула**). Пътят върви по слаб наклон и след 2 ч отвежда в **с. Църнча.** (1641 жит.) в Пазарджишката селищна система. То е старо селище. В него има християнска базилика, в която са намерени монети от времето на Юстиниан. Разположено е на наносния конус на Ц р ъ н ч а н - с к а т а р е к а на 320 м н. в. В римско време е било важна крайпътна станция, а по време на османското иго имало чифлик, джамия и доста турци. Оттук с редовните автобуси се отива за 1 ч в гр. П а з а р д ж и к.

34. С. Костандово — Калето — вр. Валков камък — гара Костандово (3 ч)

С. Костандово (3595 жит.) в Ракитовската селищна система, Пазарджишки окръг, е едно от най-старите в Чепинския край. Предполага се, че името му идва от оброчището «Св. Константин и Елена», което се намирало в центъра на селото. И наистина до 1944 г. жителите му чествували най-тържествено Костадинов ден. До 1903 г. селото било българомохамеданско. След това тук дошли 5 семейства от Неврокопско и Разложко, прокудени от турската власт след Илинденското възстание. По-компактно българи се заселили след Балканската и Европейската война и селото получило българо-християнски облик. Костандово е равнинно село. Къщите му са разположени по двата бряга на р. М ъ т н и - ц а на 780 м н. в. То е най-земеделското село в котловината, тъй като има най-голяма работна земя. През 1830 г. според Стефан Захариев имало 80 къщи с 500 жители. Разцвет селището получило през Средните векове, когато било едно от най-големите в Чепинския край седалище на административното и духовното управление в котловината. Турските документи за джелепкешаните доказват това. В икономическо отношение било също укрепнало. Тук била развита местната промишленост — тъчели се шаеци за турската армия. Това развитие на селото било прекъснато с помохамеданчването. Формалният повод за него е отказът на чепинци да плащат данъци на гръцката митрополия в Пловдив, а истинският — стремежът на турците да укрепят тила на своята армия,

която тръгнала да воюва с Венеция. Мохамед паша — ръководител на турската армия, на път за Беломорието отбил част от нея и спрял в северния край на с. Костандово. Наредил да бъдат уловени и доведени при него банът, протопопът, двамата свещеници от Костандово и всички кметове и свещеници от околните села, след което заповядал да бъдат заклани. Тогава се намесил Хасан ходжа и предложил да ги помохамеданчат. Точно на Гергьовден 1657 г. с ръководителите на Чепинската котловина започнало помохамеданчването, а след това и на цялото население. Този акт не протекъл леко. Съпротивата била голяма, мнозина били изклани, но и много успели да се укрият в близката планина — така пише в своя летопис поп Методи Драгинов от с. Корова. С насилие и оръжие в ръка турската власт наложила вярата си, но езикът, нравите и обичаите се запазили български до наше време. Буйният възход на селото започва след 9. IX. 1944 г. Изчезват тесните и кални улички, поляната в центъра на селото, където се събирали кравите и биволите, за да бъдат откарани на паша, сега е превърната в прекрасна градина. Построени са ново училище, кооперативен дом, културен дом (с въртяща се сцена), главната улица и площадът са асфалтирани. Селото е водоснабдено. Околните голи върхове са залесени. На югозапад от Костандово бяха открити 2 топли минерални извора. Селото заприлича на малко планинско градче.

От северозападния му край се вижда една височина, наречена **Калето** (Кукуля). За да се изкачи, е необходимо да се тръгне от западния край на селото. След това се свива на север към каменната кариера. Тръгва се по пътека, която води на запад от кариерата и за 40 мин се достига билото. Тук се тръгва на север и за 10 мин се отива до върхната точка на билото, което се нарича Калето (Кукуля). На нея има останки от средновековна кула (кале). В своята книга «Княжество България» проф. Константин Иречек пише, че до 1900 г. жителите на Костандово излизали на Гергьовден тук и устройвали празненства в памет на загиналите по време на помохамеданчването. Пътят продължава на северозапад към отсрещната височина **Валков (Алков) камък** (50 мин). Според преданието по време на робството тук се подвизавал Вълкан войвода с четата си, откъдето и името на върха. Валков камък е доста висок и обгледен. От него се слиза до жп гара Костандово.

35. С. Костандово — м. Костандовски алчак — вр. Мел — м. Дъното (5 ч)

От южния край на Костандово, между стопанския двор на АПК и селото, от м. Калище започва коларски път, който води по южния склон на височините. Не след много извежда на седловината между върховете Мел и Коилтепе. На изток от тази седловина започва един валог, наречен **Костандовски алчак** — част от бившето Баташко поле, сега залив на яз. Батак. Това е най-краткият път между язовира и източния край на Чепинската котловина. От седловината наляво за около 30 мин се изкачва **вр. Мел** (1355 м) заради хубавия обзор, който се открива от него към масива на Сюткя, вр. Милеви скали, Черновец, цялата

Чепинска котловина. Пътят продължава на изток-североизток и след 30 мин извежда на едно гърбище, наречено **Влашки мандри** (1300 м), с хубав изглед към яз. Батак. Върви се по билото около 30 мин, след това започва спускане на север до **м. Петаковото** — граница между Костандовското и Дорковското землище. Представляваше валог, покрит с ливади, а сега е залив на яз. Батак. От билото до язовира се слиза за 30 мин. Пътят продължава край язовира и води до м. Дънното (50 мин).

36. С. Костандово — вр. Коилтепе — м. Цигов чарк (5 ч)

Тръгва се от южния край на селото по описания път в маршрут 35 до седловината между върховете Мел и Коилтепе. Оттук по коларски път се продължава на юг по едно от ребрата на **вр. Коилтепе** и за 1 ч се стига темето му. То не е обгледно, защото върхът е обрасъл с бор. Тук през Средните векове имало крепост или стражева кула. Теренът е тревясал и едва се откриват основите на строеж. Следва спускане по югозападните склонове на върха, което трае 30 мин. Тази местност в миналото се наричаше Путсаман и представляваше ливади. Картината, която се разкрива към яз. Батак и острова, е очарователна. Оттук пътят за м. Цигов чарк води на юг край язовира (40 мин).

37. С. Дорково — м. Портиците — м. Ечименище — лет. Св. Константин (7 ч)

От Дорково се поема по пътя, който следи трасето на древния Каркарийски път. Той минава през м. Кулата, Каркарийскатакула и се спуска в с. Църнча (вж. маршрут 33). Преди да се достигне м. Кулата (2 ч), пътят се раздвоява — на североизток към с. Църнча, а на югоизток минава по цялото било на рида и стига до лет. Св. Константин. Като се тръгне на североизток по пътя от разклона, след 30 мин се стига до м. Талпиците, където се съединяват пряката пътека от с. Дорково и камионният път от м. Леновете. Продължава се на североизток по коларския път, който криволичи сред смесена гора. Постепенно билото се снижава и след 1 ч се излиза на хубавата билна поляна **Портиците**, където има две стари беседки, а на около 200 м вляво от билото, в малкото долче, обградено с вековна букова гора, тече чешма със студена вода. От м. Портиците се продължава в същата посока и след около 45 мин се стига до просторната билна поляна **Ечименище**, в източния край на която е поставен голям мраморен балван с надпис: «Тук в м. Ечименище до 9. IX. 1944 г. са провеждани нелегални конференции на РМС— Пазарджик». По инициатива на туристическото дружество «Алеко»— Пазарджик вляво от билото, в буковата гора са изградени хубави чешми. Местността, която е обградена от стара букова гора, заема средищно място в рида и е много удобна за постройка на туристическа хижа, която ще раздели дългия маршрут. Оттук се

вижда отчасти яз. Батак, водите на който блестят като огромно огледало. От Ечименище се продължава на изток по коларския път. Не след много той се спуска по стръмен склон към седл. Алиев гроб (1 ч). После се продължава по билото, подсича се вр. Везиртепе и се достига до лет. Св. Константин от курортния комплекс «Антон Иванов», разположено в североизточните склонове на вр. Везиртепе (1,15 ч). Пътят не е маркиран, но трудно може да се обърка, тъй като освен споменатото явно отклонение други почти няма, наред с това добър ориентир е билото, което непрестанно се следи. Въпреки че е билен, пътят не е твърде обзорен, тъй като криволичи почти през цялото време сред смесени и букови гори.

38. Почивен дом на ЦС на БПС при яз. Батак (м. Дъното) — лет. Св. Константин — курортен комплекс «Антон Иванов» (2 ч)

От вилите на БПС в м. Дъното маркирана пътека води на изток нагоре до курортния комплекс «Антон Иванов», в чиято горна част е **лет. Св. Константин** (45 мин). Разположено е на изток от **вр. Св. Константин** (1453 м) и на юг от едноименния параклис в **м. Черковището** сред стара борова гора, цветни поляни и изобилна вода. Има много вили, почивни станции, добре уреден хотел, фурна, магазин за хранителни продукти и др. На мястото на параклиса някога съществувал ман. «Св. Константин», който бил опожарен по време на помохамеданчването на чепинските българи (XVII в.). Според преданието от едно малко връхче недалеч от манастира някакъв везир наблюдавал пожарищата в Чепинската котловина и оттук останало името на местността и върхчето — **Везиртепе.** Близо до него е и **вр. Костина могила** (Костин връх, 1441 м), където пак според преданието били избити монасите от манастира.

Четири км асфалтов път свързва лет. Св. Константин с първия блок на профсъюзните почивни домове в **курортния комплекс «Антон Иванов»**. Той се спуска на североизток към долината на р. Дълбочица в серпентини, пресича няколко нейни начални потоци и достига **м. Агови ниви,** сред която са разположени няколко почивни станции на БПС, изградени в хубав старобългарски стил, който хармонира с околната природа. Намират се сред стара иглолистна гора и цветни градини. Обзаведени са добре. Надолу пътят рязко свива на юг, после на изток и не след много достига **м. Кулата** —голяма поляна с чешма в средата и лавка в края, а вдясно от шосето е модерният ресторант. Продължава се надолу и се стига до малка градинка с фонтанче, зад която се издига първият масивен, двуетажен почивен дом «Антон Иванов» на ЦС на БПС, който в същност полага основите на курортния комплекс. Ако трябва да се стигне по-бързо до него, по долината на р. Дълбочица, вдясно от шосето, се поема маркирана пътека, която пресича големия завой, който шосето прави при м. Агови ниви. По нея се излиза право в м. Кулата при ресторанта, недалеч от първия почивен дом «Антон Иванов».

39. Курортен комплекс «Антон Иванов» — х. Добра вода (1 ч)

От градинката с фонтанчето с обща посока север се спуска маркирана пътека до х. Добра вода. След около 10 мин вляво от пътеката има многостволест бор. Пътеката продължава по билото и се спуска на коларски път. Тръгва се по него до една седловинна поляна, където той се изоставя. Продължава се на север, обикаля се малкият връх Ветереца откъм източната му страна и се слиза до каптажа на х. Добра вода. От каптажа през хубава поляна след 5—6 мин се стига до х. **Добра вода** — модерна, масивна триетажна сграда на 834 м н. в. с капацитет 70 места. Водоснабдена е и електрифицирана. Има ресторант, столова, хубава кухня и други сервизни помещения. Стопанисва се от туристическо дружество «Алеко» — Пазарджик, ул. В. Коларов 5, тел. 2-54-27. На 2 мин западно от нея под малкото върхче с риолитови балвани се гуши старинното манастирче «Св. Лавра» (сега изоставено). От хижата по шосе или по пряка пътека се слиза до сградата в м. Ливадите при туристическата база (58 места) и оттам по асфалтовия път — до с. Дебръщица (1,30 ч), което има автобусна връзка с Пазарджик.

40. Курортен комплекс «Антон Иванов» — гр. Пещера (14 км, 3 ч)

От първата почивна станция до гр. Пещера продължава асфалтовото шосе, по което с редовните автобуси може да се слезе в града. Туристите могат да стигнат и пеш, като използват маркираната пътека, която започва на югоизток от станцията и се движи на север от шосето. При м. **Чаталолук** —хубава поляна с чешма, пътеката опира до един от завоите на шосето, но продължава на изток и преодолява едно южно рамо на рида Голямата страна южно от вр. Турска глава (990 м). Оттук надолу тя пресича няколко завоя на шосето, провира се под стълбовете за високо напрежение, лъкатуши между лозя и ниви и се спуска в града откъм северозапад.

V. 2. Равногор

Равногор е планински рид, крайно североизточно разклонение на Баташка планина. Простира се между долините на реките Стара — от запад, Въча —от изток и Фотинска — от юг. На север завършва в Пещерско-Брациговската котловина и опира до Бесапарските хълмове. В тези си граници има дължина около 25 км, ширина 18 км и обща площ от 450 км². Представлява висока хълмиста земя, в средата на която е вътрешнопланинската равногорска вдлъбнатина. За разлика от другите родопски ридове билните му части са заравнени на югозапад, а на север и изток са

силно начупени, с издигащи се над тях остри, скалисти върхове. Склоновете към Въча и Стара река са стръмни, скалисти, обрасли със смесени гори, а тези към Пещерско-Брациговската котловина се спускат терасовидно и са обрасли със смесени гори. Главното му било се простира от югозапад на североизток. Най-високият връх на рида е Санджак (Знаме, 1879 м). Други по-лични върхове са: Белеви скали, Св. Неделя, Тъпана, Вълчан, Пирин, Чакмакли, Каран и др.

Равногор е част от севернородопската антиклинала, разсечена от стръмносклонестите долини на големите реки. По време на олигоцена ридът бил обхванат от силни разломни движения. Тогава се излели изобилни лавни маси и свързаните с тях риолити и туфити, които оформили брациговско-доспатската лавна покривка. На места се разкрива старинната кристалинна основа, представена от гнайси и амфиболити, а в района на вр. Купена и Новомахленска река преобладават варовици, които са силно окарстени и в тях има доста пещери.

Макар и малък, Равногорският рид е значителен източник на водни ресурси. От него водят началото си реките: Фотинска, Новомахленска, Пиздица, Равногорска с притоците си Павлица и Умишка река и др. Тук трябва да споменем и незначителния поток Сухото дере, свързан с трагичната история на партизанския отряд «Антон Иванов».

Климатът на Равногор в ниските части е преходноконтинентален, а по високите — планински. Средногодишните валежи по високите части достигат до 800 мм, а в ниските — намаляват. Зимата е с изобилни снеговалежи, а лятото е прохладно.

Името на рида е превод от турското название «Яськору», т. е. забранена, равна гора. Както много райони в Родопите, така и Равногор бил населен от древни времена. За това свидетелстват намерените фрагменти от керамика от желязната епоха в селищната Разпиляна могила на 2 км северно от с. Козарско и керамика в землището на същото село — в м. Калето, от ранната желязна епоха, античността и Средновековието; от откритія златен медалион в с. Равногор, датиран от халщадската епоха; могилите в Равногорската вдлъбнатина, които се смятат за римски наблюдателници; намерените в креп. Хисарлъка край с. Бяга мраморни оброчни плочки на Тракийския конник и Кибела; византийски монети от XI в.; откритата бронзова статуя на Атина и други материали в м. Въртян камък край Брацигово, които дават основание да се предполага, че тук имало селище от римската епоха; калетата в землището на с. Розово; средновековните крепости Киево кале, Жабя крепост и др., които са били част от севернородопската отбранителна система, Царасеновият надпис над Кричим и др. С многобройни паметници е отбелязано участието на равногорци в Априлското въстание, Септемврийското въстание и борбата на нашия народ срещу монархофашистката власт. От 1941 до 1943 г. тук действувала четата «Стефан Божков» от отряд «Антон Иванов», а от април 1944 г. — дружината «Васил Петлешков» от бригада «Георги Димитров». В този рид се разиграла най-кървавата драма от героичната борба на отряд «Антон Иванов».

Равногор е интересен туристически обект заради природните си красоти, историческите обекти, партизанските паметници, но все още малко се посещава главно поради липсата на туристически хижи. Засега само в околните градове и в лет. «Васил Петлешков» могат да се намерят места за нощуване. А заслужава в него да има поне 2—3 хижи, както и спалня в с. Равногор. Изходни пунктове са: градовете Брацигово, Пещера, Батак и селата Розово, Равногор, Фотиново и г. с. Антон Иванов.

41. Гр. Пещера

Пещера е град (17 083 жит.) в Пазарджишки окръг. Разположен е по двата бряга на Стара река при излаза ѝ от планината в югозападната част на малката Пещерско-Брациговска котловина на 436 м н. в. Отстои на 20 км южно от гр. Пазарджик, на 7 км западно от гр. Брацигово и на 16 км северно от гр. Батак, последна жп гара е на жп линия гр. Стамболийски — гр. Пещера. За произхода на името му има различни предположения. Гърците го наричали Перистера (гълъб), а турците — Бешдере (пет дола). Някои автори допускат, че то идва от «пехчар» (пешчар) — човек, който работи на пещ, и го свързват с развития железодобив в селището. Най-приемливо е мнението, че произлиза от думата «пещера». Многобройните пещери в карстовите местности над града красноречиво потвърждават това.

Пещера е древно селище. Южно от него са открити гробища с трупополагане, в които са намерени бронзови съдове (от бронзовата епоха). В една нива до града още в турско време била намерена мраморна плоча с образа на Тракийския конник. От надписа се вижда, че релефът е посветен на боговете Диоскури от тракиеца Авгазон. В м. Стоянкини ливади на левия бряг на Стара река личат останки от зидове, градени с ломен камък, споен с хоросан. Намерени са фрагменти от строителна керамика — тухли, керемиди и останки от глинени съдове, датирани от римската и средновековната епоха. На хълма Св. Петка северозападно от града има останки от средновековна крепост, в която са открити глинени съдове и други старинни предмети. В м. Бешдере има следи от оброчище и крепост с подземни входове. В Боровишки дол също има следи от крепост, която населението нарича Пирин, а някои автори допускат, че това е известната Батрахокастрон (Жабя крепост), наречена така заради блатистата местност, в която се намирала. В близките околности на Пещера са намерени купища от сгурия, а наименованията Видните, Самоковите, Бакърджийски дупки и др. говорят, че в котловината са добивали и топели желязна руда още по време на траките. По-късно рударството западнало, но през XVI в. по заповед на султана бил възобновен добивът на желязо. За това била нужна работна ръка и тук се заселили майстори от Самоков, Трънско и др. Появили се самоковите главно на север от града в долината на Шишмандере. Произведеното желязо се товарело на кервани и се откарвало на юг до пристанищата на Бяло и Мраморно море. Други кервани за-

карвали желязото в Татар Пазарджик, откъдето се разнасяло по цялата страна. Добивът на желязо секнал през 1850 г. В турско време Пещера бил значителен еснафски град. Каменни дувари заменили плетовете и калдъръм постлал улиците. През XVII в. каменен зид с 4 капии (врати) ограждал града.

В 1846 г. в селището било открито първоначално училище, а по-късно и читалище. Пещера дал на национално-революционното движение двама видни борци — братята Димитър и Атанас Горови. Димитър живял в Румъния и давал почти всичките си спечелени пари на хайдутите. В Пещера ходил Георги Бенковски и образувал революционен комитет. Но условията за избухване на въстание тук били твърде неблагоприятни. В града били съсредоточени турски войски, а наред с това турското население в самия град било многолюдно. На 19. I. 1878 г. селището било освободено от руските войски. След Освобождението то тръгнало по пътя на капиталистическото развитие. Тогава Пещера бил обявен за град. След прокарването на жп линия от гара Кричим до Пещера градът станал голям износител на дървен материал, кожи, розово масло и вино. По това време в него имало малки занаятчийски работилници и примитивно селско стопанство. На 24. V. 1897 г. в града гостувал Алеко Константинов. След речта си той потеглил с файтон за Пазарджик заедно с пещереца Михаил Таков — противник на народняшкия режим на К. Стоилов. Наемни убийци тогава убили Алеко близо до с. Радилово. През 1901 г. тук била създадена социалдемократическа организация. Настъпили бурните дни на 1923 г. В разгара на подготовката на Септемврийското въстание били арестувани ръководителите на пещерската партийна организация. В Брациговската чета взел участие пещерецът Сотир Атанасов (Чико). Свидни жертви от града са двамата братя Васил и Спас Мулетарови. Васил бил помощник на Георги Димитров от 1923 г. и член на ЦК на БКП. През 1925 г., в деня на атентата в църквата «Св. Неделя» в София, той бил арестуван и зверски убит с брат си Спас в Дирекцията на полицията. На 11. VIII. 1941 г. от Пещера излязъл първият родопски партизанин Петър Велев, загинал при Сухото дере. В отряд «Антон Иванов» участвували още: Петър Мишев с двамата си сина Михаил и Максим, Владо Стаменов, Иван Маразчиев, Ив. Аврамов.

Преди 9. IX. 1944 г. в града нямало нито едно по-значително промишлено предприятие. Сега са построени завод за антибиотици, дървопреработвателен завод, обувен завод, цех за персийски килими, тютюневи складове «Винпром» и др. Пещера е средище на АПК, което се специализира в производството на зеленчуци, овощия (ябълки, орехи) и лозя. Застъпено е и животновъдството за мляко и месо. В южната част на града, която е най-старата, са запазени няколко стари къщи, една джамия и часовниковата кула (Сахатя) — каменна постройка от XVII в. Тук е църквата «Св. Петка», за която и до днес е съхранено предание. Когато старата църква на едноименния хълм била ограбена и разрушена от османците, иконата на Св. Богородица била скрита в една пещера. Веднъж тя се появила на едно черничево дърво в турската махала, под което бликнало изворче. Оттогава хората започнали да вярват, че водата му е чудотворна и ходели там да се лекуват. Научил за тази вода един бей от Пазарджик, който имал болно дете. Довел го тук и то оздравяло. Любовта към детето и радостта от излеку-

ването надделели над религиозния фанатизъм и той издействувал разрешение да бъде построена на това място християнска църква. Тя била наполовина в земята и без камбанария, изворчето каптирано, а в метоха на църквата, който е обявен за паметник на културата, е уредена историческа музейна сбирка. Интересен архитектурен паметник е църквата «Св. Димитър», осветена в 1831 г. Основите ѝ са толкова дълбоки, колкото са високи стените ѝ, дебели повече от метър. Тя е трикорабна с двоен чардак и 3 купола с вътрешни каменни колони, с майсторски изработен резбов иконостас. В двора ѝ има скромен паметник на кап. Н. Н. Сафонов от 123-и Козловски полк, загинал по време на Освободителната война.

В центъра на града е природният резерват «Старият кавак» (вид топола) — висок 24 м, с обиколка на стеблото 10 м и корените, пръснати под земята до 150 м. Лесовъдите изчисляват, че е на около 900 години (сега доста поломен). Под него в 1907 г. била за пръв път чествувана паметта на Алеко по случай 10 години от смъртта му. Тук е паметникът на братя Мулетарови. В градския парк между центъра на града и гарата се издига паметник на загиналите за свободата пещерци, а в парка «Черкаск» е паметникът на братя Горови. Пред обувния завод има още един паметник на Васил Мулетаров, а пред киното е скулптурната фигура на Петър Велев.

Околностите на Пещера предлагат много интересни кътове за отдих и краткотраен туризъм. Градът е изходен пункт за посещение на източните склонове на Каркария, западните дялове на Баташка планина и Равногор.

42. Гр. Пещера — пещ. Снежанка (5 км, 2,30 ч)

Тръгва се пеш или с превозно средство по шосето за гр. Батак. След като излезе от града, шосето пресича Стара река и криволичи по левия ѝ бряг, като навлиза все повече в живописното ѝ дефиле. На 1 км вляво е ресторант «Старата централа», а след 2 км е устието на р. Новомахленска, която влива водите си в Стара река. Тук има риолитов балван, на който е издълбан барелеф на дива коза — емблемата на рез. «Купена», и голямо табло с покана да се посети пещ. Снежанка, Поема се вляво от шосето по коларския път, който прекосява Стара река по солиден мост и води нагоре по левия стръмен бряг на р. Новомахленска. След около 5 мин вляво от него се отделя маркирана пътека, която пресича завоите на пътя и след десетина минути излиза на него. Продължава се нагоре по пътя. След 25 мин се стига до м. Ангелиеви ниви. Тук маркираната пътека тръгва вдясно от пътя и след 10 мин отново излиза на него под Лилова скала. Пътят веднага се изоставя и се тръгва вдясно по пътеката, носеща названието «1000 крачки». Това е най-стръмният и труден участък от нея, но и той се преодолява за 40 мин.

Общо за 1,30 ч се излиза на скалиста площадка, където има малка алпийска къщичка за водача в пещерата, а вляво от нея е входът на приказната **пещера Снежанка**. Разположена е на левия склон на р. Новомахленска, на около 380 м над речното

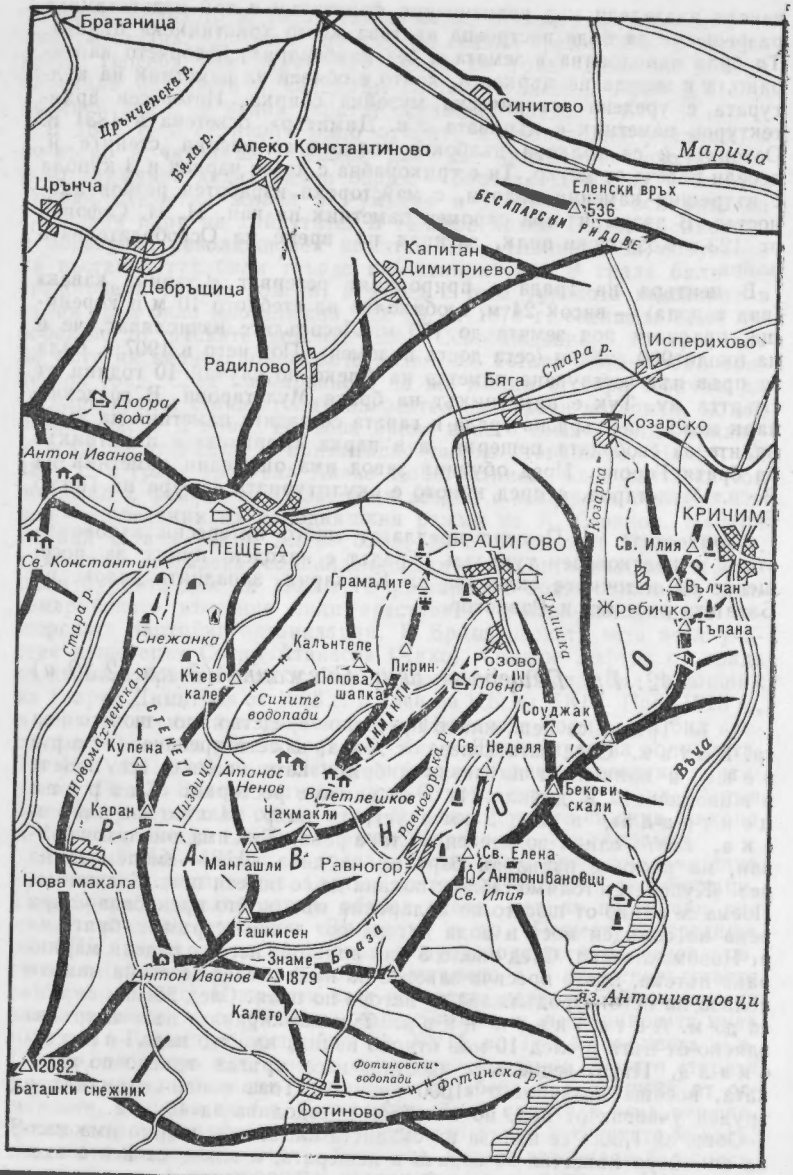
Братаница
Цръненска р.
Бяла р.
Алеко Константиново
Синитово
Марица
Црънча
Еленски връх
536
БЕСАПАРСКИ РИДОВЕ
Капитан Димитриево
Дебръщица
Радилово
Стара р.
Исперихово
Бяга
Добра вода
Козарско
Антон Иванов
Козарка
КРИЧИМ
ПЕЩЕРА
БРАЦИГОВО
Св. Илия
Св. Константин
Грамадите
Вълчан
Жребичко
Тъпана
Стара р.
Снежанка
Калънтепе
Умишка
Розово
Пирин
Киево кале
Попова шапка
Повна
Сините водопади
Соуджак
Новомахленска р.
СТЕНЕТО
ЧАКМАКЛИ
Купена
Св. Неделя
Атанас Ненов
Пиздица
В. Петлешков
Равногорска р.
Бекови скали
Въча
Каран
Чакмакли
Р А В Н О Г О Р
Мангашли
Равногор
Св. Елена
Антонивановци
Нова махала
Св. Илия
Ташкисен
Знаме
Боаза
Антон Иванов
1879
яз. Антонивановци
Калето
2082
Фотиновски водопади
Фотинска р.
Баташки снежник
Фотиново

легло. Входът ѝ е скътан между вековни буки. Открита е на 3. I. 1961 г. от трима пещерски туристи. Още същата година е обявена за природна забележителност и е поставена под закрила на закона. По-интересни в нея са Залата на виметата — малка, ниска зала с млечно бял таван, на който са моделирани различни по форма сталактити, повечето от които имат форма на вимета. В Голямата зала има сталагмити, нежни като свещички, други приличащи на боздугани, трети — на джуджета и др. Таванът ѝ е покрит с нежни сламковидни сталактити. Тя е забележителна и с културните си останки от траките. В средата ѝ се забелязва кръгло огнище, до което са намерени бронзова игла, едноспирална фибула, ръчно изработени глинени съдове, кости от диви и домашни животни, датирани от ранножелязната епоха (VI—IV в. пр. н. е.). Открити са и материали от началото на римското владичество. На 18 м южно от централното огнище има едно по-малко, разположено пред малка площадка, навярно използувана за спане. Тези останки говорят, че пещерата е била известна на тракийското племе беси, които са я използували за временно прибиване. В западната част на тази зала е Каменната гора, зад големите колони на която се крие Музикалната заличка с кухи сталагмити и сталактити, които при удар издават различни тонове. Югоизточно от Голямата зала е Срутището с паднали блокове от тавана. Минава се по коридор със сламковидни сталактити, приличащи на падащ дъжд, и се влиза в последната, Вълшебната зала — приказка от бял кристалинен синтър, украсен със сталактити, сталактони, сталагмити, драперии, синтрови езерца. Тук са статуйката на бялата като сняг вкаменена хубавица Снежанка, балдахинът, на който е почивала, арфата, на която е свирила, свещниците и др. В пещерата всеки вижда формите според своята фантазия. На излизане може да се мине през Залата на брадите, получила името си от коренищата на буките, проникнали през скалите. И тя е била използувана за временно пребиваване на човека. Открити са глинени съдове, кости от животни и др., датирани от времето на траките. Снежанка е наистина изключително красива пещера. Тя не покорява с големите си размери, а с девствеността си. Образувана е по времето на леванта, а дооформена през кватернера в протерозойски мрамори. Включена е в 100-те национални туристически обекта, а самата тя и околностите ѝ са обявени за природен резерват с площ 195 дка.

Връщането става по същата пътека (1 ч до шосето). Продължава се по шосето за Батак. След 2 км вдясно е туристическата хижа Снежанка, разположена в дефилето на Стара река, на 518 м н. в. Представлява 3 двуетажни сгради, останали от строителството на Баташкия водносилов път, приспособени за спалня. Капацитетът ѝ е 60 места, в стаи с по 2, 3 и 4 легла и общи помещения с нарове. Има столова, телефон, в съседство магазин за хранителни продукти. Стопанисва се от туристическото дружество «Купена» — гр. Пещера, тел. 20-45.

43. Гр. Пещера — креп. Киево кале (3 ч)

От гр. Пещера до древната крепост Киево кале има камионен път, но той прави толкова завои, че почти удвоява пътя, и затова се избягва от туристите. Излиза се от южната част на града, минава се край хубава акациева горичка и се поема нагоре по пътеката, която води в м. Ш и р и н т а, където има обзаведена малка хижичка. Продължава се на юг и след около 15 мин се достига езерото Ч е ш м е б а ш и, във водите на което се оглеждат останките на Киево кале. Оттук започва стръмно изкачване по кози пътеки. Пресича се шосето, което е прокарано в подножието на върха (1 ч), и след 45 мин се достига билната заравненост, над която се издига плоският връх **Киево кале**, представляващ своеобразен планински полуостров, обграден от един стръмен меандър на р. П и з д и ц а почти от всички страни. На него се издига древната крепост **Киево кале**, която заемала площ от около 7 дка. Стените ѝ са сринати до основи и едва се забелязват. В западния край на полуострова на няколко метра по-висока площадка, заемаща площ около 1 дка, се намира миниатюрен некропол, обграден също със стена и с отделен вход. А на най-високата част на върха е издълбана кръгла шахта, дълбока 2 и широка 1 м (предполага се, че тук е имало светилище). Градежът на стените и фрагментите от керамика, намерени в крепостта, дават основание на археолозите да я датират като раннотракийска, т. е. от началото на желязната епоха — I хил. пр. н. е., просъществувала през късната антична и средновековна епоха. Няма съмнение, че градежът ѝ е дело на бесните владетели и вероятно била използувана за тяхна резиденция. Крепостта все още не е проучена и навярно в нея ще бъдат открити още много тайни. Неможейки да си обяснят странното ѝ име, местните жители са я свързали с една легенда за някакъв киевски княз, дошъл тук с товари злато. Затуй на много места крепостта е разорана от иманярите.

44. Гр. Пещера — рез. «Купена» —Ините водопади (12 км, 4 ч)

На югоизток от града се поема по старо шосе, което криволичи нагоре по стръмнината и след няколко завоя излиза на седловина, вдясно от която има надпис «За резервата «Купена». Оттук нагоре на площ от 1086,4 ха се простира **природният резерват «Купена»**, наречен така по името на личния връх **Купена** (1061 м), който се издига в западната част на Равногор. Той обхваща околностите на вр. Купена, част от Пещерските и Розовските гори, горите Червивата вода (около вр. Пирин) и Попова планина (около лет. Васил Петлешков). Разположен е на 500—900 м н. в. и е със силно пресечен терен. Изграден е от риолити, кристалинни шисти, мрамори, мергели и глини. В западните части преобладават кафяви горски почви, а в източните — канелено горски. Климатът му е преходноконтинентален, а във високите части — планински. Температурите през януари се движат от —2 до —7° С, а през юни — от 11 до 15° С. Средногодишните валежи възлизат на 925 мм, с

максимум през май и юни и минимум през август и септември. Тук е съхранена разнообразна растителност и богат животински свят, а наред с това има интересни скални образувания, дълбоки ущелия, много пещери, малки езерца и др. В резервата се срещат почти всички дървесни иглолистни видове, които се намират на територията на България — бял и черен бор, смърч, ела, бяла и черна мура и др. Голямо е разнообразието на широколистните дървесни видове — дъб, бук, габър, клен, явор, леска, слива, скоруша, офика и др. Твърде разнообразна е тревната растителност, като особено ценна е калцифилната, която расте по варовитите терени. В резервата се вдъят мечки, елени, сърни, диви свине, диви кози, златки, белки, диви котки, глухари, скални яребици, скални лястовици и др. Освен бисера на този край — пещ. Снежанка, тук са още пещерите Ушатови дупки, Юбилейна, Лилова. А край шосето, когато се навлиза в резервата, е скалният феномен **Халката** — естествено продупчена скала с голям отвор. Диви, но много красиви са ущелията на реките и особено там, където малката Мезардере — десен приток на Новомахленска река, е разсякла Стенето от вр. Купена, от които към долината й се спускат отвесни, непристъпни стени. Сега на площ от 500 дка се изгражда дендрариум с цел да се запазят растителният и животинският свят и особено горите от бял бор с възраст над 130 години.

Като се продължи по шосето, което пресича резервата, се стига до водосборния пункт, където има кантон с постоянен пазач. Едно отклонение от него, тревясало и буренясало, води до **Сините водопади** на р. Пиздица (1 ч). Тук сред девствена природа няколко водопада с височина до 15 м един под друг, като из улей пропускат водите на реката между скалите и обраслите с бор и бурени брегове.

45. Гр. Брацигово

Брацигово е град (5830 жит.) в Пазарджишки окръг. Отстои на 23 км южно от Пазарджик. Гара е на жп линия гр. Стамболийски — гр. Пещера. Свързан е с автобусни линии с Пазарджик, Пещера, Батак и Пловдив. Разположен е сред малка котловинка, на двата бряга на р. Умишка, в най-североизточните склонове на Баташка планина, на 420 м н. в. Ограден е от височините Грамадите, Клисурата, Друма, Кръстец, Зюравци, Дунави ниви, Чилковица и Въртян камък. Има преходноконтинентален климат с планинско влияние — топло лято и мека зима (средна годишна температура 11,5° С, средногодишни валежи около 600 мм с максимум през май и юни, а минимум — през август и септември). Почвите на землището на града са канелени и кафяви горски, силно излужени до слабо оподзолени. Брацигово е аграрно-промишлено селище. Развити са тютюнопроизводството, овощарството, млечното животновъдство. Има завод за дограма и дървени сглобяеми къщи, фабрика за детски играчки, завод за емайлирани домакински съдове, цех за производство на килими, комбинат за ремонт на сложна битова техника, болница, детски градини, детски ясли,

2 дома за деца и юноши сираци, 4 основни училища, ЕСПУ, средно техническо училище по строителство и техникум по строителство и архитектура, читалище, дом на културата с музей и гробница, в която се съхраняват костите на загиналите по време на Априлското въстание и антифашистката борба. Прието е да се смята, че Брацигово е възникнало през XVI в. Това обаче не ще рече, че в този район не са живели хора от по-рано. Много веществени доказателства, оставени от траки, римляни, славяни, византийци, българи, монети от времето на Филип Македонски, от Юстиниан (VI в.), останки от римски път в м. Друма, Вътрян камък, едва оцелелите основи на известната Жабя крепост (Батрахокастрон), сводести мостове, късове от домашни съдове, пруски и австрийски монети от XVI—XVIII в. и др. Допуска се, че селището първоначално е било разположено в **м. Дренето** и е носило името **Преврен**, за което напомня съществуващият до днес Превренски мост, но поради честите грабителски набези на османците, които го опожарили, жителите му се преселили на днешното място и положили основите на Брацигово. През XVIII в. тук дошли мърваци от Неврокопско, а следващия век и нови преселници от Костурско (Югозападна Македония) и Корчанско (Албания), които внесли нов дух в развитието на селището. Според Т. Рашайков името му идва от думата «братя», защото жителите му живеели като братя (оттук Братово, Братциг). Проф. Йордан Заимов предполага, че идва от някой си брат Цигов. За пръв път се споменава в турски регистър от 1576 г. Под това име или под друго селището влязло в пределите на България още през IX в. по време на хан Маломир. То е чисто българско селище. През втората половина на XVIII и началото на XIX в. станало голям занаятчийски център. Развива се дърводелството, сапунджийството, касаплъкът, каменарството, грънчарството, розоварене (розата пренесъл от Карлово дядо Тосе около 1820 г.), но най-вече брациговци се прочули като майстори-строители. Тяхната строителна школа допринесла много за развитието на възрожденската ни архитектура. Техните самоуки майстори Петко Петков, Стойо Иванов, Никола Траянов, Атанас Мечкарски, Арнаут Щерю, Ангел Боянин, Иван Батаклиев и др. оставили по целия Балкански полуостров безсмъртни архитектурни шедьоври: църквите «Св. Богородица» и «Св. Троица» в Казанлък, «Св. София» в Сливен, «Св. Богородица» и «Св. Никола» в Калофер, «Св. Петър и Павел» в Сопот, «Св. Никола» в Карлово и др. Не забравили и родния град. Сега възрожденският архитектурен резерват в Брацигово включва 80 паметника на българската архитектура. Стръмният терен е наложил строителството на двуетажни къщи с чардаци и малки дворчета, сгушени една до друга, разделени от тесни калдъръмени улички. През 1831 г. по инициатива на заможния поп Кънчо било открито килийно училище с пръв учител монаха Викентий от Кричимския манастир. В 1848 г. имало вече взаимно училище, в 1862 г. — класно училище, в 1870 г. — девическо училище. По инициатива на Васил Петлешков през 1874 г. било основано читалище, в 1875 — женско дружество, а на 22. II. 1876 г. Бенковски учредил революционен комитет с председател Никола Апостолов Траянов (поп Сокол) и секретар апостол Васил Петлешков. Комитетът развивал трескава дейност и скоро укрепил влиянието си не само в Брацигово, но и в околните селища Жребичко, Бяга, Козарско,

Равногор, Радилово, Аликочово, Кричим и Розово. Представител на този район в Оборище бил Петлешков. След завръщането си на 21. IV. (3. V.) 1876 г. на площадчето Синджирлибунар пред събрания народ той обявил въстанието. Изградени били добри позиции за отбрана и селището добило вид на укрепен пункт, който многобройните башибозушки орди не могли да превземат въпреки яростните атаки. 1333 въстаници с 887 пушки, 1439 пищова и 6 черешови топчета отстоявали свободата си в продължение на 6 дни. Под напора на редовна войска начело с Хасан паша те били принудени да капитулират. Петлешков поел цялата отговорност върху себе си. Горили го на два огъня, а той повтарял: «Сам съм, други няма!» Загинал на 8. V, като взел отрова, паднал край града на път за Пазарджик, а конвоиращите го намушкали с щикове. Селището било пощадено, но загинали 141 въстаници, а 252 души били откарани на заточение в Анадола. В началото на януари 1878 г. руските войски дошли до Брацигово. Освобождението го заварило като бедно, изнемогващо селище. Примитивното земеделие и занаятчийство не били в състояние да осигурят поминък на населението. След Съединението единственото, което сторила буржоазната власт, било обявяването му за град на 15. XII. 1942 г. Още в 1896 г. брациговските социалисти чествували Първи май. Две години по-късно била основана социалистическа група, а в 1912 г.— социалистическа организация. През 1918 г. в града избухнал женски бунт против войната, немотията и глада. В 1919 г. партията спечелила изборите и учредила Брациговската комуна, която просъществувала 1 година и 3 месеца. Брациговци участвували дейно в Септемврийското въстание. Те установили работническо-селска власт и водили ожесточени боеве в м. Грамадите край града с изпратените от Пещера войскови части. През лятото на 1924 г. в района действува четата на Крум Партъчев, а в годините на въоръжената борба срещу монархофашистката власт жителите на града взели активно участие и дали свидни жертви.

В Брацигово заслужава да се посетят: **Историческият музей** — разположен в 2 специално определени зали в Дома на културата. Тук е и гробницата, в която се съхраняват костите на загиналите за свободата на народа. **Парк-паметник «Васил Петлешков»** — намира се в стария център на града, където през април 1876 г. имало въстаническа позиция и бил горен жив апостолът на въстанието Васил Петлешков. Тук е издигнат скромен паметник на героя, а в основите му са положени костите на мъченика. Наоколо е оформен малък хубав парк. **«Синджирли бунар»** — площад, ограден с възрожденски къщи. На него Петлешков обявил Априлското въстание и Ана Гиздова връчила изработеното от нея знаме на въстаниците. За това голямо събитие напомня паметната плоча, а и самият бунар е интересен архитектурен паметник, строен в 1813 г. **Родната къща на Петлешков** — интересен архитектурен паметник с паметна плоча, която напомня, че в този дом на 14. I. 1845 г. се е родил големият родолюбец. Къщата е подредена като музей. Сградата на **читалище «Трендафил»** — ценна реликва, останала от епохата на Възраждането. Основано е от Петлешков. При подготовката на Априлското въстание сградата била използувана за заседания на революционния комитет и за склад на оръжие, боеприпаси и храни. **Лобното място на Васил Петлешков** — по шосето за Пазарджик, при входа на градския стадион, където се

издига скромен паметник на героя. **Къщата на Никола Боянов** —архитектурен и исторически паметник. В нея на 22. II. 1876 г. отседнал войводата на IV революционен окръг Георги Бенковски и основал Брациговския революционен комитет. **Руският паметник** — намира се в м. Банището, недалеч от сградата на балнеолечебницата. Издигнат е в чест на братята освободители. **Джамбовата къща** (1840 г.) — със своето архитектурно оформление в стила на пловдивската двусиметрична къща тя е интересен архитектурен паметник. На 9. XII. 1919 г. комунистите иззели оттук оръжието, което буржоазната власт укривала от Съглашенската комисия. Намира се на площадчето «Синджирли бунар». **Дамовата къща** (1835 г.) — рядък архитектурен паметник, комплекс от жилищни и стопански сгради. В двора има розоварна. **Църквата «Св. Йоан Предтеча»** (1833 г.) — с камбанария е едно от последните творения на брациговските майстори-строители. Камбанарията е издигната през 1834—1836 г. от самоукия дядо Иван Драгов. Ширината на кулата е 4 м, а височината — 28,61 м. На третия етаж е градският часовник. В стените на църквата са вградени гърнета за акустика. В нея е намерено печатно евангелие от 1572 г. **Липата** —намира се пред сградата на пощата. При щурма на общината тук паднала първата жертва на Септемврийското въстание — Борис Златков. На един от клоните ѝ на 6. V. 1925 г. била окачена главата на секретаря на РК на БКП, ръководителя на Септемврийското въстание и един от командирите на Брациговската политическа чета (1923—1924 г.) — Георги Златков. **Паметник бюст на Христо Гюлеметов** (Бонбона) — на площадчето пред автогарата. Издигнат е в чест на видния комунист, участник във Владайското въстание. Предаден на 24. XI. 1924 г., той бил обграден от полицията, убил един агент и за да не падне жив в ръцете на врага, се самоубил. Роден е на 3. VII. 1899 г. в гр. Брацигово. **Паметник бюст на Атанас Кабов** — намира се пред кооперативното стопанство. Виден партиен ръководител. Командир на политическата чета в 1923 г., организатор на Септемврийското въстание, а в 1924—1925 г. — сътрудник на военния отдел на ЦК на БКП. Роден в 1894 г. Починал в Москва в 1935 г. **Паметник бюст на Атанас Ненов** — пред политехническата гимназия. Партиен функционер и партизанин в отряд «Антон Иванов», загинал след разгрома на отряда в землището на Брацигово. **Къщата на поп Сокол** (1849 г.) — председател на Брациговския революционен комитет. Интересни са още Карамановата къща, Луковата къща, Поповата къща (1847 г.), която се подготвя за Музей на строителя, Кънчевата къща, родната къща на Паница Семерджиев и др.

На 11. XII. 1943 г. жп гарата била нападната от група партизани антониивановци. Оттук те взели оръжие и взривили апаратното помещение. В околностите на Брацигово в бой с жандармеристите и полицията през 1944 г. загинали много партизани и прогресивни дейци. Близо до града е Гачево блато, превърнато в малък язовир.

46. Гр. Брацигово — м. Грамадите — Жабя крепост (1,30 ч)

На 1 ч източно от града, вдясно от шосето за Пещера, е **м. Грамадите.** Това е един риолитов праг, който разделя Брациговската от Пещерската котловина. Представлява плоска височина, обрасла с гъсти храсталаци. Тук по време на Септемврийското въстание се намирала една от позициите на въстаниците, които 3 дни и нощи водили жестоко сражение с царските шпицкоманди и войска и отстъпили, след като на помощ на врага дошла артилерийска част от Пловдив. В сражението загинали 17 въстаници, от които 11 брациговци. По време на съпротивата тук издъхнал комсомолецът Славчо Кърналов, който бил тежко ранен при разстрела, но успял да извика: «Стреляйте, мерзавци, жив съм още! Мен ще убиете, но партията никога!. . .» В чест на загиналите априлци, септемврийци и партизани на малкото възвишение е издигнат прекрасен паметник на трите поколения борци за свобода. Около него е оформен малък парк с няколко паметни плочи, разказващи за героизма и себеотрицанието на борците за народни правдини. До м. Грамадите може да се отиде и с превозно средство.

След Грамадите вляво от шосето се отбива пътека, криволичеща по билото, от което се открива хубава гледка към Пещерско-Брациговската котловина. След около 30 мин тя отвежда до малко връхче, увенчано със старинна крепост. Предполага се, че това е споменаваната от византийския хронист Никита Хониат **Жабя крепост** (Батрахокастрон), във връзка с поражението на Мануел Камица от Иванко. Тя се издига над м. Грамадите и карстовия извор Вриса, а на юг под върха е **м. Тъмра** — равно малко поле, наподобяващо дъно на пресъхнало езеро. Крепостта е дълга 65 и широка 55 м. Стените ѝ са изградени от местни риолитови камъни, споени с хоросан, примесен със счупени тухли и керемиди. Дебелината на стената е от 1,5 до 2 м. Археологът Хр. Джамбов я датира от VI в. Била е брънка от севернородопската отбранителна система.

47. Гр. Брацигово — м. Бальовица (1 ч)

Поема се по шосето за гр. Пещера. На около 1 км от минералната баня от него се отбива вляво зашумена горска пътека за м. Дренето. Тръгва се по нея и след 30 мин се стига до някогашната **Керемидарница** — местност, влязла в нашата най-нова история. След разгрома на партизанския отряд «Антон Иванов» Лев Желязков, Атанас Ненов и Паница Семерджиев, които по чудо се измъкнали от обръча на хилядите жандармеристи и полицаи, се промъкнали до околността на Брацигово. Подслон намерили в Керемидарницата, но врагът скоро ги открил и в завързалото се кратко, но жестоко сражение паднал убит Лев Желязков — политкомисар на отряда. На лобното му място — дола **Банището,** на около 100 м от сградата, се издига скромен паметник с барелеф и петолъчна звезда, а над тях е издълбано: «Лев Же-

лязков, род. Болград, Бесарабия, борец за свободата, геройски загинал в борба с фашизма на 11. III. 1944 г.», и следва поетично четиристишие. Атанас Ненов и Паница Семерджиев успели да се измъкнат от обръча, но Ненов бил ранен в крака и не можел да ходи. Семерджиев не изоставил другаря си, понесъл го на гръб по стръмнината към м. Бальовица. С големи мъки, гладни и изтощени до краен предел, стигнали до нея и поспрели за кратък отдих под една скала. Но скоро жандармеристите, които били по следите им, ги открили. Завързало се ново сражение с десетки озверени и добре въоръжени полицаи и жандармеристи. Преценявайки безнадеждното си положение, Атанас Ненов се самоубил, а Семерджиев се покатерил на скалата, изправил се в цял ръст пред смаяните полицаи и жандармеристи и засвирил на устната си хармоника «Интернационалът». Вражески куршум секнал песента и младия живот на смелия ремсист. Сега върху голата скала са издълбани имената на верните народни синове. От Керемидар-

ницата, като се продължи надолу по дола, се стига до арка на някогашна мелница. Оттам се поема по пътеката вдясно и след няколко минути се излиза в м. Дренего. Предполага се, че тук се намирало някогашното селище Преврен, наследник на което е днешният град Брацигово. По време на съпротивата на това място ставали явки на партизани и ятаци. Мястото е обозначено паметна плоча.

48. Гр. Брацигово — Партизанските землянки (1 ч)

От фабрика «Полет» се поема по пътеката за м. Просовето. На около 300 м вляво се отбива тясна пътека, която извежда до лозето на Стоян Македонски в м. Просовето, където било партизанското скривалище, използувано от антониановеца Славчо Гилин след разгрома на отряда.

Тръгва се по шосето за Пазарджик. След завод «Андрей Жданов» от него (вдясно) се отделя коларски път, по който се продължава. След около 1 км се достига един дол под хълма Св. Спас. Следи се пътеката по него, която след около 200 м извежда на партизанската землянка, затулена в подпорната каменна стена, използувана също от Славчо Гилин (маркирана с паметна плоча).

49. Гр. Брацигово — с. Розово — лет. Васил Петлешков (3 ч)

От югозападния край на Брацигово се поема нагоре по пряка пътека, която се изкачва към билото на рида Врайна. Тя подсича едноименния връх, спуска се към долината на Равногорска река до асфалтовото шосе и достига с. Розово (1 ч), къщите на което са разположени по двата й бряга. С. Розово (до 1934 г. Чанакчиево, Паничерово) има 1021 жит., по-голямата част от които се занимават със земеделие и скотовъдство, а други

намират препитание в текстилния цех и промишлените предприятия в Брацигово и Пещера. Кога е възникнало, не е известно, но околностите му изобилстват със стари крепости, пътища и мостове. На 1 км западно от него е **Градишкото кале**, където има следи от стени, а под него — стар калдъръмен път. На 5 км западно от селото е **Тъмрашкото кале**, оградните стени на което са зидани с хоросан. И тук има следи от стар калдъръмен път, наричан в миналото Текла йолу. На югоизток са **Стоилското** и **Юрушкото кале**, на юг — **Геркинското кале**. Стените на последните две са градени със суха зидария. Всички са част от севернородопската укрепителна система, играла важна роля по време на варварските нападения от север през Средновековието. На юг от селото личи стар калдъръмен път, а каменни сводести мостове има на изток и север от Розово. По време на Априлското въстание жителите му взели дейно участие, а още по-голямо е тяхното участие във въоръжената борба срещу монархофашистката власт. Сега селото, което е напълно обновено, се оформя и като курортен център. В землището му са загинали няколко партизани, лобните места на които са увенчани със скромни паметници.

На 1 ч южно от Розово е локалното летовище **Розовски вриз** — местност с хубави извори, сега превърнати в микроязовир, водите на който се използват за напояване на тютюневи ниви и ягодови насаждения. При изворите има просторни ливади, оградени със смесена гора. Сред тях са разположени вилното селище и няколко пионерски лагера. До Розовски вриз води асфалтово шосе (4 км).

От селото се поема на юг по пътеката, която пресича Папратлива поляна и скоро достига **Ловната хижа** — малка постройка сред стара букова гора. От нея пътеката продължава на юг, пресича един поток, ляв приток на Равногорска река, минава през **м. Гарваница** — гъста, сенчеста стара букова гора, изкачва рида Чакмакли и достига лет. Васил Петлешков (2 ч)

50. Гр. Брацигово — с. Равногор (16 км)

От Брацигово до Равногор има асфалтов път. На 15-ия км, вляво от шосето, е паметникът обелиск, издигнат в чест на зверски избитите на 3. III. 1944 г. 8 партизани и 1 партизанка. Продължава се още 1 км и се достига **с. Равногор** (до 1934 г. Ясъкория — забранена, равна гора). Има 1779 жит. и е в Брациговската селищна система, Пазарджишки окръг. Разположено е в южния край на обширна планинска заравненост, под вр. Св. Неделя. Къщите му са скупчени в долината на Равногорска река на 1250 м н. в. Равногор е старо, чисто българско село. В землището му е намерен златен медалион, датиран от халщадската епоха. Край него има могили, които римляните използували за наблюдателници. Съществувало е по време на Първата българска държава. Личат останки от манастири на изток от селото при височините Св. Илия и Св. Елена. По време на османското иго то останало встрани от големите събития, но равногорци винаги били ревностни българи. В 1830 г. те построили църква, а в 1852 г. било открито училище. В Априлското въстание жителите взели активно

участие. Техен представител в Оборище бил свещеник Ангел Сандакчиев — един от ръководителите на тайния революционен комитет. След потушаването на въстанието Равногор било ограбено и разрушено. Жителите му участвували и във въоръжената борба срещу монархофашистката власт. В землището му били убити 14 борци за народна свобода. Сега селото е обновено с нови административни и битови сгради, с много нови къщи. Населението му намира препитание в Държавното семепроизводно стопанство и в дърводобива. Има дърводелски и килимарски цех. То е в центъра на рида Равногор и е естествен изходен пункт за посещението му.

51. С. Равногор — вр. Св. Неделя (1 ч)

Като огромен остър конус на североизток от с. Равногор се извисява един от най-интересните върхове в Родопите **Св. Неделя** (1539 м). В същност той е двуглав, но откъм равногорската заравненост стърчи като идеален конус. Името си навярно е получил от някакво светилище. Изкачването до скалистото му риолитово теме, до което води ясно очертана пътека, е доста трудно. Затова пък от него се открива такава обширна панорама, че човек и с часове да я гледа, не може да я обхване напълно.

52. С. Равногор — лет. Васил Петлешков (5 км)

Асфалтов път излиза от западния край на селото и с обща посока северозапад отвежда до летовището. Като се пътува по него, прави впечатление широката алувиална долина на Равногорска река, на която водите правят многобройни, красиви меандри. Преминава се през северното подножие на вр. Еминтепе, а след няколко завоя се навлиза в **курортното селище Васил Петлешков,** разположено на седловина в билото Чакмакли, на 1450 м н. в. Обградено е отвред с прекрасни гори от ела, смърч, бял бор, бук, които през лятото изобилствуват с малини, ягоди и боровинки. Климатът е много благоприятен за лекуване на анемии, неврози, сърдечно-съдови заболявания. Върховете Попова шапка (1638 м), Орлово тепе, Мангашли обграждат курорта, задържат ветровете от север и запад и поддържат прохлада в летните дни. Сградите са електрифицирани и водоснабдени. Има няколко почивни станции, ресторант, магазин, фурна, пионерски лагер и над 280 частни вили. В центъра блика чешма с ледена вода. Някога това било извор, свързан с предание. Пазарджишки паша пътувал за с. Фотиново. По съвета на пещерските аги минал през тези поляни и останал възхитен от красотата им. Спрял на почивка, а слугата напоил потния му жребец със студената вода от извора, който бликал от близкия скат, и жребецът умрял от простуда. Оттогава турците нарекли местността **Атолук,** т. е. конски улей (проход). Курортът води началото си от 1908 г., когато тук дошли да летуват няколко семейства от Брацигово и Пещера. По-късно местността с благоприятния си климат и прекрасните околности привличала все повече летовници. М. Атолук била средище на Брациговската по-

литическа чета с войвода Крум Партъчев (Максим) и нейна продоволствена база. През 1924 г. в м. **Тезгяха** се водило сражение между брацитовските четници и полицията, в което загинал младежът Крум Д. Кондаков. На лобното му място е поставена паметна плоча. Заради тези събития курортът е обявен за исторически и природен резерват с площ 140,3 ха. Има редовна автобусна връзка с Брацигово и Пещера. От него могат да се осъществят прекрасни краткотрайни излети из околността му.

53. С. Равногор — г. с. Антон Иванов — с. Фотиново (19 км)

Третокласно шосе свързва с. Равногор с г. с. Антон Иванов. То криволичи край Боазкото дере, изкачва се на билото, навлиза в прекрасна иглолистна гора, пресича западните склонове на вр. Санджак и не след много извежда на асфалтовото шосе гр. Батак—с. Фотиново, над г. с. Антон Иванов. От него пътят се спуска по левия бряг на Фотинска река и след 7 км отвежда в **с. Фотиново** (Фотен, 1019 жит.), името на което влиза в нашата най-нова история с едно трагично събитие — разгрома на партизанския отряд «Антон Иванов». Разположено е на гол и стръмен скат с югоизточно изложение, в горното течение на Фотинска река, ляв приток на Въча, на 1100 м н. в. Свързано е с автобуси с Пещера и Батак. Откога съществува, е трудно да се каже. Предполага се, че се е намирало в м. **Крьогля** под вр. Калето, където са открити следи от старо селище и развалини от църква — Клисеташи (църковен камък), датирани от Средновековието. На днешното място възникнало по-късно. За пръв път името му се споменава в джелепкешански документ от 1576 г. До Освобождението жителите му българо-мохамедани се занимавали със земеделие, скотовъдство, калайджийство и катранджийство. Част от тях участвували в погрома на Батак. Включено е в пределите на България след 1912 г. Тогава в него се преселили много семейства от Широка лъка, Върбово и др., които и досега съхраняват типичните обичаи и нрави на Широколъшкия край. Днес селото е обновено. Населението му намира препитание в селското и горското стопанство. Има килимарски цех, пощенска станция, здравна служба. Около селото в местностите Мариново, Текенликая, Едринелан, Тумбата и др. са загинали 17 партизани от отряд «Антон Иванов». На около 500 м североизточно от Фотиново има 2 скромни паметника, издигнати в чест на загиналите партизани. Подобни паметници се издигат и на други места в землището му. На 3 км североизточно от селото, на стръмния **връх Калето,** са разкрити останки от средновековна крепост. Крепостните стени са изградени с ломен камък с дебелина до 3 м, на места запазени на височина до 2,5 м. Крепостта имала неправилна многоъгълна форма с площ 5 дка. В южното ѝ подножие личат следи от древен път.

54. С. Фотиново — Фотинските водопади (1 ч)

От източните покрайнини на селото се поема по черния коларски път, който следи течението на Фотинска река и води към м. Кузалтията. След около 50 мин се достига малко долинно разширение — хубава ливада. На десния бряг на реката има голяма скала, до която е лобното място на Петър Велев и Златка Декало от отряд «Антон Иванов». В същност тук партизаните пресекли реката и се отправили към долината на Въча, при което се водили най-жестоките схатки и отрядът се разкъсал на отделни групи, непрестанно преследвани и жестоко избивани. Продължава се надолу. След 10 мин се стига до завой на пътя. Вляво има скална площадка, под която бучи един от **Фотинските водопади.** По-надолу има още два. Средният водопад е най-висок — 7—8 м. Бреговете на реката са обрасли с хубава широколистна гора. Местността е обявена за природна забележителност. На около 20 мин източно от водопадите е лобното място на партизанката Катя Ванчева. Ако се продължи надолу по долината на реката, може да се слезе до яз. Антониивановци.

55. С. Равногор — м. Анева къшла — вр. Тъпан — с. Жребичко (6 ч)

От центъра на селото се тръгва на североизток по хубав коларски път, който се изкачва по един рид — западна издънка на главното било, спускащ се почти до центъра на Равногор. След около 15 мин от неговото гърбище се разкрива една от най-хубавите гледки към селото, конусът на вр. Св. Неделя и цялата Равногорска вдлъбнатина с ограждащите я върхове от юг и запад. Продължава се нагоре и скоро се достига **параклисът «Св. Илия»** (30 мин), обграден с каменна стена, сгушен под вековни борове. Някога на това място имало манастир, който бил опожарен. Оттук пътят поема на север и след кратко изкачване стига до билото на рида при **седл. Чадъра,** от която води началото си р. Павлица — десен приток на Равногорска река. Вдясно над нея, до оборите на АПК, се издигат причудливите **Белеви скали** (30 мин). Тук благодарение на хоризонталната и вертикалната цепителност на риолита и действието на външните земни сили са измоделирани чудни скални феномени, от които се разкрива суровата красота на дълбокия Въчански пролом с блестящите води на яз. Антониивановци и заоблените ридове на Чернатица начело с най-високите й върхове Персенк, Голица, Модър и др. Слиза се на коларския път, който продължава по билото на север и след 1 час извежда до **м. Соуджак** с хубава чешма. На югозапад остават върховете Соуджак (Студенец), Св. Елена и Св. Неделя, в североизточния склон на който е **Равногорската пещера,** която има голям отвор, но е без подземни красоти. От нея извира един от началните потоци на р. Пав-

лица. Оттук към долината на р. Павлица се спуска маркирана пътека, която отвежда до шосето гр. Брацигово—с. Равногор, близо до паметника на партизаните. Продължава се по билния коларски път и след не повече от 15 мин се стига до **м. Селчица**, където пътят се раздвоява — вдясно слиза към някогашното село Осеново и по долината на Сухото дере достига яз. Антониивановци (1,30 ч), където е новата хижа Антониивановци с 60 места. Вляво се продължава по билото до **м. Анева кушла** (15 мин) — хубава билна поляна. В миналото тук имало жилищна сграда и овчарник, земята се обработвала, но сега всичко е изоставено, личат само зидовете на някогашните постройки. Оттук набират водите си началните поточета на Умишка река. Продължава се по пътя, който се провира през хубава букова и дъбова гора. Само след 10 мин се стига до **Хаджийската чешма**. Върху лицевата ѝ каменна плоча брациговски каменоделец е издълбал барелеф на магаре, натоварено с дърва. И това не е случайно. По време на съпротивата тук се осъществявали явките на партизаните с техните помагачи от Брацигово и Жребичко, които идвали с магаретата си уж за дърва. Само 5 мин са необходими, за да се отиде до **седл. Раздол**, обрасла с хубава букова и дъбова гора. Вдясно от нея е височината **Гъбсово**, от която се разкрива долината на Въча с част от яз. Кричим. Под нея брациговските туристи са направили примитивно заслонче. Някога от гората жителите на Жребичко си набавяли дъбови талпи за бурета и каци, защото тук виреел «най-изпеченият дъб». Продължава се по пътя. След 20 мин е **седл. Разпътя.** Вляво от нея се спуска пътека към долината на Умишка река, а направо върви коларският път, който извежда на обширна поляна срещу **вр. Тъпан.** Темето му е голо, а югозападният склон е засаден с млади борчета. Пресича се поляната и по пътеката край борчетата се изкачва върхът — отлично място за наблюдателница. Без път се слиза по северния склон до коларския път, който го обикаля откъм запад (55 мин). На около 3 мин вдясно от него има хубава чешма, а на 300 м източно от нея е паметникът на Георги Кацаров (Серги) и на партизанина Андрей Димов от с. Жребичко. Тук на 25. I. 1944 г. те водили ожесточена схватка с полицията и загинали. Пътят продължава на север, подсича по хоризонтал западните склонове на върховете Малък и Голям Вълчан — свърталища на хайдути и партизани. **Вр. Вълчан**, който е скалист и труднодостъпен, е свързан с легендата за Вълчан и Ильо войвода, за тяхната сговорна дружина «от 200 отбор юнаци», на които върхът бил убежище. Тук хайдутите прокарали през отвесите на скалите тайна пътека и турските хайки никога не могли да ги намерят, защото следите им се губели пред отвесните скали. Легендата твърди, че в скалите на върха има подземие, в което Вълчан войвода криел несметните си богатства. По време на съпротивата в подножието на върха имало партизанска землянка, в която бивакувала Кричимската чета. Като се продължи по пътя, се стига подножието на **вр. Клисурата** (45 мин), чието било е изградено от чудновати риолитови скали с най-различни форми. След като се подсече от запад и този връх, се излиза на оголено просторно било (15 мин), от което се открива широка панорама на север. Вдясно се издига кричимският връх Св. Илия, а зад него е Кричимското поле, вляво се виждат накацалите по скалистия склон къщички на с. Жребичко и зад тях—

Горнотракийската низина, потънала в мараня. Оттук по камениста пътека се слиза в с. Жребичко (1 ч). То е малко село (315 жит.) в Брациговската селищна система, Пазарджишки окръг. Намира се в най-северозападните склонове на Равногор. Отстои на 6 км източно от гр. Брацигово и почти на същото разстояние югозападно от гр. Кричим. Къщите му са разположени на стръмен, каменист склон, обърнат на запад. Кога е възникнало, не се знае. В землището му има останки от крепости и черковища, а името му се споменава в списъка на селата, които в 1451 г. султан Мохамед V дарил на своя пръв везир Халил паша. В него живеят будни българи планинци, които през Възраждането открили най-напред училище, а после построили черква. В Априлското въстание населението взело дейно участие, заради което Жребичко било ограбено и опожарено. По време на буржоазната власт било крайно бедно село. Много хора участвували в Септемврийското въстание и във въоръжената борба срещу монархофашистката власт. Жителите на селото се изселват.

56. Гр. Кричим

Гр. Кричим (8055 жит.) е разположен по двата бряга на р. Въча на 230 м н. в. там, където тя напуска планината и кротва в плодородното Кричимско поле. Отстои на 7 км западно от гр. Перущица и на 2 км от най-близката жп гара Въча. Много археологически находки сочат старинния произход на селището. Южно от града на двата скалисти бряга на реката се издигали крепостите Кричим — Иванково кале на левия и Малкото кале на десния бряг. «Нашите хора дойдоха в Крючмонт и завзеха града и крепостта» — така пише за селището и крепостта френският летописец Хенрих дьо Валансиен по повод битката при Пловдив в 1208 г. В **м. Градището** е намерена халщадски тип бронзова фибула. На 1,5 км източно от Кричим в **м. Гьоргьовец** е разкрито голямо римско селище, което продължава да съществува и през Средновековието. Открити са големи медни монети с буквата «М», каквито са тези на Юстиниан (527—565), металически върхове на стрели, глинени съдове и една огромна делва. От находките се прави изводът, че през ранновизантийско време теснинят проход на реката е бил охраняван, а по-късно българите основали тук укрепено селище с голямо стратегическо значение. Тези крепости били убежище на Иванко, убиеца на Асен I (1187—1196), назначен за управител на Пловдивската област от византийците (1196 г.). По-късно техен владетел бил деспот Слав (1208 г.). За крепостта и селището споменават византийските историци и хронисти Никита Акоминат, Георги Акрополит, Йоан Кантакузин, като го наричат Кричнос. Последните исторически данни за крепостта са от времето на Иван Александър (1331—1371), който в 1344 г. възвърнал на България крепостите Перистица, Кричим и др. и ги възстановил. Историческите факти сочат, че през всички времена на своето съществуване Кричим бил значително селище и името му не се е променяло. Според Васил Миков в него е запазена старобългарската дума «кръчин», което значи майстор рудар, занаятчия. Акад. Владимир Георгиев отбелязва

старото име на р. Въча — Криччм, като производно от старобългарския глагол «кричати» — крещя. До Освобождението, а и непосредствено след него Кричим било предимно турско селище. Двете народности живеели около своите религиозни центрове — турците около джамията на десния бряг на реката, а българите — около църквата на левия бряг. Българите работели най-вече в земите на близките два манастира «Св. Богородица» и «Св. Врачове», които по време на Априлското въстание били опожарени. След Освобождението тук дошли много преселници от селата Жребичко, Ситово, Брягово, Голямо Конаре, Райково и най-вече бежанци от Беломорска Тракия и Македония. Едва в 1909 г. тук било открито начално училище, а 3 години по-късно — читалище. На 21. XII. 1918 г. били положени основите на партийната организация, но след разгрома на Септемврийското въстание тя прекъснала своята дейност. Била възобновена през 1929 г. със секретар Георги Бубаров. Същата година бил основан РМС. По време на буржоазната власт била построена ВЕЦ «Въча». В икономическия живот настъпило известно оживление, но селото си останало без промишленост и без промени в облика. Жителите му участвували в Соболевата акция, а на 18. II. 1942 г. излезли първите партизани и образували Кричимската чета, която по-късно станала едно от основните ядра на отряд «Антон Иванов». По време на съпротивата кричимци дали 23 свидни жертви.

Едва по време на социализма се променя както икономическият живот на гр. Кричим, така и селищната му физиономия. През пролетта на 1949 г. е основано кооперативно стопанство, а от 1968 г. земята е обединена с тази на околните селища. На нея се отглеждат едни от най-качествените зеленчуци у нас — домати, червена капия, сини патладжани и др. АПК се специализира в производството на плодове, зеленчуци и грозде. В Кричим се развива и промишлена дейност. В ТПК работят над 300 души, има цех за ремонт на динама и стартери, разкрити са няколко цеха от ТПК за услуги и др. Материалното благосъстояние на населението се е изразило в изграждането на цялостен нов жилищен фонд, сграда на ГНС, Дом на културата, ново училище, хотел-ресторант и др., които коренно променят физиономията на селището. Сега от двете страни на железния мост над Въча се оформя градски площад с парк и паметници сред него. През последните години има голям прираст на населението във връзка със строителството на хидроенергийната каскада «Въча». В града могат да се посетят: музейната сбирка, изложена в читалището, паметникът на загиналите срещу фашизма на площада при железния мост, паметникът на Михаил Ташков, загинал по време на Септемврийското въстание, паметникът на загиналите за обединението на България в градинката пред ГНС, мостът с двете циментови фигури на рибар и гроздоберачка и др.

В землището на града — м. Изгорялото гюме, се намира единственото находище на дървовидна хвойна в Родопите, обявено за резерват, с площ 30 ха. В м. Слатина, край жп линията, близо до гара Въча през май 1943 г. са били убити партизаните Тодор Крушаров и Щерю Хаджиев. Мястото е отбелязано със скромен паметник.

57. Гр. Кричим — креп. Кричим — Асеновия надпис — м. Долна Немча — м. Горна Немча (2 ч)

Тръгва се от площада при железния мост над Въча, минава се край църквата и се продължава по ул. «Патриоти» до дерето. Оттук се поема вляво по шосето. След 3 мин вдясно се отделя добре очертана пътека, която след стотина метра се раздвоява, но и двете извеждат до поляната под крепостта (45 мин).

Останките ѝ са влезли в историческата летопис с името **Кричим** (Иванково, Голямо кале). Намира се на лявия бряг на р. Въча, югозападно от града, на 400 м н. в. Издига се на скалиста, почти недостъпна височина. До нея може да се стигне само откъм югоизток и югозапад по кози пътеки (10 мин). Според археолога Димитър Цончев тук имало две крепости — ранновизантийска и средновековна българска. Византийската заемала площ около 20 дка. Околоврътният ѝ зид, от който едва личат следи, е граден с ломени камъни, споени с хоросан. Крепостният зид бил дебел 1,60 — 1,90 м. Във вътрешността ѝ могат да се намерят зидове, фрагменти от глинени съдове, корубести керемиди и др. Българската крепост, датирана от Втората българска държава, заемала само врънхната част на височината с площ 1,5 дка. Стените ѝ, дебели от 1,40 до 1,55 м, в зависимост от терена са градени с речни и ломени камъни, споени с бял хоросан. В южната ѝ част добре е запазен резервоарът за вода. Според легендите от нея до Въча водел тунел, чрез който бранителите ѝ се снабдявали с вода. От крепостта се разкрива обширна панорама към Кричимското поле, околните селища и ридовете на Родопите. За нея пише с възхищение византийският хронист Никита Акоминат, когато описва опита на византийския пълководец Мануил Камица да я превземе. Той бил разбит от Иванко, пленен и изпратен на Калоян като заложник. По-късно крепостта била владение на деспот Слав. Предполага се, че била разрушена по време на османското нашествие заради оказаната съпротива.

На юг от нея (15 мин), край малка скалиста височинка, обкичена с китка борове, се намира мястото, където на 13. X. 1941 г. се състояла нелегална партийна конференция на местната партийна организация, на която било взето решение за започване на въоръжена борба срещу монархофашистката власт. Голяма каменна плоча бележи това събитие. До нея има чешма, от която вляво по добре очертаната пътека след около 200 м, сред хубава дъбова гора, се намира голям риолитов балван. На него неизвестен летописец е издълбал: «На този камък седя цар Асен, когато превзе Кричим». Надписът е известен с името **Асенов.** От паметната плоча за партийната конференция вдясно край лозя и през гора води пътека, която след 10 мин извежда до м. **Братвиг.** Оттук се свива вляво, достига се дерето и по пътеката се излиза в **м. Долна Немча.** В северните ѝ склонове, след хубава дъбова гора, е партизанската землянка (реставрирана), приютявала Кричимската чета от 18. III до 13. VII. 1943 г. До входа ѝ има табела, в която са вписани имената на обитавалите я партизани. За 25 мин се стига до **м. Горна Немча** — обширна заравненост с ливади и овощни градини. В северозападния ѝ край се гуши малка колиба, в която през 1943—1944 г.

били събирани храни и се изпращали партизани за отряд «Антон Иванов». На югозапад се извисяват причудливи риолитови скали.

Като се продължи нагоре по билото по кози пътеки, може да се посети връх Св. Илия с едноименния параклис (2,30 ч).

VI. Чернатица

Чернатица (Карабалкан — черна планина) е един от най-красивите и мощни дялове на Западните Родопи. Той започва от седл. Памперово (1620 м) и се спуска от юг към север до Горнотракийската низина между долините на реките Въча и Чепеларска. Целият е обрасъл в горните си части с иглолистни, а в по-ниските със смесени гори, които с тъмния си цвят са дали наименованието му. Отначало представлява единен висок хребет, който продължава от Памперово до вр. Модър (1992 м), откъдето на север се разделя на 3 мощни рида: **Върховръшки** — между реките Въча и Тъмрашка, **Средня (Пангарлийца)** — между реките Тъмрашка и Лилковска, и **Белочерковски** — между реките Лилковска и Чепеларска. На север от вр. Кюмюрлютепе (1583 м) от него се отделя ридът **Равнища (Дедовски)**, ограден от долините на реките Лилковска и Пепелаша (Дедовска), а на североизток от вр. Бяла черква (1645 м) — **Черновръшки рид** — между долините на реките Луковица и Чепеларска. Първенец на дела е вр. Голям Персенк (2093 м), който е с 98 м по-нисък от първенеца на планината. Въпреки това той се зачита за един от седемте първенци на нашите планини. Други по-лични върхове са: Карабалкан (1958 м), Персенк (2074 м), Голица (1923 м), Върховръх (1633 м), Преспа (1534 м), Здравец (1351 м), Мандрата (1344 м), Руен (1326 м). и др.

В геоложко отношение по-голямата част от дела попада в обсега на голямата Северородопска антиклинала. Изграден е от гнайси, амфиболити, риолити, мрамори, гранити и други скали.

Макар и със значителни валежи, Чернатишкият дял не е голям хидровъзел. От него набират водите си множество къси, начални потоци — десни притоци на Въча и леви — на Чепеларска река. Меридионалните долини на тези две реки отнемат възможността на дела да бъде родоначалник на големи реки. В замяна на това в пазвите му бликат буйни извори, които са родили много потоци. По-важни реки са: Чурековска, Забърдска, Орешица, Тъмрашка, Лилковска, Пепелаша, Луковица и др.

Чернатишкият район спада към умерения и планинския климат. Средната годишна температура през януари е —5° С, а през юли 20° С. В района не са забелязани резки промени на температурите през различните сезони, което обуславя здравия планински климат в целия дял. По Чернатица падат повече валежи от средногодишните за страната, поради което почвите имат добър запас от влага. Това до голяма степен обуславя и разнообразния растителен свят в този район на Родопите. Едно от най-големите богатства на Чернатица са иглолистните гори. Многобройни са и представителите на животинския свят в тази част на планината.

Миналото на Чернатишкия район е част от миналото на цялата родопска област. В най-далечни времена в пещерите е живял първобитният човек, а първите исторически сведения сочат, че районът е бил населен от тракийски племена, които умеели да обработват металите. За товаговорят не само гръцките поети и хронисти, но и археологическите находки в землищата на селата Орехово, Хвойна, Малево и др., където траките разработвали сребърните и медните руди и произвеждали високохудожествени бронзови и сребърни оръжия, съдове и накити. Римляните прокарали по билото на Чернатица важния стратегически и икономически път, който свързвал Горнотракийската низина с топлото Егейско море. Калдърамът му, който впоследствие бил поправен от турците, и досега личи в западното подножие на вр. Персенк, в източния скат на вр. Голям Персенк, в северозападното подножие на вр. Модър и др. Този древен път навярно бил проправен от траките, а строен от римляните. В началото на III в., в продължение на около четвърт век, продължили готските нападения в Родопите. От това смутно време са намерени монети при м. Кутел край с. Орехово. Една от древните находки в Чернатица е Диоклетиановата монета от 393 г., открита източно от вр. Червен в м. Планка. През VI в. славяните се настанили в Чернатица. След години заедно с българите и претопените от тях траки те образували славянобългарската държава. По време на Първата и Втората българска държава Родопите, включително и Чернатица, били гранична зона и в тях често кипели жестоки сражения. По време на османското нахлуване в Родопите населението оказало ожесточена съпротива. Затова редица селища, главно в долината на Чепеларска река, са заличени от лицето на земята — Стофуре (на около 500 м югозападно от с. Орехово), Погоре (в землището на с. Малево), мах. Борово (под вр. Червен), Старо село (при сливането на Забърдска река с Дълбокото дере) и др. Изстъпленията на поробителите не сломили духа на населението. В много села българите запазили своята вяра и език и просъществували през цялото петвековно робство като чисто български. Срещу насилията на османците се вдигнали на борба смели българи да пазят чест и вяра — Вълчан войвода, Мартин войвода, Ислям хайта и др.

В средата на първата половина на XIX в. с Тъмраш станало център на Рупчоската нахия, която обхващала 62 села от поречието на Въча и Чая (Чепеларска река). През 1876 г. жителите на селищата в северните склонове на Чернатица взели активно участие в Априлското въстание. През януари 1878 г. първите части на руската Владикавказка конна дивизия настъпили по долината на р. Чая и достигнали селата Хвойна и Чепеларе. При съединението на Източна Румелия с Княжество България (1885 г.) 21 села от въченското корито начело с Тъмраш оформили т. нар. Тъмрашка (Помашка) република, която останала като турска провинция до 1912 г. Дотогава, под влиянието на западните велики сили, границата между България и Турция минавала почти по цялото главно било на Чернатица. На 5. X. 1912 г. под вр. Модър прозвучал първият изстрел на Балканската война. В дебрите на Чернатица паднали и първите жертви за освобождението на Родопите. По време на съпротивата Чернатица била посещавана от партизаните от отряд «Антон Иванов», а по-късно станала база на бригада «Георги Димитров».

VI. 1. Карабалкан

Карабалкан е част от Чернатица. Простира се в обща посока югоизток—северозапад, от Пампоровската седловина до вр. Айдарски камък. На изток е ограничен от долината на Чепеларска река, на юг — от долината на Широколъшка река и на запад — от долината на р. Въча. Представлява монолитно било, в началото доста тясно и не много високо, а колкото отива на северозапад и на север, става по-високо, по-мощно и с повече разклонения. Най-високият връх е Карабалкан (1956 м). Други по-лични върхове са: Чала (1873 м), Чепеларка (1803 м), Пандера (1918 м), Ченгенекьошк (1923 м), Айдарски камък (1951 м) и др. Многобройните му разклонения се спускат стръмно към долините на Широколъшка и Чепеларска река. Те се делят от долините на реките: Върбовска, Гранична, Брезка и др. — десни притоци на Широколъшка река, и от Карачелебийски дол, Камбурска река, Сивковска река, Вълчи дол, Забърдска река и др. — леви притоци на Чепеларска река. Тези реки са малки и къси, но с голям увес и са продълбали дълбоки долини, които са нарязали силно склоновете на планината. Затова най-удобно се преминава по билото. Това са разбрали още траките и по него са прокарали своите главни пътища, а по-късно и римляните сторили това.

В тази част Чернатица е изградена главно от протерозойски гнайси и мрамори и от по-младите риолити. На места в билните й части са запазени отчасти старомиоценската и миоценската денудационна повърхнина. Интересно е, че макар не най-висок, именно този дял поради гъстите си гори е получил наименованието Карабалкан (Черна планина), откъдето идва и днешното име на целия просторен западнородопски дял Чернатица. Интересно е също, че в него няма много горски стопанства. Освен Пампорово друго летовище не е построено. А само една туристическа хижа, туристическа спалня в с. Широка лъка и туристическият дом в гр. Чепеларе са на разположение на излетниците.

1. Курортът Пампорово

Пампорово безспорно е нашият най-добър и известен планински курорт. Получил е името си от керванджийските мулета на смоленеца Райчо Белев, които като вагони на влак (от тур. «пампор» — влак) вървели едно след друго, пренасяли стоки от Пловдив за селищата от горното поречие на Арда и обратно и тук почивали. През 1933 г. чепеларецът Чичовски, живеещ в Пловдив, положил основите на курорта със своя пансион за туристи в полите на малкото връхче Светицата (1602 м). След Деветосептемврийската победа народната власт за по-малко от 20 години превърна този наистина щедро надарен от природата кът в курорт със световна известност.

Цял комплекс от природни условия правят Пампорово прекрасен летен и зимен курорт. Преди всичко както летовището, така и неговите околности изобилствуват с природни красоти — обширни смърчови гори, живописни поляни, причудливи скали, интересни родопски селища, а над почивната станция на МНО, в еловата горичка, се намира пещерата Меча дупка — дълга 120 м, по-красива в крайната си част. Надморската височина на курорта (средно 1650 м) е една от най-благоприятните за планинско летовище по нашия паралел. Ридът, на който е разположен, е изграден от мрамори, които попиват падналата влага и отцеждат бързо целия район. Наред с това ридът има гърбовидна форма, рядко проветрив е и въздухът винаги е свеж. Поради близостта му със Средиземноморския басейн курортът има незначителна денонощна амплитуда на температурата. Околните високи върхове го пазят от ветровете, а през зимата спомагат за задържането на снега по северните склонове на Снежанка и Мургавец до късна пролет. Околностите изобилствуват с естествени плацове за ски. Тук са изградени много модерни хотели, почивни домове и вили, които предлагат прекрасни възможности за приятен отдих, а четирите лифта улесняват посетителите на ски-плаца и вр. Снежанка. Прекрасни панорамни пътища го свързват с красивите долини на 3 речни системи — на Чепеларска река, Арда и Въча, по които са нанизани като броеница богати и красиви селища. Курортът е център на националния куротно-туристически комплекс «Орфей». Най-близкият изходен пункт е гр. Чепеларе (10 км).

2. *Курортът Пампорозо — с. Стойките (7 км)*

От Пампоровската седловина до **с. Стойките** води асфалтов път. Това е едно от живописните родопски селца (580 жит.) в Широколъшката селищна система, Смолянски окръг. Пръснато е в 5 махали по долината на Широколъшка река и северните склонове на Букова планина, на 1450 м н. в. Заселено е на юрушка стоянка, в която се преселили българи от различни краища на Родопите. В централната махала се издига каменна сграда, в която са кметството, пощата, библиотеката, както и киносалон, магазин и стол за учащите се. До нея се белее сградата на училището. В селото се намира и една от най-хубавите църкви в Родопите. В някои от махалите са запазени старинни къщи с оригинална родопска архитектура. В миналото жителите му са били предимно животновъди. Сега главен поминък е картофопроизводството, напоследък поради красивите околности и благоприятния климат Стойките се развива като курортно селище. В него има почивен дом на Радио София, окръжен пионерски лагер и др. През зимата от селото до Черни връх работи модерен ски-влек. Тук е намерена една интересна находка — сребърен медал от първата международна олимпиада (1896 г.). През землището минавал старинен калдъръмен път с посока към Карлъка, наричан от турците Гяурйолу (християнски път), предназначението на който все още не е изяснено. Селото е включено в националния туристически комплекс «Орфей» и се посещава много от почиващите в Пампорово.

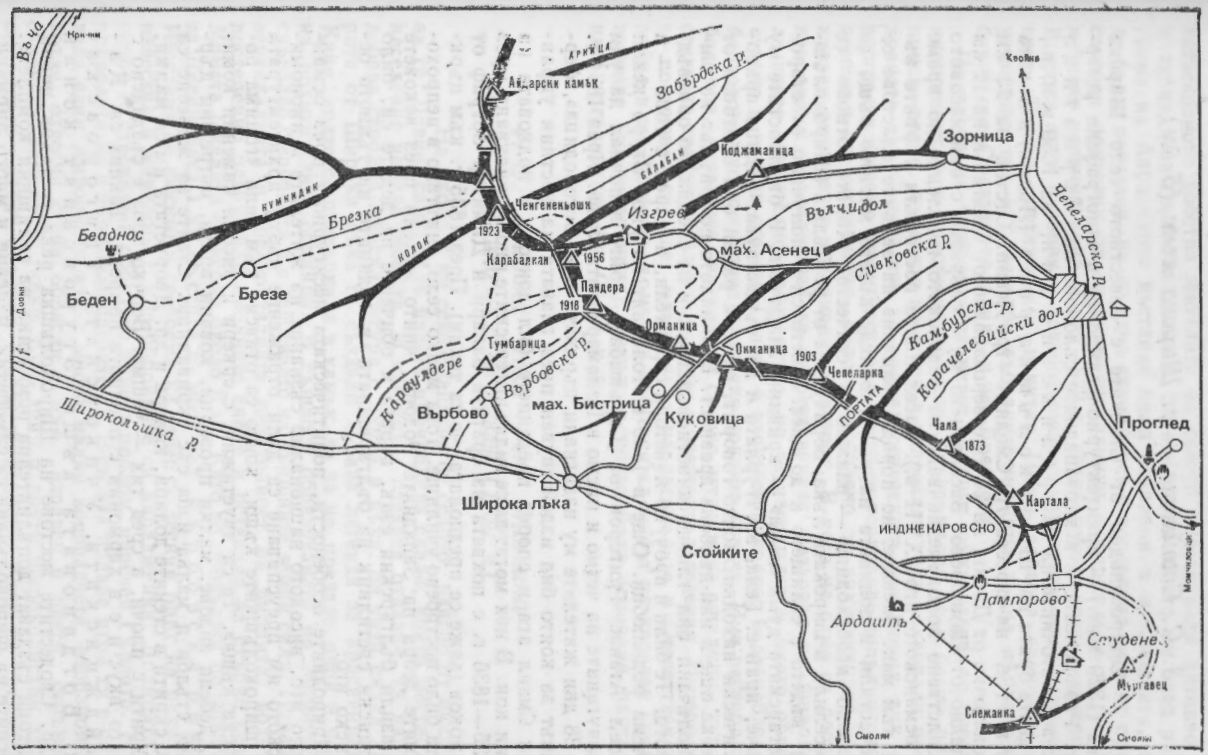
Въча
Крикм
Арница
Айдарски камък
Забърдска р.
Кеойка
Зорница
Коджаманица
Балабан
Кумкидик
Брезка
Ченгененьошк
Изгрев
Вълчидол
Чепеларска р.
Беаднос
Колок
1923
Карабалкан
1956
мах. Асенец
Сивковска р.
Беден
Брезе
Пандера
1918
Ормaница
Камбурска-р.
Карачелебийски дол
Тумбарица
Окманица
1903
Чепеларка
Караулдере
Върбовска р.
Портата
Широкольшка р.
Върбово
мах. Бистрица
Куковица
Чала
1873
Проглед
Широка лъка
Картала
Инджекаровско
Стойките
Мамчиловци
Пампорово
Ардашлъ
Студенец
Мургавец
Снежанка
Смолян
Смолян

3. С. Стойките — с. Широка лъка (5 км)

Северозападно от Стойките е известното село **Широка лъка** (1329 жит.) — архитектурно-фолклорен и етнографски резерват. Разположено е в югозападните склонове на Чернатица и североизточните на Переликския дял, на 1059 м н. в., по двата бряга на Широколъшка река (Лъджа) в лъката Суватя, на шосето гр. Смолян — гр. Девин. Отстои на 22 км югоизточно от Девин, на 24 км северозападно от Смолян и на 12 км западно от Пампорово. Заселването му е свързано с най-масовото насилствено помохамеданчване на родопското население по време на османското иго (XVII в.). Заселниците построили първите къщи към мах. Заевите, но поради свличане на земните пластове се преместили в долината на р. Луковица, където мястото също се оказало неподходящо — влажно и сенчесто. Хората отново се преселили в широката лъка, образувана от р. Лъджа (Широколъшка), където е селището и до днес. Името си е получило от старобългарската дума «лъка» — кривина, лъкатуша. В околностите му обаче, край с. Гела, вр. Турлата и др. съществуват редица археологически находки, които говорят, че този район бил обитаван от човека още в най-дълбока древност. В миналото поминъкът на широколъчани бил главно животновъдството и по-специално овцевъдството. Те били и прочути майстори строители, а наред с това — и големи родолюбци. Още в 1830 г. големият патриот Згуро кехая довел Атанас Григоров от Саръшабан, който започнал да учи малчуганите на четмо и писмо в Паламарчовата къща. През 1834 г. за 38 дни жителите му издигнали църквата «Св. Богородица», ферманът за която бил издействуван през главата на местния управник Смаил ага и според преданието бил донесен в подковата на един кон. В нея могат да се видят интересните икони, рисувани през 1835—1836 г. с похвата на братята Захари и Димитър Зограф от Самоков (даже се предполага, че са техни). През 1835 г. към църквата било построено училище. Това малко село, закътано в непроходимите дебри на Западните Родопи, чиито жители през вековете запазили българския език, вярата и обичаите на дедите си, било истински светилник на българщината в годините на тъмното османско иго.

Природните особености, политическата несигурност през османското иго, високото национално съзнание на жителите и икономическото им преуспяване са дали отражение върху архитектурата на широколъшките къщи, които се отнасят към типа «голяма родопска къща». Те са двуетажни, с еркери и високи каменни комини, дебели зидове, малки прозорци, ковани врати, вътрешни дървени стълби и малка изба със скривалище. Стаите за живеене са със скрити в стените долапи, килери и др. Дворчетата им са малки, покрити с плочи, а сред тях — чешма. Всичко това е създадено с много вкус и е в хармония с околната природа. Такива са Калайджийската, Учиковската, Григоровската, Богдановата къща, Згуровският конак и др. Сводестите мостове на Широколъшка река и някои нейни притоци създават допълнителна романтика на селищния комплекс. Песните на широколъчани са самобитни, напевни и много лирични. Пеят се в съпровод на каба-гайда, кавал и гъдулка. По време на

петвековното робство жителите на селото участвували активно в националната борба за свобода. Заради родолюбието им след разгрома на Априлското въстание били закарани в м. Люлката, за да бъдат посечени, но по една случайност в последния момент пристигнал пратеник до местните управници с нареждане да не се избиват невинни хора. През 1878 г. сотня руски казаци дошли в Широка лъка и обявили освобождението му от вековния османски гнет. Тогава прославеният капитан Петко войвода временно се установил тук и с набързо събраните четници водил първата си битка със Сенклерови банди в м. Брезкото.

По време на буржоазната власт Широка лъка загубило своето икономическо и просветно значение, превърнало се в бедно планинско селце, жителите на което с непосилен труд изкарвали прехраната си. С победата на социалистическата революция тук се разгръща широко строителство, с което се осигурява допълнителен поминък на населението. Селото е обявено за архитектурно-фолклорен резерват с национално значение. В него не само са реставрирани и продължават да се реставрират шедьоври на широколъшкото строително майсторство, но се изграждат и много обществени и частни сгради. Селото е електрифицирано, водоснабдено, благоустроено и има вид на малко кокетно градче. Има ресторант, болница, читалище, прекрасно средно музикално училище, туристическа спалня с 30 места и други обществени заведения. Интересни за посещение са още: паметникът на загиналите в Отечествената война в м. Люлките, домът, в който е бил щабът на капитан Петко войвода (до читалището), домът, в който била основана партийната организация (до ОНС), и др.

4. С. Широка лъка — ск. Момата — м. Гърлото — с. Върбово (1,30 ч)

На около 2 км северозападно от селото, вдясно от шосето за гр. Девин, самотно се издига причудлива скала, която местното население нарича **Момата**. И наистина, гледана отдалеч, тя наподобява стройна женска фигура с хурка в ръка. За тази скала хората от Широка лъка са създали хубава легенда за красавицата Каня, която се превърнала в камък, за да не предаде вяра и чест на похитителите османци. В същност образуването на Момата е свързано с ерозията и с действието на външните земни сили. Поради вертикалната и хоризонталната цепителност на риолита водите постепенно разрушили околните скали и останала да стърчи само Момата (скалата е висока около 6 м). Като се продължи по шосето за Девин, след 1 км се стига до мост над Върбовска река. Изоставя се шосето и се поема на север по десния бряг на реката, известна в миналото с многобройните си караджейки. Долината ѝ скоро се стеснява и образува красив пролом, наречен **Гърлото**. Тук природата не е пожалила багрите си. В своята палава игра тя е създала един живописен кът с много малки водопадчета, еворзионни котли, отвесни стени, обрасли с мъх, здравец и цветя, стръмни склонове, покрити с габър, бук, дрян и други широколистни храсти, които правят пролома твърде живописен. Като се продължи нагоре по пътеката край реката, се стига до с. Върбово.

5. С. Широка лъка — с. Върбово — вр. Тумбарица (2 ч)

Петкилометров камионен път свързва с. Широка лъка със **с. Върбово** (65 жит.) — малко селце, пръснато в няколко махали, с къщи, накацали по стръмните югозападни склонове на Чернатица. Предполага се, че е заселено по време на масовото помохамеданчване на родопчани от бегълци. Най-интересна тук е църквата «Св. Георги», разположена на стръмен скат, обградена с високи каменни стени, сякаш строена за крепост. Най-напред тук било изградено училището (1864 г.), а после и църквата (1871). Тя е с отлично архитектурно оформление. Каменните колони, иконостасът, стенописите и иконите са истински шедьоври на строителното и изобразителното изкуство. Обявена е за паметник на културата. Край нея има два сводести моста, които допълват архитектурния ансамбъл. По добре очертана пътека край църквата, през Владевската махала, покрай Еньов камък и Старцево корито се изкачва хребетът Миряково бърдо, зад който се гушат къщичките на мах. Сливово. Оттам по билото за 20 мин се изкачва **вр. Тумбарица**, от темето на който се разкрива живописна картина към Баташка и Девинска планина, Мурсалица и Переликския масив. Северните склонове на върха са обрасли с иглолистна гора, а в подножието му се простира **Върголя** — местност, приличаща на вулкански кратер. На север остава **мах. Преслопа** с паметника на септемврието Александър Долев от гр. Перущица. И за нея има легенда за две хубавици — две сестрици — Злата и Руса. За красотата им се говорело навред. Чул това някакъв бей и решил да ги похити от бащината им нива, където работели. Когато съгледали турския табор, те си изкопали гроб и живи се погребали в него. След години тук израснали две стройни борики — символ на верността и твърдостта на българката. От мах. Преслопа може да се продължи през м. Средна вода към билото на Чернатица при вр. Пандера и да се отиде до х. Изгрев.

6. С. Широка лъка — р. Гранична — м. Гьола (3,30 ч)

На около 6 км вдясно от шосето с. Широка лъка—гр. Девин, по долината на р. Гранична (Караулдере), се отбива камионен път. Той следи долината на реката, която до 1912 г. служела за граница между България и Турция и след около 500 м стига до красив водопад, висок около 20 м. Като се продължи нагоре, се минава край дъбовата гора **Джугла**, проснала се главно по левия бряг на реката. В нея според предание се криело околното население по време на чумните епидемии. Още нагоре са **Хортивското шило**, а срещу него — **Кривата бърчина** — интересни геоморфоложки форми. Следва **Равнелистният камък** — причудлива скала, след която се излиза на билото на рида **Колок.** По него може да се стигне до главното било или през мах. Калевище — до главното било на Чернатица при м. Гьола.

7. С. Широка лъка — Беденски мин. бани — с. Беден — креп. Беаднос (4 ч)

На 11 км от с. Широка лъка по пътя за гр. Девин се намират **Беденските мин. бани,** разположени вляво от шосето, в коритото на Широколъшка река, на 950 м. н. в. Известни са от най-древни времена, но са използувани малко в миналото. Сегашната баня, която е занемарена, е построена върху основите на римска баня. Дебитът на изворите е 12 л/сек с температура на водата 69—76° С. Използуват се за лекуване на опорно-двигателната система, гинекологични заболявания и др. Част от водите им са отведени чрез топлопровод до балнеолечебницата в гр. Девин. Тук има малък хотел и гостилница, а също и почивен дом на Горското стопанство — Девин. На връщане от Гърция през август 1944 г. партизаните от бригада «Георги Димитров» нападнали и превзели военния пункт при баните. На запад от тях, на левия бряг на Широколъшка река, недалеч от м. Китовото ханче, се намира големият карстов извор **Вриса.** Водите му се набират от силно разломените и дълбоко окарстените мрамори в североизточната част на рида Мурсалица. Има среден дебит около 850 л/сек и температура 9,2° С. Каптиран е и чрез помпена станция водите му се изкачват до с. Беден, където се използуват за водоснабдяване и напояване.

На 1 км северно от Беденските бани, високо над десния бряг на Широколъшка река, се намира **с. Беден** (883 жит.) в Девинската селищна система, Смолянски окръг. Къщите му са накацали амфитеатрално върху 3 хълма с южно изложение на 1100 м н. в. Отстои на 12 км югоизточно от гр. Девин, с който има редовна автобусна връзка. Беден е старо селище, възникнало върху развалините на тракийско селище. В чертите му е открит некропол, погребенията в който били извършвани с езически ритуали. Открит е и християнски некропол (XI—XII в.), който безспорно доказва българския произход на населението. В землището на селото са разкрити следи от светилище на Тракийски херос, както и следи от антично селище (IV в.), а недалеч е креп. Беаднос. Под името Беден селото се споменава за пръв път в турски регистър от 1576 г. През османското иго било голямо село към Татарпазарджишката кааза, а по време на кърджалийските вълнения жителите му издигнали каменни кули за отбрана. Според българо-турската спогодба от 1886 г. Беден останало в пределите на Турция. Било върнато на България през 1913 г. съгласно Букурещкия мирен договор. По време на буржоазната власт било бедно и изоставено планинско село, жителите на което се прехранвали с животновъдство, горско стопанство и гурбетчийство. През годините на народната власт то коренно изменя своя облик. Населението се занимава с картофопроизводство, тютюнопроизводство и животновъдство. Построени са голям търговски дом, хубаво училище, 2 детски градини, пощенска станция, здравна служба, слънчеви жилищни домове. Има изобилна питейна вода. Слави се с многобройната си интелигенция. Жителите му са много гостоприемни.

На 3 км северозападно се намира средновековната крепост **Беаднос** (XIV в.). Тя често се споменава от летописците на византийските императори, включително и от Йоан Кантакузин. Той пише,

че византийската императрица Ана Савойска се обърнала за помощ към българския цар Иван Александър срещу самия Кантакузин, обявил се за византийски император в Димотика. Като награда за обещаната помощ Иван Александър получил в 1344 г. родопските крепости Цепина, Перущица, Св. Юстина, Станимака, Аетос, Козник и Беаднос, които представлявали цяла крепостна система за отбрана на Родопите. Беаднос се издигала на темето на Сухия връх (Градището, 1432 м) над с. Беден. Имала форма на неправилен четириъгълник с дължина 50 м, ширина около 25 м и дебелина на стените 1,35 м. Състояла се от 2 крепостни стени — вътрешна (каменна) и външна (дървена), изградена от дебели борови трупи. Мястото на съзиждането ѝ не било случайно. Оттук се разкрива широка гледка към Перелик, Чернатица, долините на Въча и Широколъшка река, към Девинска и Баташка планина, а Мурсалица се вижда като на длан. Погледът обхващал значителна част от Западните Родопи и е могло да се следи движението по пътищата и родопските ридове. С огромни факли или чрез друга сигнализация се поддържала непрекъсната връзка с близките крепости на Турлата, Градището край с. Гела, крепостта над Девин и др. Край Беаднос имало голямо селище, което е било разрушено вероятно след падането ѝ. Според едно предание, което клони към истината, когато османските орди плъзнали по долината на Въча, за да завладеят планината, юначният Гордю войвода и момчетата му им оказали решителна съпротива. След превземането ѝ крепостта била разрушена до основи. Останали само преданията, легендите и името Гордюва крепост.

8. С. Беден — с. Брезе (1 ч)

На около 1 ч североизточно от с. Беден е планинското село **Брезе** (824 жит.). Къщите му са разположени живописно край р. Брезка. Кога е възникнало, е трудно да се каже. Според едно предание първи се заселили тук двама братя от мах. Брезово на съседното село Беден, а според друго — това направили потомците на Тодор Арапа, преселник в Широка лъка от с. Арап, Беломорска Тракия. Димитър Колчев пише: «Брезе не ще да е много старо селище, щом Захари Стоянов го споменава по време на Априлското въстание като селище с около 40 къщи». А археологът Стамен Михайлов сочи, че на един рид над селото личат следи от римски гробове, изградени от грамадни дялани плочи и съдържащи инвентар, типичен за II—III в. (фина керамика, известна с името «тера сигилата»). Независимо от времето на възникването на селището наименованията на местностите в землището му — Чоркविщето, Св. Елена, Св. Николаи др., говорят, че е било заселено с българи.

В землището бликат много извори с чудесна вода, а край тях има тучни пасища, ливади и гори. На времето тази земя отхранвала до 12 000 овце и това бил главният поминък на брезевци. За отбрана от кърджалийските налети жителите изградили 2 кули, които били истински каменни крепости с вода и хранителни запаси. По време на Сенклеровия метеж към селото, в което преобладавал турски елемент, се насочил най-напред капитан Петко войвода

със своята набързо събрана дружина. Първата схватка станала в м. Пуризовските колиби. Брезе било освободено от османското иго на 6. X. 1912 г. По време на буржоазната власт овцевъдството западнало, влошили се доходите на населението и то било принудено да търси друго препитание. По време на съпротивата от него излезли двама партизани, а на 23. VIII. 1944 г. група партизани от бригада «Георги Димитров» на връщане от Гърция го нападнали и превзели. При народната власт селото е обновено. Сега в него се добиват по 3000 кг картофи от декар, развива се животновъдството, дърводобивът и др. В него има много дву- и триетажни къщи, хубав културен дом, административна и търговска сграда. Наоколо са разположени 3 горски стопанства, с помощта на които са засадени няколко хиляди декара млади борови гори, а на Беденската бърчина има телевизионен ретранслатор и в къщите, в които преди 30 години газената лампа беше лукс, сега се гледа телевизия.

9. Курортът Пампорово — м. Разклона — гр. Чепеларе (10 км)

На 4 км североизточно от Пампоровската седловина, по долината на Пампоровски дол, се спуска асфалтов път (под почивната станция на МНО през Чилингировите ливади), който извежда до разклона на шосетата за гр. Смолян. В долината на Пампоровски дол, вляво, високо над шосето е **Сбирковата пещера**, дълга 44 м, която се използува от чепеларските пещерняци за обучение. При вливането на Пампоровски дол, на левия бряг на Чепеларска река, е историческото **Инджекарово ханче**, в което се е провела срещата на капитан Петко войвода с чуждестранни дипломати и представители на турската власт. На десния бряг има ресторант и красив паметник на Дичо Петров, загинал при с. Батулия, Софийско. На 1 км източно от м. Разклона е малкото курортно селце Проглед.

На 6 км северно от Разклона, при водослива на Сивковска с Чепеларска река в малката Чепеларска котловина, наричана още Горен Рупчос, на 1140 м н. в., е разположен китният планински град **Чепеларе** (6826 жит.). Кога е положено началото на заселването му, е трудно да се каже. В землището му са разкрити български християнски гробове, характерни за XII—XIV в. В м. **Баталски камък**, недалеч от града, са намерени урни с горели кости, върхове от стрели и копия, различни украшения, смятани за тракийски. Вероятно в котловината са живели хора от най-древни времена. След това следите се губят, за да се появят пак по време на османското иго, когато тук отседнали овчариюруци от с. Чепелликьой, Гюмюрджинско и нарекли лятната си стоянка Чепели. Според Васил Дечев името идва от арабско-турската дума «джебел» — стръмно, голо, каменисто място, но напоследък преобладава мнението, че е от старотурската дума «чепел» — мъглив, мръсен, буреносен, дъждовен. В началото на XVIII в. тук се преселили българи от околните села. През 1726 г. юруците преживели страшен мор по овцете и престанали да идват на летните си пасища. Пришълците изкупили земите им и станали стопани на

котловината и околните бърда. Така били положени основите на днешното Чепеларе. Хората се занимавали със скотовъдство, малко земеделие, кацарство, калайджийство, но ходели като майстори зидари и рибари из Беломорието. Тежкият живот споил чепеларци. Те се прославили като големи родолюбци и общественици. Кърджалийските налети не им попречили да съградят църквата «Св. Атанас» (1834 г.), както и 3 каменни кули за отбрана, а след няколко години — училище към нея и още една църква — «Св. Богородица». На 18. I. 1878 г. войските от кавказката казашка бригада на ген. Черевин влезли в Чепеларе. Същата година в селището отседнал капитан Петко войвода с момчетата си, за да пази българското население от сенклерските метежници. След позорния Берлински договор Чепеларе се превърнало в гранично селище. През този период в него непрестанно шетали комитите на Пею Шишманов и други борци за освобождението и на останалите български земи от османско иго. След съединението на Княжество България с Източна Румелия границата с Турция на юг била затворена. Секнал пътят на хилядите овце към зимните им пасища в топлото Беломорие. Тогава чепеларци изклали по-голямата част от тях и били принудени да посегнат на гората, за да осигурят пасища за добитъка. В периода 1879—1886 г. в околностите на Чепеларе били унищожени 30 000 дка прекрасни борови гори. Започнатото през 1884 и завършено през 1918 г. шосе от Асеновград било единственото нещо, което буржоазната власт направила за чепеларци. Но и с него си имала неприятности — стачката на работниците при строежа му в 1909 г. била първата лястовичка на борбата срещу капитализма в този край. След Първата световна война шосето наистина спомогнало за повишаване на икономическото благосъстояние на населението и в Чепеларе дошли нови заселници, но предназначението му било извозването на тютюните от долината на р. Арда и най-вече на хилядите кубически метри дървен материал от зелената премяна на Родопите.

Чепеларци били будни, задружни и инициативни хора. Изградили си читалище (1880 г.), ново училище, основали първата кооперация за добив и обработка на дървесина (1906 г.), първата кооперация «Водопад», чрез която се снабдили с електроенергия още в 1923 г., когато много по-големи градове тънели все още в мрак. Те не останали назад и в борбата срещу капитализма и фашизма. През 1940 г. тук било основано първото в страната селско българо-съветско дружество, а много жители на Чепеларе били ятаци, сътрудници на партизаните.

При социализма Чепеларе процъфтява като промишлен и курортно-туристически център. Основният икономически профил на града се определя от дървообработващия завод за дограма, амбалаж и каросерии за товарни автомобили, завода за ремонт на нестандартно оборудване, цеха за осветителни тела и цеха за ски и др. Има модерно предприятие за мъжко работно облекло, козени халища и пътеки. С пъстрите си халища Чепеларе е известен не само у нас, но и в чужбина. В каменодобивното предприятие «Мрамор—гранит» се обработват беломраморни блокове както за вътрешния, така и за външния пазар. Чепеларе е средище на АПК, което се специализира в производството на картофи за разсад. Има добре развито животновъдство. Към АПК се води и единственият в България цех за производство на витаминозно брашно от боровите

клони, които отпадат при дърводобива. Доходи се получават вече и от рибарниците, разположени северно от града, в коритото на Чепеларска река. Чепеларе е и голям транспортен възел. През него ежедневно минават около 50 автобуса, които го свързват с околните селища и най-вече с Пловдив, Пампорово и Смолян. Сега Чепеларе е един добре благоустроен планински градец. В него има красиви обществени и частни сгради, добре оформен център с мраморен площад, модерен хотел-ресторант на «Балкантурист» със 150 легла, оригинален по архитектура и разположение туристически дом (с единствения в страната спелеоложки музей) — капацитет 99 легла, дом за юноши и девойки, ново основно училище, спортно училище, политехническа гимназия, техникум по механизация на селското и горското стопанство и др. Родно място е на известния родополог Васил Дечев, чийто мраморен паметник се издига сред градинката до площада. Има паметник на падналите във войните чепеларци и още много интересни кътчета. Но ако Чепеларе е хубав град, то още по-хубава е околната му природа. Природните и климатичните условия на котловината спомагат за развитието му като планински курорт. Напоследък в него се изграждат много почивни домове. Градът е включен в националния курортно-туристически комплекс «Орфей».

10. Курортът Пампорово — х. Изгрев (6 ч)

От седл. Пампорово се продължава на север. След хотел «Орфей» се тръгва на северозапад по шосето. То се изкачва постепенно, после свива надясно и стига до м. Бобово при почивната станция на асеновградския АПК и прекрасния почивен дом «Васил Коларов» на ЦС на БПС. Тук шосето се изоставя и се тръгва наляво по тясна пътека, която скоро отвежда до живописните **Царски поляни,** от които се разкрива хубава панорама към курорта. Пътеката се превръща в коларски път и все в същата посока скоро извежда до камионен път, който криволичи нагоре по южните склонове на вр. Каратала в голяма дъга наляво. Минава край рухнали постове от някогашната граница между България и Турция и продължава нагоре. Едва при билото свива вдясно и отвежда до възловата местност Инджекаровското (Инджекороско, 1,30 ч). Тук пътят се напуска и почти под прав ъгъл надясно се продължава по пътеката нагоре. Минава се край долче с чешма и се излиза на билния коларски път, който е с посока северозапад. Върви се през рядка смърчова гора, после по открити поляни все по пътя, който траверсира по хоризонтал от запад вр. Чала (Айчал — мечи връх, 1873 м), и се излиза на седловина — разклон на пътища. Тук на североизток от главното било е **м. Карачелебийца** с могилни некрополи, типични за римската епоха, и находки на рудници също от римско време. Тръгва се на северозапад по камионния път. Той се спуска надолу до **седл. Портата,** през която минава старият път от гр. Чепеларе за с. Стойките, и се излиза на билото, от което се разкрива обширна панорама към Переликския дял. Продължава се по билния път, който подсича от запад **вр. Чепеларка** (1803 м), след това вр. Окманица, излиза се на билото, превалят се още няколко

незначителни височини и в широка дъга, отворена на изток, се излиза на пъстроцветната поляна **Мечо гробе.** През нея минава старият път от гр. Чепеларе за с. Широка лъка. От Мечо гробе билният път се напуска и по маркираната пътека между него и пътя, който слиза към Чепеларе, се продължава на североизток, подсичат се върховете Орманица, Пандера и Карабалкан, минава се над замиращата махала Асенец и се стига до **х. Изгрев.** Намира се в източното подножие на вр. Карабалкан, сред хубава борова гора в м. Каракачанското на 1820 м н. в. Представлява голяма триетажна сграда, водоснабдена и електрифицирана с агрегат. Има 90 легла. Разполага с обширна столова, салон, бюфет, туристическа кухня и други сервизни помещения. Стопанисва се от туристическото дружество «Студенец» — гр. Чепеларе. В околностите ѝ има живописни кътове за отдих, удобни терени за ски и възможности за лов, гъбарство и бране на диви плодове. Изходен пункт е гр. Чепеларе, с който я свързва камионен път.

11. Х. Изгрев — с. Зорница — рез. «Десетте братя» (2,45 ч)

Тръгва се по пътя за гр. Чепеларе. На просторната заравненост под хижата се изоставя и се поема по коларския път вляво. Не след много извежда на седловина с циментов каптаж (15 мин), където се разделя на три. Най-обработеният път вляво следи билото на една източна издънка на вр. Карабалкан с най-висок вр. Коджаманица и води до **с. Зорница** (214 жит., 1,20 ч) — селце с няколко махали, пръснати по най-източните издънки на Карабалкан. Според едно предание то било заселено от забърдци по време на чумна епидемия. Жените от селото са изкусни майсторки на тъкани престилки. На север към долината на Чепеларска река се спуска ридът Гюндюзица, по който някога минавал стар път от Хвойна за Чепеларе. Връщането става по същия път до каптажа (1,20 ч). За да се посети природният резерват «Десетте братя», се поема от каптажа по средния път. Изкачва се малко нагоре и след 5 мин вдясно се отделя маркирана пътечка към **Десетте братя** — огромен смърч с 10 клона, излизащи от един дънер. Връщането може да стане, като се продължи право на юг и се достигне долният коларски път (3 мин). Тръгва се на запад. Вляво от пътя има голямо сечище, което изобилствува с ягоди, а пътят след 7 мин отвежда до каптажа, от който по описания път се стига до х. Изгрев.

12. Х. Изгрев — вр. Карабалкан (0,40 ч)

Тръгва се на запад от двора на хижата, нагоре край оградата, по една очертаваща се пътека. След 25 мин тя извежда на билния път под върха, който остава вляво. Без пътека може да се стигне до челото на **вр. Карабалкан** (черна планина, 1956 м — 15 мин),

но то е обрасло с гора и видимостта е малка. По него са намерени урни с горени кости, върхове за стрели и копия, за които се предполага, че са от тракийско време. Връщането става по същия път.

13. X. Изгрев — гр. Чепеларе (12 км, 3,30 ч)

Камионният път поема на североизток от хижата, спуска се стръмно до обширни поляни, където се дели — вляво води за с. Зорница, а вдясно се спуска надолу, минава край летните къщи на седл. Коджаманица, откъдето поема на югоизток по долината на един ляв, начален поток на Сивковска река и стига до Пищаловските колиби (2 ч). Тук потокът се слива с друг, идващ от вр. Окманица, и двата образуват Сивковска река. Пътят, с който се съединява старият път от Широка лъка, продължава надолу все по долината на реката и след около 1,30 ч отвежда до гр. Чепеларе.

14. X. Изгрев — вр. Айдарски камък (3 ч)

Тръгва се на север по коларския път. Той обикаля от изток вр. Карабалкан, минава край буйна чешма и се изкачва на билото в м. Юрушки сват. Продължава се по билния път и след 1 ч се достига прекрасната поляна **Гьола**, където има хубава чешма и мястото е удобно за почивка. Върви се по билния път и се подсича от изток **вр. Ченгенекьошк** (цигански вили, 1923 м). На 6. X. 1912 г. оттук започнало настъплението на част от българските войски, които преминали границата, разбили струпаните турски войски при постовете в местностите Чукуркьой и Димчовица и с кратки, но упорити схватки се спуснали по хребетите Кумкидик и Колок, като нощували по върховете на тези ридове. На втория ден продължили настъплението си към вр. Градище (креп. Беаднос), където турците се опитали да ги спрат, нощували на 7. X по конусовидните върхове, а на другия ден в гъста мъгла настъпили отново към с. Беден и гр. Девин. Билният път продължава на север през тучни поляни, от които се разкрива величествен изглед към Персенците и долината на Чепеларска река, подсича от изток вр. Български пост със стара застава, под който самотно шурти чешма, минава край вр. Турски пост, на южния скат на който също има чешма, преваля билото и след кратко криволичещо изкачване (по десния път) стига до вр. Айдарски камък.

VI. 2. Персенк

Персенкският дял, който се издига по средата на Черна-тица, отстои почти на еднакво разстояние от гр. Пловдив и гр. Смолян. Обхваща пространството на юг до вр. Айдарски камък и долините на реките Забърдска и Лясковска,

на север до върховете Модър и Белия камък, начал ните притоци на р. Орешица и Петварска река на запад разпръсва паралелните си ридове до долината на р. Въча, а на изток — до долината на Чепеларска река. В тези си граници представлява правоъгълник с дължина 12 и ширина 16 км, т. е. обхваща пространство от около 192 км². В пазвите му са скътани селищата Лясково, Михалково, Чуреково — от запад, Лилково — от североизток, Забърдо, Студенец — от югоизток, Орехово, Малево и Хвойна — от изток, които са и изходни пунктове за посещението му. В дела има 4 туристически хижи и 1 туристическа спалня, които дават подслон на хилядите му посетители.

Откъде идва името Персенк, все още не е изяснено. Някои казват, че било дадено на красавците върхове от френския поет Ламартин, който ги нарекъл «пер сенк» — баща на петте (върха). Други го свързват с легендата за очарователната Персена — образец на велика човешка любов и вярност. Моско Москов твърди, че е персийска заемка в турския език и означава буквално остър камък, остър връх, остроканенен връх. Има и мнение, че произходът на името трябва да се търси в езика на траките, които дълго населявали тази планина. В същност Персенк е сборно понятие на няколко обекта, струпани близо до най-високия връх на хребета — Голям Персенк (2091 м), носещи неговото име. Това са: ДГС Персенк, х. Персенк, вр. Персенк, поредицата от върхове, наричани от туристите Персенците. Голям Персенк, макар най-висок и средищен връх на Чернатица, не е голям орографски възел. На юг по главното било той се свързва чрез понижения та Хендека и Глухите камъни с вр. Айдарски камък, а на север през седл. Гробен проход — с вр. Персенк (2074 м), от който главното било силно се понижава до м. Чадъра и х. Персенк и после се възвисява при върховете Червен (1765 м) и Модър (1992 м). Поради близостта и достъпността си вр. Голям Персенк е обявен за един от седемте планински първенци, макар че е по-нисък със 100 м от Перелик, който е граничен, и с 93 м от Сютня, който е далеч от населени места и хижи. Интересно е, че красавецът Персенк, а не по-високият Голям Персенк се посещава повече. Това е поради неговата обгледност. Той сякаш е издигнат на това място, за да разкрие една от най-обширните родопски панорами.

В основата си Персенкският дял на Чернатица е изграден от стари кристалинни шисти, над които в югоизточната част се простират дебелослойни протерозойски мрамори и мраморизирани варовици, а челата на най-високите му върхове са изградени от розови риолити. Скалният състав, който обуславя сравнително остри форми на релефа, придава твърде живописен вид на дела и го превръща в един от най-привлекателните обекти за туризъм в Родопите. Персенк е един от 100-те национални туристически обекта.

Макар и със значителни валежи, Персенкският дял не е значителен хидровъзел. От него набират водите си множество къси, главно начални потоци на реките Забърдска и Орешица — леви притоци на Чепеларска река, и голям брой къси, начални потоци на Чурековска и Лясковска река — десни притоци на Въча. В замяна на това в пазвите му бликат буйни извори, които са родили много потоци. В западните склонове на Голям Персенк са изво-

рите на реките Лясковска и Татардере. Източно от него бликат кристалните струи на Бялата вода — глава на Дълбокото дере, а в северното подножие на Персенк и Елдермен пълноводните извори на Буково пладнище дават началото на р. Орешица. Известни са също Студената чешма в рида Арийца, Соколова чешма при х. Кабата, Чаталолук, Прангов чучур и др. Само в околностите на с. Орехово те са над 60.

15. Вр. Айдарски камък — м. Глухите камъни (0,30 ч)

Вр. Айдарски камък (1951 м) е красива риолитна грамада, от която се разкрива чудна гледка към с. Забърдо, урвите на вр. Камъка и венеца на Персенците, чак до Радюва планина и централното било на Преспанския дял. В източните склонове на върха е известната пропастна пещера **Челевещница**, дълбока 36 м. При изследването ѝ са открити воински доспехи, датирани от III—I в. пр. н. е., т. е. от времето, когато Филип Македонски е завладявал Родопите. Твърде вероятно е те да са на тракийски или македонски воини. Според Д. Събев в пещерата са намерени оръжия и доспехи, характерни за края на Втората българска държава. На същия скат под върха е и големият извор **Айдарски суват.** Според Николай Хайтов при тази пещера и извора на пролет, когато закуквала кукувицата, се събирали главатарите на четири дружини от хайтите на Мехмед Синап и правели големи веселби. А на рида, който се спуска на северозапад от върха, Мехмед Синап държал стадата си. Около Персенк хайтите имали 4 хорища — на Хайдут каба, на вр. Персенк и в местностите Мършавата и Бялата вода. Продължава се по добре очертания билен път на север и скоро се стига до **м. Глухите камъни** — поляна с два огромни, прилични на купи риолитови монолита, забити сред нея сякаш от човешка ръка, обиколени от рядка борова гора. Между тях е трасето на древния римски път, който тук минава през най-тесния ръб. Според преданието на това място разбойници пресрещали пътниците, обирали ги, а на непокорните отсичали главите. Сърцати хайдути налитали като орли на разбойниците, съсичали ги със сабите си, гърмели ги с пищовите си. Според едно лясковско предание Мартин войвода, който се подвизавал тук, веднъж влязъл в една каракачанска колиба, а на излизане, запленени от погледа му, тръгнали подир него два млади каракачанки. Майка им ги проклела да станат на камъни и там, гдето ги настигнала клетвата, сега са Глухите камъни. Поляната е удобна за почивка. Тя е и разклон на пътища.

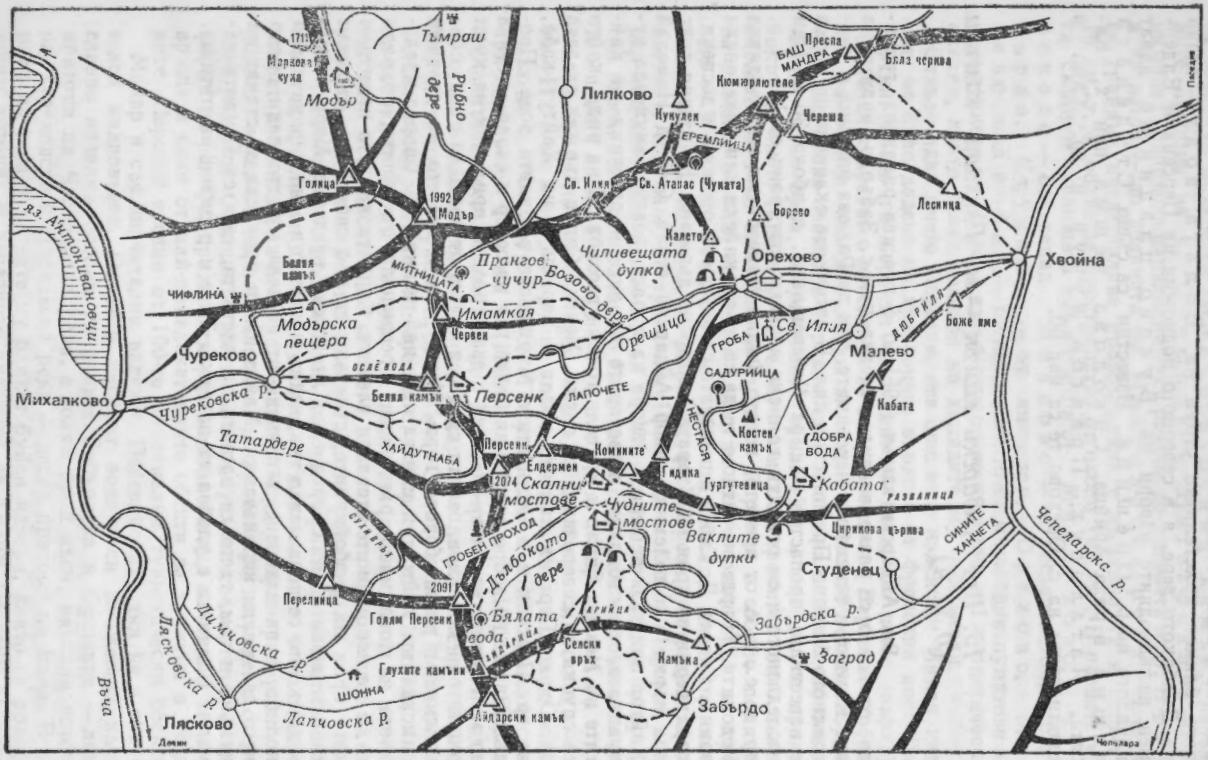

Тъмраш
Рибно дере
Мадър
Голица
1992
Модър
Лилково
Кукулек
Кюмюрлютеле
Бяла черква
Преспа
БАШ МАНДРА
Череша
ЕРЕМЛИЙЦА
Св. Илия
Св. Атанас (Чуката)
Борово
Лесница
Калето
Орехово
Хвойна
Чиливещата дупка
Прангов чучур
Бозово дере
МИТНИЦАТА
Белия камък
ЧИФЛИКА
Модърска пещера
Имамкая
Червен
Орешица
ГРОБА
Св. Илия
ДЮБРИЛЯ
Боже име
Малево
Чуреково
ОСЛЕ ВОДА
Белия камък
Персенк
ЛАПОЧЕТЕ
САДУРИЙЦА
Кабата
Михалково
Чурековска р.
Татардере
ХАЙДУТКАБА
Персенк
Елдермен
Комините
НЕСТАСЯ
Костен камък
ДОБРА ВОДА
Гидика
Гургутевица
Кабата
РАЗВАНИЦА
2074
Скални мостове
Чудните мостове
Ваклите дупки
Цирикова църква
СИНИТЕ ХАНЧЕТА
Чепеларска р.
СУХИ ВРЪХ
ГРОБЕН ПРОХОД
Дълбокото дере
Студенец
2091
Перелийца
Голям Персенк
Бялата вода
АРИЙЦА
Забърдска р.
Димчовска р.
Ляскoвска р.
Селски връх
Камъка
Заград
Глухите камъни
ШОНКА
Лапчовска р.
Лясково
Въча
Забърдо
Айдарски камък
Ловин
Чепелара

16. М. Глухите камъни — седл. Гробен проход (1,30 ч)

От м. Глухите камъни билният път продължава на северозапад като прекрасна алея сред млада борова гора. Постепенно се изкачва нагоре и завива на север, докато достигне карстовата падинка **Хендека** (трапа, 30 мин), обявена за историческа местност (на нея е имало временен партизански лагер). В североизточния й край е чешмата Бялата вода, от която води началото си Дълбокото дере. Билният път продължава нагоре към вр. Голям Персенк, като в по-голямата си част следи древния римски път, чийто калдъръм тук е добре запазен. Той обикаля от изток темето на върха, достига най-високата си точка, от която се открива прекрасна гледка към Персенците и най-леко се покорява върхът (15 мин), после се спуска на северозапад към седл. Гробен проход (30 мин).

17. М. Глухите камъни — с. Забърдо (1,30 ч)

Непосредствено на североизток от м. Глухите камъни стръмно се спуска добре очертана пътека, която след 15 мин достига сочни наклонени поляни сред гора, където се раздвоява. Южната (вдясно) е пътеката, която с обща посока изток—югоизток без особени отклонения отвежда до с. Забърдо.

18. М. Глухите камъни — х. Чудните мостове (2 ч)

От наклонените поляни, където пътеката се раздвоява (вж. маршрут 17), се поема почти под прав ъгъл наляво (север), а после под тъп ъгъл надясно (североизток), пресича се малко поточе и се излиза на стар горски път. Той продължава на североизток все край гората и пак се раздвоява — на север за х. Скални мостове, а на североизток и надолу извежда на билна поляна (30 мин). Тук е необходимо да се внимава, тъй като вляво се спуска недобре оформен горски път, а пътеката трябва да се търси надясно, право на изток. Оттук тя се шмугва в гората и с малки или по-големи серпентини слиза на североизток до картофени ниви, където пак се губи. Завива се наляво, после надясно и се излиза на ясно очертаната пътека, която стръмно се спуска надолу и извежда на първия скален мост. Минава се по него и се излиза на шосето над х. Чудните мостове.

19. М. Глухите камъни — х. Скални мостове (2 ч)

От наклонените поляни се поема по лявото отклонение с ъгъл почти до северозапад. Излиза се на открита поляна (5 мин). Пътеката се отклонява на север, после свива на североизток и също се раздвоява — надясно слиза по рида Арийца към Чудните мостове, а право на север се очертава като стар горски път. Продължава се по него, докато се стигне до горните части на Дълбокото дере, което тук е незначителен поток. Пресича се и се върви през сечището по горски път, който се превръща в камионен и с доста завои се спуска до **х. Скални мостове.** Тя е нова и модерна и има капацитет 110 легла. Разположена е в северозападния край на обширна ливада на 1620 м н. в. Има голям салон-ресторант и стаи с по 2, 3 и повече легла, с вътрешни санитарни възли и бани. Електрифицирана и водоснабдена е, със занималня, скиорна и др. Стопанисва се от туристическо дружество «Чудните мостове» — с. Забърдо.

20. Х. Скални мостове — х. Чудните мостове (0,20 ч)

От х. Скални мостове камионен път и пряка пътека се спускат към х. Чудните мостове и едноименния природен феномен. **Х. Чудните мостове** е комплекс от няколко постройки. Най-старата от тях, изградена от пловдивските туристи през 1936 г., е малка кокетна сграда на 2 етажа — в приземния са кухнята и столовата, а горе има малка занималня, стая за управителя и спалня с нарове за 20 души. От 1957 г. хижата се стопанисва от ЦС на БПС и много пъти е преустроявана. До нея има дървена къщичка с капацитет 20 места, а малко по-надолу — трета сграда с 32 легла. Хижата е електрифицирана, външно водоснабдена, с външни санитарни възли. Сградите се намират край малка живописна полянка на 1450 м н. в. в непосредствена близост до природния феномен Чудните мостове, откдето носи името си. Над хижата селкоопът от с. Забърдо е построил ресторант-бюфет. До х. Чудните мостове води шосе, което се отклонява от магистралата гр. Пловдив — гр. Смолян на 6 км южно от с. Хвойна—м. Сините ханчета (17 км). Най-близък изходен тункт към нея е с. Забърдо (2,30 ч).

Чудните мостове (Еркюприя) са един от най-интересните природни паметници в Родопите. Името им идва от тур. «ер» — земя и «кюприя» — мост, в смисъл на земен, естествен скален мост. Някогашната пещера, образувана в протерозойски мрамори от водите на малката река Дълбокото дере, навярно поради земетресение се е срутила. Водите са отнесли падналите материали и са образували един до друг два редки по своята красота мраморни моста. Поразява със своята внушителност първият, горният скален мост. Той е дълъг по течението на реката 96 м, ширината му се движи от 7 до 45 м, а височината — съответно от 14 до 43 м. Започва с 3 отвора, различни по големина, а завършва с 1, който се смята

за най-високия пещерен отвор в нашата страна. По неговия дебел 10—15 м и широк гръб някога минавала пътека от с. Орехово за с. Забърдо. Вторият мост, на 200 м под първия, е по-скоро тунел с дължина 60 м. Започва със сравнително широк и висок отвор, който постепенно се стеснява, за да се превърне на края в обикновена цепнатина. Преди него се тъмнее входът на **Ледената пещера**, в която до късно лято се задържа лед. Зад моста водата изведнъж изчезва в дълбините на земята, за да се появи на 1,5 км по-надолу. От втория мост надолу започва дива, непроходима клисура. Сред нея, високо на левия бряг на реката е огромният вход на **Голямата пещера**, в която са намерени отломки от древна керамика (V—IV в. пр. н. е.). Скалистите урви на мостовете и клисурата са обрасли със здравец и на места с рядкото цвете Хаберлея родопензис (силивряк) — ендемит, който се среща у нас главно в Родопите. Според една древна легенда то е поникнало от кръвта на митичния певец Орфей, разкъсан от вакханките. Цветът му е бледосин до виолетов, а листата — месести и дълги. Чудните мостове са обявени за природен резерват с обща площ 39,7 ха и са един от 100-те национални туристически обекта.

21. X. Чудните мостове — с. Забърдо (2,30 ч)

От хижата се тръгва на изток по пътеката, която минава вдясно от говедарника и стръмно се спуска, криволичейки към долината на Дълбокото дере. Щом се слезе до реката, се излиза на шосето, което идва от х. Чудните мостове. То следи левия бряг на реката, която е продълбала живописна долина, след това се прехвърля на десния и скоро извежда до разклона, където се съединява с шосето от с. Забърдо. Продължава надолу, главно по десния бряг на Забърдска река, и достига асфалтовата магистрала гр. Пловдив—гр. Смолян при с. Сините ханчета. Към с. Забърдо се продължава след остър завой по шосето нагоре по левия бряг на Забърдска река. Долината ѝ тук е силно стеснена от двата колоса — Камъка с отвесни спусъци към водослива и долините на двете реки (вдясно) и пирамидалния връх Заградска чука (вляво), на който се е издигала старинната крепост Заград. Минава се край една караджейка и скоро се стига до селото.

Забърдо (Чукуркьой — село в дол, 896 жит.) е амфитеатрално разположено по двата стръмни бряга на Забърдска река, на 1250 м н. в. Къщите му са с оригинална родопска архитектура, която се среща рядко. Жителите му се занимават със земеделие и скотовъдство, а забърдските жени са големи майсторки на прочутите родопски халища. Селото е обградено отвред с високи планински ридове — на запад от главното било на Чернатица е вр. Айдарски камък, от юг е мощната космата снага на вр. Карабалкан, от югоизток като исполин се възправя каменната гръд на Заград, на север пък се извисяват в небесата зелените хълбоци на вр. Селска чука (Селски връх) и урвестите склонове на Камъка. Селото е получило името си от бърдата, зад които се крие. Забърдо е старо българско селище.

В пропастната пещера край него са намерени железен меч, копие, върхове за копия и др., датирани от младожелязната епоха. Откритите основи на християнския храм свидетелстват, че е съществувало преди нашествието на османците. Според преданието в яката крепост Заград, която се намира на югоизток, забърдци оказали упорита съпротива на нашествениците. Жителите се съпротивявали и при помохамеданчването, заради което голяма част от тях били изклани. Според една легенда някога селото се намирало в **м. Старо село**, над сливането на реките Забърдска и Дълбокото дере. Един неделен ден пристигнал с еничарите тук турският военачалник Дели Софта. По това време хората се намирали в църквата. Извел ги той на площада, стоварил пред тях два товара фесове и казал: «Избирайте! Или фесовете, или главите!» Изплашили се хората, някои не могли да издържат и взели фесовете, други обаче отказали да се помохамеданчат. Тогава Дели Софта ги затворил в църквата и заповядал да ги изколят. Измъкнали османлиите ятаганите си. Църквата се огласила от викове и писъци. От този писък (цирикане) тя била наречена Ц и р и к о в а ц ъ р к в а. Помохамеданчените жители не могли да останат повече тук, където били избити техните близки. Преселили се зад бърдото и основали новото село. През август 1944 г. Забърдо било превзето от бригада «Георги Димитров». Архивите били изгорени на площада, а населението дало на партизаните облекло и храна. През годините на съпротивата 40 души взели участие в борбата като партизани, ятаци и помагачи. През 1949 г. е прокаран камионен път до селото, в 1957 г. то е водоснабдено, а през 1958 г. — електрифицирано и е основано ТКЗС, което по-късно става ДЗС за производство на картофи, фураж и за развитие на животновъдството. Открит е и шивашки цех, а в околностите се добива азбест. Има паметна плоча на Георги Генев, запазена е къщата на Живко Хаджиев, в която е бил щабът на войскова част през 1912 г. В землището на селото има много пещери, всяка със своя история, но най-интересни са Т ь о м н а т а д у п к а, новооткритата пещера източно от нея, З а б ъ р д с к а Ч е л е в е щ н и ц а, К а у н и ц а, С л а в о в а д у п к а и др.

22. С. Забърдо — х. Чудните мостове (2,30 ч)

Излиза се от горния край на селото. Поема се по пътя на север по голия, стръмен скат на рида А р и й ц а, с посока между върховете С е л с к а ч у к а и К а м ъ к а, докато се стигне билото (1,45 ч). Преваля се и се продължава по пътеката с посока северозапад до С т у д е н а т а ч е ш м а (20 мин). Само на 5 мин от нея пътеката се съединява с маркираната пътека, която се спуска от м. Глухите камъни към х. Чудните мостове.

23. С. Забърдо — х. Чудните мостове (3 ч)

Поема се по шосето за Сините ханчета. На около 500 м под селото, срещу по чудо запазената караджейка вляво поема пътека, която бързо набира височина и само след 15 мин шосето и реката се виждат като от самолет. Отсреща над реката е, пирамидалният купол на вр. Заградска чука (1416 м) където е била древната крепост **Заград.** Свързана е с ломени недобре обработени камъни, без спойка. Крепостната стена е дълга 140 м и е заграждала само достъпните части до върха. В крепостта и около нея са намерени много фрагменти от сива и черна тракийска керамика, а между тях и фрагменти от римска керамика. По отвесните скалисти склонове на върха се чернеят отворите на много пещери. В една от тях — **Тьомната дупка,** според преданието били задушени неприелите исляма забърдци, а в пещерата Славова дупка имало скрити деца. Пътеката извива като огромна дъга, отворена на запад, сред камънаци и шубраци, обикаля челото на **вр. Камъка** (Забърдски камък, 1771 м), което е отвесно, плешиво, диво и красиво, и поема на запад високо над долината на Дълбокото дере. Реката не се вижда. Над нея хоризонтът е обрамчен от близките до Персенк върхове Елдермен, Комините, Гургутевица и поляните на Кабата. Пътеката криволичи сред редки борове, минава край примитивна чешма и на една височинка се разделя — лявата води нагоре към гората, а дясната продължава по хоризонтала и извежда на мочурлива поляна до един дол, където пак се раздвоява — вдясно се спуска към дола и се изкачва до трупчийски път на отсрещния скат, който води до самотна лятна къща, кацнала на носа на малко ридче. Тръгва се по лявата пътека, която обикаля началото на дола и извежда на насрещния рид над трупчийския път. Тук и двете пътеки се губят. Важното е да се пресече долът и да се излезе на пътеката над трупчийския път. Тя води на североизток до билото на рида. Тук завива под прав ъгъл на запад и поема нагоре по билото на рида, като се очертава по-ясно. След около 15 мин вдясно едва забележима пътечка, отбелязана в началото с купчина камъни, за около 5 мин се спуска на поляната до втория мост и до х. Чудните мостове.

24. Х. Чудните мостове — х. Кабата (1,30 ч)

От третата сграда на хижата на север пътеката се изкачва на шосето. Продължава се надолу по него. На около 300 м вляво се отбива пътека, която пресича гората и извежда в **м. Коракьови орници.** Тя върви на североизток, минава над долния разсадник на г. п. Карабаир, пресича Персенкското дере и се изкачва по наклонената мочурлива поляна **Алваница,** в горния край на която има чешма. От чешмата продължава да се изкачва през разредена борова гора и храсти и достига шосето от х. Скални мостове за х. Кабата. То минава над сградите на говедарника и извежда на седловината източно от вр. Гургутевица. Тук пътят се разделя на три — най-вляво се спуска към Соколова чеш-

ма и оттам в с. Орехово, десният е към вр. Цирикова църква и с. Студенец, а средният, на североизток, се спуска край плоското връхче Табиите, на което до 1912 г. е имало пропусквателен пункт, пресича част от поляните и стига до х. Кабата.

25. Х. Скални мостове — вр. Цирикова църква — х. Кабата (2 ч)

От хижата се тръгва на североизток по шосето. Без никакви отклонения то извежда до г. п. **Карабаир** (черен хълм, 1 ч) — няколко гиздави къщички, разположени терасовидно на хубава алпийска поляна. Оттук се разкрива цялата красота на върховете Елдермен, Комините, Гургутевица. Къщите се използуват от горските работници, които залесяват околните оголени терени. Над горския пункт шосето се включва в хоризонталния стар път от седл. Гробен проход за х. Кабата. Поема се по него на изток и се достига горната част на обширните поляни Кабата. Тук пътят се разделя на три. Продължава се по билото на изток по коларския път за с. Студенец. След 10 мин вляво се отбива пътека, която за 20 мин отвежда до **вр. Цирикова църква** (1740 м). Макар и не много висок, той разкрива необичайно широка панорама към долината на Чепеларска река, насрещната Радюва планина, каменистия вр. Камъка, Голям Персенк и Белочерковски рид. На темето му има малка добре поддържана църквичка и табелка, на която пише, че тук през 1878 г. е станало сблъскване на руски войски със сенклерски метежници. Според едно предание името на върха идва от цирикането (викането) на българските защитници на крепостта, която била тук и след жестока съпротива паднала под меча на османците. Друга легенда твърди, че е от писъците на посичаните при помохамеданчването жители на изчезналото Старо село на забърдци, а трети — от викането на похитена и измъчвана тук от османците девойка. От върха се тръгва обратно по пътеката. По десния ѝ разклон се слиза на поляните Кабата, недалече от х. Кабата (10 мин). Разположена е на остатък от миоценска заравненост, северно от върховете Гургутевица и Цирикова църква, на 1650 м н. в. Представлява малка, масивна двуетажна постройка с пристройки към нея — няколко дървени бараки, 2 фургона с по 4 легла и една по-голяма барака — спалня с 35 легла, с общ капацитет 80 места. Има малка трапезария и кухня, бюфет, електрифицирана е, а водата и санитарните възли са навън. Непосредствено до нея се издигат двете масивни сгради на пионерски лагер. Името ѝ идва от местността (от тур. «каба» — меко, тлъсто място). В района има условия за ски-спорт. В климатично отношение Кабата е най-слънчевото и най-топлото място в билните части на Чернатица. Интересно е да се спомене, че на 28. VI. 1928 г. на тези прекрасни поляни е заседавал състав на Хагския международен съд, за да определи чии са горите около Персенк, тъй като наследниците на известния гръкоман Гюмюш Гердан — близък на султана, завели иск срещу България за 150 млн. долара. Два дни заседавал съдът и решил делото в полза на България. В близките околности има

интересни туристически обекти. Хижата отстои на 3 ч от с. Орехово, на 1,30 ч от х. Чудните мостове и х. Скални мостове, на 3 ч от х. Персенк и на 2 ч от с. Студенец. Стопанисва се от ЦС на БПС.

26. Х. Кабата — пещ. Ваклите дупки (0,30 ч)

На юг от хижата, като се превали най-високата част на поляната, започват урвести склонове, които се спускат към дълбоката долина на Дълбокото дере. Козя пътека се стрелва надолу по оголен варовиков рът и отвежда до пещ. **Ваклите дупки.** Те са сухи и плитки, но в някои се намират едри калцитни кристали, които вероятно са се образували по време на последните ерупции в Родопите. Този дар на природата не трябва да се унищожава, а строго да се пази.

27. Х. Кабата — с. Хвойна (4 ч)

От хижата се поема на североизток. След 10 мин се стига м. Баругите, откъдето стар коларски път по рида Балавица се спуска в м. Колът. Оттук надолу има камионен път, който отвежда до Койловски дол. От него на север в м. **Койлово** — малка, красива долинка, е имало старо селище, споменато в джелепкешански документ от 1576 г., което говори, че изчезването му вероятно е станало по-късно — по време на помохамеданчването или при кърджалийските налети. Още стърчат развалини на воденица, фурна и основи на къщи, които напомнят за онези жестоки времена. Продължава се надолу по стръмен скат и след 1 ч се стига до **м. Добра вода.** Тръгва се вдясно по пътеката, която се изкачва до билото на рида Дюбриля. Продължава се по билото, преваля се вр. Боже име и се слиза в с. Хвойна. За ориентир служат телефонните стълбове от Хвойна към Чудните мостове.

Хвойна (881 жит.) е старо родопско селище. Близо до него е намерена ладиевидна бронзова фибула, датирана от VIII—VII в. пр. н. е. В землището му са открити монети, сечени в малоазийския град Парион (IV в. пр. н. е). Споменава се в Устава на Бачковския манастир. Къщите му са разположени главно по левия бряг на р. Орешица, там, където тя се влива в Чепеларска река. Хвойна е средище на котловината **Долен Рупчос** или Ропката, дълга 6 и широка 4 км, образувана през горния еоцен в резултат на тектонско потъване. В нея са разположени още селата Павелско, а малко по-високо на запад — Малево и Орехово. Тук още в трако-римско време се е добивала сребърна руда. По-късно в средното течение на Чепеларска река и коритото на Въча се заселило славянското племе рупци, чието гражданско и духовно управление били съсредоточени в тази плодородна котловина. Тогава навярно се е получило и наименованието Рупчос, което най-вероятно идва от думата «рупа» — дупка. В югозападния край на селото са открити стари гробища с каменни плочи. На хълмчето до моста по пътя за с. Павелско се издига старинният параклис

«Св. Архангел», а в източния край на хълмчето са открити основи на малка еднокорабна църква. В землището на Хвойна е намерена бронзова брадвичка, датирана от X—XIV в. Тези находки водят до извода, че не само в дълбока древност, но и в Средновековието тук е цъфтял интензивен живот. По време на османското иго (след помохамеданчването) селищата от Ропката загубили икономическото и политическото си значение, но населението им запазило своята вяра и народност. Беден и несигурен станал животът в селата. Земеделието давало незначителни доходи, животновъдството било примитивно, слабо били използувани и вековните гори. Хората били принудени да се занимават с кираджийство и гурбетчийство. От 1886 до 1896 г. Хвойна било център на Рупчоската околия. До 1912 г. тук бил щабът на 6-а гранична рота, а през същата година — щабът на I бригада от II Тракийска дивизия, която на 5. X. 1912 г. започнала битката за освобождението на Родопите. След Освобождението икономическото и политическото състояние на селата от Ропката останало почти непроменено. Едва след победата на народната власт започва икономическият и културният им възход. Наред с традиционните житни култури — овес, ръж, царевица, голям дял в растениевъдството заемат тютюнът и картофите. Има телеуговтелно стопанство. Рударството също се съживява. Хвойна е благоустроено дотолкова, че прилича на малко градче — с хотел, ресторанти, множество обществени сгради и нови къщи. За развитието му допринася и значението му като пътен възел на главното шосе гр. Пловдив—гр. Смолян и отклоненията му към съседните села. Тук е роден партийният функционер Георги Русинов — секретар на ОК на БКП в Асеновград, убит през 1923 г. от царските шпицкоманди. Недалече от селото, край шосето за Смолян е изградена каменна чешма с фигура на руски воин с пушка при нозе. Хората й казват **Руската чешма.** Построена е в чест на руските войници от малкия гарнизон в с. Павелско, които заедно с 200 български доброволци от селата на Ропката разбили настъпващите сенклеристки банди и избавили жителите на Рупчос от башибозушки изстъпления.

28. X. Кабата — с. Малево (3 ч)

До м. Добра вода вж. маршрут 27. Оттук покрай изоставени горски бараки се излиза на наклонена поляна. Вдясно продължава горският път за с. Хвойна, а вляво се спуска каменист път, криволичи край живописния поток и достига до **с. Малево** (451 жит.). То отстои на 3,5 км югозападно от с. Хвойна. След 2,5 км по шосето от Хвойна за Орехово вляво има отклонение, което след 1 км отвежда до него. Разположено е на стръмен южен скат над Койловски дол. На юг се издига ридът Дюбриля, обрасъл с иглолистна гора. Възникнало е след помохамеданчването (XVII в.), когато в местностите Погоре, Маре, Мариново село, Малево и Селището имало махали, които били опожарени. Едно предание разказва, че било основано от някой си Мальо, дошъл от мах. Малево. Жителите му работят предимно в Държавното семепроизводно стопанство и в тъкачния цех, който

е в северния край на селото, близо до вливането на Койловски дол в р. Орешица. На тези поляни, в южния край на които се издига параклисът «Св. Влас», някога ставали шумни събори. До Малево може да се стигне с автобусите за с. Орехово, които се отбиват до центъра на селото.

29. Х. Кабата — с. Орехово (3 ч)

Поема се на северозапад от хижата по пътечката, която минава край бюфета, обикаля в дъга, отворена на североизток, малък дол и извежда на камионния път. Тръгва се по него. Той извива постепенно на север и след около 20 мин се слива с пътя от х. Чудните мостове. Продължава се по него надолу и след 10 мин се стига до голямата каменна чешма с буйна вода, наречена **Соколова** (Доган олук), изградена в чест на загиналите във войните ореховци. След около 3 мин вдясно от пътя се отделя конска пътека, която се спуска сред стара смърчова гора и извежда на стръмните поляни **Нестася**, сред които бликат много извори. Пресичат се и се излиза пак на камионен път, който обикаля Койловски дол и води до каменната чешма в **м. Садурница.** Оттук на югозапад се разкрива хубава гледка към м. Мехчец, покрита с тучни ливади, сред които живописно се червенеят покривите на няколко летни къщички. Югоизточно от Мехчец е долината на Койловски дол, продълбал през вековете дълбок и красив пролом. На десния бряг на Койловски дол, сред сивите варовици зее огромна ниша. Това е **Костен камък,** обрасъл отвред с гъста смърчова гора. Същото име носи и отвесната варовита стена, висока около 40 и дълга 300 м, която сякаш подпира горския масив Б а л а в и ц а. В дъното на пропастта зее отвор от пещера, висок 7 м. Според преданието от ръба на тази пропаст били хвърляни българите от някогашното село Койлово, които отказали да приемат исляма. Тук водите на Койловски дол образуват красив 30-метров водопад, обявен за природен резерват с площ 0,5 ха. Продължава се на север по камионния път. След 30 мин пак се изоставя, поема се вляво по конска пътека, над която е **м. Гроба** — име, свързано с възмездието над даалии, похитили българска мома. На 300 м вдясно, на една височинка е кацнал параклисът «С в. И л и я». Пътеката се спуска на северозапад и колкото слиза по-надолу, става по-камениста и стръмна, докато достигне шосето. Недалече оттук е природният резерват **«Скакалото"** — водопад. Под него има голяма скална ниша, в която до късно лято има лед. Шосето прави много завои по стръмния рид М а р к о с и ц а, пресича м. Н о в о с е л и излиза на моста над р. О р е ш и ц а в западния край на селото. Тук е **м. Тополец** — в основата на голяма скала бликат от няколко чучура обилни води, а от скалата сякаш е израснала Д р а к ч и е в а т а к ъ щ а. Това е най-живописният кът на селото.

30. Х. Кабата — х. Персенк (2,30 ч)

Това е един почти непознат на туристите маршрут. Тръгва се по пътя за с. Орехово. От Соколова чешма надолу се продължава по камионния път, който отвежда до горния край на поляните Нестася. Оттук се поема на северозапад по каменния сипей, обрасъл с хвойнов храсталак, и за 15 мин се стига до голото било на Имамова черква (Имамкая) под вр. Гидика. Слиза се по стръмната поляна на северозапад, пресича се гората Беговица за 30 мин и се излиза на шосето от с. Орехово за х. Персенк при Дългите ливади. Нататък се следи шосето, което отвежда до хижата.

31. Х. Кабата — Персенците (3 ч)

Поредицата върхове на изток от вр. Персенк по рида Карабаир, наричани Персенците, най-лесно могат да се посетят от х. Кабата. Тръгва се на запад по пътя за х. Чудните мостове. Като се достигне билото на поляната, се пресича пътят от с. Орехово за х. Чудните мостове и се поема на северозапад по козя пътека направо към билото на първия от върховете — **Гургутевица** (1811 м). Това е една трапецовидна риолитова грамада, гъсто обрасла с вековни смърчове, край които лъкатуши пътечката. Темето на върха също е обрасло и обзорът е ограничен. На места има интересни каменни блокажи с остри форми. На северозапад веригата продължава към **вр. Гидика** (15 мин), също риолитов колос. Сбрасъл е със стара смърчова гора, но от темето му се разкрива, особено на север, красива гледка към х. Персенк, вр. Червен и веригата на Модър, а на изток — към дълбините на Койловски дол. Пътеката криволичи по билото и прекъсва при скалистите урви на **вр. Комините** (1856 м, 15 мин). От него се разкрива на юг най-хубавата гледка към г. п. Карабаир, Чудните мостове, урвестата долина на Дълбокото дере, рида Арийца и Селски връх. Според една легенда в риолитната гръд на Комините било зазидано голямо съкровище и снаряжение за цяла конница. Знак за тайния вход на скривалището бил един воденичен камък. Точно в центъра му обаче израснала смърчова фиданка, която с мощното си коренище го пропукала и камъкът по-късно бил разпилян. Трудно е да се намери къде е лежал той и къде е скритото съкровище. Преваля се без пътека каменистият ръб на Комините и се продължава към **най-внушителния** връх от поредицата — риолитовия трапец **Елдермен** (вятърна мелница, 1979 м), който се издига непосредствено на север над г. п. Карабаир. Изкачва се дългият и стръмен източен скат сред гъста гора, докато се стигне каменното му чело (45 мин). От чуките на върха се откриват далечни панорами на юг от долината на Дълбокото дере до вр. Карабалкан и Снежанка над Пампорово, а на север през х. Персенк и върховете Червен и Св. Илия до вр. Преспа и лет. Бяла черква. Оттук на запад билото силно се понижава, после преваля острия **Безименен връх** и се издига към красавеца Персенк.

32. Х. Кабата — седл. Гробен проход (1,30 ч)

От горния югозападен край на поляните Кабата се поема по камионния път до г. п. Карабаир. Пред самия горски пункт той се изоставя и се тръгва надясно по коларския път, който минава над пункта. Той следи хоризонтала под върховете Комините и Елдермен и извежда на една наклонена поляна, сред която още личат останки от развалини на някогашен граничен пост. Нагоре се върви по маркирана пътека от х. Чудните мостове за х. Персенк. Пътят се използува главно зимно време от скиорите, които идват от х. Персенк към хижите Чудните мостове и Кабата.

33. Х. Скални мостове — седл. Гробен проход (1,30 ч)

От хижата се тръгва по шосето на запад. След около 300 м вдясно от него се отделя пътека, която се изкачва срещу течението на един поток и отвежда на Дългата поляна (45 мин) — старо сечище. Пътеката продължава на северозапад и след 15 мин изкачване стига до стария коларски път от х. Кабата към граничния пост. Тръгва се по него на запад, минава се край чешма, продължава се нагоре и се излиза на хубави наклонени поляни. Вляво от пътеката има руини от стар граничен пост. Пътеката се вие нагоре, пресича едно поточе, шмугва се в гората и не след много достига прекрасната седловина Гробен проход (Мезаргидик, 1820 м — 1,30 ч). Тук минавал древният път, чието трасе следи почти цялото било на Чернатица. Тази закътана седловина между вр. Голям Персенк и вр. Персенк е била свидетел на много драматични събития от най-древни времена до наши дни. През нея са минавали траки, римляни, македонци, византийци, българи. . . Според едно предание веднъж в късна есен, когато събраната насила рая от околните селища поправяла пътя, налетяла снежна виелица и мнозина загинали. А паметникът, който стърчи на малката височинка до руините на стария граничен пост, и новият паметник под него са на шестимата партизани, останали доброволно на 23. VII. 1944 г. да прикриват изтеглянето на бригада «Георги Димитров», попаднала на силна жандармерийска засада. Единият от тях бил изгорен жив от полицията на мястото, където се издига новият оригинален паметник. Скоро тук бяха разкрити няколко старинни гроба без знаци за произхода им. Седл. Гробен проход е обявена за историческа местност. От нея на юг продължава римският път за м. Глухите камъни, на север се спуска към х. Персенк, а на северсизток отвежда до красавеца — вр. Персенк.

34. Седл. Гробен проход — вр. Персенк (0,30 ч)

Добре очертана и маркирана пътека достига от запад скалистото риолитово темє на вр. **Персенк** (2074 м). Югоизточният му склон е прояден от долината на Дълбокото дере, ляв приток на Забърдска река, на запад е насечен от р. Плавъ, десен приток на Въча, а на североизток — от началните потоци на р. Орешица, ляв приток на Чепеларска река. От неговото гордо издигащо се теме навред наоколо се разкрива необятна панорама, която трудно се обхваща с един поглед. На запад под пелена от синкава мъглица е долината на Въча. В хоризонта гордо е изправил мощната си снага вр. Баташки Снежник. Зад него Рила и Пирин сякаш се топят в синята прегръдка на небето. При ясно време погледът на север опира до бледосинята верига на Стара планина от Вежен до Бузлуджа. Северозападно е проснал масивната си снага гордият Модър със скалистите си продължения Белия камък и Голица. В подножието на Белочерковския рид от север и Радюва планина от изток се простира Ропката с живописно пръснатите в нея села, а в хоризонта се губи безкрайната верига на Преспанския дял с личните върхове Преспа, Момчил, Акватепе. Югозападно от вр. Персенк е застинал хороводът на неговите върхове — братя Елдермен, Коминитє, Гургутевица и Цирикова църква. На юг сякаш с ръка може да се достигне косматата гърбица на вр. Голям Персенк. Зад него в синкав воал изникват купните на Айдарски камък, Карабалкан и Снежанка с бялата телевизионна кула, а малко вдясно от тях — Перелик и Широколъшки Снежник. Надясно от Голям Персенк зад Пирин се виждат Славянка планина, Бождаг и планини от Гърция, за да се завърши с масива на Сюткя.

35. Седл. Гробен проход — х. Персенк (1,30 ч)

От седл. Гробен проход пътеката продължава на север по трасето на древния път, калдъръмът на който на много места е запазен. Тя подсича от запад вр. Персенк, малкото връхче Чадъра и извежда на седловинна поляна, из която са пръснати сградите на х. Персенк, горското стопанство и Ореховската мандра.

Х. Персенк е централна в рида Чернатица. Тя представлява цял комплекс. Първата сграда е построена със средствата на пловдивските юноши туристи от ореховския майстор Коста Ставрев през 1928 г. в м. Чадъра на 1750 м н. в. Според местно предание по време на османското иго тук отсядал с харема и с голямата си свита жестокият султан Мохамед IV — Авджията, за да ловува в горите на Персенк. Двете големи сгради са преоборудвани от горското стопанство, а четвъртата е построена от ЦС на БПС за нуждите на екскурзионните групи. Общият капацитет на туристическия комплекс е 198 места. Сградите са електрифицирани, водоснабдени и добре обзаведени. Има голяма столова, занималня, туристическа кухня, външна баня и други сервизни помещения. Край хижата има добри терени за ски и през зимата се инсталира ски-влек. Недалече са сградите на смесения магазин на селкоопа

от с. Орехово, мандрата на ореховци, почивна станция и летен лагер на предприятия. По време на съпротивата горското стопанство е било временно заемано от партизаните на отряд «Антон Иванов», а по-късно и от партизаните от бригада «Георги Димитров». Хижата е кръстовище на пътища и изходен пункт за много маршрути из Чернатица. Свързана е с камионни пътища със селата Орехово (12 км) и Лилково (12 км). Най-близък изходен пункт за посещението й е с. Орехово (по пряката пътека — 3 ч). Стопанисва се от ЦС на БПС.

36. Х. Персенк — с. Лясково (5 ч)

От седловината пред х. Персенк на югозапад поема по хоризонтала горски път, който пресича няколко дола, спускащи се от вр. Голям Персенк, и отвежда до м. **Хайдуткаба** — обширна билна падина (1 ч). Оттук в същата посока пътят продължава по западния склон на вр. Голям Персенк над Чурековските кошари, заобикаля изворите на Татардере и постепенно се изкачва до билото на рида Сухи връх (1 ч). Преваля се ридът и се върви почти успоредно на главното било в южна посока. Отново се обикаля изворната област на един ляв приток на р. Татардере и се излиза на билото на рида Перелийца при мандрата и м. **Черковното** (1,30 ч). Има предание, че имотите в тази местност са били собственост на църквата, чиито развалини личат по-долу. Пътят се спуска по южния скат на вр. Перелийца и достига подножието на гора, където се виждат основите на **стара** църква (1 ч). Продължава се на югозапад, пресича се **просторна** заравненост, покрита с ниви и ливади, спуска се по стръмнината Борово, минава се през м. Св. Марина и м. Разкола, където се отделя пътят за м. Шонка. После се пресича Димчовска река, която се влива в Лапчовска река на 2 км под селото, завива се още на запад, пресича се Лапчовска река и при г. д. Чатала се достига долният край на **с. Лясково** (1144 жит.). Разположено е в тясна планинска клисура при водослива на Лапчовска с Димчовска река и образуването на Лясковска река, на около 800 м н. в. Археологическите находки сочат, че е съществувало още в древността. В **м. Боготино** са открити тракийски гробници и керамични фрагменти от V в. пр. н. е. Намерени са и оръжия край развалините на старинната крепост в **м. Кулата.** Както много села в Родопите и Лясково не е избягнало участта на помохамеданчването. Много от жителите му тогава избягали в **м. Тъмничище** северно от селото, където имало няколко могилки и където била разкрита гробница, но мястото било неудобно. Хората го напуснали и се преселили в Асеновградско, където основали днешното село Лясково. След помохамеданчването то се наричало Ибрахим паша. По време на съпротивата на 11. VIII. 1944 г. било завзето от партизаните от бригада «Георги Димитров». Лясково е едно от малкото планински селища у нас, където миграционният процес към града е непознат.

37. Х. Пгрсенк — с. Чуреково (3 ч)

Тръгва се по камионния път за с. Лилково. Непосредствено зад картофохранилището се отделя коларски път на запад. Отначало той следи южния скат на един рид, после излиза на билото, преваля го и криволичи по северния склон на рида Осле вода, следи десния бряг на планинския поток, минава край сградите на Държавното семепроизводно стопанство и влиза през горния край на селото. **Чуреково** (188 жит.) е малко селце, скътано в западните скатове на Чернатица. Къщите му са разположени по бреговете на двата потока, които образуват Чурековска река на 900 м н. в. Има Държавно семепроизводно стопанство, което произвежда елитни семена за картофи. Данни за основаването му няма, но безспорно е, че близката околност е била населена още в древността. За това говорят петте старинни кемерови моста в землището му и развалини от крепостта в м. Умур край селото. Споменава се в джелепкешански списък от 1576 г. В Чуреково живее население със здрав патриотичен дух. По време на съпротивата бригада «Георги Димитров» получава голяма помощ от ятаците си от това село. Жителите му са много гостоприемни.

38. С. Чуреково — с. Михалково (5 км)

Шосето от с. Чуреково за с. Михалково следи течението на Чурековска река без отклонения. На около 10 мин под селото, вляво от шосето има малко сводесто мостче. На 2 км пред с. Михалково, вляво от шосето, в коритото на реката са известните **Михалковски минерални извори,** които са естествено газирани. Те имат дебит 58 л/сек, с температура на водата 27,5° С. Тя е приятна за пиене, а минералният ѝ състав е като този на водата в известния френски курорт Виши. Лекува стомашно-чревни, бъбречни, сърдечно-съдови заболявания и болести на обмяната. Тук е изградено предприятие за бутилиране на минералната вода, която се разнася из цялата страна и в чужбина. **С. Михалково** (653 жит.), което може да се приеме като западна входна врата на Персенкския дял, е разположено по двата бряга на Чурековска река, там където тя се влива в р. Въча, на 560 м н. в. Край него минава меридионалният презродопски път гр. Кричим—гр. Девин. Център е на селата Осиково, Чуреково и Петвар. Михалково е старо българско селище. Според едно предание първият му заселник се казвал Михаил и оттук дошло името му. Кога е основано, не е известно. Сигурно е обаче, че е съществувало преди помохамеданчването, тъй като се знае, че в сринатата Демир клисе (желязна църква) населението му било насилствено помохамеданчено. През Балканската война Михалково било напълно опожарено, а в 1914 г. тук се заселили първите 7 семейства от с. Ситово и положили основите на днешното село. В годините на народната власт Михалково коренно се променя. В него има дървообработваща фабрика, няколко почивни

станции, ресторант, магазин и много нови къщи. Отстои на 37 км от гр. Кричим и на 21 км от гр. Девин, с които има автобусна връзка. На север от селото има флуоритна мина и флотационна фабрика.

39. С. Чуреково — м. Каракачански мандри (3 ч)

От селото непосредствено на север се отправя нагоре добре очертана пътека, която завива постепенно надясно. Тя лъкатуши сред проредени борови дървета, по терасовидни поляни и извежда в м. Чифлика (2 ч). Оттук се поема на север по пътя, който се спуска в с. Петвар. На около 5 мин от м. Чифлика, при един завой, пътят се напуска и се тръгва надясно по стръмна пътека, прилична на улей. Не след много тя извежда на открита, наклонена поляна, която пресича по дължина и извежда до пътеката от х. Персенк за х. Модър, точно на седлото между вр. Модър и вр. Голица в м. Каракачански мандри.

40. Х. Персенк — с. Орехово (2 ч)

От хижата на изток се спуска пътека сред борова гора. След 10 мин тя извежда на трупчийски път. Тръгва се по него наляво, достига се стръмнината **Сокака**, която прилича на улей. Пътеката слиза стремглаво през нея сред борова гора и храсталаци и извежда до **м. Тиклица**, където има къща, а на около 100 м под нея вляво от пътеката — хубава чешма с буйна студена вода. Продължава се надолу през наклонени поляни и работни земи и се излиза на старо товарище на трупи, откъдето камионен път криволичи по долината на р. Орешица. Пред нас е **м. Селце** — обширна хълмиста поляна с ниви и ливади. Вдясно тъмнее обраслият със смърч рид Мечкарица, а вляво се извисяват скали, върху които се зеленеят оредели борове и хвойни. Стари хора от Орехово твърдят, че някога тук имало селище. Върви се надолу по пътя. Вдясно има няколко малки постройки и голяма сграда на овчарника — първата стопанска сграда, построена от кооператорите на Орехово през 1951 г. На няколко минути подолу е чешмата **Тънката вода.** Тук пътят се изоставя. Тръгва се по пътеката вдясно, която извежда на пътя, но той пак се изоставя и се поема по пътеката вляво. Тя се спуска стръмно, като сече завой на пътя, който слиза в долината на реката, продължава надолу сред камънаци, за да излезе пак на шосето в м. Кутъла, която наистина прилича на огромен котел като кратер на вулкан. Оттук надолу пътят следи левия бряг на р. Орешица, докато стигне до р. Бозово дере — ляв приток на Орешица, и **м. Калената кюприя,** получила името си от моста над р. Бозово дере. Вляво от пътя по-надолу се отделя стръмна пътека, която извежда до м. Митницата (2 ч). Продължава се по камионния път. На не повече от 10 мин вляво е огромният отвор на **пещ.**

Голямата дупка. Той зее под красив водопад, към края на един каменен пролом в м. Дуплево. Пещерата представлява каменна ниша с размери 22 на 25 м. Интересна в нея е сребристата глина, отличен материал за ваятелите. Скалният ансамбъл тук чудесно се допълва от отвесна 20-метрова стена, по която има много фуниевидни дупки. В тях през лятото вият гнезда скалните лястовици. Над стената след един праг е **Поповата врата** — голям отвор на върха на Дуплевски камък, подобен на засводена черковна врата.

Оттук за 5 мин се стига до западния край на **с. Орехово** (695 жит.). То е най-предпочитаният изходен пункт за посещение на Персенкския дял. Разположено е амфитеатрално на левия стръмен бряг на р. Орешица в североизточните пазви на вр. Персенк, между ридовете Св. Илия и Брязовец от юг и западната част на Белочерковския рид от север, където се издига гористият купен на вр. Чуката. На запад погледът опира до купола на вр. Червен, а на изток над Ропката тъмнеят западните спусъци на Радюва планина. Гледано от северния скат на най-северната издънка на рида Карабаир — Маркосица, макар и в миниатюр, напомня нашата средновековна столица Велико Търново. Между всички селища на Долен Рупчос Орехово се намира най-високо. Не се знае кога е основано, но археологическите находки в землището му говорят, че то има древна история. Разкопан е могилен некропол от халщадската епоха. В **м. Равнища** при оран на нива са открити фрагменти от глинени съдове, които се датират от епохата на траките. На хълма **Св. Богородица** северно от селото през 1973 г. са разкрити 2 гроба с големи каменни плочи и фрагменти от римска керамика. Намерен е глинен питос, датиран от раннославянската епоха (VI—VII в.). В **м. Св. Илия** е намерено гърне с 94 медни римски монети, сечени на различни места и по времето на различни императори — от Каракала до Юстиниан. Според едно предание, когато кърджалиите нападнали тези земи, имало няколко махали по околните склонове — на Борово, на Планка, в Койлово. След тяхното оттегляне навярно за по-добра защита хората слезли до р. Орешица и основали селище до кошарата на боровския овчар Рахо, поради което било наречено Рахово. Според други автори то носи името си от столетния орех, издигал се над извора Тополец, край който отседнали първите заселници. По-късно, когато кърджалиите пак налитали, не намирали жителите му, тъй като те се криели в околните гори и пещери. От един джелепкешански списък се вижда, че селището съществувало през 1576 г. През 1885 г. било преименувано на Орехово, а през 1890 г. в него било открито първото държавно трикласно училище в Рупчос. През 1891 г. тук учителствувал известният книжовник Стою Шишков. Жителите му се занимавали със скотовъдство и земеделие. По време на буржоазната власт както повечето родопски селища Орехово било бедно и изостанало. Жителите му са взели участие в съпротивата. След народната победа селото непрестанно се благоустроява и разхубавява. През 1950 г. в него е основано първото ТКЗС в този край. Наред с икономическия си възход то се превръща в курортна и туристическа база. В него и в околностите му ежегодно се разкриват 3—4 летни лагера за пионери. В селото има туристическа спал-

ня с капацитет 40 места и занималня за 45 души. Спалнята е електрифицирана, водоснабдена и добре обзаведена. Използува се главно за групите на екскурзионната почивка, но в Орехово замръкналият пътник няма да остане без подслон. Има поща, ресторант, сладкарница, голям смесен магазин и оригинална историческа сбирка. Редовни автобуси го свързват с гр. Пловдив, гр. Асеновград и гр. Смолян.

41. С. Орехово — пещ. Чиливещата дупка (0,30 ч)

До пещерата се отива по ясно очертана пътека, която започва от северозападния край на селото, преваля интересния **Дуплевски камък,** осеян с много пещери (Меча дупка, Прилепска дупка, Голямата дупка, Дяволската дупка и др.), стига до дола на малък поток и с няколко серпентини се изкачва до стар бор. Под него е **пещ. Чиливещата дупка,** образувана в протерозойски мрамори. Входът ѝ е тесен и едва забележим. Представлява наклонен улей, дълъг около 3—4 м, който отвежда до малка зала. Следват 2 галерии — лявата, която е по-запазена, е дълга 65 м, а дясната — около 150 м. В нея има свлачище с едър, остър блокаж, който хората с право наричат Дарците. Към края на галерията има приказни кътчета с всички форми на подземния карст— от дребни цеви до мощни колони. В началото пещерата е опушена от дима на факлите, с които са влизали в нея иманярите и всичките ѝ сталактити и сталагмити са унищожени. Трагична и мрачна е нейната история. Когато мълвата за зверствата на османците по време на помохамеданчването на българите достигнала до ореховци, те избягали. По-младите се изпокрили из горите, а старците, жените и децата — в тази пещера. Дълго време османците ги търсили, но не ги намерили. Храната на скрилите се обаче се привършила и настанал глад. Едно след друго умирали децата. Най-после една майка не издържала. Обезумяла от ужас по умиращата си рожба, тя излязла да търси гъби и диви плодове. Османците я видели, проследили я и открили подземното скривалище. Главатарят им заповядал на хората да излязат и да се помохамеданчат, но те отказали. Тогава той наредил да се запуши входът на пещерата с борови клонки и суха трева и да се подпалят. Ореховци се задушили, но не се предали. Така смъртта им се превърнала в безсмъртие и светъл пример на родолюбие и патриотизъм. При проучването на пещерата са намерени кости от хора, което потвърждава преданието.

42. С. Орехово — Прилепската пещера (0,10 ч)

Западно от селото над пътя за х. Персенк е **Прилепската пещера.** Входът ѝ е над двата карстови извора, от които води началото си Койдол — ляв приток на р. Орешица. Дълга е 118 м. Има 2 разклонения, които завършват с пропасти. Името си е получила от прилепите, които я обитават.

43. С. Орехово — м. Колото (0,15 ч)

Колото е малко хълмче, което се издига непосредствено на север над селото. От него добре се виждат вр. Персенк и х. Персенк, а на изток — селата Хвойна и Павелско. На този хълм през 1878 г. руските войници, пребиваващи в Орехово, обучавали в стрелба младежите на селото, подготвяли ги за борба със Сенклеровите метежници. Колото е обявено за историческа местност.

44. С. Орехово — с. Хвойна (7 км)

Асфалтово шосе свързва с. Орехово със с. Хвойна. То следи долината на р. Орешица по левия ѝ бряг. На 1 км източно от селото в **м. Попин дол** е т. нар. Римско мостче — дълго 3, широко 1,5 и високо 1,8 м. Градено е от бели варовици, споени с хоросан и керамична маса. Кой го е строил, кога и защо — не се знае. На места шосето минава по живописни стари мостчета (сега коригирани). По тях сноват редовни автобуси през с. Хвойна до гр. Пловдив и гр. Смолян.

45. С. Орехово — х. Персенк (12 км)

Трегокласно шосе поема от западния край на селото, пресича по железен мост р. Орешица и с няколко остри серпентини излиза под водопадчето Скакалото, образувано от един поток, спускащ се от рида Брязовец. Шосето продължава нагоре, минава през местностите Стофуре, Мечавода, Могила и стига до **м. Лапочете.** Непосредствено над нея, вляво от шосето, на 1400 м н. в., сред хубава терасовидна поляна, обърната на североизток, се издигат къщичките на красивото ученическо летовище. Шосето продължава нагоре, минава в горния край на Дългите поляни, пресича м. Мечкарица и извежда до мандрата и х. Персенк.

46. Х. Персенк — вр. Червен — м. Чифлика (2 ч)

Тръгва се на север по камионния път за с. Лилково. Вляво остава сградата на Чурековската картофосемепроизводна станция, кацнала на плоското връхче Белия камък. След 25 мин се стига до гористата купна на **вр. Червен** (Пилафтепе, 1765 м). За изкачването му се поема вдясно по стръмната пътечка, която след 10 мин извежда до висока скала. В нея се извисява бор, чиито корени са в самата скала («Борба за живот» го наричат туристите). Оттук пътеката свива вдясно, стръмно поема нагоре и след 8 мин извежда до каменния лоб на върха. Някои автори твърдят, че това е древният връх Пангей, на който траките имали светилище на Дионисий. На север под триангулачния знак личат

руини на български граничен пост от 1912 г. Под тях пловдивските археолози са открили остатъци от стар строеж, но дали те са от крепост или от светилище, не е установено. Червен, получил името си от червения цвят при първите зари на слънцето, е красива риолитова грамада, от която се разкрива най-близката и може би най-хубавата гледка към Персенците, Модър, Ропката на изток и Баташки Снежник на запад. А турското му название според преданието идва от пилафа, който готвели под него за султан Мохамед IV Авджията, идвал на лов по тези места. По тясна пътечка, спускаща се на север, скоро се слиза на пътя, по който се достига **седл. Митницата** (Чаталолук — двоен улей, 1645 м), получила името си от митническия пропускателен пункт до 1912 г. Ако не се изкачва вр. Червен, от х. Персенк до седл. Митницата се стига за 45 мин. А турското название идва от двата дола, които се спускат като улеи на изток и на запад. Местността е сборище на много пътища — на запад за с. Чуреково, на северозапад за м. Чифлика и х. Модър, на север за с. Лилково и лет. Бяла черква, на изток за с. Орехово и на юг за х. Персенк. За м. Чифлика се продължава по коларския път на северозапад. След около 10 мин вдясно се отклонява пътека, която води към х. Модър. За м. Чифлика се тръгва по коларския път. Под вр. Белия камък — южна издънка на вр. Голица, с отвесни скалисти стени вдясно от пътя над чешмата се намира **Модърската пещера.** Входът ѝ е истински лабиринт, през който с пълзене се стига до езерната зала. Вляво има друга зала с бедни пещерни образувания. В нея са намерени зъб, няколко прешлени и кости от пещерна мечка и малък керамичен съд с обло дъно, от което се прави изводът, че е била обитавана от човека. Продължава се по пътя и скоро се достига обширна терасовидна поляна, сред която са руините на **Ахмедаговия чифлик.** Ахмед ага бил управител на Тъмраш, а чифликът бил наследен от баща му Хасан ага. Имал обща площ около 300 м^2, отделна сграда за добитък и малка воденичка в м. Вълчите дупки, недалеч от чифлика. Посетен е от френския пътешественик А. Викнел, който оставил единственото му описание: «Това селско имение е разположено върху едно плато, в подножието на един хълм на височина 1718 м. Управителят на съседните планини живее тук със семейството си през лятото от 15. V до 15. X. През останалото време резиденцията е необитаема поради снега.» По зидарията се предполага, че е граден от майстори от с. Гела. Изгорял е през 1878 г., когато тук имало кратко сражение между избягалите тъмрашлии и руска войска. По-късно бил използуван за турска гранична застава. След 1912 г. бил изоставен и се разпаднал.

47. Х. Персенк — седл. Каракачански мандри (1,30 ч)

До м. Митницата вж. маршрут 46. Непосредствено на северозапад от нея се издига мощната снага на **вр. Модър** (Модертепе, Тъмраш Модер — 1992 м). Това старо славянско название (модър — синьо, модро), запазило се през вековете, много прилича на този каменен колос, който, гледан от всички страни, пред-

ставлява огромна синя гърбица. Модър е значителен орографски възел. От него се отделят няколко рида на запад, север и изток, от които най-значителни са Върховръшкият и Белочерковският. Отделя се и ридът Средня, който се спуска на север. От темето на Модър се разкрива една от най-величествените панорами към Баташка планина, Чернатица, Преспанския дял, чак до Добростанския масив, Рила, Пирин и Стара планина. Под върха на 5. X. 1912 г. рано сутринта бил даден първият изстрел на Балканската война. Българският пост отивал от заставата при вр. Св. Илия над с. Лилково за граничния пост на вр. Пилафтепе (Червен). Под Модър той се натъкнал на турски секретен пост, който открил огън срещу българите. Започнала престрелка, която се пренесла по цялата граница. Тогава българите бързо заели Зигош тепе — командна височина на вр. Модър, която била ничия територия и това се оказало много полезно за по-нататъшните бойни действия. От м. Митницата се тръгва по пътя на северозапад. След 10 мин вдясно от него се отделя пътека, която се изкачва постепенно по северния скат на вр. Модър сред стара борова гора и извежда на седл. Каракачански мандри между върховете Модър и Голица. От нея на североизток поема стар горски път. Той обикаля от север грамадата на Модър, пресича много долове и потоци и след 1,30 ч се съединява с коларския път от х. Модър за седл. Хаджийца, през която минава и камионният път от х. Персенк за с. Лилково.

VI. 3. Върховръх

От вр. Модър на север се простира един от големите ридове на Чернатица — **Върховръх.** На запад дълбоката долина на р. Въча го отделя от Баташка планина, а на изток долината на Тъмрашка река го отграничава от рида Средня. Северозападните му склонове завършват стъпаловидно при с. Устина, гр. Перущица и Кричимското поле, а северните и североизточните издънки се спускат стръмно към Горнотракийската низина при селата Брестовица и Храбрино. Първенец на рида е вр. Голица (1923 м), който се издига в най-южната му част. Името си обаче ридът е получил от значително по-ниския, но средищен връх Върховръх (1633 м). Други по-лични върхове са: Маркова чука (1900 м), Кадиева варница, Комаров камък (1639 м) и др.

В геоложко отношение Върховръшкият рид изцяло попада в областта на голямата Северородопска антиклинала. Челните му части са изградени от плоското било на тази антиклинала. В южните си части той е съставен главно от неозойски вулканити, риолити и андезити, а в северните — от стари гнайси, които в миналото са били използувани за покривен материал на родопските къщи (тикли). Средната му височина (около 1600 м) се определя от запазената на места миоценска денудационна заравненост.

Главното било на рида е заравнено и покрито със смесени гори, като от вр. Модър до вр. Върховръх преобладават иглолистните, а от вр. Върховръх на север — широколистните дървесни видове.

От рида извират реките: Тъмрашка, Чуренска, Умина и много десни, къси и поройни потоци на Въча — Осиковска река, Малка Въча, Устинска река и др. Най-значителна от тях е **Тъмрашка река** (Дермендере — мелничен поток). Дълга е 38 км, с общ увес 34,1‰. По долината ѝ от с. Храбрино до някогашното село Тъмраш минава камионен път. Въпреки че ридът е в северните части на Родопите, температурите по него са доста устойчиви и сравнително с малки денонощни амплитуди. Валежите и ветровете са нормални, мъгли падат рядко. Поради горската покривка през зимата не се образуват снегонавеи и няма лавиноопасни места. При тези климатични условия Върховръх може да се посещава както през лятото, така и през зимата. Освен горите, водите, дивите плодове, и отчасти билките, други природни богатства за експлоатация в него не са открити. Ридът е хубав туристически обект. Той предлага на посетителите епично спокойствие, много природни и исторически обекти от най-древни времена до наши дни. По билото му са минавали важни пътища на траките, римляните, византийците, българите, турците, свързан е с Априлското въстание, **Тъмрашката** република, Септемврийското въстание и съпротивата на нашия народ срещу монархофашизма. Върховръх до скоро рядко се посещаваше от туристи, тъй като имаше само една, и то малка ловна хижа — Бряновщица. Но след построяването на новите красиви хижи Върховръх, Родопски партизани и по-малката Модър той се превърна в един от любимите обекти за излети на любителите на родната природа. През него минава екскурзионен маршрут.

48. Седл. Каракачански мандри — х. Модър (1 ч)

От северния край на седловинната поляна Каракачански мандри маркирана пътека на запад—северозапад отвежда за 15 мин под скалистите върхчета **Уши**те, обявени за историческа местност. На 4. IX. 1944 г. срещу настанилата се между вр. Голица и Уши**те** партизанска бригада «Георги Димитров» открили изненадващ огън 3 пехотни полка и 1 жандармерийска дружина. Партизаните, командувани от командира на II дружина Атанас Шопов (Страхил), заели удобни позиции зад скалите на Голица и Уши**те** и приели боя, който продължил от 7 часа сутринта до 19 часа вечерта. Те отбили 12 атаки на многобройния враг, накрая разкъсали обръча и изчезнали в нощта. В този бой загинали двама партизани — Израел Маир Илел (Антон) от гр. Пловдив и Атанас Ненов Спиридонов (Аспарух) от с. **Момина** баня, Пловдивско. В тяхна чест под Уши**те** е издигнат скромен паметник. Връщането става по същата пътека до седловината. Продължава се по пътеката на север, на места се ходи по калдъръма на древния път сред вековната Модърска гора и постепенно се слиза до коларския път от с. Лилково и м. Хаджийца до м. Бейбунар. За около 20 мин западно от него се стига до **х. Модър** — кокетна каменно-дървена постройка на 1850 м н. в., с капацитет 54 места. Тя е бивш горски пункт, преустроен от перущенските туристи през 1969 г. в хубава хижа. Разположена е

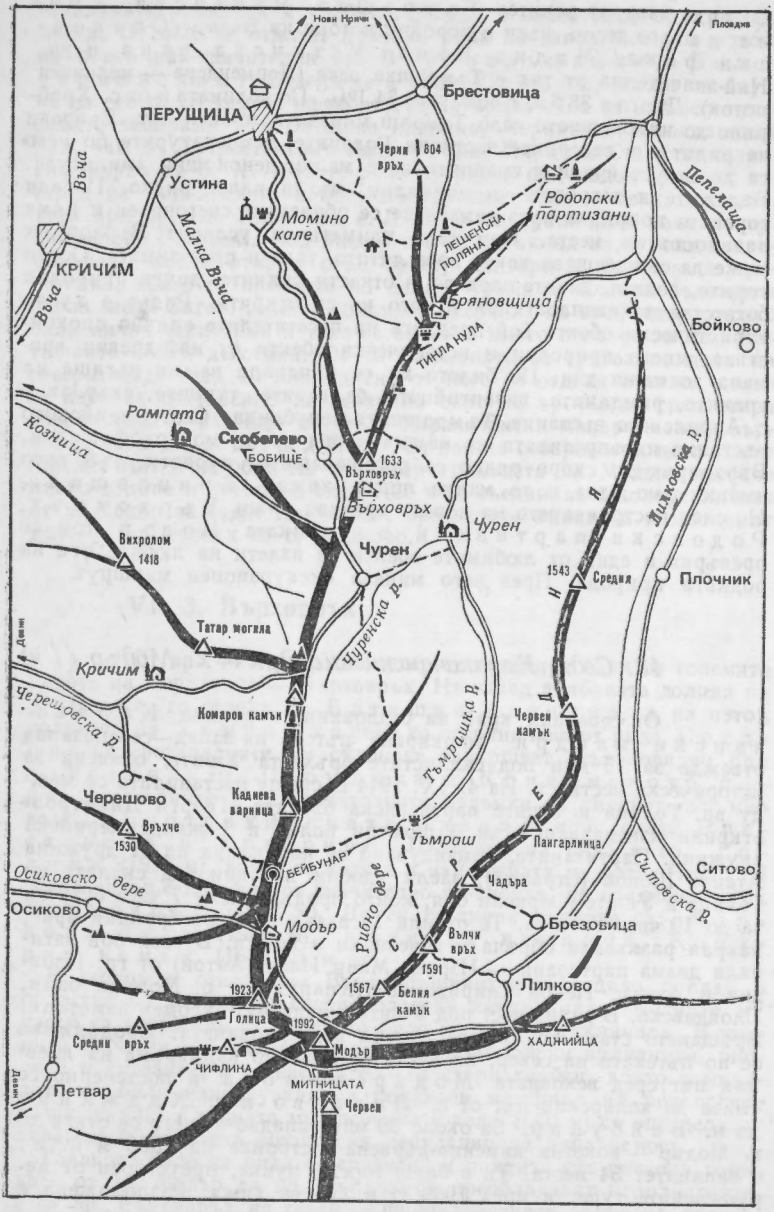
Нови Кричи
Пловдив
Брестовица
ПЕРУЩИЦА
Черни връх
804
Устина
Момино кале
Малка Въча
Въча
КРИЧИМ
Въча
Родопски партизани
Пепелаша
ЛЕЩЕНСКА ПОЛЯНА
Бряновщица
ТИНЛА НУЛА
Бойково
Рампата
Козница
Скобелево
БОБИЩЕ
1633
Върховръх
Върховръх
Чурен
Чурен
Вихролом
1418
Чуренска р.
Татар могила
Кричим
Черешовска р.
Комаров камък
Тъмрашка р.
Червен камък
Черешово
Кадиева варница
Връхче
1530
Тъмраш
Пангарлийца
БЕЙБУНАР
Осиковско дере
Осиково
Модър
Рибно дере
Чадъра
Ситово
Ситовска р.
Брезовица
Вълчи връх
1591
Лилково
1923
1567
Белия камък
Голица
1992
Средни връх
Модър
ХАДЖИЙЦА
ЧИФЛИНА
МИТНИЦАТА
Червен
Петвар
Девин
Девин
Лилковска р.
Средня
1543
Плочник

на живописна терасовидна поляна под вр. Маркова чука. Край нея има лятна туристическа кухня и трапезария. Сервизните помещения и водата са отвън. Електрифицирана е чрез агрегат. Най-близък изходен пункт е с. Осиково, но най-много се посещава от хижите Върховръх, Персенк и от с. Лилково. Стопанисва се от туристическото дружество «Върховръх» — гр. Перущица, ул. Димитър Кънев 13, тел. 309.

49. Х. Модър — вр. Маркова чука (0,30 ч)

Поема се на запад от хижата по стръмна пътека, която се провира през отвесни скали и излиза на просторна обзорна поляна. Продължава се на север през гората и се стига до **вр. Маркова чука** (1900 м). Това е един неярко открояващ се връх, но от него се разкрива на север прекрасен изглед. Темето му е оградено с разхвърляна каменна ограда без спойка и без оформени зидове. Според Ан. Вълчев по време на сенклеристкия метеж тук е станала кратка престрелка между идващите от север руски войски и ариергарда на забягналите към Чифлика тъмрашлии.

50. Х. Модър — м. Бейбунар (0,15 ч)

От хижата се поема по камионния път на север. Той заобикаля вр. Маркова чука откъм изток—североизток и достига чудно хубавата билна поляна **Бейбунар** (бейски кладенец), в западния край на която има каменна чешма. До 1912 г. тук била разположена гранична казарма, развалините на която още личат. От нея на запад се разкрива интересна панорама към Баташка планина, Рила и Пирин. Поляната е разклон на пътища — на север към х. Върховръх, на изток към някогашното село Тъмраш, на запад към с. Осиково и на юг към х. Модър.

51. М. Бейбунар — с. Тъмраш (1,30 ч)

Поема се по коларския път на изток—североизток. Той се спуска в долината на един ляв, начален поток на Тъмрашка река. Върви се сред девствени борови гори и без особени усилия, все по пътя и край потока, се стига до останките на някогашното село **Тъмраш.**

То е старо селище. Някога е било в околностите на вр. Върховръх в м. Враца, на около 15 км северно от днешното му място. През август 1885 г. Захари Стоянов, пътувал от Пловдив за Тъмраш, пише следното: «На половин час от двореца (чифлика при Бряновщица — б. а.) излязохме на една поляна, дърветата на която са съставени повече от сливи, круши и пр. — нещо интимно и непривично за буйната планинска папрат. Помаците водачи не закъсняха да ни обяснят причината за това. Те казваха, че на това

място, което се нарича **Враца**, е било едно време тяхното село Тъмраш». Когато започнало помохамеданчването, жителите му избягали и се заселили в новото, затънтено сред непроходими борови гори място край Тъмрашка река. Но и това не им помогнало. Османците ги открили и по най-жесток начин ги принудили да приемат исляма, а тези, които отказали, били изклани в местността, носеща и досега името **Кървавата нива**. Според Васил Миков името Тъмраш е от тракийски произход и е свързано с характера на местността. Съществува дори една тракийска легенда, според която Тъмрас бил син на Дионисий и на една от дъщерите на жреца Каукъл. Хората от околните села, а и самите тъмрашлии го наричали Томраш, а в джелепкешански списък от 1576 г. е посочено с името Тъмраш. Било голямо и хубаво село, с чардаклии къщи на 2 ката, повечето от които били боядисани в синьо и жълто и покрити с тикли. От 1828 г. селото станало център на известната Рупчоска нахия, която обхващала 62 села в поречието на Чая (Чепеларска река) и Въча. Първият управител на нахията бил Ибрахим ага — убиецът на Мехмед Синап. Когато Тъмраш станал неин център, за управител бил избран Хасан ага — помохаменданчен българин, но най-дълго управлявал тази област Ахмед ага — първороднинят му син. През 1853 г. край Тъмраш загинали двама от най-добрите помощници на Ангел войвода — Стойко Чакъргьозлията от Панагюрище и Петко Бойлията. Стойко бил пръв помощник на Ангел войвода и първият му съратник при образуването на четата. По време на Априлското въстание част от жителите на Тъмраш под ръководството на братята на Ахмед ага взели участие при потушаването на въстанието в Перущица. След Освобождението селото станало за известно време седалище на Тъмрашката (Помашката) република, в пределите на която влизали 22 села главно от поречието на Въча. Тази «република» просъществувала до Съединението, след което селото пак останало в пределите на Турция. Още в първите дни на Балканската война (1912 г.) тъмрашлии забягнали и тогава селището било разрушено.

52. Х. Модър — х. Върховръх (2 ч)

До м. Бейбунар вж. маршрут 50. Билният път продължава на север, заобикаля от изток **вр. Кадиева варница**, западно от който е обширната гора **Чифте борика**, а на югозападния му скат — поляната **Юзегрек** (сто кошари), чието наименование ясно говори за поминъка на околното население в миналото. След превземането на турския пост на 5. X. 1912 г. втори сериозен сблъсък с турските граничари имали нашите войски на този връх, но и тук бързо излезли победители. Пътят криволичи сред проредена борова гора, набира височина и достига хубави билни поляни под **вр. Комаров камък** (1693 м). На 50 м вляво от пътя, под една малка височина, на която имало граничен пост до 1912 г., се издига циментов паметник с мраморна плоча в чест на убитите 11 перущенци през 1912 г. Обикаля се от изток върха и се достига бившият малинаж на с. Чурен. Вляво от пътя е интересната **скала Комаров камък**, от която се разкрива обширна гледка към Баташка планина — и долината на Въча. След 15 мин се достига Въ р -

ховръшката седловина (1530 м), през която минава шосето от гр. Перущица за с. Чурен, а след още 10 мин — и **х. Върховръх.** Разположена е сред стара борова гора на 1550 м н. в. южно от едноименния връх. Построена е от перущенските туристи с помощта на ЦС на БТС през 1967 г., а разширена — през 1972 г. Представлява голяма масивна постройка на 3 етажа с капацитет 206 легла. Хижата е водоснабдена, канализирана, електрифицирана, с централно отопление и етажни бани. Има голяма кухня, обширна столова и салон за туристи, скиорна, няколко занимални и др. Близо до нея са бюфет-ресторантът и смесеният магазин. В същност тук вече е създаден цял курортен комплекс с много частни вили. Хижата е свързана с гр. Перущица с асфалтово шосе, по което вървят редовни автобуси. Стопанисва се от туристическо дружество «Върховръх» — гр. Перущица, ул. Димитър Кънев 13, тел. 309.

53. Х. Върховръх — вр. Върховръх (0,15 ч)

Минава се край туристическата кухня и се поема на север по добре очертана пътека. Върви се сред хубава борова гора и скоро се стига заравненото теме на върха, увенчано с триангулачна пирамида. **Вр. Върховръх** (1633 м) е нисък, но средищен и е дал името на целия рид. От него не се разкриват омайни панорами, защото е доста гъсто залесен, но посещението му доставя удоволствие заради красивите поляни.

54. Х. Върховръх — с. Чурен (2 км)

Тръгва се от хижата на юг по шосето за Върховръшката седловина. От нея се поема на югоизток и скоро се стига до **с. Чурен** (64 жит.) в Пловдивската селищна система. То е малко старо селище, разположено терасовидно по югоизточния скат на главното Върховръшко било. Споменава се в джелепкешански списък от 1576 г. По време на османското иго било войнушко село. Жителите му отглеждали добитък за султанските войски, изпълнявали различни тилови служби, занимавали се с лов. Според историка Кепов е родно място на войводата Страхин. При помохамеданчването част от хората му се преселили в Перущица, а след Освобождението още жители напуснали селото поради непрестанните сблъсквания с турските погранични войски и положили началото на с. Скобелево. По време на Освободителната война в Чурен временно пребивавала една рота от 122-и Козловски полк с щаб в Ранчевата къща. Когато русите се оттеглили, турските граничари станали още по-нагли. Тогава в защита на населението се явил местният родолюбец Георги Наков (наречен капитан Паница). Той имал нива в м. Краище, до която минавала границата. Когато веднъж отивал да коси, 20 турски граничари му устроили засада, но Георги успял да се измъкне, взел 5 войници от нашия граничен пост на Комаров камък и ги прогонил. Когато научил за това, турският офицер в Тъмраш го оприличил

на капитан, откъдето останало и прозвището му. През май 1944 г. Чурен било нападнато и превзето от партизаните от отряд «Кочо Честеменски». От тук те взели пушки, продукти, радиоапарат, провели митинг и се оттеглили. До 1968 г. до селото се стигало пеш или с коне и катъри. Има смесен магазин и туристическа спалня с 33 места — филиал на х. Върховръх. Жителите му се изселват. На малките парчета земя, отвоювани с непосилен труд от природата, се отглеждат главно картофи. Под селото минава Чуренска река, която води началото си от източните склонове на вр. Комаров камък и се влива в Тъмрашка река при г. с. Чуренска река.

55. С. Чурен — бившото село Тъмраш (1,30 ч)

От селото по стар горски път се стига до някогашното село Тъмраш. Излиза се от югоизточните му покрайнини, под които до 1912 г. минавала границата ни с Турция, преваля се малкият рид, който дели долините на Чуренска и Тъмрашка река, спуска се край развалините на някогашна крайпътна стражева кула и се излиза до останките на с. Тъмраш. Пътят криволичи все из хубава борова гора и е приятен за ходене.

56. Х. Върховръх — гр. Кричим (6,30 ч)

От хижата се поема на юг по пътя за х. Модър. След 1 ч, преди да се стигне до ск. Комаров камък, се отделя вдясно път, който с много серпентини се спуска до **г. с. Кричим** (1,30 ч). Кокетните му къщички са скътани в южните склонове на вр. Тагар могила сред живописна поляна. От стопанството пътят се спуска до долината на Черешовска река. Ако се тръгне срещу течението ѝ, се стига до малкото старинно селце **Черешово** с десетина обитавани през лятото къщички. В него има туристическа спалня с 25 места. На 25. VIII. 1944 г. то било блокирано от партизаните от бригада «Георги Димитров». В землището му се намира интересната Черешовска пещера. За гр. Кричим пътят продължава по течението на реката, като почти диагонално пресича склона на рида Кадиева борика и след около 1,30 ч отвежда до асфалтовия път гр. Кричим—гр. Девин. До Кричим остават 10 км. По пътя могат да се видят и посетят яз. Кричим, ВЕЦ «Въча» (новата), ман. «Св. Богородица», Кричимските мин. бани, паметникът на избитите на 6. VI. 1944 г. 22 комунисти и ремсисти от гр. Перущица, ВЕЦ «Въча» (старата) и др.

57. Х. Върховръх — с. Скобелево (5 км)

От хижата се поема на запад—северозапад направо през поляната. След 10 мин се слиза на асфалтовото шосе за с. Скобелево, до което остават още 3,5 км. **Скобелево** (493 жит.) — Пловд-

дивска селищна система, е най-младото село във Върховръшкия рид. Заселено е след Освобождението от преселници — чуренци. Отначало го нарекли Долни Чурен, но когато дошъл ген. Скобелев в негова чест било преименувано. В землището му обаче има крепости и калета, които сочат, че по тези места някога е кипял живот. Разположено е на една сравнително обширна тераса на около 1500 м н. в. от двете страни на шосето. През май 1944 г. било нападнато и превзето от партизаните на отряд «Кочо Честеменски». Те взели 12 пушки и много патрони, снабдили се с провизии, пишеща машина и радиоапарат. В землището му в местностите Чер на планина, Калето и Кючуковица има много дървета, запазени от закона.

58. С. Скобелево — креп. Момино кале (2 км)

От селото асфалтовият път се спуска с много серпентини към гр. Перущица. Скоро стига до интересната местност **Манастира,** разположена под високите отвесни скали, наречени Манастирски камък. Представлява парк от дъбови и кестенови горички, с много поляни, обрасли с горски цветя. Носи името си от опожарения от турците по време на Априлското въстание **манастир «Св. Тодор»**, който през Възраждането бил сборище на революционната младеж. Над манастира се намират останките на древната **крепост Момино кале** (Момица, Калето). Намира се на висок, скалист, ес тествено недостъпен връх, ограден от дълбоките долини на потоците Уручовица (Широковото) — от изток и Маце дол — от запад. Върхът е с форма на елипса с посока северозапад—югоизток. Склоновете му са високи от 15 до 70 м и труднодостъпни с изключение на запад и на югоизток, където имало дебели стени и била входната врата на крепостта. Стените ѝ са изградени от местни, едри, необработени камъни, без спойка. В нея са намерени 2 сребърни фибули, затворени железни гривни, железен връх на копие, фрагменти от керамика, съдове от римската епоха, бронзов медалион от Нерон Друз, сребърни монети и др. Датира се от началото на желязната епоха. Според преданието името идва от управителката ѝ — мома, която водела защитата при нападение. Свързва се и с легендата за 2 храбри перущенки, които геройски отбранявали крепостта от османските нашественици.

59. Креп. Момино кале — с. Устина (5 ч)

От Момино кале на северозапад се вие коларски път, който с многобройни завои се спуска откъм изток в **с. Устина** (2966 жит.) в Пловдивската селищна система. Разположено е в най-северните стръмни спусъци на рида. Отстои на 4 км югозападно от гр. Перущица. Това е старо селище, началото на което се крие в дълбоката древност. Става известно в Ранното средновековие, когато византийският император Юстиниан I издигнал тук креп. Св. Юстина, откъдето идва и названието на селото. Крепо-

стта се споменава с името Устина в 1344 г., когато Иван Александър я присъединил към България. Днес от нея е запазена само 1 кула (в развалини), издигаща се върху стръмните скали. На 2 км западно от селото в местностите **Гергьовец** и **Манджовец** са разкрити следи от голямо антично селище. Предполага се, че това е трако-славянският град Драговец. В м. Гергьовец има и голям карстов извор, а в м. Манджовец са намерени големи корубести керемиди и са разкрити основите на голяма обществена сграда с колони, архитрав и други архитектурни фрагменти. Според местните жители селището се намирало горе в планината и се наричало Волга (от старобългарското «валог»), но Страхин войвода принудил турците да се изселят оттам. По време на османското владичество било турско селище, населено с черкези. Жителите му са взели активно участие в потушаването на въстанието в Перущица. След Освобождението черкезите се изселили, а българското население бързо нараснало и Устина загубило облика си на мохамеданско селище. В Септемврийското въстание и във въоръжената борба срещу монархофашистката власт устинци участвували дейно. Поминъкът на населението е лозарство, зеленчукопроизводство и овощарство. На 1,5 км югозападно от селото, на висока остра могила, се издигала **креп. Св. Юстина.** Малкото плато на върха е обградено със стръмни склонове и пропасти. Достъпът към него е възможен само откъм северозапад, където е изградена крепостната стена с площ 1,5 дка. Тук са намерени фрагменти от керамика от късноантичната епоха и от Средновековието. Предполага се, че край нея имало малко селище. Крепостта се споменава наред с други севернородопски крепости от Кантакузин. Край Устина тече р. Малка Въча — десен приток на Въча.

60. Креп. Момино кале — гр. Перущица (12 км)

От крепостта асфалтовото шосе се спуска стръмно надолу и с много серпентини достига историческия **град Перущица** (5898 жит.) в Пловдивската селищна система. Отстои на 22 км югозападно от гр. Пловдив, на 11 км от гр. Стамболийски и на 3 км от гр. Кричим, с които има автобусни връзки. Къщите му са разположени в северното подножие на Върховръшки рид на 205 м н. в. Запазените му стари къщи са плъзнали една над друга по историческите височини Вълковище и Власовец, а новите се кипрят в равнината по шосето за Пловдив. Някои автори смятат, че името му идва от Перистица — укрепено място, каквото наистина било селището през Средновековието. Според други то идва от името на славянския гръмовержец Перун, а трети твърдят, че е от гръцката дума «перистера» — гълъб. Факт е обаче, че на стръмните скали южно от него стърчат останките на често споменаваната от византийските хронисти българска крепост **Перистица.** В същност тук имало система от 2 крепости — Долна (Градището) и Горна (Момино кале). Следи от крепостни стени има и в м. **Бориката** на североизток от града при извора Калеево. В м. **Извора** на 1,5 км североизточно от града, близо до Червената черква, имало тракийско селище. Предполага се още, че Перущица е наследник на старин-

ния град Драговец, възникнал при траките, разширен след идването на славяните и по-късно разрушен при някоя от многобройните войни между България и Византия. В околностите са разкрити следи на стари селища от тракийско и римско време. Тези находки сочат, че селището е твърде старо и миналото му се крие далече в древността. През годините на петвековното османско иго в горите на Върховръх са шетали хайдутите Страхил и Рогльо войвода с техните «кръстати момчета». Тогава поп Костадин Рачев събирал в дома си младежите и ги обучавал на българско четмо и писмо, а поп Тошо Михайлов четял на хората Паисиевата история, за да знаят «своя род и език». Израз на българщината били изградените със съдействието на цялото население църква (1847 г.), станала крепост на въстаниците през 1876 г., и Дановото училище, в което първият учител — българският просветител Христо Данов в 1850 г. въвел взаимоучилищния метод. То било едно от първите смесени училища у нас. По-късно в него преподавали Петър Бонев, Димитър Лачаков — книжовник, Драган Манчев — книгоиздател и др. През 1869 г. в това родолюбиво гнездо Левски основал революционен комитет начело с Петър Бонев. Така била подготвена епопеята на април 1876 г. Както батачани, така и перущенци взели активно участие в Априлското въстание и проявили небивал героизъм. Пет дни те храбро се защищавали срещу многобройните башибозушки орди и редовната армия на Рашид паша. Едва когато топовните гранати разрушили покрива на въстаническата крепост — църквата «Св. Архангели», в която били събрани около 600 старци, жени и деца, те прекратили съпротивата. Турците ограбили селището и опожарили 350 къщи, загинали 348 души начело с Петър Бонев — другар и съратник на Раковски и Левски в Белградската легия и ръководител на въстанието. Същата участ сполетяла и неговите сътрудници Кочо Честеменски, отец Тилев, д-р Васил Соколски и др. Костите на тези мъченици за народна свобода били събрани и погребани в същата църква, която сега е превърната в музей. Близо до Дановото училище е скромният паметник на Петър Бонев, загинал от вражи куршум. Потомците на априлци не останали назад от революционните борби на нашия народ. Те били едни от първите, които обявили съединението на Северна с Южна България. В 1886 г. вдигнали бунт срещу антируската политика на Стефан Стамболов. В 1897 г. бил образуван първият марксически кръжок, а в 1913 г. били положени основите на партийната организация. През 1922 г. перущенци събирали помощи за гладуващото население в Поволжието. Те участвували и в Септемврийското въстание и дори за няколко дни обявили работническо-селска власт и изпратили десетки свои бащи, братя и синове на сборното място в диплите на Върховръх за нападение на Пловдив. При Соболевата акция събрали 3000 подписа за дружба и ненападение със Съветския съюз. В периода на антифашисткатa борба в Перущица се чувствувал революционният подем. Разтревожено от това, фашисткото правителство устроило блокада на селището на 21. V. 1944 г. и арестувало 180 антифашисти. След мъчителни разпити, без съд и присъда над Кричим зверски били избити 22 души. Въпреки кървавия терор на фашистите от Перущица излезли 16 партизани, от които 5 загинали в отряд «Антон Иванов» и в бригада «Георги Димитров». Освен това перущенци дали 26 политзатворници и концлагеристи и над 60 души били

интернирани. Осем души загинали в Отечествената война.

Природните условия в района на Перущица са твърде подходящи за отглеждане на интензивни селскостопански култури. Климатът се характеризира със слънчево и топло лято и с мека зима. Теренът на обработваемата земя е равнинен, със слаб наклон на северозапад. Ето защо още от най-ранни времена жителите на селището се занимавали с лозарство и скотовъдство. По-късно било въведено отглеждането на зеленчуци, плодове, тютюн, лен и памук. Тези селскостопански произведения, които се отличават с високи качества, винаги са намирали добър пазар. При капитализма, поради разпокъсването на земята на дребни парчета и неинтензивното отглеждане на културите, добивите били ниски. Едва в периода на народната власт, когато са премахнати синорите и се въвежда машинна обработка на селскостопанските култури, са постигнати големи доходи и бърз икономически и културен възход. Сега около 80% от обработваемите площи на АПК се напояват и се прилагат най-съвършени агротехнически мероприятия при обработката им. Перущенци добиват по 1300 кг грозде от декар, големи количества картофи, зеленчуци и плодове и са на едно от челните места в страната по получаваните доходи. Перущенските плодове, зеленчуци и вина са известни в цялата страна и далеч зад границата на родината. Градът е седалище на АПК, в който са включени селата от с. Куклен до гр. Стамболийски. Освен като селскостопански производители част от жителите му намират препитание във филиала на Електроапаратурния завод — Пловдив, ДСП «Винпром», ОТПК «България», в който са разкрити 18 цеха за услуги на населението, консервното предприятие, Хлебозавода и др. Всичко това се е отразило както на материалното им благосъстояние, така и върху благоустройството на селището. Сега то е едно кокетно градче, водоснабдено, електрифицирано, канализирано, с асфалтови улици, с много обществени сгради и нови къщи. Сред града е оформен красив, постлан с мраморни плочки площад, около който са наредени белоснежната сграда на читалището-музей, Дановото училище и други обществени сгради. Посетителите могат да разгледат историческата църква «Св. Архангели» и музея при читалището. С вкус подредените експонати в тях разкриват героизма и трагизма на перущенци по време на Априлското въстание, храбростта на Спас Гинев — член на революционния комитет, Кочо Честеменски, Иван Хаджитилев и др., които, за да спасят жените и децата си от поругаване, ги убили, а след това и себе си. В музея са отразени и по-късните революционни прояви на перущенци — зараждането на социалистическото движение, участието на населението в Септемврийското въстание и въоръжената борба срещу монархофашизма. Жителите на града са се погрижили и за преминаващите туристи. Те са изградили нова обширна туристическа спалня със 100 места в центъра. Тя е електрифицирана, водоснабдена и канализирана. Стопанисва се от туристическо дружество «Върховръх» — ул. Димитър Кънев 13, тел. 309.

На 1 км югоизточно от бившето село **Пастуша** (сега квартал на града) се намира един уникален архитектурен паметник — **Червената черква,** известна и под името Перущенската старина. Строена е през ранносредновековната епоха (V—VII в.) с умело съчетаване на античния гръцки с новия византийски стил. В нея продължават своя живот някои форми от римската мавзо-

лейна архитектура, по новому разработени и приспособени към изискванията на християнския култ. Състои се от централна постройка с куполно покритие върху 4 пиластра, които свършват с 4 конхи, включени в полукръгъл коридор, от запад с двойно преддверие. По вътрешните стени се забелязват остатъци от живопис с гръцки надписи. Църквата и сега удивлява със своята внушителност и оригинална архитектура. Обявена е за паметник на културата от национално значение. В **м. Стара Пастуша** са намерени стари тухли и големи връчви (делви). Още преди Освобождението при **Банова (Духова) могила** били изкопани части от колесница от III—IV в. и била намерена плоча с надпис. Константин Иречек предполага, че това е военна диплома на тракиец, а Иван Велков добавя, че била издадена от император Траян, тъй като носи датата 17. VIII. 99 г. При Пастуша е открито селище, датирано от късния неолит.

61. Х. Върховръх — х. Бряновщица (2,30 ч)

Тръгва се на северозапад от хижата по коларски път, който обикаля откъм запад вр. Върховръх. След 1 ч се слиза на седловинната поляна Гроба. От нея на запад се спуска пътека за с. Скобелево, а на изток — за г. с. Чуренска река. Продължава се по билото на север. След 15 мин се стига до поляна, от която се открива живописна гледка кам рида Средня, стопанските сгради на с. Бойково и каньоновидната долина на Тъмрашка река. Върви се по билния път до **м. Св. Георги** (30 мин), а после пътеката слиза до паметника на убития през май 1944 г. партизанин Апостол Злачев от Перущица и до **м. Тикла кула** (30 мин), в горния край на която и досега стърчат зидовете на граничен пост, граден с камъните от някогашния чифлик на Адил ага — брат на Ахмед ага от Тъмраш. «То не е току така прост чифлик, каквито ние знаем — пише Захари Стоянов, — то е палат, летен дворец-крепост.» И наистина това бил много хубав и голям чифлик, предназначен за двамата сина на Хасан ага — управителя на Тъмраш. Предполага се, че тук се събрали башибозуците от околните села и от Тъмраш, за да вземет участие в потушаването на Априлското въстание в Перущица. От това място с лек завой наляво се отива до **х. Бряновщица**, разположена на равна живописна тераса на 930 м н. в. Строена е от брестовишкото ловно дружество със съдействието на туристи от пловдивския клон на БТС «Калоянов връх» (1937 г.). Приема винаги туристи. Представлява каменна двуетажна сграда, обзаведена с легла и нарове за 54 души. Предлага малка, остъклена столова-тераса за 30 души. Обградена е отвред с хубава смесена гора. В близост има леки писти за ски. Стопанисва се от АПК — с. Брестовица. Тук е и двуетажната масивна сграда на летовището на пионерите от същото село. През лятото изниква цяло селище от леки постройки, в които брестовчани прекарват свободното си време. Напоследък са построени и няколко вили, с което е положено началото на бъдещия брестовишки планински курорт. Хижата се посещава от пловдивските туристи и алпинисти, които често тренират по отвесните стени на каньоновидната долина на Тъмрашка река, където е и интересната Къзкюприя (момин мост).

62. Х. Бряновщица — гр. Перущица (3 ч)

От хижата се поема по пътеката, която се спуска през гората отначало на запад—северозапад, после постепенно извива на север. След около 1 ч се раздвоява — надясно към м. Лещенска поляна при големия паметник на партизаните, а лявата се спуска надолу и при една лятна сграда се съединява с маркираната пътека от х. Родопски партизани за гр. Перущица (вж. маршрут 65).

63. Х. Бряновщица — с. Брестовица (3 ч)

От хижата до селото води камионен път, но той заобикаля много и почти не се ползува от туристите. Най-прекият път за с. Брестовица е по пътеката за гр. Перущица, която след 1 ч се отделя вдясно и отвежда до м. Лещенска поляна (вж. маршрут 62).

Оттук надолу се върви на север по камионен път, подсича се от изток Черни връх (804 м) и се слиза с няколко големи серпентини (някои от които се пресичат) до **с. Брестовица** (4087 жит.) в Пловдивската селищна система. Отстои на 20 км югозападно от гр. Пловдив, на 5 км североизточно от гр. Перущица и на 13 км от гр. Стамболийски, с които има автобусни връзки. То е голямо и богато село, разположено в северозападните поли на Черни връх на 297 м н. в. В околностите има следи от далечното минало, но кога са отседнали хората на днешното му място, не може да се каже. На 2 км източно от Брестовица, на десния бряг на р. Мечо дере личат следи от праисторическо селище, обитавано през халколита. В м. **Тошевия кайнак** (извор) между камъните от стари зидове са открити плочки от тракийски конник. В землището му има много могили, които имат свои названия. През 1933 г. в една от тях — **Градска могила**, били намерени останки от тракийска колесница и огърлица от стъклени мъниста. Открита е и половинка от военна диплома от времето на Филип (224—226). През османското иго Брестовица било войнушко и отчасти доганджийско (соколарско) село. В турски данъчен регистър от 1576 г. е отбелязано с българското име Бирстовиче. А се е наричало още и Дереджикьой (село на дол). В околностите му се издигал големият **манастир «Св. Никола»**, в който се съхранявали ценни документи и книги, но при изгарянето му по време на помохамеданчването те пропаднали. Оцелели са само едно ръкописно евангелие от XV в., ръкописен требник и миней от същия век и един дамаскин от XVII в., наречен Брестовишки. Между населението е запазено предание, че в далечното минало селището било епископско селище. Селската църква «Св. Тодор» е изградена в 1851 г. върху основите на стара постройка. Иконите ѝ са зографисвани от Димитър и Никола Зограф (1852—1856). Жителите на селото взели активно участие в Априлското въстание и макар да не пострадали като батакчани и перущенци, дали доста жертви. По време на Освободителната война на 4/15/. I. 1878 г. край селището се водила голяма битка между руските

войски и отстъпващата армия на Сюлейман паша, в която загинали няколко руски войници от 123-и Козловски полк. В тяхна чест е издигнат паметник в лозята. Потомците на априлци участвували в Септемврийското въстание и установили временно работническо-селска власт, взели участие и в съпротивата като партизани и ятаци. Издигат се паметници на загиналите във войните през 1912—1918 г.; на С. Г. Кълвачев — секретар на ОК на БКП; на загиналите във въоръжената антифашистка борба през 1941—1944 г. Лозарството, овощарството и зеленчукопроизводството са главният поминък на населението. Брестовишките вина, плодове и зеленчуци са известни в цяла Европа. Особен икономически и културен възход населението получава след установяването на народната власт. Разширени са и са павирани улиците, построени са 2 железни моста, издигнати са кокетни обществени сгради, измени се обликът на селото, което прилича на малко градче. Поддържат се автобусни връзки с гр. Пловдив и околните селища.

64. Х. Бряновщица — х. Родопски партизани (1,30 ч)

От хижата се поема по камионен път за с. Брестовица. След 15 мин се напуска и се тръгва вдясно по пътя, който се спуска до седловинката с насрещно връхче. Обикаля се откъм изток и се продължава спускането по билото. Скоро се стига до малък поток, разкрил старите гнайси и образувал интересни плочести тераси. В края на дола се минава вляво по зашумена пътека и се слиза в **х. Родопски партизани**, разположена в м. Лешенско на 595 м н. в. Тя е модерна четириетажна сграда с капацитет 120 места. Електрифицирана, водоснабдена и канализирана е. Има столова-ресторант, туристическа кухня, занималня. В околностите ѝ преди 9. IX. 1944 г. кипяла оживена партизанска дейност. Най-близък изходен пункт е с. Храбрино. Построена е от активните борци против фашизма в селото при съдействието на ЦС на БТС (1967 г.). В околностите ѝ има много партизански скривалища и лобни места с паметници на убити народни синове от партизанската бригада «Георги Димитров». Стопанисва се от туристическо дружество «Академик» — гр. Пловдив.

65. Х. Родопски партизани — Партизанската землянка (0,15 ч)

Партизанската землянка се намира южно от хижата Тръгва се по пътеката за х. Бряновщица. След 10 мин вляво от нея се отделя тясна, маркирана пътечка, която се провира през гъсти храсталаци и извежда след 5 мин до землянката. Изкопана е в земята и е била покрита с греди, пръст и шума. Вътре има дървен нар за подслон на около 20 души. Използувана е за временен престой. До нея шурти бистър поток.

66. Х. Родопски партизани — Паметникът на партизанина (0,15 ч)

Намира се на изток от хижата. От пътеката за с. Храбрино след 3 мин вдясно се отбива стръмна пътечка, която отвежда до паметника на убития през юни 1944 г. партизанин Михаил Динчев (Караман) от Пловдив. Разположен е на тревиста тераса, от която се открива прекрасна гледка към скалистите теснини на Тъмрашка река.

67. Х. Родопски партизани — гр. Перущица (3 ч)

От хижата се тръгва на юг по пътеката за х. Бряновщица. На 10 мин при каптажа вдясно (запад) поема нагоре добре маркирана пътека. Минава през хубава дъбова гора, излиза на обзорна поляна, от която се разкрива долината на р. Умина и последната северна издънка на Върховръх — Черни връх. Пътеката пак се шмугва в гората и продължава на запад по хоризонтала. Достига продълговата, мочурлива поляна, свива на северозапад, преваля малък рид и се спуска на запад като коларски път до **Лещенска поляна** — обширна, нахълмена поляна с няколко кошари и хубава чешма с много корита (55 мин). По време на съпротивата на нея ставали явки на партизаните. Тук храбринци устроили първия си партизански лагер, а през октомври 1943 г. се провело съвещание на щаба на отряд «Антон Иванов». На 4. XI. 1943 г. след предателство партизанската чета «Георги Жечев» била обградена от полиция и жандармерия и в завързалия се жесток бой намерили смъртта си 6 партизани. Над чешмата в западния висок край на поляната се издига паметник на избитите партизани и борци срещу фашизма в землището на с. Брестовица. Представлява висок пиедестал със странични стъпала. На мраморна плоча, поставена в основата, са изписани имената на 12 борци, дали живота си за свободата на народа. Районът около паметника е превърнат в красиво терасовидно паркче, обградено със солидна ограда. Коларският път продължава на северозапад и скоро се съединява с камионния от х. Бряновщица за с. Брестовица. Пътеката, която трябва да следим, тук се губи. Продължава се нагоре край северната ограда на паметника, пресича се камионният път и се слиза в плитко долче. Тук пътеката свива под прав ъгъл на юг, провира се през закелявели гори и храсти, пресича обширна цветна поляна, минава през седловината, която дели Черни връх от главното било, после се спуска на запад и извежда на скалиста поляна. От нея се разкрива чудна гледка към скалистия рид, който се спуска от вр. Върховръх на север до гр. Перущица. По него вие асфалтова снага пътят от гр. Перущица за с. Чурен и х. Върховръх. Пътеката продължава надолу и скоро стига до планинска къщичка (1 ч). Тук се съединяват пътеките от х. Бряновщица и х. Родопски партизани за гр. Перущица. Поема се надолу (северозапад) по коларския път, минава се край отделни скали и се излиза на обзорно било, от което ясно се вижда мемориалният паметник

над Перущица. От билото пътят върви на север, а на северозапад към паметника се спуска добре маркирана пътека. По нея скоро се стига до паметника, издигнат на историческата височина **Власовец** в чест на 100-годишнината от Априлското въстание. Представлява крепост с висока камбанария. Във вътрешността му е поставен саркофаг, а над него — отвор с железен лавров венец. По стените, които се спускат стъпаловидно, каменни барелефи напомнят за борбата на перущенци за свобода от няколко поколения. Това е един хубав, стилен и с богата символика паметник. До него скромно се издига друг малък пирамидален паметник, построен в чест на тримата старци — парламентьори по време на Априлското въстание, подло избити от башибозуците. От паметника се разкрива обширен изглед към града, Перущенската котловина и Горнотракийската низина. По асфалтов път и каменни стълби се слиза в центъра на Перущица (15 мин).

68. X. Родопски партизани — с. Храбрино (1 ч)

Коларски път свързва хижата със селото, което почти през цялото време се вижда. Има и пряка пътека, която се спуска на север от хижата към долината на р. Умина, където се слива с коларския път, продължаващ към селото.

Преминава се Тъмрашка река през старинния римски мост и се стига до **с. Храбрино** (890 жит.) в Пловдивската селищна система. То е чисто и спретнато село, разположено по двата бряга на р. Пепелаша, където тя се влива в Тъмрашка река. Прочуто е със своите праскови, грозде, изобилна вода и красиви околности. Любимо място е за почивка на пловдивчани. Според една легенда някога селото било голямо и богато. Момите му се славели с хубостта си. Видял змей-горянин една красавица и се влюбил в нея. Момата била обаче не само хубавица, но и умница. Тя успяла да го измами и се омъжила за изгората си от съседното село. Змеят се разсърдил страшно. Три дни гърмял, трещ ял, пращал ветрове и бури върху нещастното село, за да го унищожи и да си отмъсти. Най-после се усмирил, но го проклел — да остане само със 7 къщи. Така и станало. В същност истината е, че в първата половина на робството турски разбойнически шайки опожарили до основи Храбрино, но то пак се съвзело и през Възраждането жителите му взели активно участие в революционните борби. Тук дори се произвеждал барут за IV революционен окръг. А комитата поп Тодор посрещнал руските войски на Дунава и влязъл в родното си село като освободител. По време на византийското владичество било курортно място и се наричало Антия, в турско време — Еникьой (ново село), по-късно — Сотир и Св. Спас. По време на Септемврийското въстание край селото станало кърваво сражение между въстаналия народ и царските шпицкоманди. Въстаниците се били до последния си патрон и след това се оттеглили в планината. В този бой селото дало 3 жертви. След 1944 г. е наречено Храбрино заради големия брой партизани и ятаци, които излезли от него. В тяхна чест на малко хълмче сред красив малък парк се издига голям паметник, а край него — Музей на съпротивата. Има уютен ресторант. Свързано е с асфал-

тов път с Пловдив, с който има автобусна връзка. Шосеен път води и към с. Лилково. В землището на селото има много местности, свързани със съпротивата. Една от тях е **Ковачница.** Тук на 28. VIII. 1944 г. при изпълнение на бойна задача партизанинът Йордан Рангелов Савов (Съби) от бригада «Георги Димитров» бил предаден и обкръжен от полицията. След като изстрелял и последния си патрон и нямало никаква надежда за спасение, той се самоубил, като се хвърлил от една 60-метрова скала. В м. **Олтуманица** бил убит от партизаните кметът на с. Новосел. По време на съпротивата тук имало партизанско скривалище за храни. Край шосето с. Храбрино—с. Дедово в рида Средня бил разположен партизански лагер с 5 колиби и складирана храна за зимуване. В землището на Храбрино загинали няколко партизани. На 1 ч южно от селото се намират останки от старинна крепост, известна като **Сотирското кале.** Предполага се, че е градена от Иванко. Стените ѝ надхвърлят 200 м дължина, дебели са до 2 м и са запазени над околния терен също до 2 м. Тя затваряла близките подстъпи към планината и пътя през старинния мост за м. Лещенско.

69. С. Храбрино — с. Първенец (5 км)

Около 5 км асфалтов път свързва двете села. **Първенец** (Фердинандово, Дермендере — мелничен дол, 3321 жит.) е разположено в равнината сред рядко плодородна земя. То става твърде известно с добре уреденото си и богато ТКЗС (сега АПК). Кога е възникнало, не се знае. В землището му е изкопана една плоска бронзова брадва. Според преданието най-напред се намирало на юг в спусъците на планината и се наричало Върлище. След това жителите му се преселили долу край р. Дермендере (Тъмрашка), откъдето получило турското си название. По време на османското иго тук била открита първата фабрика за вълнени платове в Пловдивско от известния гръкоман Гюмюш Гердан. В селцето се провело съвещанието за провъзгласяване на съединението на Княжество България с Източна Румелия.

Близо до Първенец е **м. Ченгенебаир,** където на 30. VI. 1943 г. четата «Петър Ченгелов» от отряд «Антон Иванов» водила жесток бой с жандармерията. Загинали 7 партизани начело с командира на Втора военнооперативна зона Георги Жечев (Тодоров) от гр. Харманли и Коста Атанасов (Кожух, Маршала) от с. Бишвак, Турция — командир на четата. На лобното им място е издигнат паметник. При сражението бил ранен и попаднал жив в ръцете на жандармеристите Никола Терзиев (Петко) от с. Езерово, Пловдивско — бивш секретар на ОК на БКП в Хасково. След зверски инквизиции в полицейския участък в Пловдив той бил умъртвен от фашистките палачи на 2. VII. 1943 г. Над селото се извисява малкото връхче **Св. Илия.** По време на съпротивата то често било използувано за явки на партизаните от този район. На него има чешма с железен чучур.

VI. 4. Средня (Пангарлийца)

В сравнение с другите дялове на Чернатица той е най-малкият рид. **Средня** е североизточна издънка на вр. Модър и се простира с обща посока юг—север между долините на реките Тъмрашка и Лилковска до тяхното сливане над с. Храбрино. Представлява тясна верига почти без отклонения, обрасла с хубави борови гори, изпъстрена с живописни поляни. Билото му е заравнено, а склоновете му се спускат стръмно на запад и на изток към долините на ограждащите го реки. Изграден е главно от протерозойски скали. Най-високият му връх е Вълчи връх (1591 м). Други по-лични върхове са: Белия камък (1567 м), Средня (1543 м), Пангарлийца и др. Името си е получил от издигащия се по средата му връх Средня и заради това, че се простира по средата на двата мощни чернатишки рида Върховръх и Белочерковски. В него няма туристически хижи, а само няколко стопански сгради, които в случай на нужда могат да дадат подслон на редките посетители. Посещава се главно от пловдивските туристи. Два са най-удобните изходни пунктове — х. Модър и с. Лилково.

70. Х. Модър — с. Лилково (3 ч)

Поема се на югоизток по стар коларски път, който обикаля изворната област на Тъмрашка река в дъга, широко отворена на север, пресича много потоци, които се спускат от северните склонове на вр. Модър, преваля билото на рида Средня и слиза в долината на Лилковска река при селото. **Лилково** — село (162 жит.) в Пловдивската селищна система, е разположено живописно в горното течение на Лилковска река (Възрека) — десен приток на Тъмрашка река, на 1100 м н. в. То е старо селище. Смята се дори, че е славянско — много местности в землището му имат славянски имена, а край него са открити няколко гроба с трупополагане, характерно за славяните. По време на османското иго го наричали Демерджикьой (желязно село). Споменава се в джелепкешански списък от 1576 г. Част от жителите му приели исляма, другите — не. През XIX в., както всички села около Персенк, влизало в Рупчоската нахия, а по късно — в Тъмрашката република. Независимо от това в селото била изградена черква в 1849 г. Освободено е от руските войски на 31. I. 1878 г. и в селото била настанена една рота от 122-и Козловски полк, с цел да не допуска нарушение на реда. По време на Септемврийското въстание в него била установена работническо-селска власт. В антифашистката борба жителите му взели дейно участие. Селото има автобусна връзка с гр. Пловдив, а до х. Персенк води камионен път (12 км).

71. Х. Модър — билото на Средня — с. Храбрино (6,30 ч)

Тръгва се на изток от х. Модър по коларския път за с. Лилково. Той прави широка дъга, отворена на север под вр. Модър, пресича няколко начални потока на Рибно дере и извежда на билото на Средня при вр. Белия камък (1 ч). Оттук по добре очертана пътека се поема на североизток по билото на рида. При Вълчи връх (1591 м) се достига най-високата му точка и се пресича старият път от с. Лилково за някогашното село Тъмраш. Ако маршрутът започва от с. Лилково, до Вълчи връх се достига по посочения път за 45 мин. От Вълчи връх пътеката върви в същата посока по билото, като постоянно се спуска с незначителни изкачвания при върховете Чадъра, Пангарлийца, Червен камък (2 ч), до който стигала българо-турската граница до 1912 г. Тук имало български граничен пост, охраняван от I взвод на 6-а погранична рота, известен с т. нар. Баронова престрелка. Заради удареното куче на българските граничари на име Барон се водила едноседмична престрелка между нашите и турските граничари. В нея били убити чаушът и постовият на турския пост, който стрелял по кучето. Престрелката била прекратена от правителствата на двете страни. От това място главното било продължава на север, издига се при вр. Средня и после стръмно слиза до водослива на двете реки над с. Храбрино. При вр. Средня бил чифликът на Исмаил (Смаил) ага — син на Хасан ага от Тъмраш и брат на известния Ахмед ага Тъмрашлията. Исмаил взел участие при наказанията в Бойково и разгромяването на Перущица по време на Априлското въстание. След 1886 г. държавната граница разкъсала земите на чифлика, а самата сграда останала в пределите на България. Тогава Исмаил ага го продал на бойковци, а лилковци, които се надявали да го вземат, започнали спор с бойковци, който продължил половин век. Сега на мястото на чифлика са изградени стопанските сгради на бойковци. От вр. Средня и от другите върхове на рида се открива обширна панорама към долините на реките Тъмрашка и Лилковска и към двата ограждащи го от запад и от изток ридове Върховръх и Белочерковски. Пътеката стъпаловидно и с много серпентини слиза към долината на двете реки до сливането им, където се включва в камионния път, който следи долината на Тъмрашка река (3 ч) и отвежда до с. Храбрино (30 мин). Пътеката не е маркирана, но е твърде обзорна, тъй като следи билото на рида, минава през хубава борова гора и девствени живописни поляни.

VI. 5. Белочерковски рид

Най-голям от петте дяла, на които условно се разделя Чернатица, е безспорно **Белочерковският**. Простира се в общи линии между долините на реките Лилковска и Чепеларска. На юг се свързва мощно чрез вр. Модър с останалите дялове на Чернатица, а на север се отделя от Горнотракий-

ката низина чрез стръмния северен разседен склон на Родопите между с. Храбрино и гр. Асеновград. Представлява част от севернородопската антиклинала, която и тук е дълбоко нарязана от долините на реките. Изграден е главно от гнайси, мрамори, старотерциерни конгломерати и пясъчници. Обликът му се определя от младомиоценската денудационна заравненост, която има най-голямо разпространение. Най-високата му точка е Безименната кота (1749 м), която се издига незабележимо между върховете Модър и Св. Илия в югозападната част на рида. От главното хидрографско било се отделят много странични ридове, които завършват в долините на ограждащите го реки. От вр. Кюмюрлютепе (1583 м), на север се спуска мощна издънка между долините на реките Лилковска и Пепелаша, която носи името Равнища или Дедовски рид, и завършва на север от селата Бойково и Дедово. По-лични върхове в Дедовски рид са: Кота 1618, Бърчината, Чуката, Ушите, Исарът и Шарли. В него има 2 ведомствени хижи. Друга мощна издънка се спуска на изток от вр. Бяла черква (1645 м) и достига долината на Чепеларска река при Бачковския манастир и с. Бачково. Най-личен връх в нея е Черни връх (1543 м), откъдето идва и названието — Черновръшки рид. Други по-лични върхове са: Съботниче (1383 м), Св. Илия (1443 м), Баба (1239 м), Чуката (1095 м) и др. В него няма туристически хижи, затова рядко се посещава и е непознат на туристите, макар че крие в недрата си девствени красоти. От морфо-хидрографското било се отделят почти във всички посоки още много големи и малки ридове, които са по-незначителни и не представляват особен интерес.

Най-големите богатства на Белочерковския рид са иглолистните, а в по-ниските части — широколистните гори и пасищата, водните ресурси, билките и дивите плодове. Има прекрасни природни кътчета, редица исторически обекти и най-вече места, свързани с борбата на нашия народ срещу монархофашистката власт. Той е най-посещаваният в Родопите.

Белочерковският рид е значителен акумулатор на водни ресурси. От него набират водите си реките Лилковска и Пепелаша, които го отводняват на север, и р. Луковица — с най-обширния басейн, която го отводнява на изток. Има още редица други реки и потоци, които набират водите си от главното било и от неговите по-мощни издънки. Всички те, чрез Чепеларска река или пряко на север, отправят водите си към басейна на Марица. Характерен за рида е планинският климат, омекотен от по-малката му надморска височина. Тук зимата е с доста снеговалежи, но е мека, а лятото — прохладно. Мъглите са редки, а ветровете — умерени. Няма лавини и каменопади, затова е извънредно удобен както за зимен, така и за летен туризъм. В Белочерковския рид има 4 туристически и 2 ведомствени хижи, 1 манастир и 1 спалня, няколко летовища с локално значение и доста селища, които спомагат за посещението и опознаването му. В северните му части се изгражда туристическият комплекс «Родопи». Удобно шосе от гр. Пловдив навлиза дълбоко в рида до лет. Бяла черква, а наред с него той е прорязан от доста камионни и горски пътища и пътеки, които го правят леснодостъпен.

Пловдив
Пловдив
Руен
Горни Воден
Здравец
ГОЛА МОГИЛА
Бойково
ПУСТОЛОВА ВОДЕНИЦА
Дедово
Пепелаша
Средня
Шарлия
Равнища
РАВНИЩА
Исарът
Червен камък
Тъмрашка р.
Лилковска р.
Уште
Студенец
Чуката
Малинов връх
Бърчината
Ситово
Пангарлийца
Белия връх
Лилково
Кюмюрлютепе
Св. Георги
Прангов чучур
Преспа
Бяла черква
Бяла черква
Студенецка р.
Копривска р.
КОПРИВНИТЕ
Руен
Яворово
902
Могила
Лясково
АСЕНОВГРАД
Асенова крепост
ЛУКОВСКИ ХАНЧЕТА
Луковица
Добралък
1383
Камъка
Св. Илия
1443
Баба
1239
1095
Чукала
Бачково
Чепелареска р.
1543
Черни връх
Косово
Наречен
ЮГОВСКИ ХАНЧЕТА
Нареченски бани
Югово
Югово
Чепеларска р.
Хвойна
Лъки
Бъка
Въ
Ч
Ш
Ш
Ш

72. Х. Персенк — лет. Бяла черква (6 ч)

До м. Митницата вж. маршрут 46. От Митницата се поема на север по камионния път за с. Лилково. След 20 мин се стига до **Прангов чучур** — поляна с чешма. Продължава се нагоре по пътя до обгледната и кръстопътна **седловина Хаджийца.** Шосето върви на север—северозапад и след около 4 км отвежда до с. Лилково. От седл. Хаджийца на запад горски път води към х. Модър, а на североизток поема маркирана пътека, която подсича от запад—северозапад **вр. Св. Илия** (1705 м), излиза на поляните между м. Св. Атанас и карстовия **рид Кукулек,** изкачва се на рида, свива по билото му на изток и стига до хубава чешма (2 ч). От нея се продължава по пътеката на североизток, стига се до стар горски път, който извежда до **м. Еремлийца.** Оттук се разкрива прекрасна гледка към Персенците, после криволичи през смолодобивна гора, подсича възелния горист **връх Кюмюрлютепе** (1583 м) откъм изток и излиза в североизточната част на **м. Башмандра** (1,40 ч). Тя представлява обширна карстова поляна, осеяна с вртопи и обкръжена с вековна иглолистна гора. Обрасла е с хубава трева и се използува за пасища на многобройни стада. През нея лъкатуши малка безотточна рекичка. В северозападния ѝ край се издига голямата модерна мандра на ситовци. Оттук пътеката върви на изток, обикаля **вр. Преспа** (1584 м) откъм изток и се спуска до камионния път, свързващ лет. Бяла черква с м. Черешка, при чешма с хубава вода. Поема се на север по него, изкачва се седлото между върховете Преспа и Бяла черква и след 10 мин се стига до **лет. Бяла черква.** В същност това име носят върхът, манастирът и летовището. **Вр. Бяла черква** (1645 м) се издига непосредствено на североизток от вр. Преспа по главното хидрографско било на Белочерковския рид. Представлява заоблен горист купол със стръмни склонове на изток, а полегати — на север и запад. От темето му се разкрива хубава панорама към долината на Чепеларска река и Радюва планина. Есен гористите му склонове са осеяни с ягоди, малини и боровинки, намират се и гъби.

Ман. «Св. Петър и Павел» е разположен на терасовидна поляна на север от върха. Предполага се, че е възникнал през ранното Средновековие като метох на кукленския манастир «Св. Безсребърници», но после се разраснал и станал самостоятелен, като запазил названието «Св. Безсребърници». От намерените в двора му плоча с образа на Тракийски конник, от двете страни на която личат образите на Сол и Луна — комбинация, която подсеща за божеството като лечител, и римски бронзови монети се прави изводът, че мястото било обитавано още в тракийско и трако-римско време. Може би в древността тук действувало тракийско светилище, превърнато по-късно в християнски храм. Има писмени данни, че старият закътан в гората манастир служел за убежище на прогонените по време на двойното робство български монаси, избягали от близки до полето родопски манастири. Манастирът бил напълно унищожен от османците по време на масовото помохамеданчване на българското население в Родопите (XVII в.), когато в областта между Костенец и Станимака били «опожарени и разрушени 33 манастира и 218 църкви». Оттогава до Освобож-

дението мястото запустяло и само местните жители си спомняли, че е «било черква». Оттук някои местни тълкуватели извеждат днешното му име. А то е просъществувало повече от 10 века и се свързва със старата християнска църква, останки от която са запазени и до днес в източната страна на новия храм на манастира. Скоро след Освобождението по инициатива на народния представител на тогавашната Рупчоска околия жителите на десетина села в околността на Бяла черква набрали средства и с доброволен труд манастирът бил възстановен и тържествено осветен на 15 /27/.VIII. 1883 г. в присъствието на представители на Румелийското правителство от Пловдив. Тогава българският митрополит Партений променил името му на «Св. Петър и Павел», за да не се обърква с Кукленския манастир. Сега манастирът е основно обновен. В сградите му могат да намерят подслон 100 души.

Лет. Бяла черква се намира сред хубава иглолистна гора до северозападните склонове на върха на 1580 м н. в. Началото му е положено в 1903 г. когато край манастира се появили първите 3 вили на летовници от Пловдив. След това Бяла черква подобно на Боровец се развил като планински курорт на пловдивската буржоазия. Негов главен лечебен фактор е планинският му климат. Сега разполага с около 45 вили. Част от тях са частни, други се ползуват за почивни станции от ЦС на БПС, 6 по-малки са превърнати в туристическа база с 63 места (използуват се предимно от групите на екскурзионно почиващите), 2 вили се използуват за спалня с капацитет 35 места, а бившият хотел е преустроен на хижа с 50 места. В летовището има ресторант, смесен магазин и поща. Свързано е с шосе с лет. Студенец (4 км), х. Здравец (8 км) и гр. Пловдив (33 км).

73. Лет. Бяла черква — Малинов връх (0,30 ч)

Най-близкият радиален маршрут от Бяла черква е Малинов връх с неговите околности. Той се издига на запад от летовището. Поема се от чешмата до ресторанта на запад и с дъга на север се стига до темето му, обрасло с гъста борова гора. По-добре е да се спре на поляните под него, които изобилствуват с малини, от които и върхът е получил името си. Малини има и на изток от летовището по склона на вр. Бяла черква.

74. Лет. Бяла черква — с. Ситово (1,15 ч)

От седловината между вр. Преспа и вр. Бяла черква се поема на запад по шосето за с. Ситово. То минава през красиви местности, преваля билото на рида Равнища и слиза в селото. **Ситово** (167 жит.) в Пловдивската селищна система е старо селище, разположено на едноименната река. Според някои автори името му идва от личното тракийско име Сит (Цит). В турски документ от 1753 г. се говори за с. Четово (турски изговор на Цитово). Родно място е на Иван Атанасов Филев (Спар-

так) — началник-щаб на отряд «Антон Иванов», и на партизанина Иван Тодоров Павлов (Манол). По време на съпротивата два пъти било обект на нападение на партизаните от бригада «Георги Димитров». На 3 км северно от него, между реките Ситовска и Лилковска, стърчи с оригиналните си очертания **вр. Щутград**, увенчан с руини на средновековна крепост. На изток, отвъд Ситовска река, на около 100 м нагоре по склона на една скала, отчасти покрита от друга, се намира известният **Ситовски надпис**. Той прилича на руническо писмо и още не е разчетен от учените. Близо до селото имало и манастир, опожарен от османците. На 3 км североизточно от Ситово е **м. Мартина**, която преданието свързва с името на легендарния Мартин войвода. Ситово е свързано с шосе със с. Храбрино, с. Лилково и гр. Пловдив. По средата на пътя към с. Храбрино се намира напуснатото **село Плочник (Дурмушево)** — десетината му къщи, разположени сред урвите и камънаците, все още «дишат» през лятото. В землището му има няколко непроучени градища. Предполага се, че са били предназначени да пазят долината на Лилковска река.

75. Лет. Бяла черква — с. Косово — Нареченски бани (3,30 ч)

Под летовището, на изток от стария хвойненски път, се отделя пътят за с. Косово. Той преваля Черновръшкото било и се спуска през еродираната местност Шипча в **с. Косово** (71 жит.) в Хвойненската селищна система, Смолянски окръг. Къщите му са накацали една над друга по стръмнините Дъбравица, Кузмина и Брайово над р. Косов дол.

То е старо селище. Първоначално се намирало долу при баните, но било ограбено и опожарено от османците и жителите му се преселили в сегашното диво и пусто място, далече от основните вървища. По време на насилственото помохамеданчване само няколко души приели исляма, но и те били принудени от хайдутите да напуснат селото. Така то останало през вековете чисто българско. Някъде към средата на XVII в. членовете на специална делегация от косовци се оплакали пред султанския двор в Цариград от своеволията на спахиите и събирачите на незаконни данъци. В отговор на молбата им в началото на 1645 г. султан Ибрахим издал ферман за защита на правата на селяните българи. Този интересен исторически документ се пазил от населението 3 века и едва през 1945 г. бил предаден на Университетската библиотека в София. Според едно предание по време на османското иго косовци били толкова бедни, че като чуели за бирник, нарамвали на гръб багажа си и се скривали в гъстите гори, а бирниците оставали с празни ръце. Затова в началото на XIX в. турците го нарекли Шейтанкьой (дяволско село). Според друга версия дошъл в селото някакъв важен съдия, за да провери тапиите на косовци, но те нямали такива. Тогава той много се разсърдил. За да го развеселят, жителите на селото завели при него един малоумен, който правел разни смешни гримаси. Съдията обаче вместо да се развесели, още повече се ядосал и като се върнал в Пловдив, наредил селото да

бъде записано в съдебните регистри с името Шейтанкьой. Някои твърдят, че било наречено така, защото било разположено в дива, недостъпна местност. Наскоро в землището му беше разкрита **пещ. Гарваница** — убежище на прилепи. Долината на Косовски дол с водопада и пещерата са бисер на родната природа, а в **м. Старо село** са запазени от закона вековни бели борове с дебелина на стъблото до 5 м. От селото по долината на Косовски дол слиза камионен път до **м. Гажев гроб** (свързана с предание за алчен богаташ) на централното шосе гр. Пловдив—гр. Смолян и оттам до Нареченските бани (6 км).

Курортът Нареченски бани (1395 жит.) в Хвойненската селищна система, Смолянски окръг, е разположен по двата бряга на Чепеларска река и от двете страни на шосето гр. Пловдив—гр. Смолян, на 620 м .н. в. в някогашната **местност Мергеле.** В нея се намирало едноименното село, от което останали само развалините на черковището «Св. Спас», кацнало на носа между реките Чепеларска и Люти дол, и «Св. Богородица» — на левия бряг на Чепеларска река, отбелязано с каменен кръст. Началото на курорта било положено от Константин Златанов — кмет на с. Хвойна, който през 1891 г. със собствени средства изградил първата баня. Сега той представлява голям балнеоложки комплекс от балнеосанаториуми, почивни домове, хотел, ресторант и други битови, здравни и културни заведения, които едва се побират в тясното и гористо корито на Чепеларска река. Тук има няколко минерални извора, чиято вода е със слабо горчив вкус и температура 30—31° С. Лекува стомашни и чревни заболявания, подобрява обмяната на веществата и успокоява нервите. В същност на базата на най-големия от тях — Банския извор, с дебит 200 л/мин, е устроен курортът. Малкото Солено изворче с дебит 34 л/мин на 800 м южно от курорта, вдясно от шосето, има 1130 емана и е на XIII място по радиоактивност в света и на IV — в Европа. На запад от него е Очното изворче с дебит 10 л/мин.

На запад от Нареченските бани, срещу долината на р. Люти дол, се издига **вр. Св. Никола,** където са разкрити останки от старо черковище. На 2 км източно от курорта, над левия бряг на р. Люти дол, се издига внушително **вр. Зареница** (1251 м) с едноименна средновековна крепост, жителите на която оказали героичен отпор на османските завоеватели. Към баните сега се числи и **с. Наречен,** къщите на което са накацали на тераса по левия бряг на Чепеларска река, на 2,5 км северно от баните.

76. Лет. Бяла черква — Черни връх — с. Бачково (6 ч)

Тръгва се по Косовския път до пресечката му с билната пътека за **Черни връх** (1543 м). На 10 мин от пресечката пътеката завива на север и се спуска до с. Добралък. Продължава се по билната пътека към върха, до който се стига за 1,30 ч. От него се разкрива прекрасна гледка към долината на Чепеларска река, над която терасовидно се редят хребетите на Радюва плани-

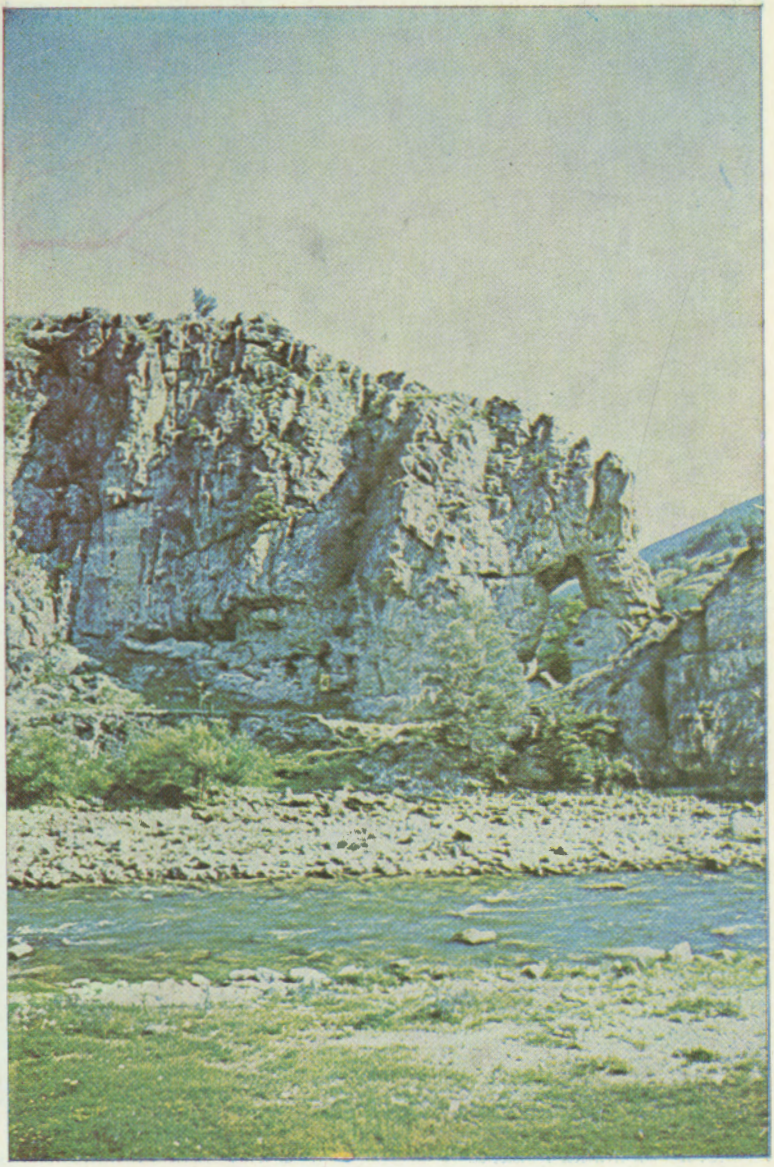

Скалният феномен Слона

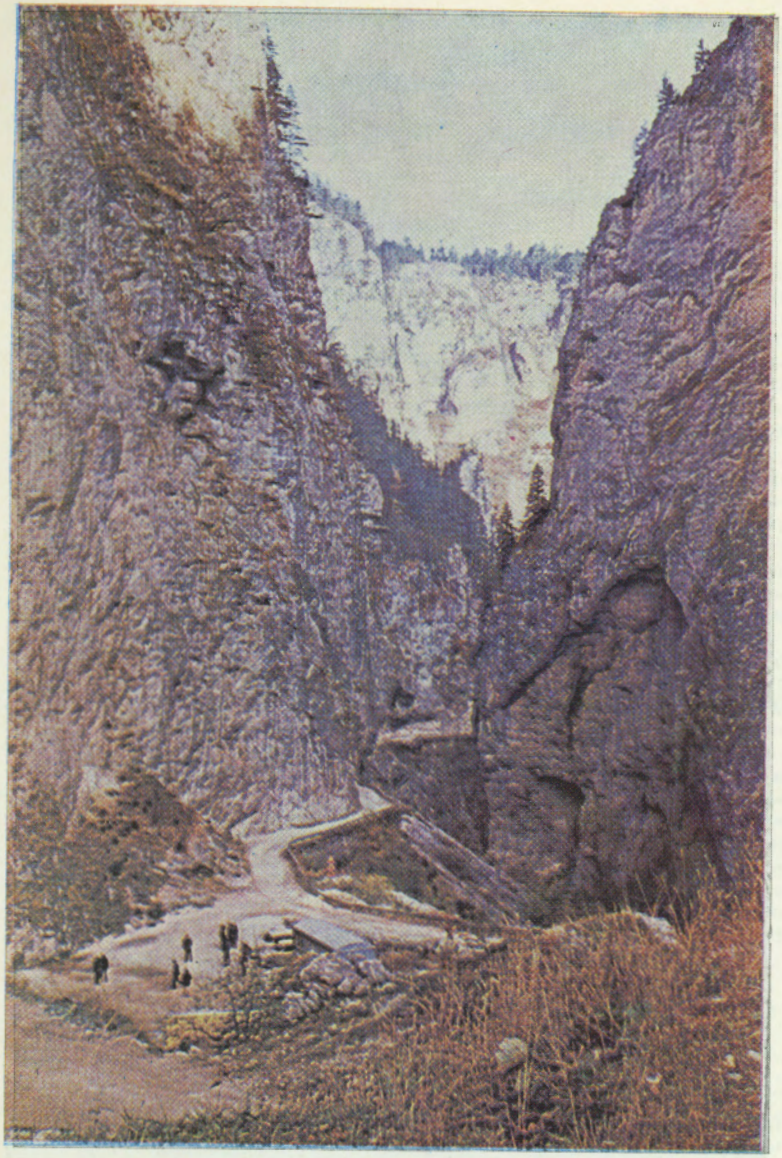

Триградското ждрело

Поглед от Алабак

Над с. Гела

Смолянската котловина

Гр. Девин

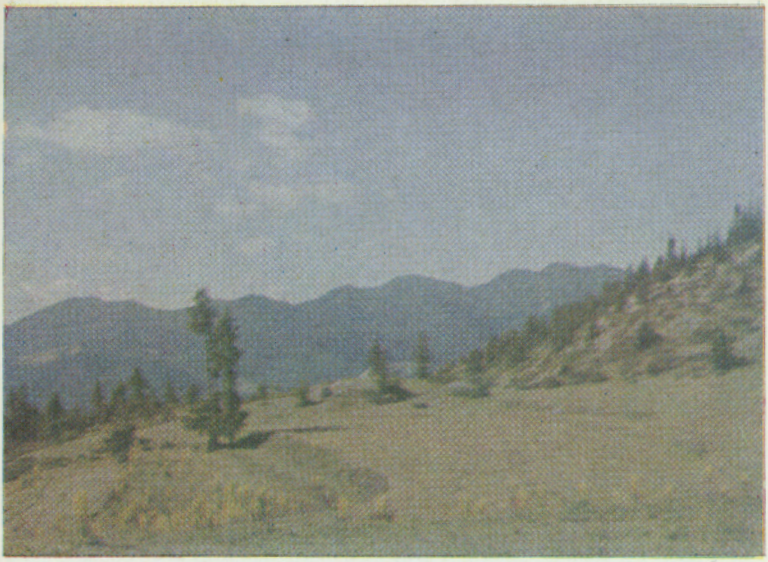

Персенкската верига

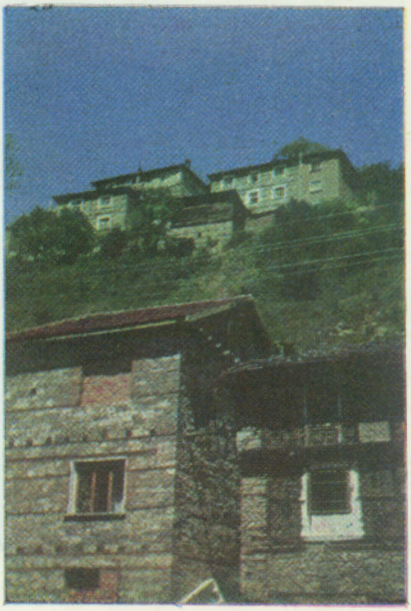

С. Забърдо

Кът от яз. Беглика

Устието на Дяволското гърло

Х. Триградски скали

Старинен мост в с. Широка лъка

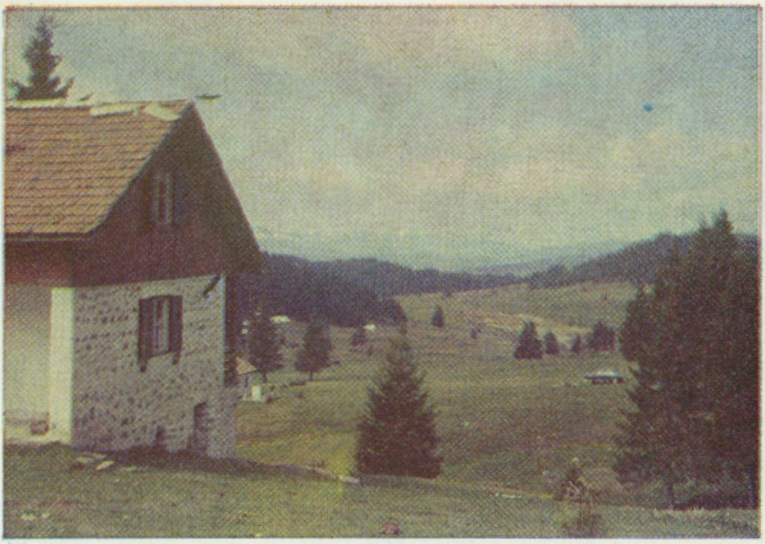

М. Хайдушките поляни

Х. Преспа

Крушовският водопад

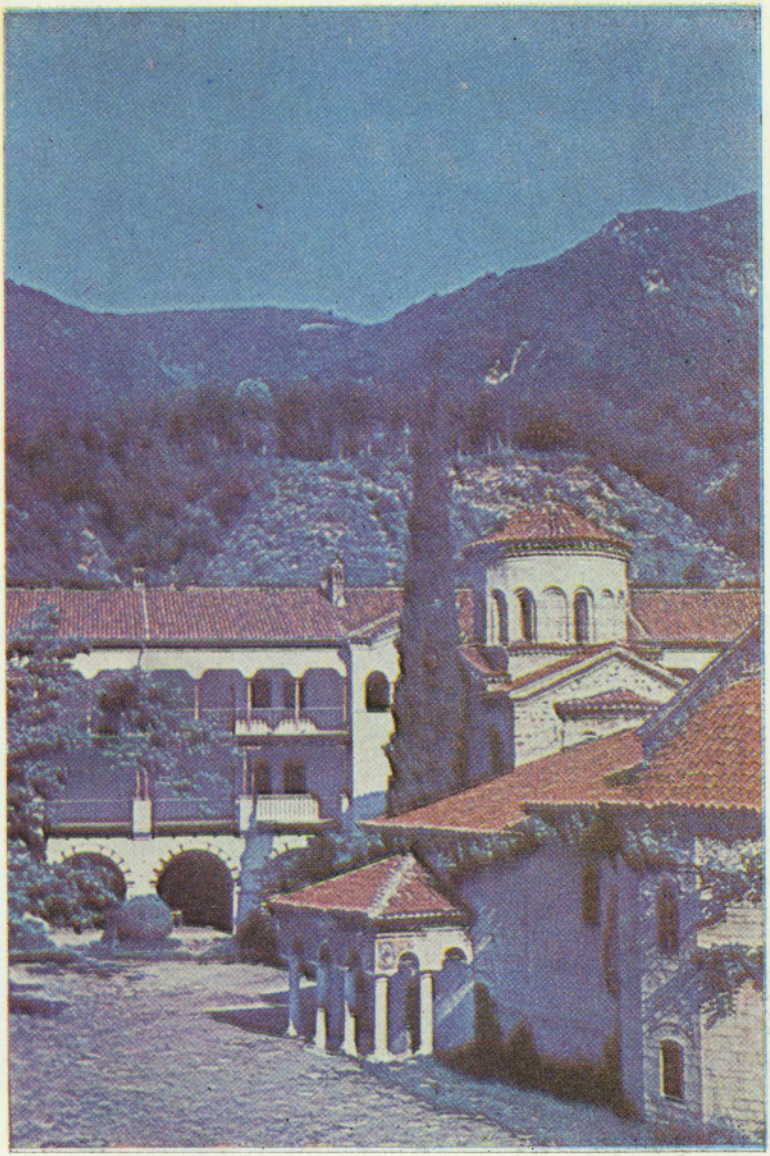

Бачковският манастир

Кулата на Ангел войвода в Араповския манастир

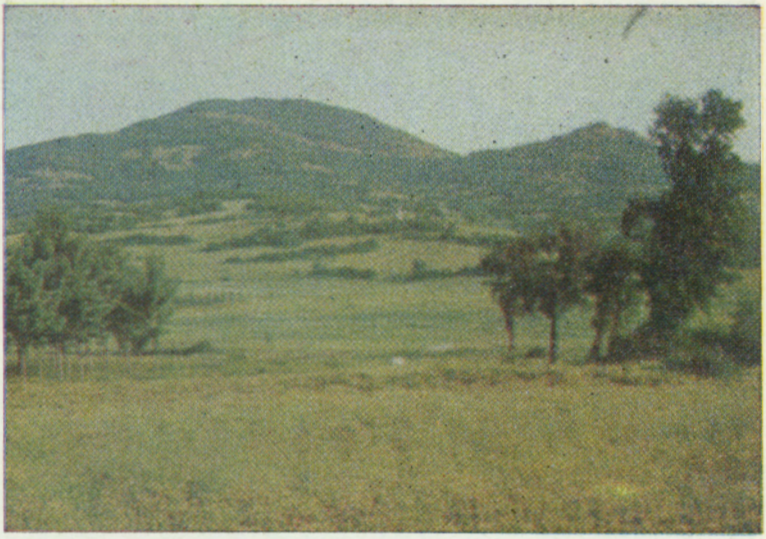

Из Източните Родопи

Залез в Родопите

Паметникът на вр. Средногорец

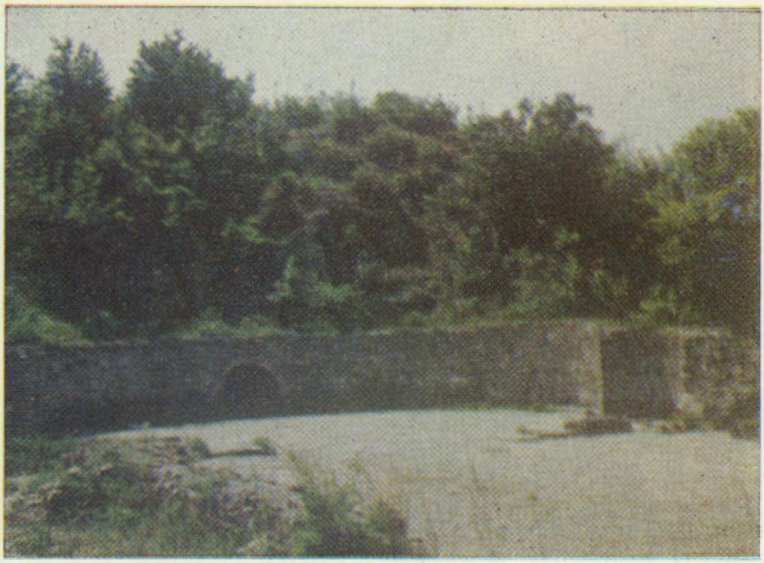

Изворът на нимфите

Вр. Малка Драгойна

На вр. Голяма Драгойна

На път към Малка и Голяма Драгойна

на, виждат се и скалните отвеси на върховете Зареница и Сокол над Нареченските бани. Продължава се на изток по билото. За 30 мин се излиза в **м. Камъка** (1383 м) — широко върхово плато с ниви и ливади, по което са разпилени летни къщи. Пресича се добралъшката пътека за Наречен и на северозапад, през гората, се излиза за още 30 мин на **вр. Св. Илия** (1443 м). В източния край на нивите се минава край кошари и като се пресече гората, се стига до други кошари. На юг остава скалистото върхче Проклета чука, а на север — вр. Баба (1239 м). Недалече оттук е параклисът «Св. Троица». От него пътеката стремглаво слиза до р. Луковица, която се пресича през мост, после стръмно се изкачва нагоре и след около 40 мин достига с. Лясково. Другото отклонение обикаля вр. Баба откъм юг и излиза в източните му скатове на поляни. Тук от двете страни се спускат стръмни и тесни долини, обрасли с гъсти гори. Над тях се подават скалисти чуки, а под тях на тераски са пръснати малки нивички, градини и лозя. На около 500 м под вр. Баба пътеката се отделя от билото и стремително слиза на изток през изоставени ниви и лозя, като за около 2 ч извежда до туристическата спалня в с. Бачково на левия бряг на Чепеларска река срещу манастира. Билната пътека продължава към вр. Чуката (1095 м), държи североизточна посока, минава през изоставени ниви и лозя, следи геоложкия тракторен път и за около 2 ч отива до хотел-ресторант «Луковица» на шосето гр. Асеновград—гр. Смолян. И трите пътеки са маркирани.

77. Лет. Бяла черква — х. Равнища (3,30 ч)

От чешмата при ресторанта се тръгва по пътя на запад за Малинов връх (10 мин), заобикаля се откъм запад и се слиза по сечищните пъртини в дълбоката долина на **р. Пепелаша** (Дедовска). Тя води началото си от северните склонове на вр. Преспа, образува живописна каньоновидна долина между ридовете Равнища и Белочерковски и прис. Храбрино се влива в Тъмрашка река като неин десен приток. Преди години долината ѝ беше обрасла с една от най-хубавите гори (бор и бук — 25 000 дка) в този район на Родопите — **Пепелаша,** за части от която са се водили спорове и съдебни дела от селата Дедово, Извор и Марково цели 120 години. По време на Съпротивата гората е била убежище на партизаните. Пресича се реката и се излиза при горските бараки в живописната местност **Пладнище** (1 ч). Оттук на североизток води коларски път до м. Кулата на главното било (1,20 ч), а на север по левия бряг на реката изоставен коларски път следи хоризонтала, минава през хубави иглолистни гори и причудливи гнайсови скали и извежда при **Плочестите скали,** от които се разкрива живописна панорама към долината на р. Пепелаша и билото на Белочерковския рид (45 мин). После пътят достига пъстролистна букова гора, заобикаля долините на няколко леви притока на р. Пепелаша и извежда на шосето от с. Дедово за **лет. Равнища** (1,10 ч). Нагоре по пряката пътека за 25 мин се отива до обширните поляни, сред които е разположен

този местен курорт, превърнал се вече в малко селище с ресторант и красиви вилички. През 1922 г. 400 прогресивни пловдивчани се срещнали на тази закътана поляна. През 1939 г. пеш от Пловдив пристигнали около 500 души пак за нелегална среща. Между тях била и Йорданка Николова. В западния край на поляната възправя мощната си снага една от най-хубавите хижи в Родопите — **Равнища.** Построена е през 1964 г. сред едноименната курортна местност на 1224 м н. в. от туристите на дружество «Персенк» при ТПК в гр. Пловдив. Сградата е четириетажна. Водоснабдена е и електрифицирана, има радиоуредба и телевизор. Капацитетът ѝ е 80 места. Разполага с 2 столови с капацитет 120 места, голяма кухня, салон-занималня, битов кът, туристическа кухня, баня и други сервизни помещения. В околностите на хижата партизанската бригада «Георги Димитров» организирала няколко лагера и скривалища. Най-близкият изходен пункт е с. Дедово (25 мин), което има автобусна връзка с Пловдив. На 1 ч южно са разкрити останки от тракийска крепост, кацнала на скалистия нос, висок стотина метра от изток и от юг надвиснал над р. Пепелаша. Само северозападната му част е достъпна, но и тук той е преграден със здрава стена, в която е входът на крепостта. Запазени са стени, дебели до 2,5 м и високи на места 3—4 м. Строени са като суха зидария без спойка. Какво е било предназначението ѝ, не е известно.

78. Лет. Бяла черква — лет. Студенец (1,15 ч)

От лет. Бяла черква до лет. Студенец има шосе и пряка пътека. Слиза се при ресторанта и се поема на север по шосето. След 15 мин се изоставя и се поема вляво по пряката пътека, която сече тук един завой и пак извежда на шосето. След 3 мин то пак се изоставя и се тръгва надясно по маркираната пътека, която за 30 мин отвежда до **м. Кулата.** На тази кръстопътна седловина преди 9. IX. 1944 г. имало полицейски пост, който партизаните нападнали и превзели. Сега тук се издигат няколко постройки. На запад слиза пътят за долината на р. Пепелаша при м. Пладнище, на изток продължава шосето, а ние поемаме на север по отлично очертаната пътека, която минава край красивия гнайсов монолит **Хайдушка трапеза** (Маркова софра). От него се разкрива прекрасна панорама към дълбоката долина на р. Пепелаша и рида Равнища. Пътят траверсира от запад вр. Побит камък и извежда в горния край на новото пловдивско **летовище Студенец.** На едно обширно пространство, сред хубава иглолистна гора, са построени няколко модерни почивни станции и бунгала на трудещите се от пловдивските предприятия. До Студенец има редовни автобуси от Пловдив. Спирката е в долния край на летовището.

79. Лет. Студенец — х. Комсомолска (1,20 ч)

От най-горната почивна станция на изток се спуска пътека, която криволичи край вилите на летовището и достига до шосето при смесения магазин и автоспирката на редовните автобуси от Пловдив (10 мин). На около още 10 мин северно от автоспирката, вляво от шосето за Пловдив се издига скромен паметник на избитите на 31. V. 1944 г. 35 ятаци и помагачи на партизаните от средногорските села. Още на север е **м. Маркова могила** с хубава чешма и няколко почивни станции — на ДИП «Балкан», ДИП «Марица» и др. При автоспирката шосето се пресича и се поема по пътеката, която стремглаво се спуска към едно поточе, пресича го и с малък наклон постепенно се изкачва, докато стигне коларски път (10 мин). Върви се по коларския път на север и след 1 ч се достига **х. Комсомолска.** Разположена е на южния скат на плоския връх Каркъма на 1355 м н. в., сред просторна поляна, обградена от иглолистна гора. Представлява модерна триетажна сграда с капацитет 88 места в стаи с по 2, 3, 4 и 7 легла. Има ресторант-столова, столова за самодейни туристи, занималня, битов кът, скиорна, етажни бани и др. Тя е една от хижите в България с най-добри вътрешни архитектурни решения. Изградена е от пловдивските туристи със съдействието на ЦС на БТС (1974 г.), Стопанисва се от туристическо дружество «Руен» — гр. Пловдив, ул. Патриарх Евтимий 32, тел. 2-62-75.

80. Х. Комсомолска — х. Здравец (1,30 ч)

До х. Здравец води коларски път и пряка пътека. Пътеката започва непосредствено зад хижата на северозапад, минава през хубава смесена гора и след 30 мин се спуска на живописната Меча поляна при чешмата. Оттук продължава да слиза стремглаво на север, пресича коларския път и пак се спуска право надолу, за да излезе на коларския път до моста над Студенецка река — начален поток на р. Луковица. От това място се следи коларският път и скоро се излиза на поляните пред хижата.

81. Лет. Студенец — х. Здравец (1 ч)

От най-горната почивна станция на летовището се продължава на север по хубава алея, която след 45 мин отвежда до югоизточните поли на вр. Здравец, след това се спуска и стига до **х. Здравец.** Разположена е в западния край на обширните Овчарски поляни (Юрукалан) на 1200 м н. в., сред борова гора, в североизточните спусъци на едноименния връх. Изградена е от пловдивските туристи през 1939 г., а след това е преустройвана на няколко пъти. Представлява масивна триетажна сграда с капацитет 145 места, Има столова, която побира 200 души, занималня, туристическа кухня, бюфет, скиорна и други битови помещения. Водоснабдена е, радиофицирана и електрифицирана.

В нея е уреден малък музеен кът на антифашисткото движение. На входа на сградата има паметна плоча, на която са отбелязани имената на 44 загинали в околностите й туристи от Пловдив и околните селища, борци за народна свобода. Под хижата има къмпинг с хубави бунгала, сред млада иглолистна гора. Свързана е с асфалтово шосе с гр. Пловдив (25 км), с който има автобусна връзка. Стопанисва се от туристическо дружество «Руен» — гр. Пловдов, ул. Патриарх Евтимий 32, тел. 2-62-75.

В същност на Овчарските поляни около х. Здравец има вече цяло летовище, началото на което може да се смята, че е поставено през 1923 г., когато тук изградил своята землянка търсеният от полицията комунист Петър Тилев от с. Новосел. По-късно (1935—1936 г.) в нея намерили приют няколко нелегални прогресивни дейци от Асеновград и Чирпан. Тогава, с оглед на тяхното изхранване, семейството на Петър Тилев и негови роднини излезли на летуване по тези места, които днес са център на един прекрасен курорт, носещ общото име З д р а в е ц. Наред с това тук, в най-северните дипли на Белочерковския рид, се изгражда курортно-туристическият комплекс «Р о д о п и». Началото му е поставено в 1956 г. от туристическата общественост и от ГНС — Пловдив. Простира се на около 22 200 дка площ, с тенденция да се разшири. В него има над 20 почивни станции на различни предприятия и ведомства, 2 големи туристически хижи, къмпинг, малък хотел, 1 туристическа база, манастир с легла и много частни вили. Центърът на комплекса е при х. З д р а в е ц. Близо до нея е оформен площад с паркинг. В източната му част са битовите заведения — магазин за хранителни стоки и зеленчуци, ресторант и луксозен бюфет, а в южния му край се издига паметникът на Георги Тодоров Киров (Чилика) — антониановец от с. Преслав, Пловдивско, загинал на 1. VI. 1944 г. в бой с полицията. Районът на комплекса е свързан със съпротивата на нашия народ срещу монархофашистката власт. В този красив родопски край са бродели партизаните от отряд «Антон Иванов» и бригада «Георги Димитров». На много места са издигнати паметници на загиналите в борбата партизани и ятаци. По-голямата част от комплекса е водоснабдена и електрифицирана. С Пловдив го свързва асфалтов път до х. Здравец и лет. Студенец (29 км) и има редовни атобуси.

82. Х. Здравец — вр. Здравец — старата хижа Здравец (1,20 ч)

Тръгва се на юг по пътеката за Б я л а ч е р к в а. Като се излезе над хижата, вдясно се отделя маркирана пътека, която постепенно се изкачва нагоре, свива на запад-северозапад и извежда на **вр. Здравец** (Суши котел, 1351 м). Обрасъл е с гори и само на места се откриват гледки към Горнотракийската низина и гр. Пловдив. За да се посети мястото на **старата хижа Здравец** (Гущера), се поема на юг по билото сред гората, без пътека. След 15 мин се стига до интересни скали. Под тях е била малката дървена хижичка, в която наред с туристите намирали подслон нелегални и партизани.

83. Х. Здравец — с. Дедово (2 ч)

Поема се на юг от хижата по пътеката за Бяла черква, отминава се разклонът за вр. Здравец и се достига билото на рида. Точно тук алеята продължава на юг, а вдясно се отклонява пътека, която се провира отначало през борова, а после през млада букова гора и се спуска в северния край на терасовидната **Юрушка поляна** до малка вадичка. За 5 мин южно оттук има хубава чешма и прекрасна поляна с маси и пейки — дело на пловдивския турист Ив. Добрев. В западния ѝ край личат останки от стари каменни сгради, които според местните хора били на юруци-пастири, затова и поляната е наречена Юрушка. Нашата пътека продължава от вадата на югозапад, после свива на северозапад и слиза със стръмни серпентини в долината на р. Пепелаша при **Пустоловата воденица** (40 мин), която по време на Съпротивата служела за явки на партизаните. Преминава се реката и по стръмната, зашумена пътека след 15 мин се стига до **с. Дедово** (30 жит.) — малко курортно селце в Пловдивската селищна система, разположено на стръмния, висок ляв бряг на р. Пепелаша (Дедовска) на 1200 м н. в.

То е старо българско селище с тесни, криви, калдъръмени улички и къщи с типична планинска архитектура. В землището му — в **м. Бабин град**, са намерени пръстени гърнета, датирани отпреди 2000—3000 години. Някога на сегашното му място се заселили будни българи, които бягали далеч от турската власт. Според едно предание то било основано от някой си дядо, който имал 9 сина, 9 снахи и 80 внуци. Въпреки това на 3 пъти било оплячкосвано и опожарявано. В него още през 1820 г., след като се завърнал от заточение, Аргир Постолски открил училище, а през 1838 г. била съградена църквата. Захари Стоянов основал революционен комитет и дедовци взели участие в Априлското въстание, след потушаването на което били изгорени 40 къщи, а жителите му се укрили в местностите Буче и Св. Неделя. Първата комуна в Пловдивски окръг обявили дедовци през 1922 г., а на следващата година развели знамето на въстанието (на 21. IX. 1923 г. в м. Кънчеви ливади се събрали въстаниците и превзели общината). През този период (1923—1925 г.) загинали братята Димитър, Борис и Сашо Даскалови, зет им Анго Генчев и Рангел Янчев. В 1930 г. жителите на Дедово основали кооперация за експлоатация на горите, а през 1931 г. селото пак било управлявано от комуна. В периода 1931—1932 г. тук имало нелегална печатница, ползувана от ЦК на БКП, а по време на Съпротивата повечето от хората му били ятаци и помагачи на партизаните. Сега населението слиза в полето, където намира по-добър поминък. В землището му се намира **Куемджицката пещера**, в която според преданието от кърджалийско време били заровени пари.

84. С. Дедово — с. Бойково (9 км, 2,30 ч)

Стар път свързва от векове тези две селища, които имат и обща историческа съдба. Тръгва се от северозападния край на селото по хоризонтала на запад, като се следи пътят. Той преваля няколко малки рида — северни издънки на Равнища, обикаля притоците на десен приток на Лилковска река, минава през интересни места и извежда в източните покрайнини на **с. Бойково** (272 жит.) в Пловдивската селищна система. Разположено е в най северните спусъци на рида Равнища, сред хубави иглолистни и широколистни гори. Отстои на 27 км от гр. Пловдив, с който го свързва шосе през с. Храбрино. Кога е възникнало селището, е трудно да се каже. Знае се, че по време на Априлското въстание било почти изцяло изгорено и били убити 16 души от башибозуците, предвождани от Адил ага и Исмаил ага — братя на Ахмед ага от Тъмраш. Заради красивите му околности, здравословния климат, прекрасната студена вода по време на буржоазната власт селището било един от любимите курорти на пловдивските богаташи. Жителите му взели участие в антифашистката борба. Курортът край селото бил обект на нападение от чета «Петър Ченгелов» на отряд «Антон Иванов». Най-лесно се достига до него от с. Храбрино (2 ч). В землището му в **м. Чаталчучур** е открита новата хижа на пионерския дом «Йорданка Николова» — гр. Пловдив, с капацитет 120 легла.

85. Х. Здравец — с. Гълъбово (1,30 ч)

До с. Гълъбово по шосето е около 10 км, а по преките пътеки — приблизително 6 км. Тръгва се по шосето за Пловдив, на 24-ия км то се изоставя и се поема на североизток по стар горски път, който отвежда до **м. Стайкова ливада.** Оттук камениста пътека води надолу, прекосява шосето при **м. Трите моста** и стига до каптажа над селото, откъдето пак по пряка пътека се отива до **с. Гълъбово** (Новосел, 274 жит.) в Пловдивската селищна система. Разположено е в малка планинска котловинка. В турско време според преданието било хас — владение на една от дъщерите на султан Селим. Родно място е на Никола Гълъбов — първия комунистически кмет в Пловдив (1919—1920 г.) и общественен деятел, загинал трагично по време на Септемврийското въстание. В развалините на **вр. Градището** над селото са намерени кюпове, римски и византийски монети. В близката местност **Чучура** от един гроб са изровени железен меч, копие, бронзова гривна, сребърна торква, бронзова фибула и др., които се отнасят към младожелязната епоха. На 2 км по пътя за с. Яворово е **пещ. Царна** (Царищина, Круша), където са открити 22 оброчни плочки. Предполага се, че по време на траките тя е била светилище.

86. Х. Здравец — х. Руен (2,30 ч)

От ресторанта се поема на изток по асфалтовото шосе край вилите на пловдивчани, което след 1 час извежда на почивната станция на ОК на БКП в **м. Копривките.** Това са обширни поляни на север от вр. Мандрата (1344 м), които постепенно се превръщат в летовище. Сред тях се издига внушителен паметник — женска фигура, построен в чест на загиналите партизани Аргир Стоилов Христов (Томата) от с. Узунджово (Хасковско), Георги Иванов Русев (Божко) от с. Кожиново (Солунско), Никифор Стефанов Луканов (Никита) от с. Аспарухово (Плевенско) и Васка Аргирова Гарчева (Живка) от гр. Ксанти — всички от бригада «Георги Димитров», която на 4.VI. 1944 г. имала жестока схватка с жандармерията и успяла да я разгроми. Недалече оттук между реките Копривска от запад и Луковица от юг е интересната местност **Карамандра,** получила името си от някогашна юрушка мандра. Продължава се на изток по коларски път, който следи билото. На юг от него остава **м. Синичувец** с хубава чешма. Минава се през рядка борова гора, ниви и ливади и след 1,30 ч се стига до **м. Бряза** — билна заравненост, по-голямата част от която е превърната в картофени и други ниви. Тук пътят тръгва по билото на рида Дебело бърдо към с. Яворово, а вдясно се отбива пътечка, която след 10 мин извежда до **х. Руен,** построена от асеновградските туристи през 1935 г. От 1957 г. се стопанисва от ЦС на БПС и многократно е преустройвана. Издига се на малка слънчева тераса в **м. Бука,** сред букова гора, на 1215 м н. в. Представлява комплекс от 2 сгради с капацитет 120 места, от които 80 на нарове. Електрифицирана е и водоснабдена. Има столова за 40 души и кухня. Близо над нея, край пътя за с. Яворово, работи бюфет. Най-близък изходен пункт за посещението ѝ е с. Яворово (1 ч).

87. Х. Руен — вр. Руен (0,45 ч)

Излиза се на североизток над хижата на пътя за с. Яворово. След като се мине бюфетът, пътят се изоставя и се поема вдясно по пътека, която криволичи през хубава иглолистна гора и извежда на **вр. Руен** (1326 м). Обрасъл е с иглолистна гора, а на плоското му гнайсово теме се издига триангулачна пирамида сред хубава полянка, от която през пролуките на дърветата се виждат Добростанският масив и част от Горнотракийската низина със селищата из нея, начело с хубавеца Пловдив.

88. Х. Руен — скалния феномен Главата (1 ч)

От хижата по пътека на югоизток за 10 мин се отива до **м. Бялата чешма,** където някога имаше беломраморна чешма, а сега се издигат почивни станции. Оттук пътеката продължава на изток и нагоре, заобикаля дълбок дол, отклонява се на югоизток

и след около 30 мин извежда до ниви и ливади, сред които се издига **Главата.** Този скален феномен е висок около 4 м, а цокълът — 1,5 м. Следва шията (1 м), а върху нея — ясно измоделирана глава (1,5 м). Откъм северозапад могат да се видят коса, ниско чело, навъсени вежди, остър нос, уста и издадена брадичка. Скалният състав е гнайс, а точно през устата минава 4—5 см кварцова жила, която очертава зъбите. Причините за оформянето на главата са нееднаквата спойка на скалата, вятърът, дъждовете и денонощното колебание на температурата. Част от главата е разрушена от злосторници.

89. Х. Руен — «Римското мостче» (1 ч)

Поема се по пътеката за х. Здравец, излиза се на коларския път, след не повече от 5 мин вдясно от него се отделя тясна пътечка. Тя преваля плоското било на рида, пресича 2 дерета и достига до третото зашумено **Мече дере,** над което е опнал стройна снага старинен напълно запазен сводест мост. По него минавал някакъв страничен път, свързан с крепостта Голямото кале, чиито руини стърчат на около 20 мин северно от х. Руен. Кога е правен и от кого — не се знае.

90. Х. Руен — с. Куклен (2,30 ч)

Маркирана пътека на север от хижата пресича пътя срещу бюфета, минава край старинната крепост **Голямото кале,** чиито руини се намират вляво от нея. Основите на крепостта добре очертават неправилна шестоъгълна постройка, дълга около 50 и широка 30 м. В подножието на калето има дълбок дол, в който блика изворът **Кайнаците.** Срещу Голямото кале се издига друго остро връхче, което местните жители наричат **Малкото кале,** но останки от зидове на него не са открити. Това била една от крепостите на севернородопската отбранителна система, но за възникването и развитието ѝ се знае малко.

Пътеката продължава надолу по карстов рид, после пресича овощни градини и се спуска до долината на река, която отвежда в **с. Куклен** (5761 жит.) — голямо, богато и много добре благоустроено село в Пловдивската селищна система. Разположено е върху разлатия пороен конус на р. Кайнаците в подножието на планината. Може да се предположи, че е старо, тъй като археологическите находки в землището му са датирани от най-древни времена. На 1 км западно, на ниска тераса, по десния бряг на р. Прангадере е открито неолитно селище. Тук са намерени раннонеолитен тип брадва, 2 кратуноподобни глинени съда, глинено коритце, тежест за стан, много фрагменти от глинени съдове. На 1,5 км южно от селото в **м. Барата,** сред остатъци от старо селище, е намерена оброчна плочка на Тракийския херос, в **м. Рупите** — отломък от оброчна плочка на Хера и мраморен релеф на сатир, които се датират от първата половина на II в., а в една от къщите в селото е вграден фрагмент от жертвеник на Зевс с добре

запазен релеф на волска глава и орел. Намерени са още оброчни плочки с тракийски герой и монета от римския император Каракала (186—217), сечена в Никополис ад Нестум. В селото е открит каптаж на водопровод, който снабдявал Филипополис с планинска вода. През Средновековието Куклен било навярно значително селище, тъй като в землището му бил изграден един от известните манастири в този край. По време на османското иго то загубило българската си физиономия. В него живеели главно гърци и турци. От това време останало преданието за хубавицата Каймак Стойна, която кукленският каймакамин откраднал. Нейният любим на име Караджа го убил, но и Стойна загинала, а Караджата станал хайдутин. При буржоазната власт Куклен било обикновено село. При социализма то се развива и израсна много. В него има средно земеделско училище, културен дом с библиотека и театрален салон, селсъвет и много нови къщи. Известно е не само у нас, но и в чужбина с хубавите си череши, грозде и зеленчуци. В Куклен блика минерален извор с неустановени лечебни свойства. Свързано е с гр. Пловдив с градски автобус. Според едно предание от **м. Св. Петър** в землището на селото започнал своя път на хайдутин Караджа войвода. Той бил пленен от турците и го очаквала смърт, но като спрели заптиетата да починат и да пийнат вода от чешмата, го завързали за едно младо дърво. Караджата го измъкнал с корените, освободил се и избягал в гората.

91. С. Куклен — Кукленски манастир (0,50 ч)

На 3 км югозападно от селото е старинният **Кукленски манастир** «Св. Безсребърници Козма и Дамян» («Св. Врач») — забележително средище на българската книжнина и култура. Тук още в трако-римско време съществувало светилище край студените извори. А манастирът възникнал, преди българските земи да бъдат завладени от османците. По време на помохамеданчването на чепинските българи навярно бил разрушен, за да бъде възстановен по-късно, а в края на XVII и началото на XVIII в. бил вече голямо книжовно средище. Тогава в него работели йеромонах Анани, Кръстю Граматик и йеромонах Сидор, които изписали не една книга. В манастира са запазени известният К у к л е н - с к и п с а л т и р — Песнивецът, изписан през 1337 г. по волята на цар Иван Александър, няколко минея и др. Манастирската църква, която е доста внушителна, представлява продълговата кръстовидна безкуполна сграда (22×8 м) с преддверие, строено по-късно. В нея са разкрити 2 пласта стенописи от XVII в., с надписи на български език, които били замазани и подновени с нова стенопис от XIX в. От иконите най-известна е «Св. 40 мъченици», която се съхранява в София, а някои от ръкописите се пазят в Пловдивската и в Софийската народна библиотека.

92. Х. Руен — с. Яворово (1 ч)

Хубав коларски път свързва х. Руен със с. Яворово. Той минава над хижата и продължава на изток по билото на рида, край ведомствена хижа. Подсича от север вр. Руен, после свива на североизток, минава край параклиса «Св. Илия» и достига **с. Яворово** (Яв'рово, 270 жит.) в Пловдивската селищна система.

Къщите му са разположени живописно по стръмния югоизточен склон на **вр. Св. Илия** (1221 м) на 860 м н. в. Според Николай Хайтов името му е Яврово и идва от тур. «яврум» — хубаво, гиздаво село. То е едно от старите селища в този дял на Родопите. В землището му е намерена оброчна плочка на Хера, а край извора **Аязмото** — култови предмети и монети от късните римски императори. До Аязмото е открит подземен параклис (Катакомбата), в който имало икона на Св. Богородица, каменна статуетка на лъв и железен свещник. Оттук се прави изводът, че ако не селище, на това място в трако-римско време (а и след това) е имало светилище. По-късно върху подземния параклис била издигната църквата «Св. Богородица» (1857 г.) от косовския майстор уста Георги — забележително архитектурно творение на родопския майстор-строител. Вътрешните й колони били направени от дъб с 5 еднакви клона. Местността, от която бил изсечен той, и досега носи името **Петте братя.** Тя влизала в пределите на чудесна дъбова гора, която се простирала между м. Попеница и р. Луковица. Нея яворчани купили от богатия горноводенски грък Гуделата за 9000 гроша, както и м. Карамандра от Манук бей за същата цена. Името на селото се споменава още през 1083 г. като дарение на Бачковския манастир. По време на османското иго то запазило чисто българския си лик. Жителите му били ятаци на четниците Никола Кирков, Киро Петков и др., които държали в респект местната турска власт. Едно предание говори за «французалиите» — малки конни дружини, «заковани в желязо». При нападенията им населението се криело в местностите Меча дупка и Караджов камък. По-късно хората изградили 4 каменни кули, които служели за наблюдателници и за отбрана. По време на чумните епидемии в Тракия (1719 и 1835 г.) жителите масово се преселвали в околните местности Караджов камък, дъбовата гора Рухатица, Кадийца и др. Немалки ужаси преживели яворчани и от нападенията на кърджалиите. След Освобождението те се обявили срещу режима на Стамболов, като начело на бунта застанал местният патриот Никола Родопски. В миналото хората поминували с въглещарство, кираджийство и най-вече със скотовъдство. Отглеждали са овце, кози, сеели са ръж, овес, ечемик, леща, фасул, а по-късно започнали да се занимават с картофопроизводство и лозарство. Тук се произвеждат едни от най-хубавите памидови и маврудови южни вина. В **м. Лома,** близо до селото, бил убит от засада смелият яворец Стоян Хайтата, който отървал съселяните си от изедника Дели ага. Край Яворово минавал стар друм, наричан **Свинарнишки път.** Според едно предание тук Караджа войвода със своите 9 юнаци пленил страшилището на Рупчос — наипина Ясъоглу, който водел потеря за неговото ликвидиране. Хайдутите го отвели на Караджов камък, вързали го с въжета над пропастта и започнали със стрелба да късат въжетата едно по едно. Останало последното,

бабаитинът припаднал от страх, тогава Караджата го помилвал, но с условие да плати 3000 лири и никога да не гони хайдути. Така и станало. Близо до селото е и **Батив дол.** Тук пък според предание хайдутите на Караджата с помощта на местни жители причакали изпратените от Емин ага от Станимака 200 аскери, начело с главатаря им Кара Пехливан. Срутили върху тях предварително подсечени дървета и ги обърнали в панически бяг, а сам Кара Пехливан бил убит. И още една забележителност има при с. Яворово — в **м. Равнище,** в нивата на Батинков расте вековно ябълково дърво с диаметър на короната 15 м и обиколка на стъблото 3,1 м, обявено за природозащитен обект.

93. С. Яворово — с. Руен (1 ч)

От с. Яворово на северозапад поема стар коларски път, който минава по многобройните източни и северни издънки на вр. Св. Илия и с много криволици се спуска в с. Руен. Има и пряка пътека, която слиза право на север по билото на един рид и отвежда до **с. Руен** (Паная, Богородично — 278 жит.) в Пловдивската селищна система. Разположено е сред последните северни издънки на Белочерковски рид непосредствено до равнината. На 2 км североизточно от него в **м. Курттепе** (вълча могила) е разкрита селищна могила, в която са намерени: глинен идол на бременна жена, мотика от еленов рог, длето от кост, 2 костни идола, глинен бюст на жена, каменна брадвичка за култови цели и др. Тези предмети дават основание на археолозите да направят извода, че тук имало селище от късния неолит, което продължило съществуването си и през енеолита. На 0,5 км източно от Руен, върху десния бряг на рекичката се намира оброчището **Св. Марина.** Край него също са разкрити следи от старо селище — строшени тухли и керемиди, зидове, глинени съдове, монети и др. Намерена е и каменна плочка, посветена на Тракийския херос. Тези предмети говорят за наличето на трако-римско селище, което било разрушено и възникнало отново едва в началото на XIX в. от бежанци, дошли тук откъм Ивайловградско. До селото има аязмо със следи от антична постройка — навярно тракийско светилище. В землището му са разкрити и основи на средновековна църква — кръстокуполна, едноабсидна постройка с размери 15×9 м. Предполага се, че била строена на 2 етапа — през XIII и XIV в., и е ценен средновековен паметник. На 800 м югозападно от селото, върху северните склонове на вр. Св. Илия (Яворовски) е известният природен феномен **Процепа** (Стайкин камък) — скала с голяма цепнатина, свързана с интересна легенда за красавицата Стайка и змея, когото тя с хитрост успяла да унищожи.

94. С. Яворово — с. Горни Воден (2 ч)

Поема се на изток по шосето за Асеновград. На 50 м под стопанската сграда то се изоставя и се тръгва по маркираната пътека вдясно. Тя криволичи край овощни градини и синори

и се спуска на шосето при една седловинка под вр. **Могилата** (902 м), където има параклис и паметник на загиналите във войните лясковчани. Тук шосето отново се изоставя и се поема по пътя вляво, който минава край стълбовете за високо напрежение и за около 40 мин отвежда до **с. Горни Воден** (1304 жит.) в Асеновградската селищна система, Пловдивски окръг.

Разположено е в най-североизточните склонове на Белочерковския рид непосредствено до Горнотракийската низина. То е старо селище. В **м. Трапезица**, западно от него, е намерена надгробна колона с надпис: «По щастлива съдба Марк Муций Клавдий, син на Карданета, постави върху гроба си този паметник за себе си приживе». Надписът, който се предполага, че е на местен тракиец, се датира от II—III в. Тук са открити още монети и керамика. В землището на селото се издигат няколко надгробни могили, в които са намерени варовита плочка с образа на тракийски конник, бронзова ръка, бронзов бюст на мъж, статуетки на Амур, Сатир, Зевс и Венера, всички датирани от римската епоха. В двора на **светилището Св. Спас**, на запад от селото, е запазен жертвеник от мрамор, посветен на Асклепий. Позовавайки се на тези материали, археолозите смятат, че тук съществувало античо селище от IV в. пр. н. е. до IV в., което после било разрушено, за да възникне по-късно край **креп. Воден.** Тази крепост, от която селището носи името си, се споменава в Устава на Бачковския манастир и от историка на третия кръстоносен поход Ансберт. Издигала се на **възвишението Св. Димитър**, отстоящо на 300 м южно от днешното село. Имала площ 15 дка, обиколка на крепостната стена около 440 м и била с 3 кули — правоъгълна, квадратна и кръгла. Предполага се, че е ранновизантийска (V—VI в.) и е брънка от севернородопската отбранителна система на Източната римска империя. Разрушена от варварите, тя била възстановена през средните векове, когато край нея пак възникнало селище, унищожено при османското нашествие. По-късно тук се заселили гръцки бежанци, които положили началото на днешното село. В годините на Възраждането Горноводенският манастир поддържал в Горни Воден метох с жилищна сграда и еднокорабна, едноабсидна просторна куполна църква с дърворезбен иконостас и много стари икони, някои рисувани в 1834 г. През 1925 г. гърците се изселили, а тяхното място заели бежанци от Македония и Беломорието. Селото е голям производител на грозде и плодове. Свързано е с шосе (4 км) и има автобусни връзки с Асеновград.

На около 2,5 км югоизточно от него, сред североизточните издънки на Белочерковския рид, е разположен **Горноводенският манастир** «Св. Кирик и Юлита». За появата и развитието му сведенията са доста оскъдни. През епохата на османското иго години наред бил под ръководството на гръцки монаси, които унищожили всички извори за неговата по-далечна история. Запазен е само възпоменателен надпис на български език, издълбан върху каменната чешма в двора на манастира, граден през 1696 г. Знае се, че през втората половина на XVII в., по време на масовото помохаменданчване на родопските българи, бил ограбен и разрушен, а през 1838 г. — отново възстановен от околното българско население. През Възраждането тук се подготвяли български духовници. По време на буржоазната власт бил използуван за затвор на борци за свобода. В сегашния си вид е един от големите наши манастири.

В средата на двора му, обграден от жилищни и стопански сгради, се издига монументална, кръстовидна, триабсидна куполна църква с богата живописна украса от 1850 г., създадена от големия майстор-живописец Алекси Атанасов. Образите и композициите са наситени с динамизъм и психологизъм. Ценни произведения на изкуството са големият дърворезбен иконостас и големият брой икони, някои дело на Захари Зограф.

95. С. Яворово — с. Лясково — Асенова крепост (3 ч)

На изток от селото се спуска шосе, което след 20 мин достига седловината под вр. Могилата, а след 5 мин минава край **Лясково** (90 жит.) от Асеновградската селищна система — чисто българско селце с приветливо подредени върху склоновете на една падинка къщички в м. Юрта (750 м н. в.). В землището му има тракийска куполна гробница. Може би е съществувало в древността, но е било разрушено. Било заселено отново през XVI в. от бежанци от с. Лясково, Смолянско, напуснали родните си места, за да избягнат помохамеданчването. Най-напред те се установили в м. Ливадиц, но доброльчани ги прогонили, спрели се в м. Чамурьово на десния бряг на р. Луковица, но там пък било усойно и студено и най-накрая дошли на днешното място. В селото струи чешма, градена през 1711 г. Има туристическа спалня с 30 легла. В западния край до вековния явор, край параклиса «Св. Атанас», е паметникът на загиналите във войните лясковци. В землището на селото е **м. Калинин гроб.** Между яворовци и лясковци имало спор за гората **Корията.** Няколко пъти той прераствал в бой. В един от тях загинала лясковчанката Калина, откъдето останало и името на местността. На **вр. Св. Неделя,** непосредствено над селото, лясковчани посрещали бягащите турски войници след разгрома на армията на Сюлейман паша от русите при Марково—Брестник, Белащица на 4—6. I. 1878 г. и ги обезоръжавали. В землището има доста параклиси — «Св. Петка», «Св. Троица» и др.

Шосето продължава на изток, криволичи по билото на рида (на места по преки пътеки се пресичат по-големите му завои) и след 2 ч излиза на **Асенова крепост** — внушително творение на българската култура, съхранено частично. Издига се величествено в края на **рида Могилата** върху уединена скала, чиито отвесни стени са надвиснали над долината на Чепеларска река и шосето за гр. Смолян. Построена е вероятно през IX—XI в., но е била възстановена и благоустроена от българския цар Иван Асен II след победата му над византийците при с. Клокотница. Това се установява от надписа, издялан по негово нареждане върху скала в горната, централна част на крепостта. Той гласи: «В лето 1231 г. индиктион 4 от бога въздигнатият цар Асен, цар на българите и гърците, както и на други страни, постави Алексея Севаста и изгради тази крепост». По-късно този надпис бил очукан от гръкоманите в града, но съдържанието му било запазено от френския лекар Пол Люка, който, посещавайки крепостта през 1706 г., го преписал

и публикувал. Първият исторически документ, в който се споменава името на крепостта, е Уставът на Бачковския манастир. В него при изброяването на владенията на манастира, дадени от основателя му Григорий Бакуриани, се казва: «От тях първият и главен имот е крепостта или селото, което се намира в същата Филипополска тема и се нарича Петрич. . .». Че крепостта, наричана Асенова, е същата Петрич, се установява от един надпис върху колона в крепостната църква: «Света Богородица Петрича с иждевения и труда и ръката на грешния и нещастен иеромонах. . . Константин». Асенова крепост е брънка от севернородопската крепостна система, бранела важния път, който е минавал край нея, и била врата към вътрешността на Западните Родопи. Много византийски, наши и чуждестранни автори разказват за мощта ѝ; тя често сменяла господарите си. В края на XII в. за кратко време била седалище на отцепилия се от централната власт български болярин Иванко. В 1205 г., след победата на Калоян над рицарите при Одрин, в нея се затворил с дружина наемна войска и 15 рицари херцог Рение дьо Три и 13 месеца издържал обсадата на българските войски, докато дошъл рицарят Вилардуен с голяма войска, освободил ги и ги отвел вън от пределите на България. При наследниците на Асен II крепостта пак попаднала във византийски ръце и едва по време на Иван Александър (1344 г.) била върната в пределите на България. През 1363 г. била завладяна от турците, които дълго я използували. Сега са останали само следи от градежа на четириъгълна кула и цистерна за вода. Запазена е почти изцяло крепостната църква «Св. Богородица Петричка», наречена така по името на с. Петрич (от гр. «петрос» — камък), съществувало през XI—XIV в. северозападно в близост до крепостта. Представлява двуетажна, еднокорабна, едноабсидна кръстокуполна сграда с четиристенна кула-камбанария. Градена е в стила на църквите от Втората българска държава. От стенописите ѝ има незначителни следи. Построена във високата част на крепостта, църквата се откроява добре поради доминиращото си положение в местността и прави впечатление с красивия си силует. Асенова крепост е обявена за исторически паметник. Тя е един от най-интересните архитектурни и археологически паметници на културата от епохата на Българското средновековие. Недалече от нея в м. **Шейтаница** са намерени метални земеделски сечива, домашни съдове, части от копия, стрели и кован железен шлем с конусовидна форма, направен от 10 метални части, свързани с гвоздейчета. Находките се датират от XIV в. Трикилометров асфалтов път свързва крепостта с Асеновград.

VII. Добростан

Добростан е платовиден планински масив в северната периферия на Западните Родопи. Издига се на югоизток от Асеновград. По-рано са го наричали Станимашка или Чаушовска планина по имената на близките селища. Границите му са: от юг — р. Мостова Сушица до вливането ѝ в Чепеларска река чрез Юговска река; от

запад — долното течение на Чепеларска река, от север — Горнотракийската низина; от изток — Тополовска река от изворите ѝ до излизането от планината. Има югоизточно—северозападна посока с дължина 15 и ширина 10 км. Билните му части са плоски и заравнени с височина 1200—1500 м. Над тях се издигат изолирани възвишения, от които най-висок е вр. Старият бунар (1517 м). Склоновете на масива са стръмни. Северният е разседен, карстов, безводен, покрит с рядка растителност и стъпаловидно се спуска към Горнотракийската низина. Източният е изграден от дебелослойни мраморни пластове и представлява типичен карстов район. Южният и западният са еродирани, издълбани от реките Мостова Сушица и Юговска в дълбоки, каньоновидни долини. Западният представлява величествена, гола, окарстена стена, над която се издига красивият връх Червената стена (1501 м). Масивът е изграден от мрамори, шисти, серпентини. От главното било на рида, което се отделя от Преспанския дял при м. Инкая и завършва при вливането на Юговска в Чепеларска река, на север се отделят 3 по-значителни рида. **Драганица** се простира между долините на реките Тополовска — от изток, и Черкезица (Орешецка Сушица) — от запад. Той е труднодостъпен вулкански масив. Изграден е от палеогенни конгломерати, пясъчници и андезити, които образуват причудливи скални феномени. Най-високият му връх е Шилденски камък (1338 м). От страничния връх Пилешка чука (1358 м) на североизток се спуска дълъг рид, който дели долините на реките Черкезица и Долнославска. Нарича се с 3 имена — **Пропаст, Лалебаир** (хълм на лалетата) и **Анатема** (проклятие) и се спуска към Асеновград. Тук е най-високият връх на Добростан — Стария бунар (1517 м). На изток склоновете му се спускат към р. Черкезица, на запад — към Сухото дере (Корудере), а на север стъпаловидно се снижава към Горнотракийската низина. **Гонда вода** е най-посещаваният и популярен рид в масива. Най-висок връх в него е Червената стена (1501 м). На изток Гонда вода е ограничен от дълбокия дол на Сухото дере, а на запад — от дола Клувията и долината на Чепеларска река. Други по-малки ридове са **Скалният гребен,** който се спуска на север между долините на р. Клувията и Сливов дол и завършва непосредствено на юг от Бачковския манастир с най-висок връх Дивата вода (1457 м); **Логудьово,** заемащ най-западната част на масива, спускащ се на запад между реките Сливов дол и Мостова Сушица до вливането на Юговска в Чепеларска река, с най-висок връх Логудьово (1301 м).

След като през терциера Родопите били подложени на големи денудационни заравнявания, през еоцена и по-късно през олигоцена тектонски процеси причинили силни ерупции с изливане на огромни количества вулканични материали. Тогава се образували конусовидни върхове и острите гребени, като Драганица, Червената стена, Бучето, Попа, Логудьово и др. Значителна част от Добростан е изградена от предпалеозойски мрамори, силно напукани и изветрели, поради което масивът е дълбоко окарстен. Карстът тук е богат на различни по форма и големина вълтопи, понори, пещери и пропасти, някои от които със своите размери и красота се нареждат сред най-личните в нашата страна. Чудесни обекти

за туризъм и пещерно дело са пропастите Дружба, Иванова вода, Ледница и др., пещерите Топчика, Хралупа, Ямата и най-известната пропастна пещера — Ахметьова дупка.

Добростанският масив е със сравнително мек климат, тъй като средната му надморска височина не надминава 1000 м. По билото понякога духат силни ветрове и районът е гръмотевичен. Годишната амплитуда на температурата е средно 21,4° С. Най-топъл месец е юли, а най-студен — януари. Поради карстовия си характер масивът е беден на водоизточници. От него извират Черкезица (Ореховска Сушица) — десен приток на Марица, Долнославска река — ляв приток на Черкезица, Четиридесетте извора — десен приток на Марица. Другите потоци, десни притоци на Чепеларска река, са малки и къси. Най-интересен от тях е Сливов дол, на който е водопадът Сливводолското падало — един от най-красивите в Родопите. В подножието на масива обаче има много карстови извори. Такъв е изворът в дола Клувията, изворът Варище под вр. Бучето, Гонда вода до х. Безово и др. На места по рида са изградени чешми, които утоляват жаждата на туристите. Районът на вр. Червената стена е обявен за природен резерват. По време на цъфтежа на люляка цялата планина ухае. Значителна част от масива е покрита с редки иглолистни и по-гъсти широколистни гори. Ловът е забранен и в Добростан често може да се срещнат елени и сърни. Напоследък са се развъдили и доста диви свине, а може да се види и мечка, прехвърлила се от близкия резерват за дивеч «Карамуш». От няколко години над Драганица кръжат двойка орли. Освен с природните си красоти Добростан привлича и с историческите си обекти. Намерените руини от стари градища (под с. Орешец в м. Калето), фрагменти от съдове, монети от различни епохи (край селата Орешец, Горнослав и др.), пещерните скални рисунки в пещ. Топчика от времето на каменната епоха и др. свидетелстват, че Добростан е бил населен още в древността. Според някои изследователи в него съществували стари български селища, сринати при нашествието на османците — Сливову (на 1 ч западно от х. Марциганица), Лиликовско (на изток от вр. Бучето) и др. В Добростан се намират известните манастири Бачковски, «Св. Петка» и «Св. Неделя». Тук са двата концлагера «Св. Никола» и «Гонда вода» и партизанските лагери Сливов дол, Картоф лагер и Черни връх. В масива има 3 туристически хижи и 1 туристическа спалня. Изходни пунктове са гр. Асеновград, селата Добростан, Бачково и Бачковския манастир.

1. Гр. Асеновград

Разположен е по терасите на наносния конус на Чепеларска река при изхода ѝ от планината, на около 200 м н. в. От двете му страни живописно се спускат най-североизточните разклонения на Чернатица и северозападните на карстовия масив Добростан. Климатът му е преходноконтинентален. Снежна покривка се задържа 27—28 дни. По долината

на реката духат долинни ветрове. Почвите са хумусно-карбонатни и кафяви горски. Старото му наименование е Станимака (от гр. «стенимахос» — теснобран, тесен, укрепен пункт). Той е един от най-старите български градове. На територията му е съществувало антично, а по-късно и средновековно селище. В околностите има тракийски могили, някои от които са изследвани и са намерени съдове от I в., останки от тракийска колесница, скелети от коне и др. В м. Анатема са открити глинени съдове от латенската и халщатската епоха. През Средновековието е играл значителна роля като укрепено място и край него често се водели люти битки. От втората половина на XI в. станал владение на византийския военачалник Григорий Бакуриани. Под името Стенимахос се споменава за пръв път в Устава на Бачковския манастир (1083 г.). Към края на XI в. бил силна крепост, превзета от кръстоносците по време на III кръстоносен поход (1189 г.), и се споменава с името Скрибенцион. В 1230 г. бил завзет от Иван Асен II, който на следната година възстановил и благоустроил близката крепост. В периода XIII—XIV в. на няколко пъти бил български и византийски, а от 1344 г. останал в пределите на България до завладяването му от турците (1363 г.). През първите години на османското иго бил вакъфско селище на султан Сюлейман I (1520—1566), а по-късно — център на нахия. По време на кърджалийските вълнения 3 пъти бил ограбван и горен. Жителите му се занимавали главно с лозарство (производство на маврудови вина) и копринарство, а по-късно и с отглеждане на тютюн. След Освобождението бил малък земеделски град с развито винарство, бубарство и занаятчийство. След унищожаването на лозята от филоксерата (в края на XIX в.) започнало масово отглеждане на тютюн. Появили се и първите малки фабрики за спирт, сапун, ориз, бира, хартия, за преработка на тютюн и коприна, мелници. Създала се работническа класа, която с много стачки воювала с монархофашистката власт. На 9. VI. 1923 г. под ръководството на Спас Дупаринов била организирана съпротива на населението срещу военно-фашисткия преврат. Жителите на града дейно участвували във въоръжената антифашистка борба. От асеновградци е създадена партизанската чета «Васил Левски», която преминава в асеновградския партизански отряд «Георги Бенковски». На 7. IV. 1944 г. в Чепеларска река, близо до града, е захвърлено тялото на жестоко изтезавания и убит в Дирекцията на полицията в Пловдив Тодор Ангелов Коларов (Горан) — един от основателите на легендарния партизански отряд «Антон Иванов».

След установяването на народната власт градът получава съвършено нов облик. Днес той е промишлено-аграрен център на микроикономически район, който обхваща части от Родопите и Горнотракийската низина. Има 44 217 жит. В него работят много промишлени предприятия, в които намира препитание не само градското, но и част от околното селско население. Развити са хранително-вкусовата промишленост (консервен комбинат с цех за детски храни, винарски завод, тютюнев комбинат, млекопреработващо предприятие и др.); химическата промишленост (завод за пластмасови опаковки, карбидна фабрика, предприятие за възстановяване на пластмаси); машиностроене (геолого-ремонтно-механично предприятие, апаратурен завод, завод за металорежещи машини), дървообработваща, текстилна, шивашка промишленост и др. Асенов-

град е център на АПК със специализация в производството на тютюн, грозде, зеленчуци, овощия, животновъдство. В него има районна болница, културен дом, детски ясли, детски градини, 11 училища, читалище, чиито основи е положил възрожденецът Отон Иванов, богата библиотека.

В Градския исторически музей (ул. Георги Димитров 27) са изложени интересни археологически материали, свързани с историята на траките и от римското владичество. Разкрити са основните моменти от средновековната история на Станимака, както и главните етапи на развитието му. Отразена е и местната история на капитализма и работническото революционно движение. В града са запазени сгради със старинна архитектура, като тази на ул. Райко Пожарлиев 30 с много и красиви резби, къщата на ул. Бачковска 2 със стенописи от олимпиада, къщата, наречена Консулатото, къщата на ул. Кирил и Методий 13 с големи еркерни дървени конзоли и др. Твърде интересни са и обявената за паметник на културата църква «Св. Йоан Предтеча» (XIII—XIV в.), която е еднокорабна, с тристенна абсида, без нартекс, църквата «Св. Георги» в кв. Амбелино, сякаш срасната със стръмно спускащите се от планината ридове, с каменни колони и 3 купола, единият от които с 12-стенна форма и висока камбанария, строена от българина уста Васил от с. Югово през 1843 г., църквата «Св. Богородица» (ул. Дичо Петров 2), наречена «Дълбоката», строена през 1760 г. върху основи на по-стара, разрушена от османците църква, която притежава прекрасно изработен иконостас от орехово дърво (дебърска школа), Братската могила на загиналите по време на Съпротивата антифашисти и др. В града има много административни сгради, удобни хотели и ресторанти, бензиностанция, авторемонтна работилница, бюра за обмяна на валута и много нови жилищни сгради. Туристическата спалня в близост до стадиона може да приюти 60 души. Асеновград е гара и на клон от централната жп линия София—Истанбул. Асфалтов път (19 км) го свързва с гр. Пловдив и има градски автобуси. Изходен пункт е за Добростанския масив и за част от Белочерковския рид на Чернатица.

2. Гр. Асеновград — м. Гонда вода — х. Безово (3,30 ч)

От южния край на града, високо над десния бряг на Чепеларска река се вие камениста пътека, която след 45 мин отвежда до Сухото дере. От сводестия мост започва изкачването на страничния рид Гонда вода. Отначало пътеката минава през рядка акациева гора, постепенно набира височина и след 30 мин излиза на малка площадка с дървена пейка. Тук се разклонява — вляво за х. Безово, направо по ръба за х. Момина сълза (пътеката не е маркирана и е обрасла) и надясно се изкачва над пролома на Чепеларска река към х. Момина сълза. От разклона се поема по лявата пътека. След 20 мин се стига до м. Витамина. Продължава се по стръмния дол нагоре. След 25 мин пътеката пак

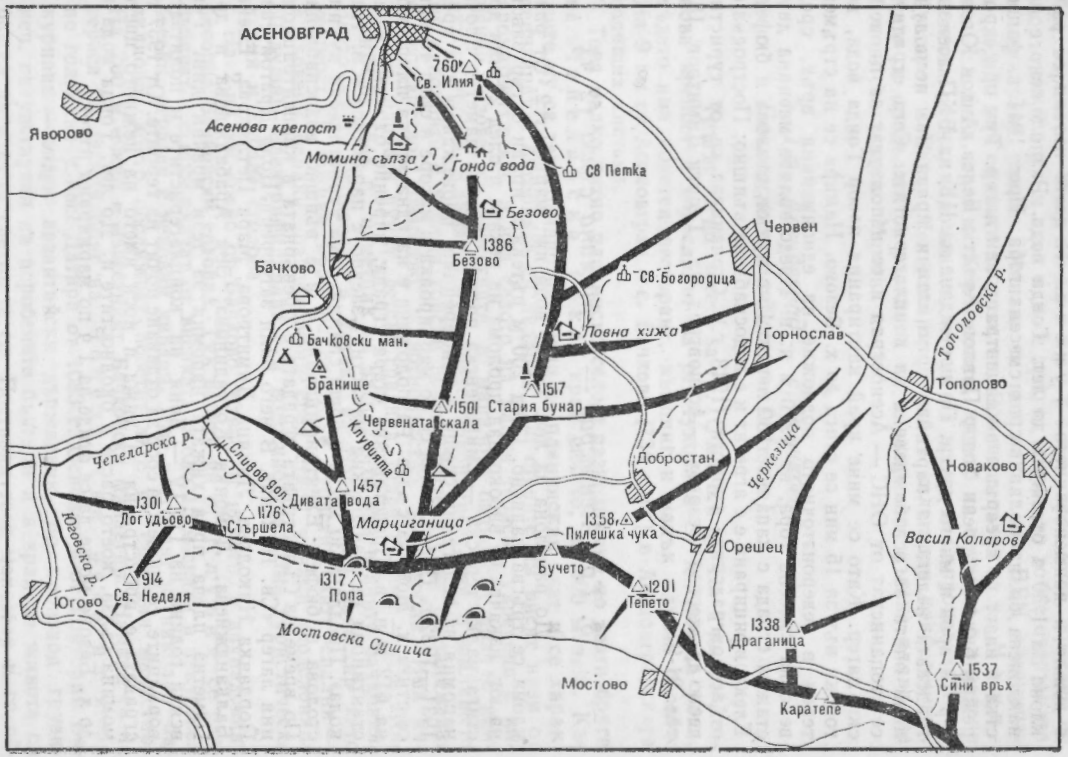
АСЕНОВГРАД
760
Св. Илия
Яворово
Асенова крепост
Момина сълза
Гонда вода
Св Петка
Безово
1386
Безово
Червен
Бачково
Св. Богородица
Бачковски ман.
Ловна хижа
Горнослав
Тополовска р.
Бранище
1517
Стария бунар
Тополово
1501
Червената скала
Клувията
Чепеларска р.
Сливов дол
Добростан
Черкезица
Новаково
1457
Дивата вода
1301
Логудьово
1176
Стършела
Марциганица
1358
Пилешка чука
Орешец
Васил Коларов
Юговска р.
914
Св. Неделя
1317
Попа
Бучето
1201
Тепето
Югово
Мостовска Сушица
1338
Драганица
1537
Сини връх
Мостово
Каратепе

се разделя — наляво под названието А л к а з а р върви по ръба и извежда до лет. Г о н д а в о д а, а направо по дола минава по килим от паднала шума, под дебелите сенки на смесена гора, която с клоните си на места образува истински тунел, от което е дошло и наименованието Т у н е л а. И двете пътеки от разклона за 1,30 ч отвеждат до **лет. Гонда вода.** Разположено е на наклонена билна поляна сред смесена гора. През 1941 г. фашистката власт го превръща в концентрационен лагер. Тук при строг режим били затворени Тодор Павлов, Кръстю Белев, Антон Югов, д-р Тагаров и много други. По нареждане на ЦК на БКП асеновградската нелегална партийна организация прави два несполучливи опита за освобождаване на концлагеристите. Сега сградите се стопанисват от ОНС — Асеновград и се използват за пионерски лагер. Като се мине край каптирания извор Гонда вода, по горски път за 15 мин се стига до **х. Безово.** Намира се на стръмен терен в североизточното подножие на едноименния връх, сред вековна смесена гора, на 1270 м н. в. Представлява масивна двуетажна сграда с капацитет 30 легла. Има кухня, столова и бюфет. Електрифицирана е с агрегат и е водоснабдена външно. Построена е от асеновградските туристи (1948 г.). Стопанисва се от туристическо дружество «Безово» — Асеновград, ул. Георги Димитров 18, тел. 21-91.

3. Гр. Асеновград — х. Момина сълза (2 ч)

До разклона за лет. Гонда вода вж. маршрут 2. От разклона се тръгва надясно. След 200 м пътеката прави остър завой на юг, изкачва се високо над пролома на реката и след 20 мин достига малка тераска — **Смирненска поляна,** където паметна плоча напомня за нелегални срещи и конференции, провеждани тук през 1931—1932 г. Продължава се по маркировката нагоре и след 40 мин се стига **х. Момина сълза.** Разположена е на една малка площадка на 612 м н. в. Представлява стара сграда, дарение от сем. Константинови на Бачковския манастир заедно с параклиса «Св. Никола». Предлага 30 места в общи спални. Има туристическа кухня, столова и бюфет. Електрифицирана е и е външно водоснабдена. По време на Съпротивата сградата е превърната в концентрационния лагер «Св. Никола». В него били затворени Цола Драгойчева, Йорданка Николова, Лиляна Димитрова, Мара Петлякова, Елена Балканджиева, Лимонка Костадинова, Зоя Арабаджиева и др. Паметна плоча пред хижата напомня за тези мрачни дни. Тук всяка година на 11. IV — Деня на концлагеристите и политзатворниците, се провежда сбор за отдаване почит на героите. От 1957 г. сградата е преустроена за хижа и носи името на нежното цвете момина сълза, което расте в околностите й. До лет. Гонда вода и до х. Безово може да се отиде за 1 ч по маркирана пътека.

4. Гр. Асеновград — Варниците — х. Момина сълза (2 ч)

До Варниците се отива по шосето за гр. Смолян (3 км). Прехвърля се Чепеларска река през мост, пресича се дворът на Варниците и се тръгва нагоре по добре очертаната и маркирана пътека. Минава се под канала на ВЕЦ «Асеница» и след 30 мин се стига до разклон. Вдясно е пътят за х. Момина сълза през **м. Керемидката,** където на чешмата е вградена паметна плоча, напомняща, че тук по време на Съпротивата Кочо Цветаров и Петър Ченгелов провеждали нелегални конференции. Като се продължи от разклона по маркираната пътека вляво, за 1 ч се стига до х. Момина сълза.

5. Гр. Асеновград — с. Бачково — Бачковския манастир (11 км)

Тръгва се по шосето за гр. Смолян. На 1 км от Асенова крепост е водосливът на р. Луковица с Чепеларска река, където има кокетен ресторант, къмпинг и малък плувен басейн. На 9 км от Асеновград е **с. Бачково** (734 жит.) в Асеновградската селищна система.

Това малко китно планинско село е разположено по двата бряга на Чепеларска река, край шосето, на 400 м н. в. Къщите му са терасовидно накацали по планинския скат и се характеризират с бигорната си зидария. По стените им висят низи от ароматен тютюн, а над селото на малки тераски, укрепени с каменни зидове, са известните в миналото бачковски лозя с най-вкусно грозде. Климатът му е преходноконтинентален, а землището му е покрито с кафяви горски почви. Жителите му се занимават с овощарство, лозарство, животновъдство, дърводобив. Има читалище, здравен пункт, детска градина, стара църква — «Св. Атанасий» от 1848 г., паметник на загиналите във войните бачковци. Името му се споменава в Устава на Бачковския манастир като местност. В южния край на селото е туристическата спалня — 2 дървени бараки, разположени сред стари чинари (подслонява 60 души). Електрифицирана е и водоснабдена. Има туристическа кухня и хубава столова.

На 2-ия км южно от Бачково, вляво от шосето, е двупадовият бигоров **Бачковски водопад.** Тук водите на р. Клувия се раздвояват и с шум скачат от високата около 15 м скала в изкуствен басейн, ограден с вековни чинари. Има ресторант и няколко павилиона, които обслужват посетителите на съседния манастир. На 200 м южно е известният **Бачковски манастир.** Намира се на тераса на десния бряг на Чепеларска река и е втори по големина у нас. Датира от 1083 г. Основан е от Григорий Бакуриани — виден византийски държавник, по произход грузинец, съчувствувал на поробените българи и в края на живота си решил да изкупи греховете си. Построил този манастир и го обдарил с обширни поземлени имения. Сам Бакуриани написал

Устава, който се пази в манастирския музей, като изрично е отбелязал в него: «. . . да не се приемат лица за монаси от ромейски произход». Манастирът няма същия вид както при основаването си, защото на няколко пъти бил опожаряван и възстановяван. Развивал се отначало като важен център на грузинското монашество. Към края на XI в. в него се оформила бачковската просветна школа. Влизал трайно в пределите на България при царете Калоян (1198—1207) и Иван Асен II (1218—1241). Ктитор и обновител по-късно станал цар Иван Александър (1331—1371). От времето на основаването му е останала само костницата — двуетажна сграда — църковна гробница с твърде интересна архитектура. Намира се на 200 м източно от манастира. На втория ѝ етаж, в една от нишите е запазен стенопис с образите на Григорий и брат му Аспазий Бакуриани — дело на грузинския майстор Йоан Иверопул, а в друга ниша са ликовете на цар Иван Александър и съпругата му. Друга оцеляла сграда е църквата «Св. Архангели», строена през XII в. според преданието от византийския император Алексей I Комнин, след смъртта на Григорий Бакуриани. Тя е двуетажна с купол, носен от 4 пиластра. Долният ѝ етаж е зографисан от Захари Зограф и учениците му (1841 г.). В трапезарията на манастира има голяма мраморна плоча, правена през 1601 г. от майстор Никола от с. Бачково, служеща за трапеза на монасите. При направените проучвания са открити под мазилките на стените и тавана на трапезарията уникални стенописи с изображения на философи и писатели от античността: Платон, Сократ, Аристотел, Плутарх, Диоген и др., сцени от Стария и Новия завет. Цялата живопис в трапезарията е изпълнена с темперна техника в ярък колорит. Тук е открито и едно скривалище. На фасадата на трапезарията има голяма фреска от Алекси Атанасов (втората половина на XIX в.), изразяваща тържеството в манастира при пренасянето на «чудотворната» икона. Нарисувани са ктиторите и много хора с различни облекла, отразяващи съсловната им принадлежност. Съборната църква «Св. Богородица» (1604 г.) е изографисана през 1845 и 1850 г. Тя е кръстокуполна със сложен олтар, отделен от наоса чрез стена с конхи на север и на юг и с едноделен нартекс. В нея се пази иконата «Богородица Елеуса» от 1310 г., донесена в манастира от Каракас, Грузия. Сребърната ѝ рамка е направена от много нежни плетеници с медалиони около образа. Манастирският музей е много богат с експонати — църковна утвар, икони, книги и др. Между забележителностите е една сабя от времето на Фридрих Барбароса, останала от кръстоносния му поход. Пази се и ферманът от 1452 г., с който султанът дал права на манастира и на монасите да извършват службата си. Има и дърворезбен кръст с миниатюри, работен 12 години от един монах. В църквата «Св. Никола», разположена в южния двор на манастира, пред входа на вратата е запазен стенописът от Захари Зограф (1850 г.) «Страшният съд» — едно от най-интересните произведения на изобразителното изкуство у нас през Възраждането. Нарисувани са твърде реалистично група мъже и жени, българи и гърци, граждани и селяни в характерните за времето празнични дрехи. На същата стена художникът наред с игумена Матей и проигумена Ананий е изобразил и себе си. В манастира работил 18 години грузинският философ Йон Петрукий (XII в.) — автор на капитално съчинение върху неопла-

тонизма. Предполага се, че тук бил заточен от турците и починал патриарх Евтимий. В двора е разперило широко клоните си дървото Диасперус лотос (джинджифа), донесено преди 200 години от Грузия. По съборната църква е плъзнала столетна лоза, която още ражда вкусно грозде. Манастирът е ставропигален, т. е. подчинен направо на Светия Синод. Сградите му разполагат с 280 места, които се предоставят на посетителите, а край него е построен къмпинг с всички удобства. В околностите му има прекрасни места за отдих.

6. С. Бачково — х. Момина сълза (2 ч)

Тръгва се от центъра на селото по десния бряг на реката. Маркираната пътека стръмно се изкачва до внушителната скала **Правия камък** (30 мин). Продължава се нагоре и след 30 мин се достига м. **Равна нива**, от която се открива прекрасна гледка към пролома на Чепеларска река и манастирските постройки. Върви се на североизток през изоставени ниви с единични плодни дръвчета и след 1 ч се пристига на х. Момина сълза (по пътя няма вода).

7. С. Бачково — м. Юрта — лет. Гонда вода — х. Безово (3 ч)

Излиза се от източния край на селото, тръгва се на север по пътеката през лозята и се стига до параклиса «Св. Варвара», кацнал на обгледно върхче. Оттам се слиза в дола, където тече малко поточе. Започва стръмно изкачване по изправения като стена рид. Пътеката криволичи и след 1,10 ч извежда до големи каменни блокове в м. **Карукъл**. От нея бързо се излиза в м. **Юрта**, където растат овощни дървета и има лозя. Минава се край малък извор и се навлиза в смесената гора, откъдето започва изкачването на рида, спускащ се откъм вр. Безово. От м. Юрта за 40 мин се отива до малка полянка с пейка, където се влива пътеката, идваща от х. Момина сълза. След 15 мин се достига лет. Гонда вода, а след още 15 мин — х. Безово.

8. Бачковският манастир — х. Марциганица (4 ч)

Тръгва се на изток, минава се край костницата и се стига до пионерския лагер в **Клувията**. Това е една рядко живописна долинка с красиви поляни, обградени със стръмни, почти отвесни склонове. По средата ѝ е малката сграда на **Аязмото**, а в западното подножие на вр. Червена стена — изсечените в скалите скитове. За нея гренадският рицар Анзито дел Гренада с рицарското название Аморе море (любовта умира), участник в I и III кръстоносен поход, в писмо до любимата си пише; «. . . дивно място, дето казват слизал сам архангел Израил». Името ѝ идва

от гръцки и значи клетка, кафез. Продължава се нагоре по долината и след 20 мин се излиза до няколко черковни постройки — аязмо, над които има малка църква. Горе високо се вижда отвесният скат на Червената стена. Върви се нагоре по дола, който на места се стеснява до 2 м, а пътеката е настлана с калдъръм. След 40 мин долът се изоставя и започва стръмно серпентинно изкачване, наричано от местните жители **Четиридесетте кълки.** Добре оформената пътека ту се изкачва стръмно, ту следи хоризонтала и за 1 ч отвежда до **м. Селище** — открита, наклонена поляна. Оттук до х. Марциганица се отива по маркировъчните железни стълбове, които идват от х. Безово, за не повече от 30 мин.

9. Х. Безово — Ловната хижа — с. Добростан (4 ч)

От хижата на югоизток се отправя маркирана пътека. За 40 мин, през борова гора, в която могат да се видят и храстовидни лаврови дървета, тя слиза в дълбокото Сухо дере. Продължава се нагоре по него и скоро се стига разклон на пътища (30 мин). Вдясно нагоре има пътека, която отвежда до х. Марциганица (3 ч), надолу широк път слиза към Асеновград (3 ч), наляво пътеката постепенно се изкачва, преваля билото на рида Пропаст и достига кокетната **Ловна хижа** (1,10 ч), където също има разклон на много пътища. На юг по билото на рида Пропаст се отива до първенеца на Добростан — вр. Стария бунар (1517 м, 1 ч). На север по билото на рида Пропаст, а след това и по каменистото било на Лале баир се стига до седл. Гидика, от която за няколко минути се слиза до ман. «Св. Петка». От хижата на североизток тръгва пътека, която слиза край пчелина, минава през **м. Момчилов орех,** пресича Мечо дере и достига малката кокетна църква «Св. Богородица» (1 ч). От нея край Пукнат камък и параклиса «Св. Георги» за още 1 ч се отива до с. Червен. И най-после по широк горски път, който продължава на югоизток, за 2 ч се стига до с. Добростан. Той минава през **м. Катровица,** където през юни 1944 г. партизаните от Асеновградския отряд напразно чакали спускането на обещаното от англичаните оръжие.

10. Х. Безово — вр. Безово — вр. Червената стена — х. Марциганица (3,30 ч)

Стръмна, но кратка маркирана пътека от хижата отвежда за 1 ч до обраслия с иглолистна гора мраморен **връх Безово** (1386 м). На него има триангулачна пирамида и паметник на основателя на асеновградското туристическо дружество «Безово» — Христо Пашков. Макар и невисок, от темето на върха се разкрива обширна панорама. На север се откроява веригата на Стара планина, а долу, потънала в зеленина, е Горнотракийската низина, сред която се виждат тепетата на Пловдив и къщите по тях. На юг

погледът чезне в безкрая на родопските ридове, върхове, долове и гори. От върха се слиза стръмно на юг до подножието, при пътеката, която идва от изток, траверсира върха и извежда на равна поляна (бивша манастирска нива). На около 20 м вдясно има кладенче, а на запад от него е вр. Момина скала (1369 м). Тук една пътека се отделя вдясно, провира се между скалите и стремглаво се спуска към с. Бачково (2 ч). Продължава се на юг. След 30 мин има разклон. Наляво маркирана пътека траверсира от изток вр. Червената стена и отвежда до х. Марциганица (1,30 ч). От разклона за 40 мин се излиза на **вр. Червената стена** (1501 м). Темето му е голо, с дървена пирамида, на запад е отвесно отсечен и при залез слънце розово обагрените му скали пламтят в пурпур, откъдето е получил и името си. Вижда се почти от всички по-лични върхове на Чернатица. И тук панорамата е обширна и красива. Най-много обаче привлича гледката към Бачково и манастира, сградите на който, сгушени в дълбоката долина на Чепеларска река, приличат на кибритени кутийки.

Тук е ботаническият резерват « Червената стена». Той има 581,3 ха площ със силно пресечен релеф и сложна геоморфоложка конфигурация. Целта е съхраняване на целия природен комплекс и най-вече на растителния свят, характеризиращ се с наличието на твърде редки реликтни, ендемитни и южни видове растения: тис (цялото отровно), венерин чехъл — най-едрата и рядка орхидея, срещаща се само тук, Хаберлея родопензис (силивряк) — рядък ендемит, персийска морина, родопски рожец, родопска съсънка и др.

От върха се слиза на юг и след 20 мин се стига до паметна плоча, която напомня, че на това място е бил партизанският лагер Картоф. Върви се на юг, после на изток и се стига до Сухото дере при м. Букака (10 мин). Продължава се по леко очертаващия се коларски път на юг и след 20 мин се излиза на затворена поляна, после се слиза леко до **м. Анарица**, където има чешма с корито. Оттук пътеката леко се изкачва, преваля едно билце, спуска се надолу и след 20 мин достига разклон с табели и шосето с. Добростан—х. Марциганица, недалече от хижата.

11. Гр. Асеновград — ман. «Св. Петка» (1,20 ч)

От града до манастира водят няколко пътеки. Най-използувана е тази, която следи билото на рида Анатема, минава край параклиса «Св. Илия» и се спуска до **седл. Чатарлъка** (Гидика). Тук има паметна плоча, която напомня за решението на нелегалните асеновградски комунисти да бъдат нападнати концентрационните лагери «Гонда вода» и «Св. Никола» и да се освободят концлагеристите. От седловината може да се продължи към х. Безово без отбиване в манастира.

Нашият път тръгва от Чатарлъка вляво и за 20 мин слиза до **ман. «Св. Петка»**. Разположен е на тераса в северните склонове на рида Лале баир. Около него има стопански сгради и овощни градини. Възникнал е в края на Втората българска държава. Под манастира са намерени останки от антична зидария и

монети от римско време и от Средновековието. Три пъти е бил разрушаван от поробителите и отново е възстановяван от родолюбиви българи. Ктиторският надпис над входната врата на църквата сочи, че за последен път е бил възстановен през 1836 г. В манастирския двор, обграден с дълги двуетажни сгради, се издига висока и просторна църква с обширно преддверие. В двора е и старата манастирска лоза с обиколка на дънера 1,10 м, обявена за природозащитен обект. През 1946 г. църквата се срутила, оцелели само преддверието и аркадата, а в 1951 г. била реставрирана. Стенописите са дело на Кръстю Захариев от тревненската живописна школа. Те са зографисани с голямо майсторство, в меки, пастелни тонове. Интересен е ктиторският портрет на Петко х. Неделчев и сина му Неделчо. Под южния портик, от двете страни на входа, са изобразени славянските първоучители Кирил и Методий. По време на османското иго манастирът бил важно книжовно средище. Тук е имало богата библиотека с ценни стари ръкописи, по-късно разграбени и унищожени. В манастира отсядал Апостолът Васил Левски. Скривалището под игуменската стая е запазено и досега. При входната врата на манастира има барелеф на Левски, а туристите и населението на Асеновград всяка година чествуват на това място годишнината от смъртта му. Тук зимувал понякога и Ангел войвода. Ман. «Св. Петка» отстои на 7 км източно от Асеновград.

12. Гр. Асеновград — Араповския манастир (8 км)

Североизточно от Асеновград, близо до с. Златовръх (Арапово) се намира **Араповският манастир** «Св. Неделя». Той е един от малкото наши манастири, разположени в полето, закътан в бухналите корони на стари тополи. Построен е през 1856 г. Представлява архитектурен комплекс от битови постройки и църква с параклис от епохата на Възраждането. Има четвъртит двор, в западната част на който се издигат триетажни паянтови сгради — дело на майстор Стойо от с. Югово. Манастирската църква «Св. Неделя» е голяма каменна сграда с начупена, оригинална архитектура, строена през 1859 г., а изписана през 1864 г. от Алекси Атанасов и ученика му Георги Данчов. Изобразени са предимно български светци и великомъченици. Има цяла поредица сцени от живота на Кирил и Методий и на Иван Рилски. В композициите са включени елементи от бита на населението. В двора на манастира със съдействието на легендарния Ангел войвода била изградена голяма каменна кула с красив еркерен етаж над нея, която служила за жилище, наблюдателница и защита. На северната страна на еркерния етаж е зографисана сцена от борбата на библейския герой Самсон с лъв. Пред вратата на манастира е аязмото с малко параклисче над него, също богато изографисано. През втората половина на XIX в. Араповският манастир активно съдействувал за поддържане на националното съзнание на околното население и играл важна роля в борбите на българите за самостоятелна църква, срещу фанариотщината. Богослужението в него се провеждало на български език, за разлика от много манастири в Пловдивската епархия, в които то ставало на гръцки. През 1867 г. в мана

стира било открито училище с учител Ст. Джансъзов, в което децата се подготвяли за учители и свещеници. По време на Освободителната война манастирът бил изгорен от отстъпващите турски войски. Възстановен е след Освобождението (1878 г.). Обявен е за национален паметник на културата.

13. Гр. Асеновград — с. Мулдава — с. Червен — с. Горнослав — с. Орешец — с. Добростан — х. Марциганица (25 км)

Асфалтов път и редовни автобуси свързват Асеновград със **с. Мулдава** (1299 жит.) в Асеновградската селищна система, Пловдивски окръг. Разположено е в най-североизточните гънки на рида Анатема. Слави се като голям производител на грозде и орехи. Кога е възникнало на днешното си място, не се знае. В землището му обаче се намират известните 40 извора, край които още в V хил. пр. н. е. се установили първите заселници и възникнали 2 неолитни селища — на изток и на северозапад от тях. Тук са намерени много керамични съдове: питоси, кухненски и трапезни съдове, ръчни мелници, хавани, зооморфен съд с елен (символ на слънцето и плодородието), предназначен за пиене на течности при религиозни обряди, и др. Жителите и на двете селища се занимавали със земеделие, скотовъдство, лов и събиране на диви плодове.

Четиридесетте извора (Кърк бунар) са вляво от шосето гр. Асеновград — с. Тополово, в землището на с. Мулдава, на 250 м н. в. Водосборният им басейн са мраморите в Добростанския масив. Имат средногодишен дебит 380 л/сек. По-голямата част от водите им се изливат в едноименния язовир, построен в късата, но широка долина на р. Четиридесетте извора, и се отвеждат за напояване. Тук е изградена модерна спортна база за провеждане на водни и стрелкови състезания. Недалече от селището и изворите е известният манастир «Св. Петка».

Като се продължи по шосето, се стига до **с. Червен** (1081 жит.) в Асеновградската селищна система, Пловдивски окръг — старо българско селище, скътано в североизточните склонове на Добростанския масив, на 10 км югоизточно от Асеновград, край шосето за с. Тополово. В Устава на Бачковския манастир (1083 г.) се споменава с името Царвена, което е погърченото славянско Цървен. В землището му има много местности със славянски имена, поради което се предполага, че е основано от славяните, а името си е получило от червената глина, която се среща в землището му. Днешното село е на 1 км източно от някогашното. Според преданието явил се «каран» (чума), който изморил много хора. Оцелелите избягали в гората и селото заприличало на гробища. След епидемията хората се завърнали, но основали ново селище, а мястото, където било предишното, и до днес се нарича Старо село. По време на османското иго тук се заселили много турци заради плодородните почви. Въпреки това Червен на няколко пъти било «бастисвано» (разрушавано) от кърджалиите. В центъра му има клонест чинар, до който излива студената си вода чешма

с 2 чучура (общо в селото имало 7 чешми). Апостолът на свободата посетил селото, но не се задържал в него и заминал за ман. «Св. Петка». Главният поминък на населението е земеделие и малко скотовъдство, лозарство, тютюн. Околностите изобилстват със стари църквища и параклиси. При един от тях — «Св. Богородица», били изкопани стари икони и кръстове. В планинското землище са открити крепостни стени, фрагменти от съдове и златни монети. Оттук се прави изводът, че Червен е старо селище. От него вдясно се отклонява асфалтово шосе за с. Горнослав, с. Орешец, с. Добростан и х. Марциганица.

С. Горнослав (до 1934 г. Горни Арбанас, 229 жит.) в Асеновградската селищна система, Пловдивски окръг се намира в североизточните склонове на Добростанския масив, на около 4 км южно от с. Червен, край шосето за с. Орешец. То е старо българско селище. На 3 км южно от него личат следи от древна крепост, наричана **Калето.** В нея са намирани фрагменти от керамични съдове, стари гробове, а преди няколко години — голямо количество златни монети. В землището му има следи от стар път от полето през Тополовския проход за вътрешността на Родопите. Според едно предание Горни и Долни Арбанас били заселени от албанци, които доста отдавна са се слели с българското население. В землището му е открито находище на хромова руда. Има автобусна връзка с Асеновград. От Горнослав по маркирана пътека за 1,30 ч се отива до с. Добростан.

С. Орешец (145 жит.) в Асеновградската селищна система, Пловдивски окръг, е разположено на живописна тераса в източните склонове на Добростан. То е старо селище, 2 пъти горено от кърджалиите. На **вр. Чуката** под селото се виждат следи от стари градежи. До 1910 г. било населено с турци, но те се изселили и на тяхно място дошли българи от селата Добростан, Горнослав и Долнослав. В селото има ресторант и спално помещение към общината. Автобуси го свързват с Асеновград. Открива се хубав изглед към вр. Шилденски камък.

С. Добростан (до 1934 г. Чаушево, 214 жит.) е в Асеновградската селищна система, Пловдивски окръг. Разположено е на плато между върховете Св. Спас (1390 м) и Долни пазлък (1258 м) в източната част на Добростанския масив, на 1200 м н. в. Мястото е голо и безводно. За възникването и името му съществуват няколко версии. Една от тях твърди, че първите му заселници дошли от с. Богутево и отседнали в м. Горно селище. Селото бързо нараснало, но било запалено и унищожено. По-късно в м. Люляковица под вр. Бучето било основано ново селище от избягали от помохамеданчването българи, които го нарекли Долно селище. Според друг вариант това били овчари от с. Мулдава, начело със свой първенец с прозвището Чауш, откъдето и дошло старото му название. Край него се издигал манастирът «Св. Иван», но при изгарянето на манастирите през XVII в. изгоряло и селището. Тогава вероятно жителите му се установили на днешното място, а към тях се присъединили още преселници. По-късно тук бил открит некропол с кости на едри хора, балканджии. Според друга версия името му дошло от гроздето чауш, което жителите му отглеждали, и в м. Линовете, на югоизток от ман. «Св. Петка», го превръщали във вино. Тогава дърводобивът бил главен поминък. Хората сеели ръж, леща, фасул. В м. Сушица пасели овцете си,

проявявали се като добри зидари. През 1880 г. двама майстори от Анхиало построили вятърна мелница с капацитет 700—800 кг жито, която работила до 1900 г. В 1878 г. в м. **Барата** руските войници учели българските младежи на военно изкуство. А в 1934 г., когато бил поставен въпросът за преименуването на селото, всички се спрели на името Добростан, тъй като руските войници по време на Освободителната война наричали своята временна стоянка «хароший стан». В 1920 г. в селото била основана потребителна кооперация, а през август 1944 г. то било обект на партизанско нападение. В землището му са пещерите **Топчика**, по стените на която са открити рисунки — дело на човека от старокаменната епоха; **Еленина дупка**, в която се събирали до 1000 овце и имало 10 кошари; **Иванова вода**, с голямо езеро, което служи за начало на карстовите извори в м. Клувията над Бачковския манастир, и др. Има автобусни връзки с Асеновград през с. Орешец. Селото е естествен изходен пункт за Добростанския масив и по-специално за богатия с пещери карстов район.

На 1 ч западно от Добростан е прекрасната хижа Марциганица. До нея води асфалтов път (4 км) и маркирана пътека, която минава край параклиса «Св. Илия», върви успоредно с далекопровода, пресича широкото плато Ширината, засадено с картофи и малини, достига разклона под помпената станция и извежда на хижата. **Х. Марциганица** се намира на 1412 м н. в. на тераска сред едноименната местност, която представлява карстов район с много пещери. Наоколо се простират хубави поляни и ливади, вековни иглолистни и широколистни гори. От двора ѝ се открива прекрасна панорама към Персенкския дял на Чернатица, почти цялата верига на Радюва планина, вр. Червената стена и проломната долина на Чепеларска река. Представлява модерна триетажна сграда с общ капацитет 199 места в стаи с по 2, 3 и повече легла. Електрифицирана е и водоснабдена. Има парно отопление, туристическа кухня и столова за 80 души, ресторант със 140 места и лавка. В нея са обзаведени кабинети по пешеходен и пещерен туризъм, голяма зала за провеждане на семинари и други културни мероприятия. В експлоатация е от 1974 г., а през 1977 г. бе построено допълнително спално помещение с 60 легла в стаи с по 3 и повече легла. Свързана е с маркирани пътеки с х. Безово, х. Васил Коларов и х. Пашалийца. Стопанисва се от туристическо дружество «Безово» — Асеновград, ул. Г. Димитров 18, тел. 21-91.

14. Х. Марциганица — Сливов дол — тунела (4 ч)

От хижата на запад водят 2 пътеки. Едната минава северно от очертаващото се било покрай помпената станция и параклиса «Св. Петър», а другата траверсира южните склонове на причудливия **връх Попа** (1317 м). След около 30 мин те се съединяват. Тръгва се по втората пътека, вляво остава дълбоката долина на р. Мостова Сушица. Не след дълго се излиза на наклонена поляна, маркирана с железни стълбове (1 ч). Нарича

се **Сливову** по името на старото българско селище, унищожено от османските орди при завладяването на Родопите. На самото било на маркировъчния стълб са посочени 2 посоки — вляво (запад) към долината на реката слиза широка пътека към с. Югово (2 ч), а вдясно през поляната поема пътека към очертаващия се дълбок дол. Тръгва се по втората пътека. В западния край на поляната Сливову се издига вр. Логудьово (1301 м). По слабо очертаващата се пътека се отива до основата на дола, върви се по него 300—400 м и след това се поема вляво по горска пътека. Сега трябва да се внимава, за да не се пропусне отклонението. Целият път от м. Сливову минава през гъста букова гора. Под скалите на вр. Сършела (1176 м) започва стръмно серпентинно спускане до дъното на дола при малката бистра река Сливов дол. Тръгва се срещу течението ѝ и след около 100 м се достига живописна природна картина, озвучена от водопада **Сливовдолско падало**, висок 49 м — един от най-високите в Родопите. В продължение на хиляди години малката рекичка е създавала чудни каменни творения. По влажните стени могат да се видят виолетовите цветчета на Хаберлея родопензис (силивряк). Продължава се по течението на реката, която се пресича на няколко места по баражите, изградени за развъждане на риба, и се достига старият път Червенът (1 ч), на места добре запазен. Настлан с големи каменни плочи, той бил използуван от частите на ген. Черевин, които в лютата зима на 1878 г. преследвали пълнищата на Сюлейман паша. До тунела на главното шосе има 300 м спускане.

15. Х. Марциганица — с. Югово (3 ч)

От хижата до маркировъчния кол в м. Сливову вж. маршрут 14. Оттук по широка камениста пътека се слиза към долината на р. Мостова Сушица. След 15 мин се стига до овчарник, където има студена вода. След това се излиза на голяма равна поляна, по която има доста изоставени стари постройки. На това плодородно място, наречено **Ливадите**, преди години юговци обработвали ниви, отглеждали добитък и до късна есен живеели тук. В западната част на поляната започва добре оформена пътека, която постепенно се спуска към основата на голяма скала, висока над 150 м. След нея се следи хоризонталът, минава се покрай малък извор (през лятото пресъхващ) и се отива на билния връх Св. Неделя (914 м). Оттук пътеката стръмно се спуска към Юговска река, като се минава през стария сводест мост, и след стръмно изкачване се достига центърът на с. Югово. От селото до х. Пашалийца има 3 ч.

16. Х. Марциганица — ск. Инкая (3 ч)

Този маршрут е билен. Тръгва се от хижата по маркираната със зелен и червен цвят пътека и се стига до разклона след помпената станция — вляво е маркираният със зелено път за Доб-

ростан, а вдясно се продължава по маркираната пътека с червен цвят. Тя минава край гората над малиновите насаждения и след 30 мин достига **м. Ширината** — карстово плато, което тук наподобява улей между двата върха — вдясно Бучето (1451 м) и вляво Пилешка чука (1358 м). Върви се по стар каменист път с обща посока изток. Минава се през рядка букова гора и се слиза към обширната наклонена поляна **Юрта** — прекрасно място за отдих, с вода за пиене. В северния й край има голям овчарник. Оттук пътеката повежда към стълба на далекопровода, където е и шосето от Асеновград за селата Три могили и Мостово. Продължава се по него и след 150 м се стига до разклон — вдясно шосето слиза към с. Мостово, а вляво е за с. Три могили. Под пътя за Мостово има чешма с изобилна вода. Тръгва се по шосето за с. Три могили. Вдясно се виждат няколко къщи от **мах. Кабата.** Тук шосето се изоставя и се поема нагоре към подножието на рида Драганица — вр. Шилденски камък (1338 м)*, под който се е сгушила **мах. Врата.** За този рид съществува легенда. При помохамеданчването на жителите от с. Мостово невястата на юначния българин Драган, който не бил в селото, успяла да се скрие заедно с рожбата си под един кош в обора и след това избягала в гората под Шилденския камък. Хората от селото знаели, че Драганица се крие в гората, но не я издали, а близките и съседките й тайно я снабдявали с храна. Така тя прекарала там цялото лято и хората започнали да наричат местността Драганица. Есента Драган се завърнал, намерил невястата си и след това двамата потърсили по-добър стан — заселили се на мястото, където е днешното село Добростан. Продължава се по пътеката над шосето, за да се избягнат големите завои. При автобусната спирка за с. Сини връх се тръгва отново по него в продължение на 40—50 мин. Минава се по северните скатове на вр. Каратепе (черна могила, 1301 м), под който се е сгушило изселеното **село Сини връх** (Чотрова махала). Отстои на 10 мин от автобусната спирка. В него има туристическа спалня с 27 легла. В близост до спалнята е скалата-връх **Беланташ** (1260 м). Предполага се, че на нея в древността съществувало светилище. Тук туристи са намерили сребърна оброчна плочка на Сабазий. На върха имало издълбан кладенец и стълби, още едно потвърждение в полза на предположението. Като се продължи от спирката по шосето, не след много се стига и до **Тополовския проход** (Арпагидик, 1250 м), където шосето се съединява с трасето на древния път. На изток от прохода се издига **вр. Инкая,** изгра-

---

* Тук има неяснота по названието на върха. Някои асеновградски туристи го наричат Драганица и определят височината му на 1338 м, както се сочи и в много нови карти. Мостовци му казват Шилденски камък. Нашият именит геолог Г. Бончев в монографията си «Принос към петрографията на Западните Родопи», печатана в Периодическо списание, 1901 г., год. XIII, т. 62. св. 8—9, стр. 649—763, пише: «Шилденски камък — връх (1344,4 м) — настръхнал малък гребен от порфири. Западно от него е м. Драганица — порфир. По-надоле от м. Драганица, къде Ходжов кладенец, Кодин камък, Долните митризи, между шисти и порфири има червеникав пясъчник. От Шилденски камък към Къзкая — туфи еруптивни материали до андезит. Този андезит надвисва над Кьораво дере, източно минава към Висока поляна над Новаково». В много карти обаче с името Драганица се бележи и ридът на север. Затуй смятам, че най-правилно ще бъде да говорим за рида Драганица, който се простира между долините на реките Мостова Сушица, Орешецка Сушица и Тополовска, с най-висок вр. Шилденски камък (Б. а.).

ден от огромни андезитни блокове, безредно разхвърляни, шилести или заострени, които стърчат високо над горското рухо. Името на този причудлив връх-скала според някои автори е смесица от латински и турски и значи буквално «под камък» или каменна пещера. Според други идва от тур. «ин» — леговище, бърлога, и «кая» — камък, т. е. каменна бърлога. Вляво (север) е широката пътека за с. Тополово (2 ч), вдясно (изток) шосето продължава за с. Три могили, а направо стръмна, камениста пътека подсича от запад Сини връх (1537 м), излиза на билото при м. Капангидик и продължава към х. Васил Коларов (3 ч).

VIII. Преспански дял

Преспанският дял е мощен планински рид в източната част на Западните Родопи, част от огромното Переликско-Преспанско хидрографско било, което дели водосборните басейни на Марица и Арда. Започва от седл. Рожен (1430 м) и с обща посока югозапад—североизток достига седл. Китката (735 м), през която минава границата между Западните и Източните Родопи. Простира се между долините на реките Чепеларска — на запад, Марица — на север, Арда — на юг, и Боровица с началния си поток Яйладере и р. Мечка — на изток. В тези си предели обхваща площ от около 2500 км². От главното му било се отделят много странични ридове на север и на юг. Най-значителни от тях са: **Радюва планина**, която се отделя от вр. Момина вода и с обща посока север заема пространството между долините на реките Чепеларска и Юговска, с най-висок връх Тузлата (1891 м). На север от вр. Ахматица се спуска късият, но внушителен рид **Манастирище** (Сарпбурун — стръмен нос), който се простира между долините на реките Джурковска и Манастирска. По-лични върхове в него са: Кълшлица, Скалата, Кърнаде и др. **Крушовска планина** (Черни рид) започва от върхчето северно от мах. Кормисош и завършва стръмно над водослива на Белишка с Юговска река. По-лични върхове тук са Черни рид, Пропуло, който се издига западно от с. Белица, и др. От вр. Проглед (1576 м) на запад—северозапад се спуска успоредно на долините на реките Белишка и Мостова Сушица, ридът **Градище** с по-лични върхове Имамова бърчина (1357 м), Кръстов връх (1413 м), Кечикая (кози камък, 1245 м), Джендемтепе (1370 м) и др. От главното било при вр. Яловарника на изток се отделя мощният рид **Каракулас** (Гордюва чука). Отначало билото му слиза на юг, след това прави голяма дъга, отворена на север, после свива на югоизток и завършва над с. Подгорец при яз. Кърджали. По-значителните му върхове са: Чиляка (1459 м), Яйла и Бездивен (1170 м).

Билната част на Преспанския дял на запад е широка, заравнена, с обширни пасища, а от седл. Каракулас се стеснява и се снижава. Северозападните му склонове са дълбоко разчленени от притоците на Чепеларска река, а югоизточните — от притоците на р. Арда.

Западните му части са изградени от гнайси, шисти, мрамори, а крайните североизточни — от старотерциерни вулканити, риолити, латити, туфи и туфити. Те са обрасли с хубави борови гори и пасища, североизточните са силно опороени, слабо залесени, а южните склонове са обезлесени, силно еродирани и стръмно се спускат към долината на р. Арда. Развити са дърводобивът и скотовъдството.

От Преспанския дял извират неголеми, но много реки и потоци, които се вливат в Чепеларска река, Марица и Арда. По-значителни са: Янчовска река, Лопуха, Люти дол, Юговска река с началните й потоци Имаретдере, Манастирска река, Крушевска река, Джурковска река, Белишка река, Мостовска Сушица, Мечка — десен приток на Марица; Малка Арда, Давидковска река, Боровица — леви притоци на Арда.

Преспанският дял е просечен от доста пътища и пътечки, които спомагат за неговото посещение. От гр. Лъки асфалтов път следи долината на Джурковска река, пресича билото на рида при м. Локвата (Момина вода, Картала) и се спуска до седл. Рожен. На изток води камионен път до х. Момчил юнак, а на югозапад продължава шосе до с. Момчиловци. То води и до с. Славейно, после следи долината на р. Малка Арда до с. Оряховец, минава през с. Стояново, пресича Арда и се съединява с асфалтовото шосе гр. Смолян—гр. Кърджали. От с. Оряховец на север асфалтов път достига с. Давидково, а от него продължава нагоре третокласно шосе до с. Загражден, пресича билото на рида при Каракулас и слиза в долината на р. Белишка до едноименното село. Оттук тръгва асфалтов път, който се слива с шосето Юговски разклон—с. Манастир. От гр. Лъки на югоизток асфалтов път криволичи по долината на Манастирска река до с. Манастир, а от него третокласен път навлиза в планината до Хайдушките поляни. Друг третокласен път се отделя от шосето гр. Асеновград — гр. Кърджали при с. Тополово, минава през Тополовския проход и се раздвоява — на запад стига до м. Юрта, където се слива с шосето с. Червен—с. Мостово, а на изток води до с. Три могили. От с. Комунига третокласен път навлиза в рида Каракулас през с. Женда до с. Безводно, а от с. Павелско до х. Пашалийца и от с. Новаково до х. Васил Коларов има асфалтови пътища.

В дела има 6 туристически хижи и 4 туристически спални. Изходни пунктове са: гр. Лъки, седл. Рожен, селата Манастир, Момчиловци, Славейно, Давидково, Павелско, Тополово, Новаково.

И Преспанският дял на Родопите е бил заселен още в древни времена. Това се потвърждава от археологическите находки. При с. Проглед е открит тракийски могилен некропол; в землището на с. Момчиловци — първобитни селища; колективна находка на монети от времето на Александър Македонски; фрагменти от тракийска и трако-римска керамика; сгради, строени с камъни, споени с червен хоросан, и др. По част от главното му хидрографско било минавал древен трако-римски път. По време на османското нашествие тук се водили люти битки, а в тъмните години на робството из дебрите шетали хайдутите Караджа войвода, Ангел войвода, капитан Петко войвода и др. В колибата на Пейо Шишманов бил

щабът на въстаниците през 1903 г., а през 1904 г. тук загинал геройски знаменосецът на четата Колю Шишманов. Тук бродели партизаните на Братан Шукеров, а в Новаковския балкан намерили смъртта си 15 народни синове от бригада «Васил Коларов», борци срещу монархофашистката власт.

1. Седл. Рожен — х. Момчил юнак (3 ч)

От ресторанта се тръгва на североизток по асфалтовия път, който следи билото на рида, а на 2 км вляво се отделя друг до **Астрономическата обсерватория** на вр. Караманица (6 км). Това е четвъртата по мощност обсерватория в Европа. Телескопът ѝ тежи 120 т., а лещата му е с диаметър 200 см. Представлява цяло селище — хубави жилищни постройки от камък и дърво, служебни помещения, лаборатории, водна помпена станция, подстанция за електрозахранване и над всичко 38-метровата кула на обсерваторията. Мястото е избрано след щателни проучвания. Тук са отбелязани най-много ясни, безоблачни дни и нощи и е установена най-висока чистота на въздуха.

Продължава се в същата посока, траверсира се откъм югоизток вр. Тюлютепе (двугърба камила, 1770 м) и през седл. Дели Ибрямица се стига да крайпътната чешма под вр. Момина вода (1,30 ч). Северно от чешмата е параклисът «Св. Георги», а върхът над него е Момина вода. Чешмата, която е с хубава вода за пиене, е естествено място за отдих и кръстовище на пътища. На югозапад за 2 ч се слиза в с. Момчиловци. На север пътят води по билото на Радюва планина към х. Пашалийца, на изток — към картофохранилището на с. Момчиловци. Продължава на североизток, минава се над самотна къща, прехвърля се билото при параклиса «Св. Неделя», под който на 10 мин в гората имало партизански лагер, а в околностите му според преданието бил убит Саръбаба — един от предводителите на османските войски при завладяването на Родопите. Пресичат се обширни билни поляни и скоро се стига до краварника в м. Локвата. На тази седловина се наблюдава рядко природно явление — бифуркация, т. е. от 1 извор изтичат 2 реки — на юг р. Малка Арда, а на север — Джурковска река. Пътят върви на североизток по западния скат на вр. Св. Дух и щом се стигне до северния му склон под пътя се вижда г. д. Ахматица, а на западния склон на едноименния връх на 1710 м н. в., сред вековна смърчова гора, се издига **х. Момина вода.** Тя е масивна триетажна сграда в родопски стил. Построена е през 1966—1968 г. от младите туристи от с. Момчиловци и се ползува от младежи. Има капацитет 80 места в стаи с по 3, 4 и повече легла. Водоснабдена е, електрифицирана и канализирана. Разполага с обширна столова, кухня, занималня и библиотека. Най-близкият изходен пункт е с. Момчиловци (11 км, 3 ч по маркирана пътека). Седловината между вр. Св. Дух и насрещния връх Ахматица, до която извежда пътят, се казва **Юрушко гробе** — някогашно пасище на юруци. **Вр. Св. Дух.** (1783 м) е наричан «Родопско Оборище», тъй като в 1903 г. събраните на него делегати от Ахъчелебийско-Скеченски революционен

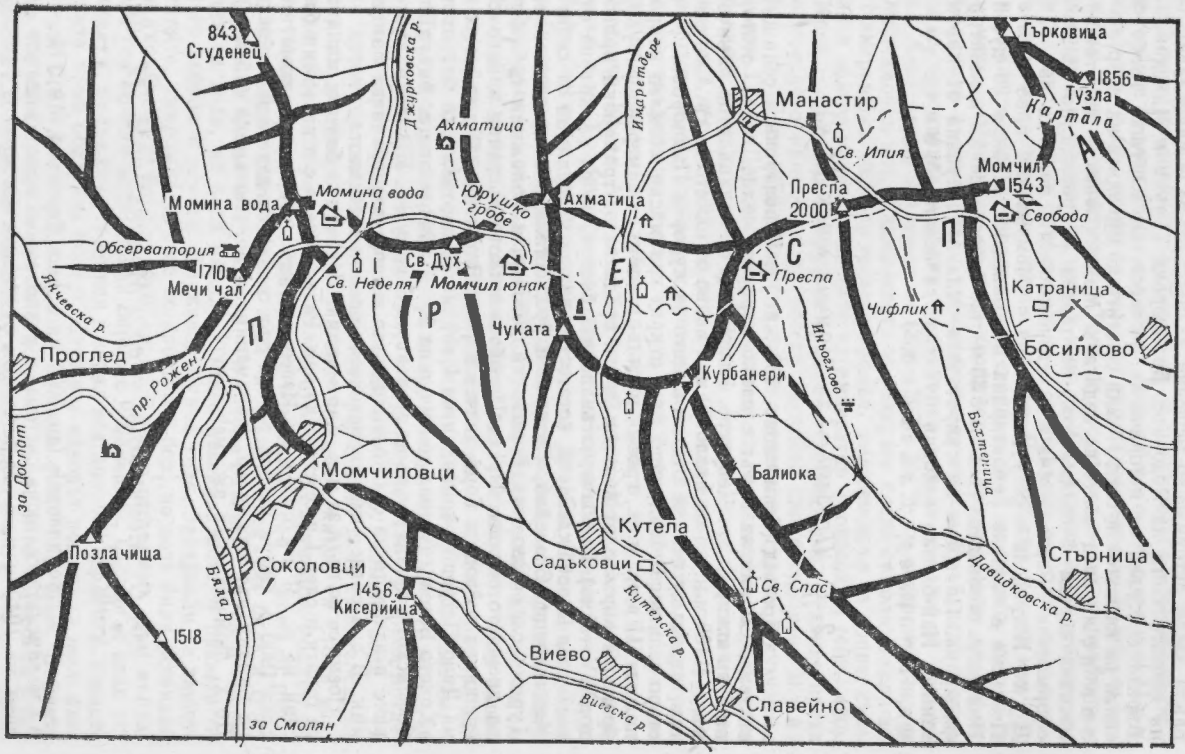
843
Студенец
Джурковска р.
Ахматица
Имаретдере
Манастир
Гърковица
1856
Тузла
Картала
Св. Илия
Момчил
1543
Свобода
Преспа
2000
Момина вода
Момина вода
Юрушко гробе
Ахматица
Обсерватория
1710
Мечи чал
Св. Дух
Св. Неделя
Момчил юнак
Преспа
Катраница
Чифлик
Янчевска р.
Чуката
Проглед
пр. Рожен
Курбанери
Иньоглово
Босилково
Бъхтеница
за Доспат
Момчиловци
Балиока
Кутела
Позлачища
Соколовци
Садъковци
Стърница
Бяла р
1456
Кисерийца
Св. Спас
Давидковска р.
Кутелска р.
1518
Виево
Славейно
Виевска р.
за Смолян

район взели историческо решение да въстанат за освобождаването на южните части на Родопите, Беломорска Тракия и Македония. Върхът е обявен за историческа местност. От Юрушко гробе се свива на югоизток и след 10 мин се стига до ливадите на Мразлив дол, сред които се издига **х. Момчил юнак** — двуетажна, масивна сграда с голяма открита тераса и оригинално външно оформление. Разположена е в североизточните поли на вр. Св. Дух. Изградена е от туристите на с. Момчиловци през 1940 г. По-късно е основно ремонтирана и обзаведена. Побира 28 души. Има добре обзаведена столова с 30 места. Водоснабдена е и електрифицирана. По време на съпротивата била използувана от партизаните. Най-близки изходни пунктове са селата Момчиловци, Проглед, Славейно.

2. С. Проглед — х. Момчил юнак (4 ч)

Проглед (Стамболово, 133 жит.) в Чепеларската селищна система, Смолянски окръг е малко курортно селце, което отстои на 7 км южно от гр. Чепеларе. Къщите му са накацали по слънчев хълм (1400 м н. в.) на около 10 мин вляво от шосето за гр. Смолян, там, където от него се отделя шосето за курорта Пампорово. То е старо селище. В землището му е открит тракийски могилен некропол от VII в пр. н. е., гробни могили, в които са намерени фибули, бронзови върхове от копия и други предмети от тракийски произход (IV—V в.) То обаче потънало в забвение, за да възкръсне отново след Освобождението, когато тук дошли преселници от селата Момчиловци, Славейно, Петково и др., останали в пределите на Турция след позорния Берлински договор, и положили основите на днешното селище. Преди Преображенското въстание в него се срещнали войводите Гоце Делчев и Пею Шишманов. Родно място е на Дичо Петров — командир на I войнишки партизански батальон «Христо Ботев», загинал трагично на 23. V. 1944 г. при с. Батулия, Софийско. Родната му къща е превърната в музей. На централното шосе в началото на селото е неговият величествен гранитен паметник. В с. Проглед има туристическа спалня с 50 места.

Поема се по пътя за **мах. Караманица.** Преваля се билото, минава се гората и след 1 ч се стига до нея. Разположена е в изворния басеин на р. Янчовска. Известна е като сборище на комитите след 1900 г. Оттук нагоре горски път се вие по дерето и извежда на билния път между вр. Караманица и вр. Тюлютепе (45 мин). До х. Момчил юнак вж. маршрут 1.

3. С. Момчиловци — вр. Момина вода (7 км, 2,30 ч)

С. Момчиловци (до 1934 г. Горно Дерекьой, 1813 жит.) в Смолянската селищна система е разположено сред малка котловина на 1040 м н. в. на югоизток от Роженския проход, високо вляво над шосето за гр. Смолян. Климатът му е мек и приятен,

тъй като котловината е обградена от изгок, север и североизток с високите ридове Могилата, Тюлбето, Каменя, Преслупа и др., които го пазят от студените ветрове. Възникването му се крие в древността. Това се потвърждава от първобитните селища в **м. Гарвански камък** и на **вр. Св. Атанас** при едноименния параклис. Тук са открити следи и от по-късни строежи, при които камъните са споени с червен хоросан. Първобитно селище има при параклиса «Св. Богородица» в северния край на селото, където са намерени фрагменти от сива тракийска и трако-римска керамика. Селището съществувало през желязната епоха. Край него е намерена колективна находка от сребърни монети, сечени по времето на Александър Македонски (336—323). На 6 км североизточно от Момчиловци в **м. Хаджийското** са разкрити следи от голямо селище. Намерени са железен сатър и хромел, железен връх за копие, стрели и златна монета от времето на император Теодосий II (408—450). Край селото има и юрушки гробища. Според едно предание преди османското нашествие то носело звучното славянско име Руйново. През 1676 г. за пръв път се споменава в турски документи с името Горно Дерекьой. През вековете си останало чисто българско селище и не случайно тук именно Левски основал революционен комитет, а през 1922 г. в него била обявена една от първите комуни в Родопите. От най-ранни времена жителите му намирали прехрана в скотовъдството, дърводобива и земеделието. Интересен архитектурен паметник е камбанарията, строена в началото на века от Неделчо Канев Андреев (Хаджията) от с. Момчиловци. В землището в **м. Тюлбето** се сочи гробът на османския завоевател Саръ-баба, загинал според преданието под вр. Св. Дух. Момчиловци дали двама опълченци в Освободителната война, а по време на Преображенското въстание (1903 г.) участвували активно в четата на Пею Шишманов. Днес Момчиловци е китно село с много нови къщи, с музейна сбирка и художествена галерия, в която се намира известната картина на Иван Мърквичка «Момчиловска сватба».

Тръгва се на север по шосето за вр. Момина вода. Като се достигне параклисът «Св. Неделя», построен през 1854 г., пред погледа се откриват просторните пасища около вр. Момина вода. Тук по време на османското нашествие родопчани дали решителен отпор на завоевателите. Според едно предание някой си Стоян войвода водел отбраната на българите от Хайдушките поляни до вр. Калъчбурун. На защитниците помагали жени и момиче от околните селища, които носели вода и храна. Сред тях била и годеницата на Стоян — Руса мома. Тя дочула виковете на своя избраник за вода, но вода нямало. Тогава извадила нож от пазвата си и го забила в земята. Бликнала буйна вода. Зарадвали се защитниците, хвърлили се още по-яростно в боя, но вече били останали малко. Стоян се биел храбро, но постепенно отстъпвал към върха. А Руса точела вода, пояла борците и ранените. Съзрял я един османлия, промъкнал се до нея и забил ятагана си в сърцето ѝ. Моминската кръв обагрила водата. Оттогава изворът под върха носи името Момина вода. Стоян войвода също бил убит. Бойните му другари пренесли трупа северно от върха и го погребали с почести, а местността и до днес се казва Стоянов гроб. Върхът на север от вр. Момина вода хората нарекли Калъчбурун заради сражаващите се на нож (калъч) до сетна капка кръв храбри българи, загинали за свободата на своя роден край.

От параклиса се поема направо към върха. Пресича се новото асфалтово шосе, идващо от Рожен, и по туфите край кошарата се изкачва **вр. Момина вода** (1834 м), от който се разкрива великолепна гледка към върховете Мургавец, Снежанка, Перелик и целия виолетов декор на граничното било от Ардин връх и Циганско градище до вр. Орлица. Край върха има удобни писти за ски. На вр. Момина вода след Освободителната война (август 1878 г.) капитан Петко войвода преследвал Сенклеровите банди на Дели Ахмед Лъкавски, Емин ага и Гунгаля, дръзнали да завладеят северните части на Родопите. През 1903 г. тук шетали момците на Пею Шишманов. От това място по време на Балканската война се спуснали войниците на полк. Серафимов, за да освободят с. Момчиловци и поречието на Горна Арда. По време на антифашистката борба партизаните от отряд «Колю Шишманов» с командир д-р Братан Шукеров положили клетва, а на няколко метра северно от върха била една от стоянките им. Сега на вр. Момина вода има скромна паметна плоча, която напомня на посетителите за народните синове, вдигнали се на борба за свобода и за социални правдини.

4. Х. Момчил юнак — м. Хайдушките поляни (1 ч)

От х. Момчил юнак до м. Хайдушките поляни води хубав коларски път. Вдясно от него (30 мин), над Имаретската падина, на голото връхче **Чуката** се издига 20-метровият паметник на загиналите борци за свобода от две поколения — възрожденци и партизани. Представлява дуло на пушка, излизащо от земята. На западната му страна е издълбан символичният образ на освободените Родопи, а на източната — епизод от борбата на народа срещу фашизма. Макар да е издигнат на малко връхче, той се вижда от терасата на х. Момчил юнак, от Роженския проход и дори от вр. Мургавец. Пред погледа се разстилат **Хайдушките поляни** (Имарет дере) като огромно родопско халище с преливащи краски от тъмносиньо до светлозелено. Над тях се възвисява гористият купол на вр. Курбанери (курбанска земя) с широка горска просека от билото до поляните, а вляво зад него се синее снажният връх Преспа — единственият двухилядник в Преспанския дял. За 15 мин се слиза при ресторанта на летовището. Старото название на поляните идва от тур. «имарет» — странноприемница, обществена сграда, в която се приемат за подслон и храна безплатно преминаващите пътници. Местността обаче била заселена много преди идването на османците. Това се потвърждава от разкопките, при които са открити основи на християнски храм и други сгради. Навярно тук е имало манастир от времето на Втората българска държава. Преданието разказва, че по време на османското иго в съседната местност **Мурджов пожарлък** се криели български комити, поради което горите наоколо били опажарени. Според Николай Хайтов управителят на Устово, кърджалията Аджи ага опожарил гората, за да сее ечемик и овес. През 1898 г. свободолюбивият жител на с. Славейно Пею Ив. Шишманов основал революционен комитет, който си поставил за задача освобождаването на Родопите от тур-

ските потисници. По време на Преображенското въстание (1903 г.) той образувал хайдушки чети и застанал начело на Ахъчелебийско-Скеченския революционен район. Щабът на четите се помещавал в бащината му колиба. Тя се намира на 500 м под ресторанта по пътя за с. Манастир (сега превърната в музей). Целта му била да задържи турски военни сили в Родопите и да подпомогне въсталите странджанци. Това той успял да стори, въпреки че до сериозни сблъсъци не се стигнало. През 1904 г. няколко четници начело с Колю Шишманов влезли в сражение в м. Синора с голям турски граничен отряд. Знаменосецът Колю Шишманов бил тежко ранен. За да не падне в плен, той се самоубил. Гробът му, покрит с мраморна плоча, се намира до параклиса «Св. Богородица» под Чинковите вили. Образуваният през май 1944 г. партизански отряд от околните села носел неговото име. Поради големия брой исторически събития, станали по тези затънтени места, цялата околност бе преименувана на Хайдушките поляни. Още след Освобождението Имарет дере започна да привлича туристи. Днес летовището се разширява и благоустроява. В най-ниската част на падинката е създадено изкуствено езеро, което внася разнообразие в пейзажа. Хайдушките поляни са включени в националния курортно-туристически комплекс «Орфей».

5. С. Манастир — м. Хайдушките поляни (7 км)

Най-близкият изходен пункт за м. Хайдушките поляни е **с. Манастир** (441 жит.) в Лъкенската селищна система. То е едно от живописните родопски селца. Разположено е по северните склонове на вр. Преспа на 1550 м н. в. и е най-високото в България. Заселено е след Освобождението върху старо селище край развалините на старинен манастир, откъдето е дошло и името му. Основали го преселници от с. Давудево (Давидково), които не искали повече да пъшкат под османско робство. Те превалили билото, по което минавала границата ни с Турция, и се озовали в северната му страна, но пак на родно землище. През юли 1944 г. било завзето от партизаните от отряд «Георги Бенковски». Тук има туристическа спалня с 45 места. До селото води асфалтов път от гр. Лъки (21 км) и редовни автобуси.

От с. Манастир до м. Хайдушките поляни има третокласно шосе (7 км). То преваля рида, който обгражда селото откъм югозапад, и по долината на Манастирска река достига ресторанта на Хайдушките поляни.

6. М. Хайдушките поляни — х. Преспа (1,15 ч)

По маркираната пътека над Чинковите вили, която се вие из стара иглолистна гора и минава край пълноводния Кемилев чучур, се излиза на билната просека от вр. Курбанери към вр. Преспа. По нея минавала българо-турската граница до 1912 г. Прехвърля се билото и само след 3 мин се стига на **х. Преспа** (1785 м н. в.). Тя е триетажна, модерна постройка, която

самотно стърчи сред наклонената поляна Кудата под вр. Горялата хвойна. Построена е от славейновските туристи през 1963 г. Има капацитет 76 места. В столовата ѝ, която побира 80 души, е обзаведен битов кът с типичните родопски халища, с шарки в чудни съчетания. Сградата е водоснабдена и електрифицирана. Разполага с бюфет. От верандата ѝ се открива безбрежна панорама към Жълти дял, Аладаг и вр. Преспа, който се издига като огромна купа на 1 ч североизточно от хижата. Най-близки изходни пунктове са селата Славейно и Манастир.

7. С. Славейно — х. Преспа (4 ч)

Славейно (Карлуково, 787 жит.) е център на селищна система в Смолянски окръг и е чисто българско село със самобитна родопска архитектура. Разположено е сред гористи, заоблени хълмове на камениста тераса, която се спуска стръмно към долината на р. Малка Арда. «240 бели къщи, наредени една до друга, една над друга, по зеления склон на Св. Дух и Куцоското — това е с. Славейно» — така го представя Ив. Киряков. Основано е през втората половина на XVII в. от българи, които не искали да приемат исляма. Родно място е на Витан войвода, на борците за свобода — свещеника Ангел Инджов, осъден от турците на 101 година тъмничен затвор, Пею Ив. Шишманов и неговия братовчед Колю Шишманов и др. Има климатично училище, здравен дом, административна сграда, пощенска станция, туристическа спалня с 30 места. Мостът между двете махали, църквата и камбанарията са строени от местния майстор Славчо Тодоров Райчовски.

От селото до хижата най-удобен е пътят през **Кутела** — село (468 жит.) в Славейновската селищна система, Смолянски окръг, с една централна и много пръснати махали. Възникнало е през миналия век. Под него минава р. Малка Арда, а на 2 км в **м. Селцето** има стари юрушки гробища. В землището му са намирани предмети от тракийско и римско време. От него на север пътят се изкачва на централното било, преминава го и се озовава сред Хайдушките поляни. Оттук до хижата вж. маршрут 6.

8. Х. Преспа — х. Свобода (2 ч)

Тръгва се на североизток по пътеката, която извежда на билото (30 мин). Без път може да се изкачи **вр. Преспа** (2001 м) — първенец на Преспанския дял и последния двухилядник на Западните Родопи. Тревистото му теме и куполът на вр. Момчил са най-добрите ориентири в този дял на планината. Каменната му огърлица изобилствува със скални яребици, кеклици и глухари, откъдето е дошло и турското му название Чилтепе (яребичен връх). Гледана от върха, цялата планина сякаш е застинала ниско долу — величествена и необятна.

Продължава се по пътя, който обикаля върха откъм северната му страна по запазения на места калдъръм на древния римски друм. Достига се седловинната поляна **Тузлата**, през която минава конска пътека — вляво за с. Манастир и вдясно за с. Давидково. И двете села отстоят оттук на по 2 ч. Поема се нагоре край телефонните стълбове, стига се билото и се свива на североизток по пътеката за х. Свобода. Долу, където се червенеят покривите на стопанските сгради на Давидково, е м. **Бъхтярница** (Тупаница). Това странно наименование е дошло от голямата битка, която родопчани водили по тези места с османските нашественици. Имало толкова трупове, че долът се вмирисал, а част от загиналите били погребани под северните склонове на вр. Момчил в падинката Гроба. Тя е обградена отвред със стари смърчове, които ѝ придават романтичност и тайнственост. Само на няколко минути от нея блика пълноводна чешма, край която местното родопско население от околните села било събирано задължително, за да чествува «светеца Ениханбаба». За да увековечи паметта на своя военачалник, който стоял начело на 2 големи армии при завладяването на Родопите и паднал убит под вр. Момчил, турската върхушка го погребала в тюлбе на върха, а под него издигнала голяма джамия. Тя нарекла върха на негово име — Ениханбаба, обявила го за светец и задължила всички жители от околните селища да идват на поклонение на гроба му. По-късно това станало традиция. В същност Ениханбаба бил един жесток завоевател на нашите земи и по-специално на Родопите. По негова заповед били унищожени всички селища и жителите им по пътя от Одрин до Каракулас. Над чешмата, на седлото, западно от темето на вр. Момчил е **х. Свобода.** Изградена е върху основите на бившата джамия на 1800 м. н. в. и представлява двуетажна постройка. Обзаведена е от давидковските туристи с 35 легла. Електрифицирана е и водоснабдена. Има бюфет, туристическа кухня, столова. Открита е за посещение през 1964 г. От двора ѝ се разкрива една от най-прекрасните панорами към Източните Родопи. Най-близки изходни пунктове са селата Манастир и Давидково. Само на 10 мин от нея е тревистото теме на **вр. Момчил** (Ениханбаба, 1943 м), на което стърчат овехтелите колове на дървена триангулачна пирамида, а под нея има руини от гроба (тюлбе, теке) на Ениханбаба. Според преданието той бил убит на седл. Картала, под върха, от момците на смелия защитник на Родопите, наречен от турците Каракулас (черен предводител). Родоповедът В. Дечев смята, че на върха съществувало древно светилище. Той дори твърди, че именно тук, а не на вр. Виденица било прочутото тракийско светилище на Дионисий. Едва ли има друг родопски връх, който да предлага по-широк обзор от този средищен връх на Преспанското било. Виждат се почти целите Източни и голяма част от Западните Родопи. Местните планинци разправят, че от него в ясните зимни дни се виждали и минаретата на Султан Селимовата джамия в Одрин, а нощем като сияние — осветлението на града. Пред нас се разкрива на изток и на север необятният лабиринт от оголените ридове, скали, сипеи, прорязани от долините на реките Боровица, Давидковска, Юговска и притоците ѝ Белишка река и Мостова Сушица. Само Акватепе едва подава гористото си теме над страшните бездни на Вражите скали и Тризъбия връх. На запад картината е съвършено друга. Тъмнеят вери-

гите на Крушовска планина, Чернатица, обрасли с иглолистни и широколистни гори. Далече зад ридовете нощем се виждат светлините на Хасково и Кърджали, а в долината на Давидковска река блестят като светулки къщичките на махалите. Върхът е получил името на юначния Момчил поради това, че влизал в пределите на неговата краткотрайна държава.

9. С. Манастир — х. Свобода (3 ч)

Излиза се от източния край на селото и се изкачва стръмната пътека, която криволичи по ската. Минава се през м. **Чергите** и се достига параклисът **«Св. Илия»** (1 ч). Оттук се поема по коларския път за с. Давидково. Върви се по него до просеката за високо напрежение. Изоставя се и се тръгва към седловинната поляна **Тузлата** (1,30 ч), от която по описания път в маршрут 8 се отива до хижата.

10. С. Давидково — х. Свобода (3 ч)

Давидково (Давудево, 1444 жит.) в Банската селищна система, Смолянски окръг, е едно от най-големите села в този район. Разположено е в горното течение на Давидковска река — ляв приток на Арда. Благоустроено е добре. Има здравна служба, детски дом, читалище, училище, ресторант, нови жилищни домове, автобусни връзки с гр. Ардино и гр. Смолян. Главен поминък са рудодобивът, животновъдството, отчасти растениевъдството (картофи, тютюн). Родно място е на възпетия в народните песни Караджа войвода. През август 1944 г. било превзето от партизаните.

До хижата най-бързо може да се стигне през махалите Крушето и Катраница. До мах. Крушето пътеката е стръмна, гола, камениста и неприветлива, но оттам нагоре минава през гора и е по-разнообразна. Почти през цялото време хижата се вижда, кацнала на билото, и е най-добрият ориентир.

11. Х. Свобода — Разклона (6 ч)

От хижата се слиза по коларския път до чешмата. Тръгва се по него на север до **седл. Картала** (30 мин). Тук е разположена голямата мандра на давидковци, а до нея е изградена циментова чешма с изобилна вода. Пресича се пътят от с. Манастир за с. Давидково и се продължава на север по пътя, който вие снага по тревистия скат на вр. Тузлата. Скоро се стига до овчарници в **м. Плавилото** — между вр. Тузлата и вр. Крива чука (1 ч), който се вижда почти от целия по-нататъшен път. Заобикаля се от север и се достига седл. Каражулас, през която минава пътят от с. Белица за с. Загражден, под т. нар. Живи блата. Върви се на север, пресича се и се обикаля дълбоко дере — начален приток

на Белишка река, и се слиза по десния бряг на реката по трасето на древния трако-римски път, край който има няколко старинни чешми. По тесен рид се отива към шосето с. Белица — с. Загражден, пресича се и се излиза на превала П р о л е з а (2 ч). Отпред се вижда вр. Гребенарова чука, а зад него — вр. Акватепе. **Пролезът** е най-ниската билна част на Преспанския дял и е най-скалистият ръб по билото на рида. Вододел е между Марица и Арда. Това родопско «конче» продължава стотина метра. На запад от него се продънва долината на Белишка река, по която дипли серпентините си шосе. На изток е не по-малко дълбоката сипейна долина на р. Боровица. Някога обрасла с вековни гори, а сега поради поголовната сеч долината ѝ се е превърнала в потискаща сипейна пустиня. По скалистите ѝ скатове под пътеката като есенни листа са се прилепили няколко къщички на мах. **Хамбар** (сега обезлюдена). Разположена в началото на р. Б о р о в и ц а, заградена отвред с високи ридове, тя сякаш е в някакъв огромен дълбок кладенец. Няма път към нея, само кози пътеки. Отпред са **Вражите скали** — каменист, главозамайващ югоизточен скат на вр. А к в а т е п е. По него криволичи тясна, сипейна пътека — някогашното трасе на древния път. Причудливи андезитни скали са надвиснали, а долу са зейнали бездънни пропасти. Само на 1—2 места край пътеката са се запазили самотни борове, оцелели като по чудо от бурите и безжалостната дърварска брадва. Пътеката се изкачва все по-нагоре, на места се всича живописно в скалите и излиза, колкото и да е чудно за този безводен и пуст край, до една чешма под самия връх Акватепе (5 ч). Над нея стърчат руините на някогашно ханче. **Акватепе** (1575 м) и неговата околност са единствените по този път, които радват окото с хубавите си зелени поляни и тъмни борови гори. Името идва от необичайното съчетание на латинската дума «аква» — вода и турската «тепе» — връх, могила, т. е. воден връх. На западния склон на върха, на 10 мин от чешмичката, сред чудно хубава поляна е разположена ловната хижа А к в а т е п е, в която не се приемат туристи. От нея се разкриват живописни гледки към долините на Белишка и Юговска река, към причудливите Червени скали, към Градище планина и началото на Преспанския дял. Вдясно от пътеката се виждат дивите бездни на скалистия трион Тризъбеца (Ужаса). От чешмата се продължава по трасето на стария римски път, водещ на север. Щом се мине граденият кладенец, се вижда безлесната купа на вр. Проглед. В южния му скат на малката седловинка **Разклона** пътят се раздвоява — вляво към с. М о с т о в о, а вдясно към Т о п о л о в с к и я п р о х о д.

12. Разклона — Тополовски проход — с. Тополово (6 ч)

Като се тръгне по дясната пътека, след 10 мин се навлиза в тесния и скалист проход **Грачогидик**. В края на теснината като през огромна рамка се вижда Горнотракийската низина, а зад нея — Стара планина. На запад долу остава Суватско дере — ляв приток на р. Мостова Сушица, а далеч на север се мерджелеят

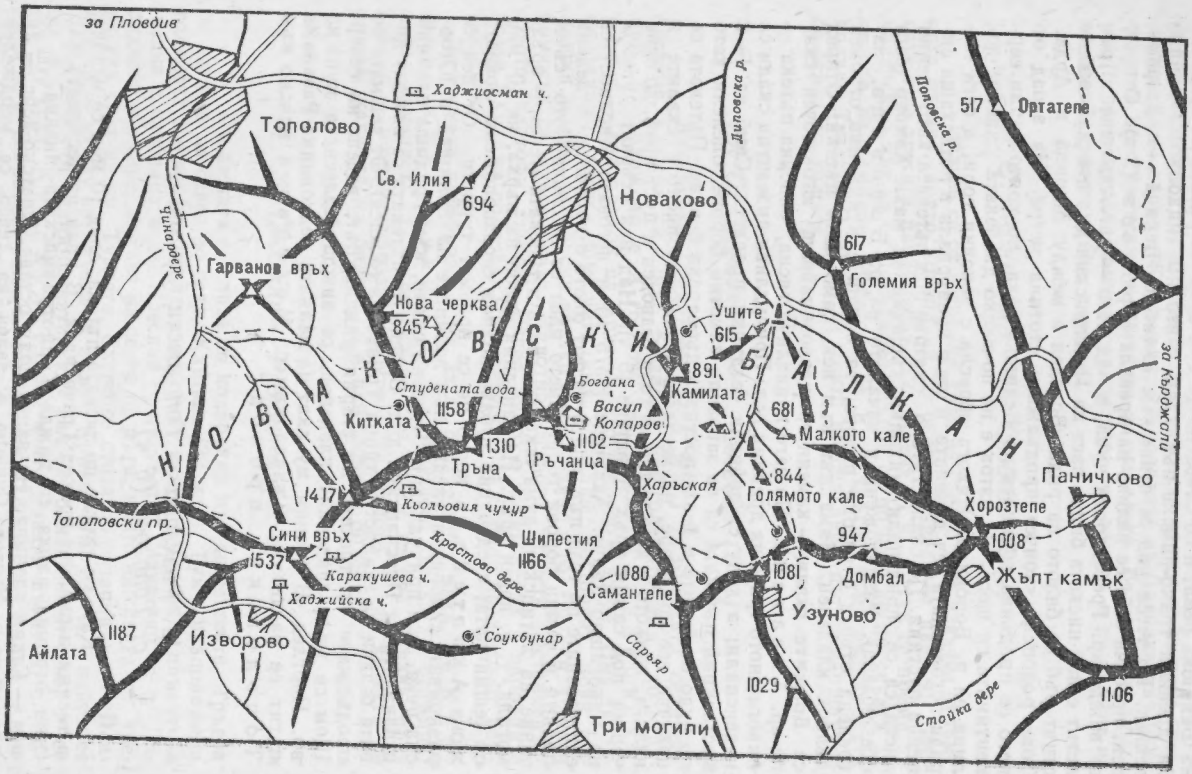
за Пловдив
Хаджиосман ч.
Тополово
Св. Илия
694
Новаково
Диповска р.
Поповска р.
517
Ортатепе
Чинардере
Гарванов връх
Нова черква
845
617
Големия връх
Ушите
615
891
Камилата
Богдана
Василя
Коларов
Студената вода
1158
Китката
1310
Тръна
1102
Ръчанца
681
Малкото кале
844
Голямото кале
Харъская
Паничково
за Кърджали
Хорозтепе
1008
Жълт камък
947
Домбал
1081
Узуново
1029
1106
Стойка дере
Тополовски пр.
1417
Кьольовия чучур
Сини връх
1537
Каракушева ч.
Хаджийска ч.
Шипестия
1166
Крастово дере
1080
Самантепе
Сарьяр
Соукбунар
Айлата
1187
Изворово
Три могили
Н О В А К О В С К И
Б А Л К А Н

къщичките на селата Добростан и Орешец. Отпред се откроява грамадният купол на вр. Шилденски камък (1338 м), набоден с много скални игли, а североизточно в дъното остава плоският Сини връх. Продължава се надолу по стръмна пътека. Едно разклонение от нея води към долината на Суватско дере, а пътят върви по билото, минава край причудливия скален феномен Къзкая (момин камък) и стига до руините на бивш граничен пост. От него се свива наляво и скоро се стига до **Тополовския проход** (Арпагидик — ечемичен проход, 1250 м. н. в.). Някога тук се нощувало в Бекировия хан, но той отдавна е в развалини. Сега има ловна сграда. Според преданието Мехмед Синап е отсядал да преспива в хана, след като напълнел чувалите си с храни за гладните чеченци. Разпилените от зоба на конете ечемичени зърна поникнали и затуй проходът бил наречен ечемичен. Според друга версия керванджиите плащали данък за минаването през прохода в зърно. Днес проходът не се използува, но в древността и в миналото имал важно стопанско и стратегическо значение. През него минавал древният път, който свързвал Августа Траяна (Стара Загора) с градовете край Егейско море. Край Бекировия хан се продължава по пътя, който слиза в долината на Тополовска река и все по течението ѝ за 2 ч отвежда в **с. Тополово** (2643 жит.) в Асеновградската селищна система, Пловдивски окръг. Разположено е край едноименната река при излаза ѝ от планината. Намира се на 18 км от Асеновград по шосето за гр. Кърджали. Турците го наричали Тахтали (дъсчено) поради дъските, които жителите му произвеждали. Тополово е старо селище. На 1 км северно от него в **м. Курията** е намерена каменна брадва от неолита. Още през римско време през него минавал важен път. Южно над селото са открити следи от крепост. Някои автори твърдят, че това е известната Констанция, а други — че са останки от крайпътна римска станция. В околностите на селото личат развалини от старинен манастир. Тополово е богато и благоустроено село. То е естествен икономически център на околните планински села и махали.

13. Ск. Инкая — Сини връх — х. Васил Коларов (2 ч)

На Тополовския проход, където е новата ловна хижа, има чешма. Тук, след почивка се поема нагоре към Сини връх (1537 м). Може да се тръгне от чешмата вдясно по маркирана пътека или да се продължи малко по пътя до **Инкая** (1230 м). Вляво е пътят за с. Тополово. Изоставя се шосето и започва изкачване по маркировката. За 1 ч се излиза на билната порта, наречена **Капангидик.** Оттук се отделя пътека за мах. Кокез. На 15 м от нея има вода. Свива се вдясно и след 15 мин се стига на **Сини връх,** осеян с камъни, папрат, здравец и ягоди. От север той е силно горист, обрасъл с вековни букови гори. Прави се почивка западно от него, където на 10 мин път е широката планинска поляна **Чаира,** изпъстрена с красиви цветя. Северно в букака има извор, а чешма-вриз — в южната страна. От върха се открива панорама към цяла Южна България. Виждат се Стара планина от вр. Баба до Буз-

луджа, цялата Средна гора с вр. Богдан, Белмекен, Персенк, Перелик, Момчил, Чиляка, Гюмюрджинския масив, Стръмни рид, Мечковец, Драгойна, Пловдив и равна Тракия.

Сини връх (Кьокез — отсечен корен) е великолепен връх от Преспанския дял. Върви се отново до Капангидик и по пътеката, наречена Юруцка, северно от вр. Мравулника (1417 м) се достига м. Дълга поляна. Пътеката се провира през високи буки и тук-там през ели. Постепенно се слиза северно от вр. Трънa (1310 м) и покрай Богдановата чешма се пристига на **х. Васил Коларов.** Разположена е в м. Катранище на 1050 м височина. Тя е модерна и отлично обзаведена с капацитет 149 места в стаи с по 2, 3 и 4 легла. Построена е в памет на загиналите партизани от Втора родопска бригада «Васил Коларов». Работи целогодишно, има ресторант със 100 места, туристическа кухня, столова, занималня, библиотека и битов кът. Уредената музейна сбирка със снимки и други експонати разказва за героичното минало, за тежки сражения, за живота и борбите на партизаните. Хижата разполага с телевизор, радиоуредба и радиотелефон. В района ѝ се срещат много елени, сърни и глигани. Наблизо (30 мин) е **Гюженчовият елок,** където е бил лагерът на партизаните. На 4. IX. 1944 г. в м. Слънкова скеля край Банска река загинали от враговете на народа 15 млади партизани. В тяхна чест е построен паметник. Отсреща се виждат върховете Малкото и Голямото кале с руини от крепости.

14. С. Новаково — х. Васил Коларов (10 км)

Новаково (1071 жит.) е разположено на шосето гр. Асеновград (23 км) — гр. Кърджали (80 км) в североизточните поли на Сини връх. Жителите му са българи, преселници от Анадола (Мала Азия). Новаковци взели активно участие в съпротивата. Селото е обновено и заможно. Има поща, ресторант, магазин, здравна служба.

За х. Васил Коларов води пряка стръмна пътека, по която се стига до хижата за 1,30 ч. Но най-добре е да се тръгне по асфалтираното шосе (10 км) с превозно средство. То се извива нагоре, минава западно от вр. Камилата (891 м) и за 15 мин отвежда на хижата паметник. Стопанисва се от туристическо дружество «Смилко Тенев» в гр. Първомай, Пловдивски окръг, и ОС на БТС — Пловдив, тел. 2-39-58.

15. С. Паничково — х. Васил Коларов (3 ч)

Тръгва се по шосето за с. Паничково (20 мин от спирката). Зад училището пътят изкачва южното подножие на Хорозтепе (петльов връх) и за 15 мин отвежда в кокетното селце **Жълти камък,** с отрупани от плод черешови дървета. Продължава се по билото за Узунмахала, разположена в южното подножие на Гяуринтепе (1081 м) сред тютюневи ниви. Отсреща е Самантепе (сла-

менна могила, 1080 м), Тук на 6. IX. 1944 г. завърналата се от Беломорието сборна дружина, съставена от четите на бригадата «Васил Коларов» и присъединилата се военновъстаническа група, преминала от Дедеагач и отблъснала вражеските сили на фашисткатa власт. По този път преминали през септември 1941 г. трима от спуснатата със съветски самолет група, ръководена от Продан Табаков, в посока към Рожен.

Върви се на запад. От седловината Аткешан може да се слезе към Банска река по нейния ляв приток към лобното място на убитите 15 партизани в м. Слънкова скеля (30 мин). Продължава се по билото, пресича се пътят от с. Новаково за с. Три могили и се достига по маркировката х. В. Коларов.

VIII.1. Радюва планина

От Преспанския дял на север от вр. Момина вода, между реките Юговска и Чепеларска се намира **Радюва планина** с най-висок връх Тузлата (1891 м). Билото й (по него някога минавал стар друм) завършва до вр. Възвисен над Юговското ханче. Изградена е от кристалинни шисти, варовици и крие в недрата си оловно-цинкови руди. Тя е един от най-големите карстови райони в Родопите с около 50 пещери и пропасти. От нея не извират големи реки. По-значителни са: Джурковска, която води началото си от вр. Св. Дух, но събира водите си от Радюва планина и се влива в Юговска река. От западните склонове извират: Янчевска (Янчовска) река — от вр. Караманица; Лопуха — от вр. Тюллютепе; Богутевска река — от вр. Студенец, и р. Люти дол — от вр. Пашалийца. Реките, извиращи от запад, са десни притоци на Чепеларска река. Всички са къси и образуват дълбоки проломни долини. В този планински дял има само една хижа — Пашалийца. Горите тук са повече иглолистни, а в ниското — широколистни. Още от тракийско и римско време Радюва планина се използува за добив на руди. По нея личат доста следи и от крепости. Изходни пунктове за посещение са: с. Павелско, Рожен, с. Нареченски бани, с. Юговo, гр. Лъки, гр. Чепеларе, с. Проглед, с. Момчиловци и др.

16. X. Момчил юнак — х. Пашалийца (7 ч)

От хижата през седл. Юрушко гробе се тръгва към вр. Момина вода, където има паметна плоча, поставена в чест на партизанската дружина «Колю Шишманов». Тръгва се по билото на север, минава се покрай вр. Студенец и вр. Калъчбурун и се върви по стария римски път. Излиза се на Старата мандра (Ескимандра). Край нея минава път, отвеждащ за 2 ч в **с. Богутево,** което отстои на 1 км от шосето за гр. Чепеларе. Населението му било помохамеданчено към 1750 г., защото не могло да си плати данъците. От мандрата се продължава на север,

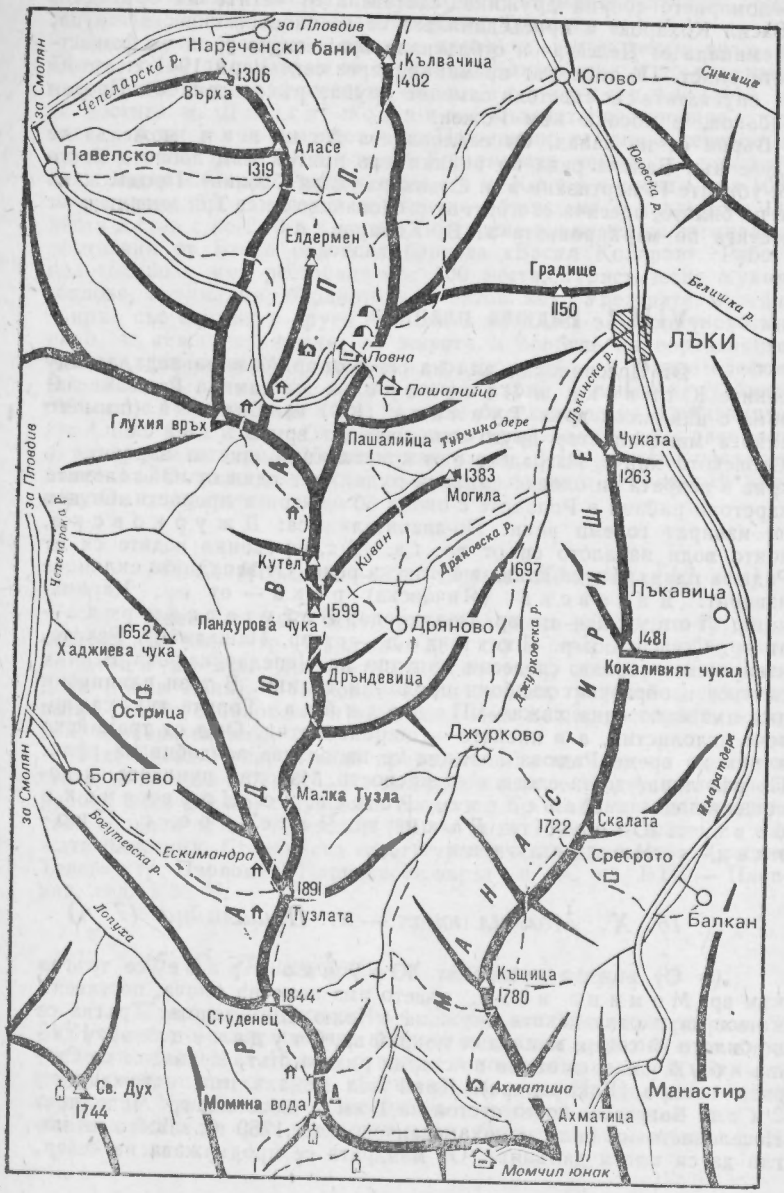
за Пловдив
Нареченски бани
Кълвачица
1402
Югово
Сушица
за Смолян
Чепеларска р.
1306
Върха
Павелско
Аласе
1319
Юговска р.
Елдермен
Градище
1150
Белишка р.
ЛЪКИ
Ловна
Пашалийца
Лъкинска р.
Глухия връх
Пашалийца
Турчина дере
Чуката
1263
1383
Могила
за Пловдив
Чепеларска р.
Кутел
Киван
Дряновска р.
1697
Лъкавица
1599
Пандурова чука
Дряново
1652
Хаджиева чука
1481
Кокаливият чукал
Дръндевица
Джурковска р.
Острица
Джурково
Богутево
Малка Тузла
Имаратдере
1722
Скалата
Богутевска р.
Ескимандра
Среброто
1891
Тузлата
Балкан
Лопуха
Къщица
1780
1844
Студенец
Св. Дух
1744
Момина вода
Ахматица
Манастир
Ахматица
Момчил юнак
Р А Д Ю В А Б. П Л.
М А Н А С Т И Р И Щ Е

траверсира се вр. Тузлата от запад, преминава се седловината между Малката Тузла и Тузлата сред чудни борови гори и след около 1 ч се достига чешма с много студена вода. Върви се по пътя, минава се от западната част на вр. Дръндевица, излиза се на седловина пред вр. Пандурова чука, който се заобикаля от запад, и се пристига на трета седловина пред вр. Кутел. Оттук на изток през ливадите стръмно се спуска пътечка за с. Дряново. Тръгва се по стария друм през гората и се отива до мандрата в **м. Панека** — карстова падина, покрита с рядка борова гора и ливади, в дъното на която зеят 2 скални вертопа. Оттук пътеката подема нагоре и извежда на източното подножие на Глухия връх при кошара. Продължава се на изток, излиза се на пътя за х. Пашалийца, който минава в западното подножие на едноименния връх в м. Гроба, и след няколко минути се пристига на хижата. Разположена е на 1610 м н. в. и е нова двуетажна сграда със 100 места в стаи с по 2, 3, 4 и повече легла, с нарове за 10 души. Има столова и туристическа кухня. Електрифицирана е и водоснабдена.

17. С. Павелско — х. Пашалийца (15 км, 4 ч)

С. Павелско (1396 жит.) отстои на 40 км от Асеновград. Влиза в селищната система на с. Хвойна. То е голямо и хубаво селище в Долен Рупчос — долинно разширение на Чепеларска река. В миналото жителите му се занимавали с рудодобив. Останки от пещи и сгурия още личат в землището му. Имало е римска баня. Близо до него е прочутата **Змеюва дупка**. Павелско е китно, чисто българско село, с промишлен цех и телеугоителна ферма. Партийната му организация е основана през 1911 г. Разполага с туристическа спалня.

От Павелско към хижата води път. Пряка пътека го пресича само на завоите и се вижда от селото на юг. По нея се излиза на билото на Правца и оттам — на пътя за хижата. Стопанисва се от туристическо дружество «Пашалийца» — с. Павелско, Смолянски окръг. Има радиотелефон.

18. С. Югово — х. Пашалийца (5 ч)

Югово (221 жит.) е разположено на свлачище от източния склон на вр. Кълвачица. Къщите му са накацали сякаш една върху друга над тесния и скалист пролом на Юговска река. През него минава шосето гр. Асеновград—с. Манастир. То е старо българско селище. Близо до реката е била креп. Св. Петка със селище до нея, но войските на Джадит Али паша ги унищожили. За Югово споменава френският пътешественик д-р Пол Люка в началото на XVIII в. Селото е дало на страната редица майстори зидари самоуци — уста Васил, уста Стою и др., които изградили много църкви, мостове и други обществени сгради.

В селото има магазин, фурна, здравна служба. Тръгва се за хижата все над дерето нагоре, докато се излезе на билния път. Минава се м. **Стофуре** — старо селище, от което сега не е останало нищо, и за 1 ч се стига м. Пещерите, зад която е х. Пашалийца.

19. Х. Пашалийца — вр. Момина вода — х. Момчил юнак (7 ч)

Тръгва се по шосето западно от вр. Пашалийца. Над почивните станции на пионерите е м. **Гроба,** където има паметна плоча, посветена на укриващата се след Септемврийското въстание комсомолска група от Пловдив начело със секретаря на ОК на комсомола Георги Костов. Поема се на юг и се следва маркировката. След 40 мин е м. **Ендека,** където има изоставена мандра. Подсича се вр. Кутела от запад, спуска се в седл. Балабанова нива и се изкачва от запад **вр. Хайдутка** (1766 м). На поляната отпред се е състоял боят между турската потеря и четата на легендарния хайдутин Радю войвода, чието име носи и планината. Следват леки спускания и изкачвания, докато се излезе на малък кьошк с чудно студена вода и порутена постройка — **Гажевият кьошк.** Дотук пътят трае 3—3,30 ч. Тук се издига най-високият връх на планината — Тузлата (1891 м). Продължава се по очертаващия се път и след 0,30 ч се стига на откритата поляна **Ескимандра** (стара мандра), където са изградени няколко овчарника. Долу в ниското е с. Богутево, а високо — вр. Златна грамада (1850 м). Името му е дадено от местното население за това, че който не желаел да приеме исляма, трябвало да откупи това със злато, което османлиите заравяли на върха. Пътят върви през млада борова гора. Подсича се вр. Калъчбурун от изток, след което с леко изкачване се траверсира вр. Студенец, за да се излезе на големи картофени ниви. Оттук посоката рязко се сменя в източна. След 300 м се пристига на вр. Момина вода, където признателни туристи от Димитровград са поставили паметна плоча на партизаните от дружина «Колю Шишманов» с командир д-р Братан Шукеров. В северната страна на върха, в гората, е бил техният временен лагер. Слиза се на изток до седл. Момина вода. Вляво е пътят за гр. Лъки, на юг — за с. Момчиловци, а на изток (над картофохранилището) — за х. Момчил юнак. На запад води асфалтиран път към седл. Рожен. Поема се право на изток и се изкачва по горски път, северно от вр. Св. Дух. На североизток е хижа Момина вода. Минава се през седл. Юрушко гробе и след 10 мин се стига на х. Момчил юнак.

20. Х. Пашалийца — с. Нареченски бани (3 ч)

От хижата се слиза право на север към ловния дом. От него започва рядка маркировка, минава се през сечището и по коларски път се стига до товарище на трупи. Слиза се все надолу,

пътят се разширява в камионен и криволичи високо по левия бряг на десния начален поток на р. Люти дол. Излиза се на водослива на двата потока, от които се образува реката (1,45 м). Тук има няколко постройки. Назад остава острият горист връх Елдермен (вятърна мелница), а горе на стръмния бряг на Люти дол се подават острите зъбери на ск. Сокол. Надолу дефилето става скалисто. На левия бряг на реката се издига **ск. Зареница** (1251 м) с едноименната старинна българска крепост, от която са останали само руини. При нашествието на османлиите българите се укрепили в нея. В една тъмна нощ обаче защитниците били изненадани. Турците нападнали крепостта и тръгнали по скалистия гребен към планината. В тъмнината повечето от тях намерили смъртта си. Оттогава нарекли реката Люти дол, защото труповете им «влютили» цялата долина с миризмата си. По течението на реката широк път отвежда за 1,15 ч до **с. Нареченски бани.** Намира се на 25 км от Асеновград. Представлява голям балнеоложки комплекс. Тук има няколко минерални извора с температура на водата 30—31° С. Малкото солено изворче край шосето, под ресторантчето, по пътя за гр. Смолян е със 1130 емана и е на XIV място по радиоактивност в света.

21. Гр. Чепеларе — мах. Караманица — Обсерваторията — вр. Момина вода (5 ч)

Южно от гр. Чепеларе, където е Бетоновият център, се отделя (вляво) камионен път. Тръгва се по него нагоре край Янчовска (Янчова) река. Пътят е вдясно от нея, минава край вирове и поляни, после се прехвърля вляво. Вдясно е вр. Св. Илия, а вляво — местностите Лазаровото, Бабина вода и Пепеланов чифлик. Някога по реката имало много дъскорезници. За 2 ч се отива до комитската махала **Караманица,** сега напусната. Тихо и красиво е тук. Вдясно минава път и за 30 мин през седлото Горелуша, покрай Куцинска махала слиза в с. Проглед.

От мах. Караманица, където са първите къщи, се свива наляво (север) и по едва очертана конска пътека за 1 ч, като се следят електрическите стълбове, се стига до Националната астрономическа обсерватория.

Слиза се по шосето и наляво по малкото било се излиза на маркировката за х. Момчил юнак. За 1 ч се отива на вр. Момина вода.

22. Гр. Лъки — с. Дряново — мах. Старо село — х. Пашалийца (6 ч)

Лъки е нов миньорски град — център на селищна система с 4349 жит. До него има редовни автобуси от Пловдив и Асеновград. Стигне ли се Юговското ханче, вляво се отклонява шосето към града.

Намира се на 680 м н. в. в ниско, закътано от ветрове средищно място, обградено отвред с високи върхове и скали — точно на водослива на Манастирска и Джурковска река, които образуват р. Лъкавица. Според предание местността се казвала Въпи (вдлъбната). Тук имало селище от времето на траките, римляните и славяните. Открити са оброчни плочки, сечива за обработка на руда, старо християнско гробище. Мястото по-късно се казвало Станкова лъка, назовано на името на непокорен българин, отказал да се потурчи. След Освобождението Лъки се превърнало в башибозушко сборище на Сенклерови метежници. През 1880 г. тук се заселило първото семейство. През 1927 г. била построена общинска сграда. До 1885 г. рудните находища били притежание на гръцка компания, но след това станали държавни.

След 1948 г. в Лъки идват наши и съветски геолози и започва активна геоложкопроучвателна дейност. Сега старото селище е модерен миньорски град с флотационна фабрика, трикотажна фабрика «Преспа», жилищни блокове, битов комбинат, Работническа болница, гимназия, хотел, магазини, поща и други обществени и културни сгради.

От града се тръгва на югозапад към **с. Дряново.** На 3 км шосето вдясно се отклонява и покрай новия рибарник се стига до едно от най-старите селища в този район, скътано в подножието на вр. Дръндевица и вр. Кутел. В околностите му има места, за които се носят кървави предания: Турчиндере, Бабино сърце, Тъжилица, Св. Георги, Св. Илия, Черква, Градище и др. По време на османското нашествие тук били изклани много хора, които оказали съпротива. До втората половина на XVII в. Дряново било християнско селище. По-късно, по време на Априлското въстание, Дели Емин ага (Емин чауш) — главатар на башибозуци, взел участие з ограбването на Батак и Перущица и след това в Сенклеровия метеж, но бил разгромен от капитан Петко войвода. За това помогнали и руски войници, разквартировани в селата Югово и Павелско. Едно руско оръдие изстреляло от вр. Кутел снаряд в селото и подплашило метежниците.

Днес Дряново е обновено, с много нови къщи, магазин, ресторант, здравна служба, читалище. От селото се тръгва по стръмния път за мах. Старо село (с няколко къщи). Върви се по пътя и когато се стигне до кошарата под вр. Могилата, се свива вляво. След 100 м пътят се разделя — вляво към хълмистата тераса на **вр. Киван** (Св. Иван), където имало църква, параклиси и манастир. Това чудесно място с ливади и стари чешми вероятно било притежание на Бачковския манастир. Вдясно се вижда м. Тъжилица, а долу в ниското е Турчиндере. Продължава се надолу по пътя, стига се до кошара с чешма, тръгва се вдясно през м. Поповец край 2 къшли, сетне се изкачва м. Петра и м. Явор и покрай Топаловата каба и поляната Седуля по пътя се отива до пионерския лагер на шосето за х. Пашалийца, която е на 15 мин път.

23. Гр. Лъки — мах. Брайковица — х. Пашалийца (3,30 ч)

Поема се нагоре по шосето за **мах. Брайковица** (30 мин), кацнала на тераса сред скали и пещерни феномени. Пътят се изкачва, минава край кошара в м. Пантьовото и после продължава на север от вр. Петкос (Кабата) с телевизионната кула. След това по добре очертана конска пътека се тръгва вдясно през рядка гора до седл. Черквата (Жульоската чука) и през букова гора се стига до чешмата в м. Барата. Върви се край ливадите Шиневица, все нагоре през боровата гора по серпентини. Не бива да се отклонява вляво, защото е опасно — има пропасти към Турчиндере. Вижда се Червеният камък и маркировката в **м. Стофуре** (Стафуре, Стифурица, Стифуре). Излиза се на билния път и край малките пещери Пищурите след 15 мин се излиза на хижата.

VIII. 2. Манастирище

Манастирище е малък рид, част от Преспанския дял. Някога, преди османското нашествие, тук имало манастири, откъдето е получил името си. Започва от вр. Ахматица и се спуска на север, обкръжен от Джурковска и Манастирска река. Завършва над гр. Лъки с височина 1033 м. По него има чудесни борови гори, поляни и скални отвеси. В недрата си крие богати рудни залежи. Няма хижи и маркировка и туристите малко го познават, затова и не го посещават. Манастирище е много красив рид. От него се откриват хубави гледки към върховете Преспа и Момчил, към Тузлата и Перелик.

24. Х. Момчил юнак — с. Джурково — гр. Лъки (4 ч)

От хижата през седл. Юрушко гробе се тръгва на североизток към вр. Ахматица. От него по очертан горски път се поема към вр. Кълшлица. На юг от него се отделя пътека, която слиза на запад към Джурковска река. Продължава се на изток от върха и следвайки билото през гора и тучни поляни, за 1 ч се открива мощната скална фигура на вр. Скалата. На изток от него е мах. Сребротo с богат рудник. Някога там имало и манастир. Върви се на северозапад до **с. Джурково** (624 жит., 1,30 ч). През 1902 г. оттук се изселили в Турция много местни жители. На тяхно място дошли няколко семейства от Момчиловци и Соколовци и селцето се разраснало. Около Джурково са открити археологически находки, които говорят, че то е съществувало още от древнсстта. В м. Малката ливада са намерени глинени чаши, фибула и медни монети от времето на Константин Велики (306—336), разкрит е и некропол.

До с. Джурово води асфалтирано шосе. В селото има ресторант, поща, здравна служба. Жителите му са миньори и животновъди. До гр. Лъки може да се слезе с превозно средство.

25. Гр. Лъки — с. Лъкавица — вр. Скалата (2,30 ч)

От града се поема с превозно средство и за 30 мин се стига до **Лъкавица** (132 жит.) — кокетно и слънчево селце с гостоприемни хора. Има магазин и фурна. Някога е било много голямо. Тръгва се на югозапад и за 2 ч се излиза на **вр. Скалата.**

VIII. 3. Крушовска планина (Черни рид)

Крушовска планина се отделя от Преспанското било на север между Белишка, Крушевска и Юговска река. По-лични върхове в нея са: Тузлата, Гърковица (1648 м), Кечикая, Черни рид (1545 м), Сърттарла и Ташюстю. Богата е на руди, гори (борови и букови), пасища и поляни. Все още не се посещава от туристи, защото тук е рез. «Кормисош» (с мечки, муфлони, сърни и лопатари). Девствена и красива е Крушовска планина. В нея няма хижи и маркировка. Главни селища са: Крушево — кацнало на една височина, обърнато на югозапад, и Белица.

26. Х. Свобода — вр. Гърковица —с. Белица (3 ч)

От хижата се излиза на Картала и се продължава на североизток в посока към Каракулас. Стигнат ли се кошарите, се свива наляво и по билото се изкачва **вр. Гърковица.** Пътеката води след това до г. д. Прангова вила, край който се среща много едър дивеч от резервата. Тук може да се минава само с разрешение. Тръгва се надолу по Дерменде́ре за мах. Кормисош (Карамуш), откъдето се отива до Белишка река, покрай която минава път за с. Белица.

До с. Белица може да се отиде от г. д. Прангова вила и като се върви на север. Тук гората е гъста, а ридът става тесен и стръмен. Все по пътеката се стига до Крушовските кошари, западно от вр. Кечикая (кози камък). За 1 ч се излиза на **вр. Каратепе,** където има чешма. После се слиза източно от него в **с. Белица** — център на голям дивечов резерват.

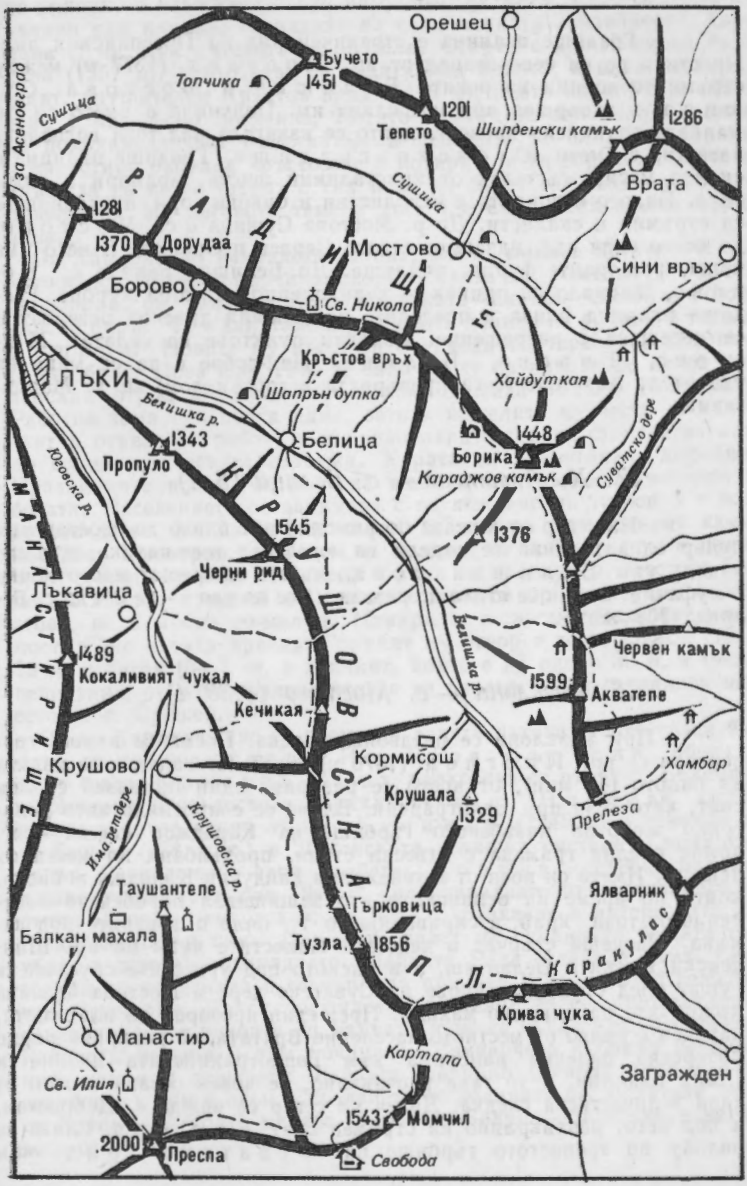
Орешец
Бучето
1451
Топчика
Сушица
за Асеновград
1201
Тепето
Шилденски камък
1286
Врата
Сушица
1281
1370
Дорудаа
Борово
Мостово
Сини връх
Св. Никола
Кръстов връх
ЛЪКИ
Шапрън дупка
Хайдуткая
Белишка р.
1343
Пропуло
Белица
1448
Борика
Караджов камък
Суватско дере
Юговска р.
1545
Черни рид
1376
Лъкавица
Белишка р.
Червен камък
1489
Кокаливият чукал
1599
Акватепе
Кечикая
Кормисош
Хамбар
Крушово
Крушала
1329
Преза
Крушовска р.
Таушантепе
Гърковица
Ялварник
Балкан махала
Тузла
1856
Каракулас
Крива чука
Манастир
Картала
Загражден
Св. Илия
1543
Момчил
2000
Преспа
Свобода

VIII. 4. Градище планина

Градище планина е страничен рид на Преспанския дял. Простира се на северозапад от вр. Проглед (1577 м) между стръмните долини на реките Белишка и Мостова Сушица и завършва при водослива им. Получила е името си от малката тракийска крепост, която се издигала над този водослив, известна с името Юговско градище. Градище планина е скален масив, съставен от кристалинни шисти, мрамори и андезити. Билото е покрито с иглолистни и букови гори, а склоновете са стръмни и скалисти. До р. Мостова Сушица е с. Мостово, до което води път, идващ от селата Червен и Орешец. В него има поща, ресторант, фурна, училище. До Белишка река е с. Борово, кацнало на припек — великолепно място за курорт. Градище планина влиза в пределите на големия дивечов резерват и се посещава с разрешение. Изходни пунктове са селата: Мостово, Борово, Белица. Най-добре е да се мине на път от х. Акватепе (сега превърната в горски дом) за х. Марциганица.

27. Х. Акватепе — с. Белица (3 ч)

На север от хижата по римския път близо до изоставения бунар една пътечка се отделя на югозапад и се спуска стръмно надолу към Белишка река, където се срещат много мечки и муфлони. За 1 ч се отива до реката и все по нея — за 2 ч до **с. Белица** (308 жит.).

28. Разклона — с. Мостово (3,30 ч)

При Разклона се раздвоява пътека. Поема се вляво, траверсира се вр. Проглед (1576 м) откъм югозапад и се излиза на билото (45 мин), от което се разкрива един приказен скален свят, като този при Белоградчик. Вляво се е проснало като допотопно животно назъбеното гърбище на **Караджов камък** — огромна скална грамада с отвесни стени, продълбани на места от пещери. Името си носи от легендарния хайдутин Караджа войвода, който по време на османското иго защищавал поробеното население от този край, а скривалището му било в пещерите под камъка. Насреща стърчат в небесата шилестите чуки на вр. Шилденски камък и Беланташ, а в ниското под урвестите спусъци се гушат сред оголените ярове на Суватско дере и Мостова Сушица къщичките на няколко махали. През един прозорец на планината, наречен с право от местното население **Вратата,** се разкрива рядко интересна далечна панорама към Горнотракийската низина и Стара планина, и то така неочаквано, че човек остава слисан от тази величествена гледка. Далеч на север се вижда с. Добростан, а под него, разхвърляно на стръмен скат, е с. Орешец. Слиза се надолу по тревистото гърбище на Суватски рид към

м. Врисовете (Долната каба, 1,30 ч), получила името си от няколкото изворчета почти на билото на рида. Като се премине наляво над камъка, се излиза на седловинната заравненост **Хармана** (1 ч). Тук пътеката се разделя. Отпред е вр. Имамова бърчина (1357 м), който едва се издига над билото, а вляво е гористият, внушителен Кръстов връх (1413 м), името на който е свързано с интересно предание. Когато османците започнали насила да помохамеданчват българите, свещениците от близките черкви и манастири събрали кръстовете и потирите и ги заровили на този връх, за да не се гаврят с тях и за да бъдат запазени за идните поколения. На неговото теме и досега е съхранена малка църквица.

От Хармана по камениста пътека, която минава източно от темето на вр. Имамова бърчина, скоро се слиза в **с. Мостово** (до 1934 г. Еркюприя, 699 жит.) в Асеновградската селищна система, Пловдивски окръг. То е закътано в дълбоката долина на р. Мостова Сушица. Новите му къщи са скупчени на тераса на високия ѝ ляв бряг. През юли 1944 г. било обект на нападение от партизанския отряд «Георги Бенковски» (бригада «Васил Коларов»). Работна замя тук почти няма, затова жителите му често го напускат и отиват на работа в дърводобивните горски стопанства или по социалистическите строежи. Хората са приветливи, любезни. Празничните носии, особено на жените, са твърде живописни и богати. Населението се занимава с отглеждане на тютюн и с животновъдство. На изток под селото се намира естественият каменен мост **Еркюприя**, изграден от мрамор, от който селото е получило старото си име. Под него с мъка се провира р. Мостова Сушица. Мостът прилича на скалните мостове при х. Чудните мостове, но е много по-малък. Намира се в съвсем обезлесена местност и не е така красив. Горният му отвор е доста широк (15—20 м) и висок (5—7 м), а долният, който е на около 30 м, е тясна цепнатина, от която излиза водата на реката. По него минава шосето за с. Орешец.

От м. Хармана, ако се поеме по лявата пътека, която следи билото, се подсича от юг вр. Имамова бърчина, обикаля се от север Кръстов връх, прекосява се пътят с. Белица—с. Мостово и се достига параклисът «Св. Никола». Оттук пътеката слиза южно от вр. Кечикая (1245 м) и отвежда до **с. Борово** (138 жит.) в Лъкенската селищна система, Смолянски окръг. Разположено е на хребета Доруда, северно над Белишка река. През юни 1944 г. било нападнато от партизаните на отряд «Георги Бенковски». За него се разказва в интересната легенда «Майка и син». При един налет на османците бащата бил убит, а детето — откраднато. Майката Рада останала сама. След години то пораснало и се върнало при нея в родното си село, но като еничарин. Поискало цялото население да се помохамеданчи и започнало от родната си майка. Тя не се съгласила, избягала в Радината пещера и там починала. Еничарчето събрало непокорните гяури в пещерата Шейрата (навярно Шейран дупка) и ги задушило с дим и огън. Спускането до долината на Белишка река от Борово, по която минава шосето с. Белица—гр. Лъки, е не повече от 30 мин.

VIII. 5. Каракулас (Гордюва чука)

Каракулас е най-източната издънка на Западните Родопи. Името му означава черен предводител, тъмен път, застава, пост, извит нож. Оттук някога минавал древен път от Пловдив и Тополово за Беломорието.

Каракулас се отделя от главното Преспанско било при вр. Я л в а р н и к а, близо до седл. Каракулас на Тополовския проход. Отначало се спуска на юг, след това прави голяма дъга, обърната на север, после свива на югоизток и завършва при водослива на р. Б о р о в и ц а (до 1942 г. Чамдере) с р. А р д а — сега при горния край на яз. Кърджали. По-значителни върхове са: Ч и л я к а (1459 м), Я й л а, Б е з д и в е н (1170 м) и др. Целият рид е изграден от андезити и риолити, силно еродирани и обезлесени, поради което спусъците му към реките Боровица, Давидковска и Арда са стръмни и остри. От няколко години обаче по него се виждат китки нови борови насаждения. По рида няма хижи и маркировка. Само кози пътеки и 2 тесни пътя — за Русалско и Безводно, го пресичат. Туристите рядко посещават Каракулас. А той е интересен със своята специфична красота, високи скали и паметници от времето на траките, римляните и Втората българска държава, с богатите си находища на киклици, диви прасета и сърни. По вр. Бездивен и около вр. Чиляка личат много тракийски скални култови ниши.

Най-подходящи изходни пунктове са: селата П а н и ч к о в о и К о м у н и г а, яз. К ъ р д ж а л и и гр. А р д и н о.

29. С. Паничково — с. Безводно — вр. Чиляка (7 ч)

С. Паничково (633 жит.) е близо до седл. К и т к а т а (735 м), откъдето започват Източните Родопи. Разположено е близо до асфалтираното шосе гр. Асеновград—гр. Кърджали, по което минават редовно автобуси. Възлово място е за туризъм освен към Каракулас и към Драгойновски рид, Мечковец, Чуката и Тополовския балкан. Селото, по-точно неговата административна част и автогарата, се намират близо до изворите на Харманлийска река (Олудере) в закътана котловинка, хлътнала като паница, с много поляни и ливади с дъхави треви и отлична вода за пиене (чешмата Айгър, Айкъръ — буйна вода). Тук се среща много дивеч. Край спирката на селото има магазини, модерен ресторант с бар, поща, здравна служба, туристическа ведомствена спалня. Наблизо се синее малко изкуствено езеро, а на североизток се вижда скалният феномен **Терезикая.**

На север, където е превалът Клисекулле, може да се погледне към Тракийската низина и Пловдив, към Стара планина.

Наблизо са открити скални култови ниши от тракийско време, намират се следи от антично рударство.

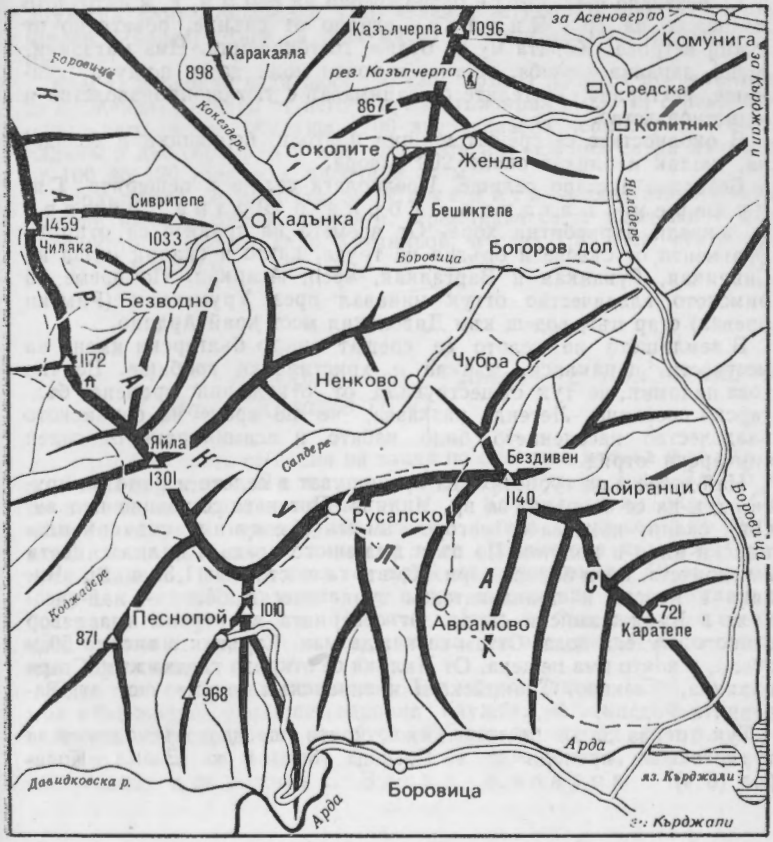

През Руско-турската война оттук минал руският генерал-майор Чернозубов, а по време на Септемврийското въстание шетала въстаническата дружина «Христо Ботев».

През септември 1941 г. през това място минали група парашутисти, спуснати от съветски самолет, а по време на съпротивата в този район действувала партизанската бригада «Васил Коларов».

За вр. Чиляка се тръгва по шосето към с. Паничково, продължава се на юг по пътека и през мах. Х а д ж и й о л у за 1 час се стига до запазена елова гора с обща площ 140 дка. Дърветата са на възраст 120 г., с височина 25 м. В гората има елени — лопатари и муфлони.

В мах. М у р г а се почива и се поема на запад. Слиза се към дерето и пътеката отвежда до р. Б о р о в и ц а — чиста и бързоструйна. Минава се римският мост и пътеката се изкачва нагоре, за да се слее с пътя.

Тук ще бъде построен яз. Боровица.

С. Безводно (542 жит.) е разположено на 850 м н. в. в източното подножие на вр. Чиляка, огряно от слънце, обветрено от южни ветрове. Хората му са будни, гостоприемни. Има магазини, поща, здравна служба, гостна, в която може да се нощува, училище, ресторант. Жителите се занимават с тютюнопроизводство и животновъдство.

В околностите се срещат малини и ягоди, боровинки и беладона, люляк и бликат около 200 извора.

Безводно е старо селище. Предполага се, че в пещерите Гяурхарем, Батаклъ, Горна и Долна пещера са живели първобитни хора. От времето на траките са открити фрагменти от съдове и оръдия на труда, както и скални ниши на Сиврикая, Гуванкая и Варгалкая, креп. Асаркая. По време на римското владичество оттук минавал през Урумгидик (Римски превал) стар път, водещ към Дяволския мост край Ардино.

В землището на селото се срещат много български имена на местности, параклиси, църкви и християнски гробища. Всичкотова напомня, че тук съществувало от отколешни времена българско поселище. Легенда разказва, че по време на османското владичество населението било избито и асимилирано от силен еничарски отряд.

Най-добре е за туристите да пренощуват в селото и рано на другия ден да се отправят за вр. Чиляка. Пътеката се извива над високи скали, изкачва се нагоре към м. Леканя с високопланински ниви и поляни. По пътя има много ягоди и малини, цветя и изворчета, нови борови гори. До върха се стига за 1,30 ч. **Вр. Чиляка** е красив и привлекателен туристически обект — най-високият в Кърджалийски окръг. От северната му страна има извор с много студена вода. Оттам се вижда мах. Саръкая с висока 50 м скала, в която има пещера. От Чиляка се открива гледка към Стара планина, Хасково, Тракийската низина, към голяма част от Западните Родопи.

Тук трябва да се построи хижа, която ще даде възможност за туристически преходи до х. Свобода (6 ч) и х. Васил Коларов (6 ч).

30. С. Комунига — рез. «Казълчирпа» (Чамлъка) — с. Безводно — вр. Чиляка (7 ч)

С. Комунига (1017 жит.) се намира на пътя гр. Кърджали — гр. Асеновград и влиза в състава на селищна система с център с. Черноочене. Жителите му се занимават с тютюнопроизводство, животновъдство и работят във филиала на завод «Пневматика». Има магазини, поща, ресторант, жилищни блокове и др. Името произлиза от планинско цвете.

Край селото са открити следи от тракийска крепост и от антични рудници.

През Освободителната война през него минали казаци и драгуни от бригадата на ген. Чернозубов. По време на съпротивата на 9. VII.

1944 г. Комунига било превзето от Първомайската партизанска дружина «Ангел войвода». При атаката загинал Фильо Запрянов Филев (Рябцев). Днес на това място е поставена възпоменателна плоча.

Към с. Безводно води шосе (25 км). Тръгва се пеша по пътеката за с. Женда. Северно от него е **вр. Казълчирпа** (1096 м) с резерват около него, който обхваща 1700 дка запазена черноборова гора, издънков дъб, брекиня и ела. Боровите насаждения са на възраст от 100 до 120 години, с височина 24 м.

Продължава се по пътя за Соколите — някогашно свърталище на кърджалийски хайти. Преминава се **с. Кадънка** — някогашното еничарско село Хасанкьой, и след 1,5 ч се стига до с. Безводно.

31. С. Безводно — вр. Чиляка — с. Три могили — х. Васил Коларов (6 ч)

От селото се поема на запад по очертана пътека и се стига до билната поляна Леканя с кьошк и студена вода. За 1,5 ч се излиза на върха — най-високия в Кърджалийски окръг. От него се открива неповторима гледка. Слиза се на север по очертана пътека (наблизо има извор) и се продължава към изоставената махала Саръкая и край високите около 50 м скали Саръкая (Жълт камък) се слиза стремглаво към чистата и бистра р. Боровица. Пресича се (тук ще бъде язовирно езеро след няколко години) и се изкачва нагоре ридът, достигайки **мах. Мумжидан.**

След това се продължава към **с. Три могили** (около 1,5 ч). В него има общежитие, училище, здравна служба, магазин. Свързано е с Асеновград с редовни автобуси. Тръгва се надолу към р. Саръяр, после се изкачва билото на североизток, свива се на северозапад и се достига х. Васил Коларов.

32. С. Безводно — вр. Чиляка — мах. Планината — х. Свобода (6 ч)

От селото се достига вр. Чиляка по маршрут 31. Сетне се слиза по вододелното било. На юг е р. Рибни дол с едноименната махала. Траверсира се вр. Черна чука (1241 м) от запад, спуска се на малкия скалист връх Алма гидик (1164 м) и се прехвърля на рида, който се затваря от изток с дола Чатърдере и на запад с дола Шипковска река. Поема се по очертана пътека (Войнишкия път), траверсира се вр. Качва чука (1221 м) от изток, преминава се вр. Тиклата (1258 м) и се излиза на пътя с. Загражден—с. Белица. Вляво е мах. Планината. За 1 ч се отива на Превала (Каракулас) и оттам за х. Свобода по маркировката.

33. С. Комунига — вр. Бездивен (5 ч)

Вр. Бездивен е висок 1140 м и от с. Комунига се покорява, като се тръгне по пътеката край Я й л а д е р е. За 2 ч се стига до с. Б о г о р о в д о л. Пресича се р. Б о р о в и ц а и се поема по пътеката за с. Русалско. Преминават се махалите Ч у б р а и Р а в е н к а м ъ к и след 1 ч се излиза на билото. Тръгва се за мах. С к а л н а г л а в а, минава се вдясно от нея и по пътеката за с. Русалско се достига чешма със студена вода. После се продължава през букова гора до горска поляна. Пътеката отвежда през люляци все нагоре, докато стигне вр. Бездивен. От югозапад той е с отвесни скали, а на изток е полегат. Гледката е хубава: на юг сребрее Арда, на изток се виждат езерата на язовирите Кърджали и Студен кладенец.

34. Х. Боровица — креп. Патмос — вр. Бездивен (3 ч)

До хижата се отива с кораб от язовирната стена. Тя е модерна сграда с 60 легла — великолепно място за отдих, риболов и воден спорт. Тук някъде през 1206 г. бягали, гонени от войските на Калоян, рицарски отряд и батальон венецианци, водени от Коньон дьо Бетюн, Жофруа дьо Вилардуен и Анре Велар. Крепостта била превземана и от Алексая Дука Филантропон.

Пресича се езерото на запад. За $^1/_2$ ч се стига до средновековната крепост **Патмос** (Хисара, Хисаралтъ), в чието подножие е мах. П о д г р а д е ц — някога крепостно селище. Част от стените на крепостта, бойниците и кастелът са полуразрушени.

Надолу по реката се вижда разрушен 6-сводест мост — едно от най-големите инженерни съоръжения в Източните Родопи, по който минавал важен път от Маказа за Пловдив. Продължава се в северна посока по едва очертана пътека над интересните скали К а р а т е п е, приличащи от юг на старинен замък.

Стара легенда разказва, че някога в тях живял крилат змей, който задигнал белолика девойка. Научили за това двама приятели — Божил и Адил, убили с хитрост змея и сетне се влюбили в чаровното момиче. Ала то не им отвърнало с любов, плакало по змея, който имал добро сърце, и след време умряло.

Може да се слезе от върха по лява пътека, която се спуска източно към с. Дойранци и р. Боровица, вливаща се в ръкава на язовирното езеро.

35. Гр. Ардино — вр. Чиляка (10 ч)

Маршрутът е дълъг около 52 км, но е интересен. Върви се пеш по кози пътеки по онзи древен друм от Късната античност, Средновековието и османското иго, по който минавали керванджии и войници, врагове и освободители, разбойници и овчари от Пловдив за Устра и оттам за Маказа.

От гр. Ардино се стига до пътя за с. Дядовци и се навлиза в суровия лабиринт на планината, като се наблюдава един неповторим пейзаж. Отива се до с. Латинка с имена на местности: Църквата, Манастирът, останали още от «гяурско» време. Отдолу е Арда, с нейните известни меандри. Стигат се махалите Сполука и Песнопой, напуснати от хората, за да се излезе на широкото било на вр. Яйла, по който минава старият път. Той отвежда до превала Урумгидик над мах. Бозва. През Балканската война на 6. X. 1912 г. части от VI гранична дружина и опълченци от с. Тополово освободили махалата, но били предадени и убити. Научавайки за това, IV рота от 21-и пехотен полк на II пехотна дивизия, командувана от комуниста капитан Никола Хр. Гълъбов (по-късно кмет на пловдивската комуна), на 13. X разбила турците.

Продължава се на север — отпред е вр. Чиляка.

IX. Ардински дял

На югоизток от главното Переликско било между реките Черна, Места и Арда се спуска мощният **Ардински дял.** Наименованието му идва от Ардин връх (Юрта, 1730 м), от който извира най-голямата родопска река Арда. Най-висок връх по билото е Циганско градище (Ченгенехисар), висок 1827 м. От него на изток билото се снижава и достига 550 м при седл. Три камъка, откъдето започват Източните Родопи. Ардинският дял е богат на оловно-цинкови руди, изграден е от риолити, туфи, мергели и др. Покрит е с иглолистни и широколистни гори.

IX. 1. Кайнадински рид

Между реките Черна и Арда от изворите чак до водослива им се простира **Кайнадинският рид.** Наименованието си носи от вр. Кайнадина (1607 м), което означава извор (кайнак). Други високи върхове са: Харамийски връх (1372 м), Св. Илия (1320 м), Кральов камък (1277 м), Петровица (1280 м) и историческият Средногорец (1262 м). Кайнадинският рид е пълен с извори, но най-известни са трите срещу мах. Средок, наречени Балиевата вода. Целият е обрасъл със смесени гори. Северните му склонове са стръмни, а южните — разлати. Именно по тях Арда прибира своите притоци Черешевска река, Суватски дол, Турянски дол, Пещерски дол, Чокмански дол

и др. А десните притоци, които извират от Кайнадински рид и се вливат в р. Черна, са къси: Бухльовица, Летница, Ръчишки дол и др.

От Кайнадина се откриват неповторими гледки към Голям Перелик (2191 м), Усипа, Орфеева скала, Мургавец, Турлука и красивия Смолян.

Кайнадина е населена от древни времена. Тук живеели тракийските племена коелалети, беси, сапеи. След това дошло славянското племе смоляни, което на мястото на днешното село Смилян създало по-късно център на Смолянската епископия (886 г.). Този край преминал към българската държава към IX—X в., но често византийците си го връщали. Кайнадина била в ръцете на деспот Слав, на Момчил юнак. След османското нашествие ридът влязъл в дарената земя на придворния лекар Ахъ Челеби. По време на помохамеданчването тук се разиграли кървави борби. Сринати били манастири, църкви и параклиси. През 1662 г. Смолянската епископия заедно със своя епископ Висарион били ликвидирани. По тези места се подвизавали Мирчо войвода, Стоян войвода, Вълкан войвода, Витан войвода, Караджа войвода, Кралъо войвода и др. През януари 1878 г. ген. Черевин прехвърлил вр. Средногорец и слязъл в поречието на Арда на път за Златоград.

По време на Преображенското въстание селата на Кайнадинския рид били под прякото ръководство на Никола Данаилов. През август 1903 г. четите се намирали на Кралъов камък, южно от Райково. През октомври 1912 г. щабът на 21-и средногорски полк се настанил в ман. «Св. Атанас» в м. Варадил. Тук полк. Серафимов получил заповед да отстъпи. Но той не се съгласил и преместил щаба си в с. Фатово, като решил да задържи настъпващия противник на вр. Средногорец (1262 см). На 21. X тук се разиграла «Родопската Шипка» и противникът бил отблъснат. По Кайнадския рид по време на съпротивата действувала партизанската дружина «Кольо Шишманов» с командир д-р Братан Шукеров, която превзела с. Кремене.

1. Гр. Смолян — вр. Кайнадина (2 ч)

Кайнадина е зеленият южен страж на освободения Смолян. Без него градът би изглеждал безличен. За това смолянчани го обичат. За вр. Кайнадина (1607 м) се тръгва по стария мост— Бейската кюприя (1716 г.), като се пресича р. Черна. Върви се по отколешен калдъръм към подножието на върха. Пътят продължава в същност за с. Пещера, което е южно от върха, но се напуска и по просеката за електропровода се завива на северозапад. От върха се открива великолепна панорама. На запад и север се кипрят Невястата, Чернока, Перелик и Снежанка. Накацали като птичи гнезда се белеят махали и села.

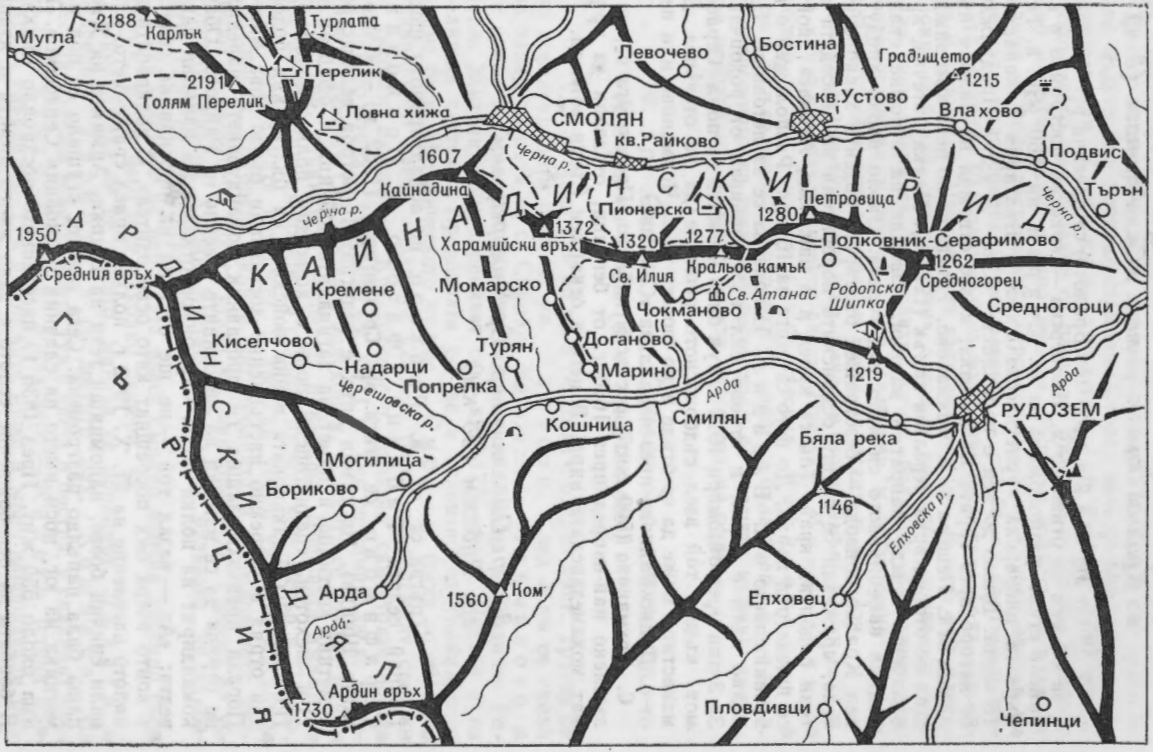
Мугла
2188
Карлък
Турлата
Перелик
2191
Голям Перелик
Ловна хижа
Левочево
Бостина
Градището
1215
кв.Устово
Влахово
СМОЛЯН
кв.Райково
Черна р.
1607
Кайнадина
Подвис
Търън
Черна р.
Пионерска
1280
Петровица
Черна р.
1372
Харамийски връх
1320
1277
Полковник-Серафимово
1262
Средногорец
Средния връх
1950
Кремене
Момарско
Св. Илия
Кральов камък
Св. Атанас
Родопска Шипка
Чокманово
Средногорци
Киселчово
Надарци
Попрелка
Турян
Доганово
Марино
1219
Черешовска р.
Арда
Арда
Кошница
Смилян
РУДОЗЕМ
Бяла река
Могилица
Бориково
1146
Елховска р.
Арда
1560
Ком
Елховец
Арда
Ардин връх
1730
Пловдивци
Чепинци
КАЙНАДИНСКИ РИД
АРДИНСКИ ДЯЛ
ГЪРЦИЯ

2. Гр. Смолян — х. Пионерска — в. Кральов камък — ман. «Св. Атанас» (3 ч)

От кв. Райково (от Бралото) се пресича р. Черна и за 30 мин се отива до **х. Пионерска** — кокетна постройка в алпийски стил, разположена в м. Старен на 860 м н. в. Тя е първата пионерска туристическа хижа в България с капацитет 15 места. Близо до нея е параклисът «Св. Дух». Продължава се нагоре през гората по пътечка, която отвежда на билния път, идващ от с. Пещера за с. Чокманово. Тръгва се по него към виждащия се отпред връх **Кральов камък** (1277 м). Малка пътечка, криволичеща между папрат и малини, извежда на огромна скала, подала кафеникавото си чело над гората. Около върха хайдутували Кралъо войвода — безстрашен българин, роден в хасковските села, сражавал се срещу османските поробители за свободата на този родопски край. Той се криел и в **ман. «Св. Атанас»**, който се вижда под върха. До него се стига за 15 мин. Разположен е на възвишението в м. Варадил. Използува се за летовище. Няколко пъти е горял и отново бил възстановяван от родопчани. За 3 дни през октомври 1912 г. тук била и частта на полк. Серафимов, където той взел съдбоносното решение да не отстъпва. До манастира може да се отиде и по шосето за с. Чокманово или пеш от с. Долно Райково през параклиса «Св. Спас».

С. Чокманово (500 жит.) е съвсем наблизо. Предполага се, че е заселено най-напред през 1600 г. от бегълци, отказали да приемат мохамеданската вяра. В него е откърмен Стоян войвода.

3. Гр. Смолян — вр. Средногорец — гр. Рудозем (28 км)

Тръгва се от в. Райково по асфалтираното шосе. Покрай селата Габрица, Фатово и Полковник Серафимово се стига **вр. Средногорец** (1262 м) — «Родопската Шипка». На самия връх е издигнат 16-метров величествен паметник костница в памет на загиналите войници и офицери от 21-и пехотен средногорски полк с командир полк. Серафимов. По време на Балканската война войските на българския родопски отряд в устремно настъпление достигнали бързо това място. Поради превъзхождащия ги противник командуването наредило на отряда да се изтегли на височините северно от Райково. Обаче командирът на полка полк. Серафимов отказал да изпълни заповедта: «Аз — казал той — не ще отстъпя на противника селата, в които вчера бях посрещнат като освободител». С подкрепата на цялото население на 21. X. 1912 г. полкът приел сражението. Станали епични боеве, напомнящи тези на Шипка. Армията на Явер паша била напълно разгромена. Сега селото, сгушило се под паметника на юг, носи името на славния полковник Серафимов. Тоима около 550 жит. През 1836 г. населението построило църква. В борбата за освобождение селото е дало много комити и ятаци. За да спаси укритите от нея четници, ятачката Дана Беличкина хвърлила бомба срещу турския аскер и била осъдена на 101 го-

дини затвор. Населението взело активно участие в сражението на вр. Средногорец.

Шосето се спуска надолу, преминава покрай м. Дълга усойка, където има почивна станция. Отпред вече се виждат причудливите скали Кечикая, а под тях — **гр. Рудозем** (6097 жит.). Някога като малко селце се наричал Витлово и Палас. Имало е само няколко къщи и една кръчма. Рудозем израства в първите години на социалистическото строителство като крупен център на цветната рудодобивна промишленост — рожба на българо-съветската дружба. Разположен е на водослива на реките Арда, Елховска и Чепинска. Център е на селищна система. В него има флотационна фабрика, цех «Родопи», завод за пенобетон, шивашка фабрика, цех «Верила», ресторанти, хотел, болница, културен дом, бензиностанция и много други културни и обществени сгради. Край Рудозем има прекрасни места за отдих и риболов.

Интересен за туристите е **вр. Кечикая** (кози камък), висок 1224 м, на който стърчат чудновати скали. През кв. Миньорски по шосето за с. Рибница се пресича Чепинска река и за 1,30 ч се отива под върха. Тук някога е била креп. Козник. В подножието на този интересен връх са опънати въжени линии, а в недрата му се крият богати находища на руда.

4. Гр. Смолян — с. Смилян — с. Могилица — Извора на Арда (5 ч, комбиниран)

До с. Арда има 30 км и се отива с открит лист. Тръгва се по асфалтираното шосе от кв. Райково. След 3 км се свива на запад по пътя за с. Смилян. Минава се с. Чокманово и се слиза в **Смилян** — едно от най-старите селища в Средните Родопи. Жителите му наброяват сега към 1726 души. Център е на селищна система. Предполага се, че е основано от тракийското племе беси. Историческото му име е Смолян (така го нарекли славянското племе смоляни). Селцето било най-големият светски и духовен център на Кръстогорието, запазил самостоятелността си чак до втората половина на XVII в. Тук се намирала до помохамеданчването Смолянската епископия. И досега се срещат руини на църкви, параклиси, оброчища и капища. Днешната джамия е построена върху основите на старата църква «Св. Петър и Павел», която османлиите изгорили, и зверски убили епископ Висарион Смолянски. Изгорени били и митрополията, и богословското училище. В селото се издига стара часовникова кула, строена от устовския дерибей Хаджи Мустафа. Предание разказва, че камбаната била от Асеновградско.

През годините на народната власт Смилян изменя коренно своя облик. Край него има няколко пещери.

Продължава се по шосето, минава се проломът Лъката и ждрелото Гърлото и се достига мах. Кошница. На десния бряг на реката, която тук е чиста и бистра, е скалният мост Пробитото бърце, а над него — Калето (стара българска твърдина). Тук родопските мъже и жени защищавали родната си земя срещу османските нашественици, хвърляйки стрели, камъни и запалени главни.

При Сините вирове на 20. VIII. 1944 г. партизани от отряд «Кольо Шишманов» устроили засада на полицейския конвой и освободили арестуваните ятаци от с. Арда.

През мах. Буково се влиза в **с. Могилица** (650 жит.). Край Арда през 1843 г. бюлюкбашията Агуш ага си построил конак с 221 прозореца, 86 врати и 24 комина, художествено украсен отвън и отвътре, с резба по таваните и долапите, по парапетите и стрехите. Кулата на конака е изписана с цветя, а вътрешното ѝ архитектурно оформление от чам, орех и череша е реалистично дело на неизвестен родопски майстор-строител, на който според легендата Агуш отрязал дясната ръка. **Агушевият конак** е ценен паметник на архитектурата — единственият на Балканския полуостров запазен средновековен феодален замък, който заслужава да се види от всеки турист.

Край Могилица има 20 пещери, най-интересни от които са Улцата, Голубоица и др. В селото са построени туристическа спалня с 20 легла, поща, ресторант.

Все по шосето се стига в **с. Арда** (537 жит.), разположено в малка живописна котловинка. В горите край него се подвизавала Добра войвода. Тук са родени загиналите за свободата комунисти Васил Димитров — секретар на ОК на БКП в Пловдив (1931—1934 г.), и Шина Андреева — партизанка от отряд «Антон Иванов». Издигнат е величествен паметник на падналите за свободата. В селото има поща и здравна служба. То е благоустроено, с много нови къщи, а жителите му се занимават с производство на тютюн, картофи и животновъдство.

Над селото изпод корените на вековен бук извира Арда. Грижовни ръце са оставили надпис: «Извор на р. Арда — 230 км». Старите ардинци разказват, че някога при извора имало вековен смърч — ардъч, заради който реката била наречена Арда. Историците смятат, че името ѝ идва от тракийското ѝ название Арпесос (Ардеск). От поляната на север се открива «родопското» море — ту зелено, ту синьо и виолетово, губещо се в безкрая.

Арда е най-голямата родопска река, възпята в песни и легенди. Тя е свидетелка на героичното минало и на огромното социалистическо строителство, осъществено в годините на народната власт в този край. Дълга е 267 км, от които 230 са в наша територия. Провира се през ждрела, живописни клисури, образува меандри и красиви лъки. По нейното протежение са изградени 3 язовира: Кърджали, Студен кладенец и Ивайловград. Край Арда и поречието ѝ израснаха много нови градове, китни селища, фабрики и заводи.

X. Жълти дял

Жълти дял (до 1942 г. Саръяйла) започва от Ардинското вододелно било източно от пр. Елидже (Ксантийски) и се простира североизточно между реките Арда и Върбица (Сютлийка) до водослива им при гр. Кърджали. Склоновете му се спускат стръмно към долината на р. Арда и тя, притисната от тях, се огъва като змия и прави своите красиви меандри северно от гр. Ардино. Южните склонове на Жълти дял са

полегати. Най-високият му връх е Бучовица, който се издига югозападно от гр. Мадан и е известен със съборите и с някогашния си манастир. Но най-личният и централен връх е Алада (пъстър, шарен), висок 1241 м. Делът е изграден от вулканични туфи, риолити, пясъчници и мергели, а дълбоко в недрата си крие несметни богатства от руди. От някогашните букови и иглолистни гори са останали тук-там по някой екземпляр или китка дървета. Днес Жълти дял е силно залесен с борови гори. Той е заравнен, с куполообразни възвишения и стръмни склонове. В геоложкия строеж участвуват мрамори, амфиболити, пегматити, биотитови гнайси и др. Жълти дял е богат на полиметални руди, на нерудни изкопаеми (азбест, талк, вермикулит, графит). Тук растат иглика, папрат, горски ягоди, синя хвойна и др. Срещат се диви прасета, сърни, лисици и зайци.

Природата е надарила Жълти дял с нещо свое, което го няма или рядко се среща в България — това е красивата местност Белите брези, обхващаща около 3680 дка.

Най-добри изходни пунктове за посещение са: гр. Мадан, гр. Ардино, с. Бял извор, х. Белите брези, гр. Джебел и гр. Златоград.

1. Гр. Мадан — пр. Печинско — х. Шадийца — с. Еньовче (5 ч)

Мадан е нов социалистически град, център на селищна система с 11 555 жит. Разположен е в северозападните поли на Жълти дял в тясна долина на Маданска река. Наименованието му идва от арабската дума «маден» — руда, мина, рудник. Първите му обитатели били траките, които се занимавали с рударство. После дошли римляните и довели египетски роби (агупти). От древните рудари са останали много галерии и примитивни инструменти за вадене и топене на руда. В турско време маданчани били сръчни майстори на ножове, клинци, пушки, ятагани и пищови. Край реката имало 150 ковачници (кузни). Със започване на помохамеданчването селището западнало. Сполетели го и 3 чумни епидемии — през 1758, 1800 и 1836 г., а и нападенията на Мехмед Синап ускорили упадъка му. През XVIII и XIX в. избухнало народно въстание, подобно на Чипровското. Потушил го пашмаклийският аянин Мустафа ходжа — брат на Сюлейман ага. Върху основите на разрушената църква «Св. Никола» била издигната джамия. Селището било освободено през 1912 г., когато оттук минал писателят Антон Страшимиров. От 1948 г. започва изграждането на най-големия у нас рудодобивен център за цветни метали. Тук сега има заводи, битов комбинат, хотел. Дом на културата, болница, ресторанти, жилищни блокове и много други стопански, културни и обществени сгради. Мадан е център на СММК «Горубсо». Близо до града по пътя за с. Средногорци е профилакториумът на миньорите. В Музея на социалистическото строителство е показана историята на рударството в Маданския район. В околностите се отглеждат тютюн и картофи.

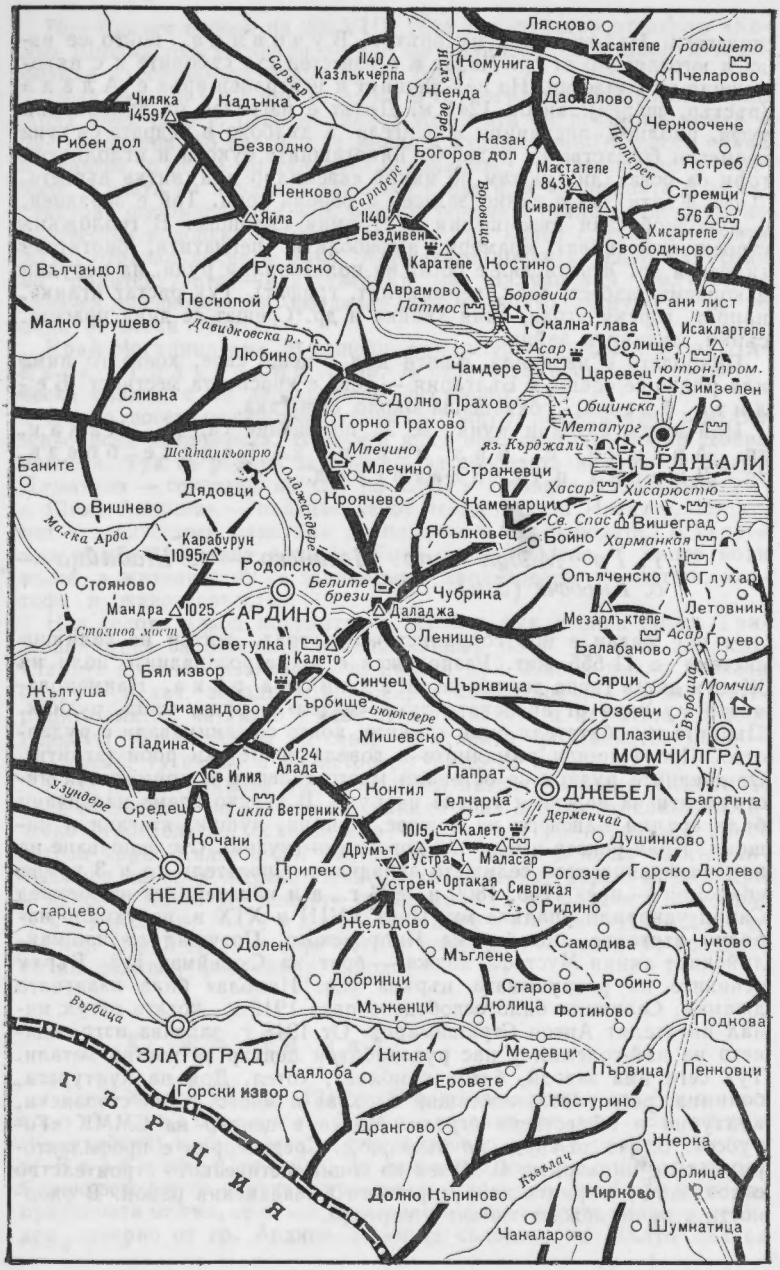
Лясково
Хасантепе
Градището
Пчеларово
Комунига
Женда
Даскалово
Черноочене
Ястреб
Стремци
576
Хисартепе
Свободиново
Чиляка
1459
Надъника
Рибен дол
Безводно
Казлъкчерпа
1140
Сарсар
Нестер
Радев дол
Богоров дол
Казан
Мастатепе
843
Сивритепе
Перитепек
Ненково
Сарпдере
Яйла
1140
Бездивен
Каратепе
Костино
Русалсно
Аврамово
Патмос
Боровица
Скална глава
Рани лист
Исаклартепе
Вълчандол
Песнопой
Малко Крушево
Давидковска р.
Любино
Асар
Солище
Чамдере
Царевец
Тютюн. пром.
Зимзелен
Сливка
Долно Прахово
Общинска
Металург
Горно Прахово
Млечино
Млечино
яз. Кърджали
КЪРДЖАЛИ
Баните
Шейтанкьопрю
Олджадере
Дядовци
Кроячево
Странжевци
Хасар
Хисарюстю
Вишнево
Малка Арда
Каменарци
Св. Спас
Вишеград
Карабурун
1095
Ябълковец
Бойно
Харманкая
Родопско
Опълченско
Глухар
Стояново
Белите брези
Чубрика
Летовник
Мандра
1025
АРДИНО
Даладжа
Мезарлъктепе
Стоянов мост
Светулка
Калето
Ленище
Балабаново
Асар
Груево
Бял извор
Синчец
Църквица
Сярци
Момчил
Жълтуша
Диамандово
Гърбище
Бююкдере
Юзбеци
Върбица
Плазище
Мишевско
Падина
1241
Алада
МОМЧИЛГРАД
Св Илия
Папрат
Контил
Телчарка
ДЖЕБЕЛ
Багрянна
Узундере
Средец
Тикла
Ветреник
Дерменчай
1015
Калето
Душинково
Ночани
Друмът
Маласар
Устра
Припек
Рогозче
Горско Дюлево
НЕДЕЛИНО
Устрен
Ортакая
Сивриката
Ридино
Желъдово
Старцево
Самодива
Долен
Мъглене
Чуково
Добринци
Старово
Робино
Мъженци
Дюлица
Фотиново
Върбица
Подкова
ЗЛАТОГРАД
Китна
Медевци
Каялоба
Еровете
Първица
Пенковци
Горски извор
Костурино
ГЪРЦИЯ
Дрангово
Жерна
Възвлач
Орлица
Долно Кипиново
Кирково
Чакаларово
Шумнатица

До **пр. Печинско** (1060 м) се стига пеш за 2 ч или с превозно средство. Оттук се открива великолепна панорама на север към планината. След това се поема по североизточния път към рудник «Шадийца». За 1 ч се излиза на вр. Кочурица, покрит с оредели букови гори и разорани ниви, откъдето се вижда Мадан. Минава се през м. Мързански чурешки и се достига обширната билна поляна Коритото. Букет от стари буки простира клони над чешмата и трансформатора до нея. На изток е пътят за рудник «Шадийца», а на север — за х. Шадийца с 50 легла. Следи се пътят за с. Буково бърце. Вдясно е с. Старцево. Оттук през Освободителната война минал руският генерал Черевин. На Буково бърце (Курбанище, Карабугар) загинала в непосилна битка срещу османските нашественици храбрата Жълтуша. Днес само селото, носещо нейното име, напомня за това. Върви се по пътя надолу към с. Галище. Минава се край селския магазин, а на стотина метра след него е мах. Рахмановци. Оттук се тръгва по пътеката през ниската гора за с. Оградно, което се вижда отсреща. От Оградно пътят за 20 мин отвежда в миньорското селище **Еньовче**, наричано някога Гергилово, където има поща, здравна служба, жилищни блокове, кино, ресторант. Редовни автобуси го свързват с гр. Ардино и гр. Кърджали.

2. С. Бял извор — вр. Алада (5 ч)

С. Бял извор има стари български корени. От XI—XII в., особено от времето на царуването на Калоян и на походите на латинските нашественици по тези земи, тук са намерени византийски монети от Алексей III Ангел, Мануил I Комнин и «български» имитации. Топонимията на селото и околностите му е пълна със звучни славяно-български имена. По време на буржоазната власт Бял извор е бедно селце с отрудени селяни, място за интерниране на антифашисти. Днес е голямо (1161 жит.) и спретнато, център на селищна система, с гостоприемни хора и песнопойци. Близо до него минава магистралата за гр. Мадан и гр. Смолян. Има цех на завод «Орфей», ресторант, магазини, здравна служба, читалище, поща и други обществени, стопански и културни сгради.

Тръгва се по пътя за с. Еньовче, свива се вляво и по очертана пътека се поема на изток към с. Кундьово. В същност се излиза на стария път от Каракулас за Устра—Маказа—Гюмюрджина. Пътеката се изкачва нагоре към кьошка със стара чешма, към вр. Чуката и най-сетне излиза на превала Ябълката с чешма и букова гора. Тук са местностите Марецко и Старото гробе, вр. Агупка. Отпред вече е **вр. Алада** (1241 м). От него се открива красива панорама към планината. Виждат се върховете Преспа, Момчил, Циганско градище, Гюмюрджински Снежник, Стръмни рид.

3. Гр. Ардино — Дяволският мост (1,30 ч)

Гр. Ардино е разположен на 640 м н. в. в живописна котловинка на пътя гр. Мадан—гр. Смолян—гр. Кърджали. На север от него е вр. Карабурун (1096 м), а на северозапад — вр. Мандра (1025 м). Жителите му наброяват към 10 797 души. Център е на селищна система.

Селището е възникнало по времето на траките. Тук живяло племето одриси. Откритите стари рудници около вр. Карабурун и селата Дядовци и Ахрянско говорят, че още през I хил. пр. н. е. населението се занимавало с рудодобив и металообработване. Тогава била построена и малката крепост на вр. Калето, в подножието на който имало светилище, запазено и до днес.

По време на римското владичество по тези места близо до селището бил прокаран път, който свързвал през планината Тракийската равнина с Беломорието. Неговите следи и до днес личат в брезовата гора, източно от града. През VI—VII в. тук се заселило славянското племе смоляни. Към X—XI в. започнали да се строят църкви, параклиси и манастири. Техните основи са запазени и сега в околностите на селата Гърбище, Кроячево, Менекше, Латинка, Правдолюб и Светулка. През 1255 г. българският цар Михаил II Асен минал победоносно оттук и завладял крепостта Устра. За материалната култура по време на Първата и Втората българска държава в този край се съди по откритите гривни, мъниста и други накити, както и по преобладаващите християнски имена на редица местности в Ардинския край.

По време на нашествието на османлиите населението било избито и асимилирано, разрушени били църквите и параклисите. Към XV и XVI в. тук се заселили юруци, турци и татари. Те нарекли селището Егрибуджак, а сетне — Егридере. В средата на XIX в. то вече официално се споменава с името Егридере, а през 1871 г. със султански ферман било признато правото и създаването на Егридеренска кааза към Гюмюрджински санджак. В края на XIX в. в Ардинската околия влизали 24 селища с 20 000 българо-мохамедани.

След Освободителната война селището влязло в района на Сенклеровия метеж, а след Берлинския договор останало в пределите на Османската държава. До 1912 г. то имало няколко дюкяна, хамбари и било средище на пазар. На 5. XI. 1912 г. било освободено и приобщено към пределите на България. Нахълтали наши и чуждестранни тютюневи фирми, които започнали да изкупуват на безценица тютюна, да ограбват безмилостно населението. През 1918 г. бил прокаран шосеен път от Кърджали до Ардино, а през 1921 г. било основано читалище «Родопска искра». Жестоко експлоатирано от тютюневи търговци и бирници, местното население тънело в мизерия и нищета.

Победата на 9. IX. 1944 г. открива светли перспективи за нов живот. На мястото на старото градче израства нов социалистически град, с модерни жилища и обществени сгради, с училища и промишлени цехове, с хотел, поща, кино, ресторанти и магазини, с модерна бензиностанция. Много автобуси го свързват с градовете Кърджали, Мадан, Смолян и Пловдив.

През 1917 г. Петко Спилков посял първите семена на социалистическите идеи. През 1922, 1926, 1929, 1934 и 1936 г. ардинските тютюнопаботници, гладни и окъсани, стачкували за повече хляб и за по-добър живот. В годините на монархофашизма Ардино станало тюрма за много народни синове и дъщери. В града и околията били интернирани повече от 105 души, между които Стефан Дечев Жеков, Начо Иванов, Георгица Карастоянова, Никола Балканджиев, Елена Гавраилова, Рада Тодорова, Добри Терпешев, Георги Трайков, Петко Кацаров и др. Тук оставил светла диря и д-р Братан Шукеров, който живял в града през 1927 и 1928 г., а после станал командир на партизанската дружина «Кольо Шишманов». Като войници през 1941 г. в Ардино служат Фильо Запрянов, убит като партизанин, и Атанас Делчев Стоянов, разстрелян като партизанин в Македония. В чест на загиналите антифашисти, живели и работили в града, е издигната мемориална стена.

Началото на туристическото движение в Ардино било поставено на 31. V. 1925 г. с основаването на дружество «Орлови скали».

За Ардинския **Дяволски мост** (Шейтанкюприя) се тръгва по пътя за с. Дядовци (6 км). По каменна пътека се слиза над тясното скалисто корито на р. Арда. Живописното ждрело е удивително красиво място. Реката преминава под старинен мост, опънат като лък. Дяволският мост е уникален паметник на пътномостовото строителство. Според някои автори е построен през 1709 г., но може би е по-стар. Той е 3-сводест, дълъг 56 и широк 3,50 м. Населението го свързва с «румели заман» (римско, византийско време). През него минава път за Тополовградския проход и оттам за Пловдив. Върху един от ключовите камъни на централния свод е открит гравиран малък хексагон, наричан «Печатът на Соломон». Тръгне ли се нагоре срещу течението на реката, по скалите ще се види уникалната родопска роза Хаберлея родопензис.

4. Гр. Ардино — креп. край с. Башево (4,30 ч)

Тръгва се по шосето за с. Дядовци, а оттам се слиза вдясно. Като се стигне до водослива на Егридере и Арда, се поема надолу по течението по едва очертана пътека. Тук реката образува своите знаменити меандри. Мястото е глухо и пусто. Минава се първата кривина на Арда и горе отпред се виждат руините на старата българска средновековна крепост **Кривус** (Криво), съществувала между XII—XIV в. (все още не е идентифицирана). За нея споменава византийският летописец Георги Акрополит. Намира се срещу водослива на Давидковска река и Арда, кацнала над речната бездна. Стените ѝ са запазени до 5 м височина. Има цитадела, триъгълна и правоъгълна кула, бойници. В нея са открити бронзова апликация — щитче на герб на феодал, бронзови кръстове с изображения на воини и светци. Източно от крепостта е м. Гяурмезар (български гробища). Според местното население крепостта била запазена до преди 140 г. На юг е с. Башево, откъдето може да се тръгне през с. Горно Прахово за х. Млечино и х. Белите брези или на изток през с. Долно Прахово и с. Чамдере за х. Боровица.

5. *Гр. Ардино — х. Белите брези (7 км)*

От гр. Ардино до курортно-туристическия комплекс «Белите брези» може да се отиде по асфалтираното шосе (7 км) нагоре в посока към гр. Кърджали. Отклонение вляво отвежда в самото летовище — народен парк, разположен в естествена брезова гора, примесена с бук, бял и черен бор, дугласка, смърч и веймутов бор на площ 3680 дка. Брезите са на 37 години и имат височина 23 м.

Другият вариант е да се върви пеш по живописната пътека за с. Правдолюб, която излиза непосредствено под хижата (1 ч).

До х. **Белите брези** може да се отиде и от гр. Кърджали (27 км), от гр. Мадан (36 км), от гр. Смолян (59 км). Разположена е на 950 м н. в. и заедно с втората хижа — Т е м е н у г а разполага със 106 легла. И двете сгради са електрифицирани и водоснабдени и предлагат столова, туристическа кухня, библиотека, методичен кабинет. Има телефон, телевизор и лавка. Стопанисва се от туристическото дружество «Белите брези» — гр. Ардино, тел. 100. Общо в комплекса са построени над 12 ведомствени почивни станции, вили и домове. Работят поща, магазин, ресторант, хотел, бунгала. Около 500 легла са на разположение на туристите.

6. *Х. Белите брези — вр. Алада (3,30 ч)*

Тръгва се на юг по маркирана пътека за превала Д а - л а д ж а. Достига се М и р о в а т а ч е ш м а, където минава шосето от гр. Кърджали за гр. Ардино. Върви се малко по него и се поема по пътя за с. Г ъ р б и щ е. Минава се източно от вр. К а - л е т о (Хисаркале), на който имало древен храм (капище) със стражева крепост. На върха са намерени фрагменти от делви и други култови съдове. Продължава се за с. Гърбище и оттам по билната пътека край стари кьошкове, край които някога спирали керванджии, се достига билното пасище. По него стърчат опърлени от вятъра стари букови дървета. Отпред е вр. Алада, който се изкачва от северозапад. В подножието от юг личи стар древен път, водещ за Устра. Върхът, носел някога името Костадин, е висок 1241 м. От него се виждат на всички страни Родопите. Тук е подходящо да се построи в североизточната част до извора хижа, за да се преполови пътят за Устра.

7. *Гр. Ардино — Орлови скали (Тракийското светилище) (1,30 ч)*

Тръгва се покрай болницата нагоре по О д ж а к д е р е. Пътеката отвежда до **Орлови скали** (Карталкая), на които личат издълбани ниши. В тях древните траки поставяли култови съдове. Някои смятат, че светилището е от времето на лидийците, живели още преди траките (подобни скални ниши се срещали и в Сардиния).

Този археологически паметник от древнотракийската култура е от VI—V в. пр. н. е. Има около 100 ниши с трапецовидна форма, с височина 70 и дълбочина 34 см. Населението ги нарича «Дженевиз пенджери» (генуезки прозорци). Тракийското светилище край гр. Ардино е обявено за паметник на културата.

8. Х. Белите брези — х. Млечино — х. Боровица (6 ч)

Поема се на изток от хижата към м. Седларе все през брезовата гора. За 1 ч се отива до **х. Млечино,** кацнала в борова гора на превала към шосето за с. Горно Прахово. Тя е нова, добре обзаведена и електрифицирана, с 55 легла. Има стаи с по 2 и повече легла, обща спалня, столова, модерна кухня.

Продължава се за с. Долно Прахово. В този район са намерени монети от о. Тасос и от тракийския цар Лизимах. Върви се към с. Чамдере, а после — към брега на яз. Кърджали, откъдето с лодка се пристига на другия бряг, където е **х. Боровица.** Разполага с 55 легла.

9. Гр. Ардино — с. Търносливка — Ардинския водопад (5 ч)

От града се тръгва по пътеката за с. Търносливка, западно от вр. Карабурун. Отляво е вр. Мандра. В северното му подножие са широките ливади Балъкчаир, а отсреща — Ериджик. Тук на 16. X. 1912 г. по време на Балканската война IV гранична дружина с командир Стефанов дала скъпи жертви. Водени от родопчаните Петър Кехайов, Христо Стойков и Никола Вълчев, 50 войници тръгнали на 11. и 12. X в посока към Ардино. С тях били и двама подофицери. Групата се разположила на височината Ериджик. След това няколко души се спуснали към Ардино, за да проучат обстановката. В града ги посрещнали представителите на местното население. Те помолили българите да изпратят по-бързо войска, за да запазят града от башибозука, който бил на Даладжа. След това групата тръгнала обратно, но след тях се насочил турски башибозук, който ги настигнал при Ериджик. Боят започнал и в него загинали четирима българи: Христо Стойков и войниците от IV гранична дружина Александър Тепавичаров, Георги Славов и Ангел Чукуров.

На 5. XI. 1912 г. Ардино бил освободен. Сега на Ериджик се издига паметник.

Преминава се **с. Търносливка** и се слиза на север към Арда по каменлива пътека. Пътят е стар. Долу сребрее реката, която прави няколко меандри. Отсреща се вижда р. Малка Арда. Тук е най-тясното гърло на реката. На около 10 мин по течението ѝ е живописният водопад, висок 20—30 м, който се образува от малък приток, вливащ се в Арда.

Тук по скалите расте ендемитът Хаберлея родопензис. Това рядко цвете от реликтен произход е много красиво. Пространните му туфи, нацъфтели с лилаво-пурпурни (кръвта на Орфей), бледолилави и по-рядко бели цветчета, представляват приятна гледка за всеки, който е имал възможност да ги види пролет и в началото на лятото. Археологическите находки свидетелстват, че това растение е било използувано в древната нумизматика като орнамент на златни монети.

X. 1. Устренски рид

Устренски рид се отделя от Жълти дял на югоизток от вр. Алада. Най-интересният му връх е Устра (1014 м), стърчащ като петоостра каменна корона, върху която е кацнала древна крепост. Ридът спуска хълмообразните си разклонения на север към Дерменде́ре, а на юг — до р. Върбица. Изграден е от вулканични туфи, риолити, пясъчници, мергели и лавинни маси, утаени през палеогена. Вр. Устра е кратер на застинал вулкан.

Тук расте великолепният тютюн джебел басма. Ридът е малко посещаван от туристи. Затова е необходимо да се построи хижа. В него има много археологически паметници от древността и от Средновековието.

Най-добрите изходни пунктове са: гр. Джебел, вр. Даладжа и вр. Алада.

10. Вр. Даладжа — вр. Алада — креп. Устра (6 ч)

До вр. Даладжа се отива от гр. Ардино, гр. Кърджали или от х. Белите брези. Тръгва се по пътя за с. Гърбище, преминава се южно от Калето и след 2 ч се стига до вр. Алада. Панорамата е великолепна — на юг се вижда Гюмюрджински Снежник, на запад — Перелик, на север — Преспа.

От върха се тръгва по стария римски друм. По него са вървели траки и римляни, славяни и ромейци, български стражници. Оттук минал победоносно Михаил II Асен, посрещнат възторжено от местното българско население. Преди век по пътя вървели керванджии и друмници, хайти и камилари, родопски овчари. По този път, идващ от Маказа, през лятото на 1944 г. минала военновъстаническа група от Дедеагач за вр. Алада, Стоянов мост и Каракулас, за да се свърже с партизанска бригада «Васил Коларов» в Тополовския балкан.

Отдясно е мах. Тикла, около която личат руини на древно селище, все още непроучено. Върви се по билото. Изкачва се вр. Ветреник (Елидже) и се продължава по Хубчов баир. Пътеката се разширява. Калдъръмът на Друма се изкачва над с. Превала и Припек и се слиза постепенно към вр. Устра, който стърчи отпред. Виждат се високите като хра-

мови стълбове вулканични риолити. По своята красота и величественост тези скали не отстъпват на белоградчишките.

Зад върха е **Калето** с полузапазена (до 8 м стени) петоостра средновековна крепост, охранявала някога пътя Мосинопол—Филипопол. Най-активен живот тук кипял през Втората българска държава (XI—XII в.). Личат щерната за вода и част от четириъгълните и кръглите кули. Намерени са бронзови и сребърни кръстове, български, латински и никейски монети, сечени в Константинопол и в България, стрели, шлемове и брадви.

11. Гр. Джебел — Счупената планина — езерата при с. Лебед — вр. Устра —Калето (3 ч)

От гр. Джебел се тръгва по пътя за с. Телчарка. Отпред се вижда **Счупената планина,** разтрошила се при тектоничен процес през 1896 г. Сега стърчат назъбени свлечени скали, съставени от минерала «чудо» — перлит, образувал се при охлаждане на вулканична лава. Намира голямо приложение в строителството.

Продължава се по пътя за с. Воденичарско. Край него е рез. «Чамлъка» (30 дка) с черен бор, зимен бук, благун, хвойна, шипка и зановец. Най-възрастните дървета са на 120 години. Около селото има интересна пещера и скална гробница от времето на траките, както и креп. Асара. По тези места през 1847 г. минал френският геолог и географ, пътешественикът Огюст Викенел.

Продължава се по пътя за с. Лебед с езерата **Гьолджук.** Те са малки, но зарибени. Образували са се от свличането на почвата. Легенда разказва, че са се появили от сълзите на красива девойка, погинала от меча на свиреп властелин. Мястото е хубаво за отмора и риболов. Около селото са намерени много византийски монети. За крепостта се тръгва по едва очертана пътека, която отвежда най-напред на върха и след това на Калето, където е средновековната крепост **Устра.**

12. Гр. Джебел — с. Устрен — вр. Сиврикая — Калето — Маласар (4 ч)

Джебел е нов град с 3631 жит., център на селищна система. Разположен е в малката котловина на Дерменде́ре — ляв приток на р. Върбица, заобиколен от изкуствени борови гори. Отстои на 18 км от гр. Кърджали. Старото му име Шейхджумая е подменено с арабското Джебел (планина). Той е старо пазарско селище. Тук виреят най-ароматичните тютюни на света — от сорта джебел басма. Съществува от времето на траките и славяните. В землището му са открити фрагменти от керамика, имена на църкви и стари гробове, както и монети от гр. Маронея (350 г. пр. н. е.).

От 1920 до 1924 г. Джебел станал основно средище на търговия и преработка на тютюн. Тук построили свои складове около 71 тютюневи фирми, между които холандският концерн «Никотея»,

Австрийска режия, Кязи Мюмюн, Чапрашиков, Георг Бухнер, Италианска режия, Балтоолу и др. Наред с това се създала работническа класа, която стачкувала през 1922 и 1929 г. за по-добър живот. Тук били интернирани много дейци на партията, между които и Трайчо Костов.

Днес Джебел е голям селскостопански център с комплексна опитна станция за тютюн, с развиваща се промишленост: ТПК «Златолист», цех на ДП «Тютюнева промишленост», цехове на завод «Пневматика» и ДП «Тракия». Тук има средно професионално училище по тютюна, автостанция, хотел, ресторанти, болница, читалище, стадион, жилищни блокове, нова пощенска сграда и др. Наскоро бе открита минерална вода.

Тръгва се по шосето за с. Рогозче, след това се свива вдясно и през мах. Мрежичко се достига **с. Устрен.** Поема се по едва очертана пътека за **вр. Сиврикая** (остър камък), където личат руини от тракийска крепост, а на запад, на висок камък има 4 скални култови ниши. Върви се на север, изкачва се вр. Ортакая и се пристига на **креп. Устра** (Калето). Оттук тя изглежда като замък над скалите.

Слиза се на североизток към крепостта и после се продължава на изток по каменлива пътечка към **вр. Маласар** (крепост съкровище, скрито имане, крепост на стоката). Тук има руини от времето на траките (V—VI в. пр. н. е.) — намерени са питоси, 2 секретни римски ключа, чанове, тракийска алебарда. До Маласар е открито култово светилище — скала с отвор (Йелкаясъ). През нея се провират на Гергьовден суеверни хора за здраве. Близо са и скалните гробници Хамбаркая от времето на траките.

Слиза се до близката махала Казаците и по шосето се връща обратно в Джебел за 1 ч.

Б. ИЗТОЧНИ РОДОПИ

XI. Гюмюрджински Снежник

На изток от седл. Три камъка се простира масивът **Гюмюрджински Снежник** с най-високи върхове Орлица (1483 м) и Вейката (1463 м). Източно от тях билото се понижава до седл. Маказа (ножица, 690 м), през която минава шосето Момчилград—Гюмюрджина.

На север от Гюмюрджински Снежник, който е най-южната точка на нашата страна, се намират живописни махали и селца, природни красоти (гори, скали, редки растителни видове), пещери и градища.

В този край се отглежда тютюн, развива се животновъдството, създадени са промишлени цехове. Нашата власт измени коренно бита и културата на местното население.

Тук е истинска твърдина на българщината. Още от древността по тези места минавал стар път, свързващ Беломорието с Тракийската равнина. Открити са стари мостове, калета, руини от църкви и манастири. Около Шумнатица, Кирково, Дрангово, Фотиново и Бенковски историци, археолози, туристи и пещерняци могат да намерят интересни обекти. А за ловците има отличен дивеч.

XII. Мъгленишки рид

Източно от седл. Маказа се простира дългият и силно разклонен **Мъгленишки рид** с най-висок връх Коджа-еле (1268 м). От него билото се понижава на изток и се слива с долината на Луда река в гръцка територия.

Мъгленишки рид е интересен обект за туризъм. В околностите на с. Гугутка са разкрити 4 мегалитни паметника — долмени и развалини на църква. А до с. Бели дол в м. Градището се издига средновековна крепост, наречена Бяло кале (Акчехисар, Белоградeн, Бяла крепост), пазела пътя за Димотика. Има крепостни стени с квадратни кули, жилищна кула от XV в., висока около 9 м, и крепостна църква. Тук са намерени монети от Александър Велики (336—323 г. пр. н. е.), сечени след смъртта му в Мала Азия — в градовете Книдос, Фаселис, Перге и Аспендос, както и златни средновековни монети. В края на януари 1878 г. оттук минал руски отряд, командуван от ген. Черевин.

При старото българско селище Аврен има тракийски надгробни могили и средновековен некропол. През 1913 г. в м. Думанлъ били избити от башибозуци бягащите от с. Манастир (Беломорска Тракия) 42 българки.

При с. Черничево край м. Хамбардере има 7 долмена от VIII—V в. пр. н. е., а край селото са изкопани монети от гр. Маронея от IV в. пр. н. е. и сребърни монети от времето на българските царе Иван Александър и Михаил Асен (1331—1355).

XIII. Стръмни рид

На север от седл. Маказа между реките Върбица и Крумовица до водослива им с р. Арда се простира **Стръмни рид.** Неговите почти обезлесени и дълбоко нарязани склонове завършват при яз. Студен кладенец. Най-високият му връх е Стръмни рид (Юркеден, Юркедендаа, Юркюдендаа — страшната гора), висок 960 м. Целият рид е изграден от лавови покривки, палеогенни наслаги, мергели, риолит и др. Тук се отглежда прочутият по своя аромат тютюн басма.

В миналото Стръмни рид е бил населен от тракийското племе одриси, чиито поселища, крепости, светилища и друмища са запазени отчасти по върховете Клисеери, Дамбълък, в района на с. Равен и с. Татул — едно от най-големите находища на старини в този край от античността и Средновековието. Римляните използували рудните находища в района, а при славянското поселение дошли смоляни и драговичи. При царуването на Симеон и Иван Асен II българите завладели целия край. По време на османското нашествие тук загинали Саид баба — син на Орхан, и Ахат — зет на Мурад. Местното население било унищожено, асимилирано, помохамеданчено и заместено с тюркски племена от Мала Азия. През 1912 г. този край бил освободен от ген. Никола Генев. При фашисткия режим по тези места били интернирани много партийни дейци, между които бил и Христо Михайлов. Изходни пунктове за посещение са: гр. Момчилград, с. Нановица и гр. Кърджали.

1. Гр. Момчилград — вр. Стръмни рид (2 ч)

Гр. Момчилград е разположен в долината на р. Върбица сред малка котловинка на 300 м н. в. на жп линия Русе—Подкова. Кръстовище е на пътищата Одрин—Смолян и Хасково—Гюмюрджина. Населението му наброява 8500 души. Център е на селищна система.

Тук е имало живот още от дълбока древност. Селищните могили край с. Седларе и Юзбеци говорят за това. Намерени са погребални урни и съдове от тракийско време, редки монети от гр. Кизил (Мала Азия). От славяните са останали имена на църкви и некрополи, на манастири. По време на османското нашествие кърваво сражение се водило в м. Гяурдере край с. Чорбаджийско. Много българи били убити, други — потурчени. Към XVI в. тази земя се наричала Султанери. Тук се пасели огромните хергелета на султаните, отглеждани от българи аргати. Наред с това дошли колонисти от Мала Азия.

За Момчилград (Мастънли) съществуват много легенди. Според една в каменна крепост край р. Върбица (Сютлийка) живял мрачен и суров бей. Веднъж той видял в една колиба красивата девойка Местане и я отмъкнал в сараите си. Друга легенда разказва за красивия момък Местан, който открил в долината дюкян и така било създадено селището. Трето предание говори, че тази земя била подарена към 1700 г. на султанската фаворитка Местание ханъм. Тя дошла и станала жена на дерибей, около чифлика на когото се заселили аргати. Към 1848 г. селището имало 300—400 къщи, населени с мохамедани и българи. По това време оттук минал френският геолог и географ Огюст Викенел. През 1869 г. в Мастънли живеели 102 българи. При кърджалийските набези в този край действувал главатарят Сюлейман Токатчика. На 23. I. 1878 г. руският генерал Чернозубов освободил селото. Отрядът отседнал в местността край с. Юзбеци. Едва на 4. XI. 1912 г. ген. Никола Генев освободил малкото селище и го приобщил завинаги към България.

През 1934 г. градчето било преименувано на името на легендарния герой Момчил юнак. По време на монархофашистката власт селището тънело в мизерия и нищета, а тук били интернирани много верни синове на партията и народа — Христо Михайлов, Васил Марков, д-р Иван Пашов и др.

На 16. IX. 1944 г. в града влизат съветски войскови части, командувани от полковниците Гусев и Кузнецов. Те отсядат край с. Юзбеци — там, където бил лагерът на руския генерал Чернозубов.

Днес Момчилград е съвременно селище с развита промишленост, селско стопанство, с нови жилищни блокове, читалище, училища, кино, библиотека, музей, хотел, универмаг, стадион, бензиностанция, поща и болница. В града има бюст-паметник на Христо Михайлов, паметник-костница на загиналите в Руско-турската и Балканската война, паметен знак в м. Юзбеци, бюст на ген. Никола Генев.

Вр. Стръмни рид, който отдалеч прилича на грамадна купа с три остриета едно до друго, може най-добре да се изкачи по пътя Момчилград—Крумовград. На 11 км вдясно се отделя отклонение за с. Чакмаци. Излиза се на седловина, после на хубава поляна със стари дъбове, бук и габър, изкачва се още един връх и се стига до Стръмни рид (960 м). На върха има телевизионен ретранслатор. Някога тук действувало светилище, личат основите на тракийска крепост.

Върхът е много обгледен. Виждат се Крумовград и Момчилград, Коджаеле и Мъгленик, Орлица и Курткале, Бейдаа и Мечковец, Сини връх и Чиляка, Момчил и Преспа, Перелик и Мургавец. Погледът обхваща целите Източни и част от Западните Родопи. Северно от Стръмни рид има вода за пиене.

За Стръмни рид може да се тръгне от с. Звездел (2 ч), от селата Токачка и Чорбаджийско (4 ч) и от Момчилград през селата Чуково, Юнаци и Нане по стръмна пътека все на юг (3 ч).

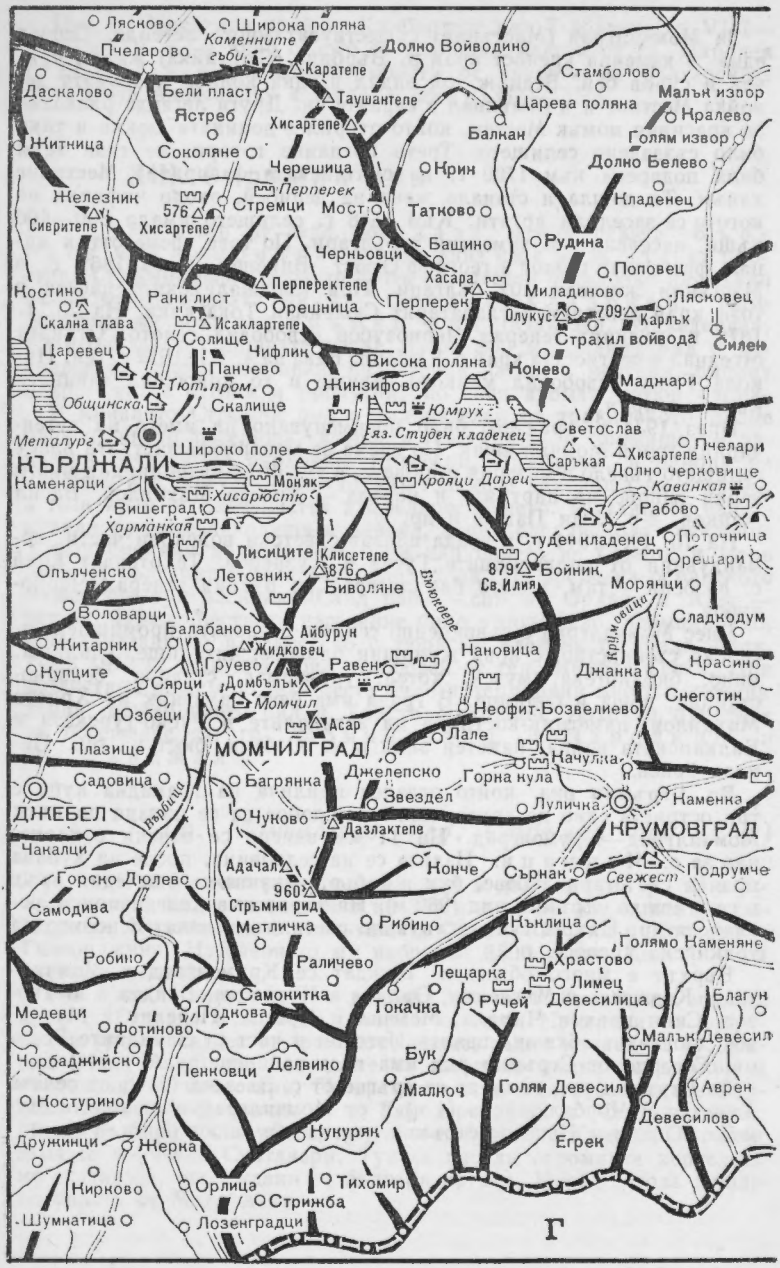
Лясково
Широка поляна
Каменните гъби
Пчеларово
Долно Войводино
Каратепе
Стамболово
Даскалово
Бели пласт
Таушантепе
Царева поляна
Малък извор
Ястреб
Хисартепе
Кралево
Житница
Соколяне
Балкан
Голям извор
Черешица
Крин
Долно Белево
Железник
Перперек
Кладенец
576
Стремци
Мост
Татково
Сивритепе
Хисартепе
Рудина
Черньовци
Бащино
Поповец
Хасара
Костино
Перперектепе
Миладиново
Лясковец
Рани лист
Перперек
Орешница
Олукус
709
Карлък
Скална глава
Исаклартепе
Страхил войвода
Силен
Солище
Царевец
Чифлик
Висока поляна
Конево
Панчево
Тют. пром.
Жинзифово
Маджари
Общинска
Скалище
Юмрух
Светослав
Металург
яз. Студен кладенец
Широко поле
Пчелари
КЪРДЖАЛИ
Сарькая
Хисартепе
Долно черновище
Каменарци
Моняк
Крояци
Дарец
Каванкая
Хисарюстю
Вишеград
Рабово
Харманкая
Студен кладенец
Поточница
Лисиците
Клисетепе
Орешари
Опълченско
Летовник
876
879
Бойник
Св. Илия
Морянци
Биволяне
Бююкдере
Крумовица
Воловарци
Сладкодум
Балабаново
Айбурун
Житарник
Жидковец
Нановица
Красино
Груево
Равен
Купците
Джанка
Сярци
Домбълък
Момчил
Снеготин
Юзбеци
Неофит-Бозвелиево
Асар
Плазище
Лале
МОМЧИЛГРАД
Качулка
Джелепско
Горна кула
Садовица
Багрянка
Звездел
Каменка
ДЖЕБЕЛ
Върбица
Чуково
Луличка
КРУМОВГРАД
Дазлактепе
Чакалци
Адачал
Конче
Сърнак
Свежест
Подрумче
Горско Дюлево
960
Стръмни рид
Самодива
Метличка
Рибино
Къклица
Голямо Каменяне
Робино
Раличево
Храстово
Лещарка
Лимец
Самокитка
Ручей
Девесилица
Благун
Медевци
Подкова
Токачка
Фотиново
Малък Девесил
Чорбаджийско
Пенковци
Делвино
Бук
Малкоч
Голям Девесил
Аврен
Костурино
Девесилово
Кукуряк
Дружинци
Жерка
Егрек
Кирково
Орлица
Тихомир
Стрижба
Шумнатица
Лозенградци
Г

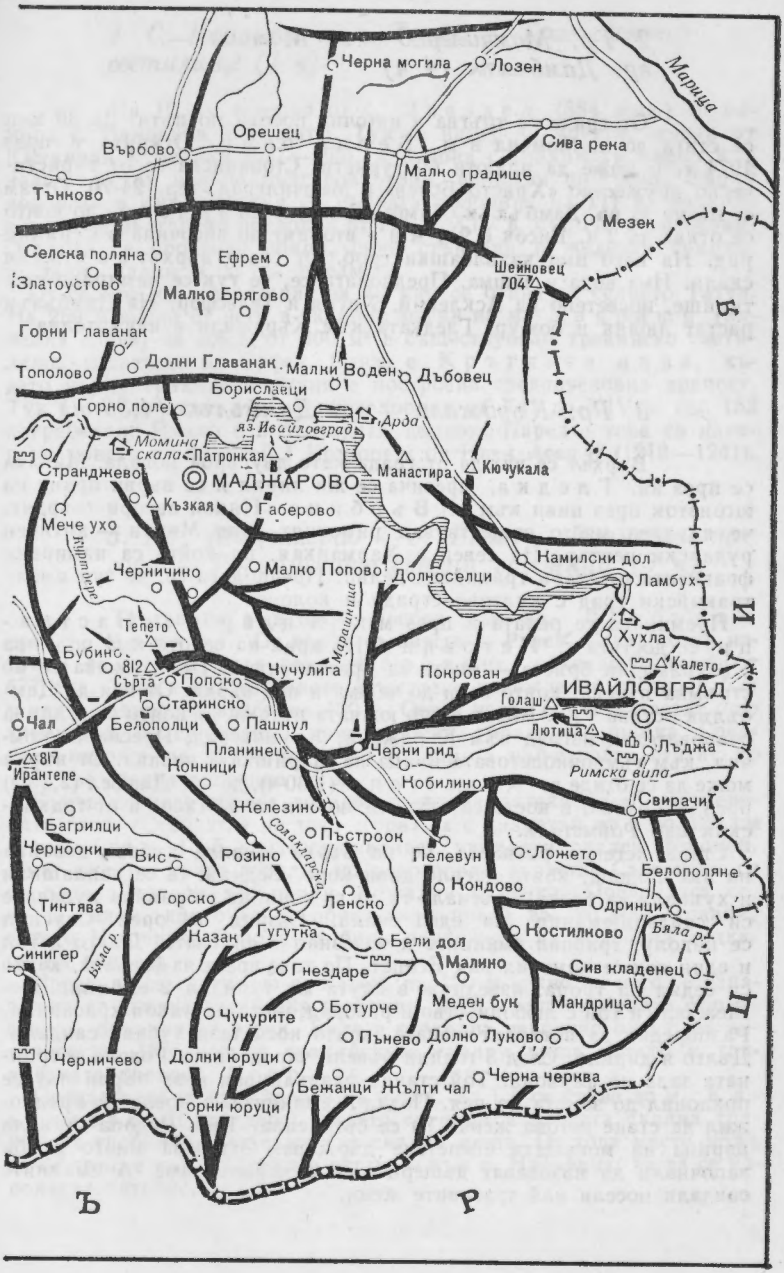
Черна могила
Лозен
Марица
Орешец
Сива река
Върбово
Малко градище
Тънково
Мезек
Селска поляна
Ефрем
Шейновец
704
Златоустово
Малко Брягово
Горни Главанак
Тополово
Долни Главанак
Малки Воден
Дъбовец
Бориславци
Горно поле
Арда
яз. Ивайловград
Момина скала
Патронкая
Странджево
МАДЖАРОВО
Манастира
Кючукала
Къзкая
Габерово
Мече ухо
Курт дере
Черничино
Малко Попово
Долноселци
Камилски дол
Ламбух
Марашница
Тепето
Хухла
Бубино
812
Сърта
Попско
Чучулига
Покрован
Калето
ИВАЙЛОВГРАД
Старинско
Голаш
Чал
Белополци
Пашкул
Лютица
Лъджа
817
Ирантепе
Планинец
Черни рид
Конници
Кобилино
Римска вила
Железино
Свирачи
Багрилци
Пъстроок
Солакларска
Черноокн
Вис
Розино
Пелевун
Ложето
Белополяне
Кондово
Тинтява
Горско
Ленско
Одринци
Казак
Гугутка
Костилково
Бяла р.
Синигер
Бели дол
Малино
Гнездаре
Сив кладенец
Меден бук
Мандрица
Чукурите
Ботурче
Пънево
Долно Луково
Черничево
Долни юруци
Черна черква
Бежанци
Жълти чал
Горни юруци
Ъ
Р
Ц
И
Б

2. Гр. Момчилград — х. Момчил — вр. Дамбълък (4 ч)

От града се тръгва в източна посока по пътя. За 30 мин се стига до **х. Момчил** в м. Белия баир. Открита е през 1974 г. и може да приюти 60 туристи. Стопанисва се от туристическо дружество «Христо Ботев» в Момчилград, тел. 24-70. Оттам се поема за **вр. Дамбълък** (Дамбъла) над с. Манчево, до който се отива за 2 ч. Висок е 911 м и е вторият по височина в Стръмни рид. На него има казълбашки гроб. От север върхът е с отвесни скали. Има вода и чешма. Предполага се, че тук се намирало светилище, посветено на Асклепий, Хигия и Телесфор. На Дамбълък растат люляк и божур. Гледката към Кърджали е изумителна.

3. Гр. Кърджали — вр. Дамбълък (4,30 ч)

Върхът се вижда от града като двугърба могила. Минава се през кв. Гледка, пресича се жп линия и се върви право на югоизток през ниви към р. Вербица. Някои автори твърдят, че на това място съществувал римският град Минан — античен рударски център. На север е Харманкая, по който са намирани фрагменти от стари тракийски делви. Предполага се, че тук имало тракийски град с култови сгради и колони.

Преминава се реката и през мах. Яплар и с. Наставци се достига с. Летовник. На края на селото има полянка с 3 грамадни бряста — място за кратък отдих. Продължава се по стръмна пътека, която води до чешмата под върха. От нея до Дамбълък остава $^1/_2$ ч. Върви се по южната пътека, от която се открива очарователен изглед към Кърджали, Крумовград, Преспа и Момчил, към тъмновиолетовата ивица на Маришката низина. От върха може да се отиде до Клисетепе (1,30 ч), до сп. Джебел (2,30 ч) през с. Груево, в което са открити монети от о. Тасос и от тракийския цар Ройметалк.

Стара легенда разказва, че на върха живяла хубава девойка на име Родопа, която пасяла диви коне. Веднъж те се изплашили и хукнали да бягат. Тръгнала тя да ги гони, но забравила хубавите си сандали-еминии на една скала. Съзрял ги орел. Спуснал се надолу, грабнал еминиите и изчезнал в синевата. Дълго летял и един ден се намерил над Египет. По това време на фараона, както си седял на трона, изведнъж в скута му тупнали 2 еминии. Заоглеждал ги той с любопитство и разбрал, че са на някоя красавица. Разпоредил да потърсят жената, която носи тези хубави сандали. Дълго я дирили. След 3 години въвели чародейната Родопа в тронната зала на фараона. Той станал развълнуван и за първи път се поклонил до земята на нея. Подал ѝ еминиите, а после ѝ предложил да стане негова жена. Тя се съгласила. Така Родопа станала царица на могъщата египетска държава. Оттогава много араби започнали да назовават дъщерите си с нейното име. А еминиите сандали носели най-красивите жени.

4. С. Нановица — с. Татул — Тракийското светилище (1 ч)

На 12 км северно от с. Звездел (884 жит.) се намира **с. Нановица** (809 жит.). Тук са намерени монети, сечени от Юстиниан I Велики (527—565), и колона с тракийски имена и с надпис върху нея на български език, наложен по-късно. Върху колоната е имало статуя от първата половина на III в. Разкрит е и голям български некропол от IX до XIV в. със 170 погребения. Открити са бронзови обици, сини стъклени и железни гривни, гердани, халки и други предмети.

От селото на северозапад за 40 мин се отива до селцето **Татул.** На 250 м южно от него в скалния масив на м. Каябаши (каменна глава) на площ от 300 м² е съществувало **тракийско светилище,** посветено на Орфей. Близо е Кръглата нива, където върху тракийски руини е построена средновековна крепост. Тук е открит също български некропол от XII до XIV в. със 153 погребения. Имало е и българска църква. Наред с това са намерени монети от Алексей I Комнин и от Иван Асен II (1218—1241).

5. Гр. Момчилград — с. Равен — Вкаменената гора — Тракийските скални гробници (5 ч)

Тръгва се в източна посока към вр. Дамбълък през х. Момчил. От върха се вижда **с. Равен.** Слиза се на изток и се минава през рез. «Боровец», обхващащ площ от 677 дка. Това е най-източното естествено насаждение на черен бор у нас с надморска височина 400 м. Освен черен бор тук растат още зимен дъб, благун, габър, дрян, хвойна, смрадлика, шипка. Средната възраст на дърветата е 80 години, а най-старите стигат до 120, със средна височина 15 м.

Върви се през гората по едва очертана пътека до **м. Вкаменената гора.** «Стъблата» на тази «гора» са с диаметър от 5 до 120 см и височина — 4—5 м. Представляват уникален скален феномен. Имат вид на дълго горели, но недогорели дървета. Съставени са от здраво споени песъчинки и скални отломки. Предполага се, че са скали, които са се образували преди 25—30 млн. години, когато Източните Родопи са били подложени на подводна вулканична дейност.

Преди да се стигне до с. Равен, на 150 м южно от него е запазилата се скална **тракийска гробница.** Тя е с куполообразна форма, с вход, обърнат на изток. Била е отваряна вероятно още през античността. Наблизо са тракийските скални ниши, както и тракийската крепост Асар.

Продължава се през селото на изток. За 1 ч се отива до м. Казълдере (Шума дере), където се намира втората скална тракийска гробница. Тук също има скални ниши. От това място може да се тръгне към с. Татул и оттам — към с. Нановица, за да се използува автобус.

6. Гр. Момчилград — Паметника на д-р Емануил Рангелов Иванов (3 ч)

Тръгва се на запад от града, преминава се р. Върбица и с. Садовица, а оттам се изкачва **вр. Карабегдемир** (черно желязо). После се поема на север и през с. Софийци за около 1 ч се излиза на шосето за гр. Джебел. Тук, в м. **Читакдере,** е паметникът на убития през 1924 г. интерниран сдружен земеделец и антифашист д-р Емануил Рангелов Иванов.

XIII. 1. Бойник планина

Бойник планина е част от Стръмни рид, заобиколена от Буюкдере на запад, от яз. Студен кладенец от север — и от р. Крумовица от изток и на юг. Старото й име е Юрпекдаа. Най-високият й връх е Св. Илия (879 м). Планината привлича туристите с широколистните си гори и едрия дивеч: сърни, елени, киклици и муфлони, които се охраняват в специален резерват. Изходни пунктове са хижите Студен кладенец и Дарец.

7. Гр. Кърджали — х. Дарец — вр. Св. Илия (3 ч)

От пристана на жп гари Железна врата и Средна Арда или от с. Широко поле се пътува с кораб по водите на яз. Студен кладенец за х. Дарец (около 1 ч). Минава се край острова — резерват на муфлони. На брега се виждат постройки за рибари и излетници. Тук е **х. Дарец.** В околностите има интересни туристически обекти: Малкая (тракийско градище) и пещерата в м. Лъките.

Тръгва се право на юг по очертана пътека, която се провира между дъхави треви и поляни с ягоди все нагоре по дерето. Навлиза се в резервата за елени, сърни, киклици и муфлони. Свива се на изток и през дъбова гора се стига до с. Бойник. Над гората е единственото място у нас, където се среща скален орел. Оттам за $^1/_2$ ч се излиза на първенеца на Бойник планина — **вр. Св. Илия** (879 м), където личат руини от тракийска крепост. Наоколо цъфтят много люляци и божури.

8. Х. Студен кладенец — с. Бойник — вр. Св. Илия (3 ч)

До **х. Студен кладенец,** която е добре обзаведена и разполага с 35 легла, може да се отиде от Крумовград, Хасково и Малево по шосе с редовни автобуси. До нея е прочутият **Дяволски**

пролом (Шейтан кюпрю — Дяволски мост). Тук Арда тече сред естествено напукан андезитен терен. Използувайки пукнатините му, тя е образувала в тях каньонообразен тесен скалист пролом, дълъг около 1 км. В най-тясното му място има каменен коридор с отвесни скали, високи от 5 до 10 м. На това място реката е широка от 1 до 6 м, дълбока 20 м и може да се прескочи. Падайки от такава голяма височина в гърлото, водата кипи като в котел и бясно бие стените на улея. Сега това чудо на природата вече е утихнало, но пак представлява интерес за туриста, защото Дяволският мост си стои.

Тръгва се на запад по стръмна пътека, изкачва се билото и все нагоре се достига **с. Бойник** (Юрпек), откъдето за $^1/_2$ ч се излиза на **вр. Св. Илия.**

XIV. Ирантепе

Ирантепе започва от Мъгленишки рид и се простира на север между р. Крумовица и Бяла река, достигайки р. Арда. Най-високият му връх е Ирантепе (827 м). В северната си част ридът е обрасъл с хубави широколистни гори и образува Маджаровския пролом с красивите меандри на р. Арда. По билото и на юг Ирантепе е еродиран, но от няколко години е залесен с иглолистни гори. Има пасища, тютюневи ниви и овощни насаждения. В недрата му се крият азбест, хром, антимон и други полезни изкопаеми. С откриването на х. Свежест и на редица археологически паметници той стана интересен за посещение.

По Ирантепе и долината на р. Крумовица (Бургасдере) кипял живот още от античността. Тук минавал през древността и Средновековието естествен пряк път към Гюмюрджина и Беломорието. В района има стари поселища, култови места, крепости и църкви от времето на траките и славяните — свидетелство за интензивния живот на местното население. Открити са неолитни селища край с. Вранско, до р. Крумовица и в центъра на Крумовград, които се отнасят към V хил. пр. н. е. Скални култови ниши има по долината на р. Топдере при с. Вранско и в м. Аккая на пътя за с. Звездел, а тракийски светилища, селища и крепости, посветени на Орфей, на тракийския конник, на Сабазий — бога на слънцето, и на Аполон — край селата Ручей, Лимец, Храстово и др. Тракийски надгробни могили се срещат при селата Звънарка, Аврен и др. Следи от средновековни крепости са разкрити при селата Пелин, Златолист, Звънарка и Кран, където според легенда се е водило сражение между български цар и византийци. Долмени са открити край с. Черничево. Средновековни български църкви (еднокорабни, със и без абсиди) е имало югозападно от Крумовград, в м. Клисеери, на вр. Адатепе, край селата Аврен, Черничево, Тихомир, Сърнак, Пелин и др. Средновековни български некрополи са разкопани в днешната градска градина на Крумовград, в селата Чал, Черничево и Чукурите, където били избити много българи, неприели исляма.

Като изходен пункт за посещение на туристическите обекти в Ирантепе е най-подходящ Крумовград.

1. Гр. Крумовград — х. Свежест — Тракийския дъб (5 ч)

Крумовград (до 1934 г. Кошукавак) е разположен на брега на р. Крумовица сред малко долинно разширение на 350 м н. в., на шосето Момчилград—Ивайловград. Жителите му наброяват 5840 души. Център е на селищна система. Селището е възникнало още през неолита. Съществувало е и по времето на траките, а после тук била издигната римска крепост с квадратна форма и кръгли кули. Често селището влизало в пределите на Византия и България, преживяло трагични събития, но запазило своя български облик до идването на османските нашественици. През тъмното робство местното българско население било избито, асимилирано, потурчено и прогонено. Останали само имената на местности и легенди да говорят за това жестоко време.

През февруари 1878 г. руският генерал Черевин освободил селището, но след това то отново останало в пределите на турската държава. Едва на 26. X. 1912 г. Крумовград бил напълно освободен. През 1929 г. крумовградските тютюноработници се вдигнали на стачка. По време на монархофашисткия режим градчето тънело в мизерия и нищета. Тук били интернирани Мара Петлякова, Раденко Видински, Йордан Милев, д-р Братан Шукеров и др.

Победата на Социалистическата революция на 9. IX. 1944 г. открива светли перспективи за развитието на Крумовград. Днес то е чисто и приветливо градче — център на АПК, с много нови жилищни блокове, нова болница, читалище, хотел и бензиностанция. Тук са обувният завод «Сърп и чук», цехът на текстилния завод «Орфей», развита е тютюневата промишленост, има предприятие за сувенири от мрамор и др. В Крумовград и района се отглеждат тютюн басма, лозя, праскови, череши, лешници, орехи, сливи.

В града има богата музейна сбирка, паметници на капитан Петко войвода, на Незнайния воин, на Мара Петлякова.

За **х. Свежест** се тръгва на юг от града срещу течението на р. Крумовица. Пресича се един от притоците, откъдето хижата вече се вижда. Разположена е на 450 м н. в. на северния скат на вр. Адатепе, заобиколена от р. Крумовица, Бююкдере и Авренска река. Около нея има борова, дъбова и акациева гора. Електрифицирана и водоснабдена е, разполага с 20 легла, тераса, столова и телефон. Стопанисва се от туристическо дружество «Родопи» — Крумовград.

От х. Свежест се поема в югозападна посока по пътека към махалите Овчари и Сърнак. Излиза се на шосето за с. Токачка. Тук на 460 м н. в. е 40-годишният вечнозелен **тракийски дъб**, висок 10 м. За първи път е описан от акад. Борис Стефанов и ст. н. с. Симеон Недялков. Възникнал е на основата на цера по пътя на скокообразното му изменение. Дървото е обявено за защитено растение. Листата му не окапват и през зимата. Смята се, че това е единственият екземпляр в света, запазил се тук.

2. Гр. Крумовград — вр. Ирантепе (2 ч)

Тръгва се по шосето за Ивайловград. Над с. Пелин се изоставя и се поема на североизток към вр. Дженевриз (генуезки), на който има останки от крепост от времето на траките и римляните. Над него е високият **Ирантепе** (817 м), с руини от градище и кула. На юг се вижда с. Перуника с единственото у нас находище на турска леска (49 дка). Запазени са около 60 дървета, а възрастта им надминава 300 години. Височината им достига 20 м, а дебелината на дънерите е над 2 м.

XIV. 1. Сърта

Сърта е отклонение от северната част на Ирантепе и се разстила като плоско било на изток, достигайки до Ивайловград. Главен връх е Сърта (812 м). На север граничи с яз. Ивайловград, а на юг — с Бяла река. По билото му има гори, пасища, овощни градини, тютюневи ниви. Растат смокини, бадеми, чинари, лози.

3. Гр. Крумовград — Паметника на вр. Каратепе — с. Пелевун (1 ч с превозно средство)

Поема се по асфалтираното шосе на изток. Пътят върви по билото. Стига се вр. Каратепе до с. Черни рид, където е **паметникът**, издигнат в чест на избитите от османците по време на Балканската война 400 българи — тракийски бежанци. Построен е върху развалините на стар параклис. Открит е на 21. VI. 1937 г. На този връх през Освободителната война (на 22. V. 1878 г.) смесен руски пехотно-кавалерийски отряд с 2 артилерийски оръдия от Костромски и Галицки полк и III ескадрон на IX улански полк под командуването на майор Жигарев водили бой срещу укрепилите се на Каратепе банди на Сен Клер и Ахмед ага Джанаварли.

На същия връх на 4. XI. 1912 г. по време на Балканската война български отряд, съставен от пехотна дружина, артилерийска батарея и 2 кавалерийски ескадрона, водили бой с башибозушки банди.

Продължава се по пътя. Вдясно, на юг, се вижда граничният връх Коджаеле (1266 м). Напуска се шосето за Ивайловград и едно отклонение (8 км) вдясно отвежда в **с. Пелевун** (Плавон, Плаво — 520 жит.). В околностите му са открити тракийски поселища, а край вр. Св. Илия — тракийско светилище. Намерена е оброчна плочка с изображението на тракийски конник. Селото е приветливо, обновено. Има магазин, поща, здравна служба.

Забележителното за Пелевун е неговата църква, свързана с героичния подвиг на капитан Петко войвода. На 27. V. (ст. стил)

1878 г. той бил помолен от руското комендантство в Одрин да замине за Пелевун, защото населението било тероризирано от бандите на Сен Клер. Петко тръгнал с четирима конни казаци и с още две от своите момчета. Целта му била да изведе хората от селото на безопасно място. Това уговорил да стане на 3. VI, в деня на Св. Константин и Елена. Но на сутринта Пелевун било обкръжено от башибозук. Народът бил в църквата. Петко успокоил хората и се изкачил на камбанарията, за да разучи обстановката. Положението било опасно, но войводата решил да се бие до смърт. Изпратил казаците с писма до близкия руски пост, като им наредил да излязат от селото в четири посоки. Трима били убити, но четвъртият успял да се измъкне. Башибозуците заобиколили църквата. Петко вдигнал пушка и открил боя. След време патроните започнали да привършват. Жените и децата настоявали да се предадат. Било вече късно следобяд. Петко не загубил самообладание, а прибягнал до хитрост. Парламентьори поискали 2 часа примирие, уж за да успокоят децата и жените, след което те щели да се предадат. Войводата се надявал през това време да дойде помощ или да използува нощта за бягство.

Нападателите седнали пред църквата и започнали да пият кафе и ракия. Внезапно три изстрела по команда от Петко войвода повалили трима от главатарите им. Настанала паника. Читаците помислили, че са нападнати от руски войски, и побягнали извън селото.

В падащия здрач войводата извел хората от църквата и ги повел по пътя за Ивайловград, където били посрещнати от 10 казаци и 200 души от неговата чета. На следващия ден безстрашният войвода заедно с IV рота от Галицкия полк избили 3000-ата башибозушка сган на Сен Клер под с. Железино.

Днес на стената на църквата в с. Пелевун е поставена паметна плоча и е издигнат паметник, които напомнят за безстрашния подвиг на смелия Петко войвода.

XV. Долна Арда

Долното течение на р. Арда с меандрите, проломите, яз. Ивайловград, историческите и археологическите паметници и социалистическите обекти представлява интерес за всички туристи, за онези, които искат да почиват в този интересен край на родината. Затова тези места се посещават от много трудови хора от Кърджалийски и Хасковски окръг.

1. X. Студен кладенец — гр. Маджарово — яз. Ивайловград (8 ч)

Този маршрут може да се премине комбинирано — пеш и с лодка. Тръгва се по течението по левия бряг на р. Арда, която тук е много пълноводна и безструйна. Отдясно се вижда с. Поточница. На 4 км от него, над мах. Бобалар се намира тракийско скално светилище.

Върви се все надолу край реката и през с. Рабово се стига до моста при с. Странджево, по който минава път от Крумовград за Хасково. На север са интересните скали **Кованкая** (пчелен камък). Това е тракийско светилище с издълбани в скалите 80 ниши. На десния бряг в скалния масив Каракуз се намира тракийска скална мегалитна гробница, наречена от местното население Попмартиновата дупка. Между розовеещите се скали личи ниска, широколистна гора, а в средата — пещера, зинала като око на великан на 4—5 м от земята. До пещерата се стига по едно дърво. Гробницата е с форма на шестоъгълна призма с размери 2,75×1,50 м и височина 1,80 м. Входът е висок 1,80 и широк — 0,55 м. Личи, че е направена от човешка ръка. Прилича на театрална ложа, в която могат да се поберат пет човека, и то свити. Има смъртен одър, където е бил положен може би царят на някое тракийско племе, населявало този район. От пещерата се открива хубава гледка към р. Арда и Рабовското поле. За нея се разказва интересна легенда.

Преди 2 столетия башибозук нападнал българско селище край Стара планина. Главатарят на хайтите отвлякъл красивата жена на поп Мартин. Тогава попът събрал юнаци и тръгнал по петите на разбойника да я освобождава. Тук настигнал башибозука, пленил главатаря им, затворил го в пещерата и освободил жена си Елена.

След време помощникът на поп Мартин — Вълчан, залюбил красивата попадия и избягал с нея. Но попът ги настигнал и ги върнал обратно. От мъст и от ревност решил да ги хвърли от високите скали. Преди това извел от пещерата ослепелия главатар на хайтите и го запокитил пред очите на двамата влюбени в реката. След него политнали и Вълчан и Елена, защото отказали да се разделят.

Разпуснал Мартин четата си и се зареял сам в пещерите край реката. Избрал скалната пещера. От време на време излизал, нападал хора, вземал им богатствата и като призрак изчезвал в гората.

Продължава се по пътя за с. Странджево, което отстои на 45 мин път оттук. То е обновено, има ресторант, поща, училище, здравна служба, магазини. По тези места през пролетта често долитат черни щъркели. Оттук се поема към гр. Маджарово. Пътят минава през с. Брягово, където реката се притиска от Маджаровския (Дупнишкия) пролом. Отсреща е Къзкая (момин камък), под който край реката е х. Момина скала.

След десетина минути се влиза в новия **град Маджарово**, наричан някога Ятаджик (скривалище) и Дупница. Има 2500 жит. Преди години е бил невзрачна махаличка, а сега е важен рудодобивен център с флотационна фабрика, рудници, жилищни блокове, болница, магазини, ресторант и хотел. Разположен е в кратера на застинал вулкан. През 1913 г. по време на Междусъюзническата война османлиите избили тук много българи бежанци от Тракия. Войводите Димитър Маджаров и Руси Славов спасили над 20 000 души. В тяхна чест селото се наименувало Маджарово и бил издигнат паметник.

Продължава се с лодка по бързеите на р. Арда, която се влива след $^1/_2$ ч в **яз. Ивайловград.** Ако се върви пеш, се изкачва източно от града вр. Патронкая. Стръмна пътечка през скалите и дъбова гора прехвърля билото и отвежда за 2 ч в с. Ко-

ч а ш, под което е язовирът. Върви се под чудни скали, в които зеят безброй пещери.

С лодка по реката се стига до язовира. Срещу с. Кочаш е х. **Арда** — там, където някога се е намирало с. Ставри Димитрово. Разполага с 25 легла. Тя е бивше училище, преустроено за хижа през 1970 г. Има кухня, столова и бюфет. Електрифицирана и водоснабдена е. На 4 км е с. Дъбовец. Около хижата има отлични места за ловуване и воден спорт.

Продължава се по реката. Навлиза се в К а м и л д о л с к и я п р о л о м. Езерото тук е тясно, бреговете на язовира са живописни, обрасли с дъб, чинар. Тук някога беше Дяволският мост (Шейтан кюпрю) и реката преминаваше през 2-метровата теснина.

Легенда разказва, че палавата непокорна дъщеря на Родопа — Арда, направила пакост и разгневената планина майка решила да я заключи. Натрупала пред нея най-здравите си скали. Но Арда прорязала преградата и хукнала весела към равното Одринско поле, за да настигне сестрите си Марица и Тунджа.

Под язовирната стена има хижа. В нея могат да намерят подслон 50 души.

2. Гр. Ивайловград — с. Ламбух (2 ч)

Ивайловград (Ортакьой — средищно селище) носи името на народния герой Ивайло. Разположен е амфитеатрално в последните дипли на Източните Родопи. Жителите му наброяват 4300 души. Център е на селищна система.

Ивайловград е тихо и чисто градче, с оригинални старинни двукатни къщи, със занаятчийски дюкяни. Зимата тук е почти непозната. Има 250 слънчеви дни през годината. Този район е с благоприятни природогеографски условия. Затова тук е царството на бадемите, лешниците, дафиновия лист, лозата, нара, черницата, памука, сусама, райската ябълка, смокинята, орехите, тютюна. Тук гроздето е с най-висока захарност в страната. От него се произвежда великолепното вино «Армира». Около Ивайловград се намира най-големият у нас масив от бадемови гори (2000 дка) и смокинови насаждения (10 дка).

В града и в района са открити следи от тракийски светилища, посветени на Асклепий, както и християнски параклиси. За възникването на Ивайловград съществуват няколко предания. Едното разказва, че към XVIII в. недалеч от архиепископския център Лютица се заселили пришълци от цариградския квартал Ортакьой. Според друга — тук се заселили аргати овчари, открили мандра край пътя, после хан и хората започнали да идват при тях. Трето предание говори, че непокорни българи от хасковските села, за да избягнат робството при своя господар чифликчия, измолили лъджанския владика да обработват земите му тук. Но той поставил тежко условие — да се погърчат, и назовал селото — Нея Литца (Нова Лъджа) и Та Каливя (Колибарско селище). Фактите говорят, че българите, живеещи в града, вместо да бъдат помохамеданчени през XVII—XVIII в., били погърчени. Но в селата не се предали — останали си българи. Възникването на селището се дължи и на това, че тук минавал път за Одрин. Имало много гори, пасища, вода и

отличен климат. През 1830 г. била издигната църквата «Преображение Господне», чийто иконостас е измайсторен от дебърчани. Човек се смайва от дърворезбата с гроздове и зрели плодове, с весели птички, цветя и вити клони.

Ивайловград бил освободен на 25. I. 1878 г. от войските на руския генерал Черевин. Тук действувал със своята чета капитан Петко войвода срещу бандите на Сен Клер и руски отряд от I батальон на XIX пехотен Костромски полк, I ескадрон на IX улански Бургски полк и части от Галицкия полк, с командир майор Жигарев. Тогава селището било с 510 къщи и с 2180 жит.

След позорния Берлински договор много българи се изселили в Пловдивско и Разградско. Градът бил освободен през 1912 г., а след Първата световна война тук дошли българи — бежанци от Дедеагач, Драма, Солун, Софлу и от Мала Азия. Партийна група била образувана през 1919 г.

През време на буржоазната власт градчето е изостанало, а народът едва свързвал двата края. През съпротивата в района действувал партизанският отряд «Васил Левски».

След победата на Социалистическата революция Ивайловград коренно се изменя. Тук е създаден първият в страната аграрно-промишлен комплекс. Сега в града работят завод за метално-пресови изделия, завод за крепителни детайли, тъкачница за коприна, завод за електроапаратура за ниско напрежение, битов комбинат, краверферма, построени са жилищни блокове, ресторанти, хотел, бензиностанция, училища, поща, болница и др. Всяка година се организира празник на бадемите. Любими места за отдих на ивайловградчани са местностите Боровата гора и Дупката.

В Ивайловград има барелеф на капитан Петко войвода, паметни плочи на Атанас В. Налбантов — секретар на РМС през 1936 г., и на Иван П. Дамянов — загинал на 3. III. 1944 г. като партизанин от отряд «Антон Иванов».

От града се поема по шосето за с. Хухла. На 4 км югоизточно от него се намира Калето, а край селото стърчи 160-годишен чинар. През 1913 г. в църквата на Хухла турците избили 41 мъже. Продължава се към яз. Ивайловград и за 1 ч се стига до **с. Ламбух**, където е запазена старинна църква. В този район се пътува само с открит лист.

Редовни автобуси свързват Ивайловград с градовете Кърджали, Любимец, Хасково и Харманли.

3. Гр. Ивайловград — лет. Колибаре (1 ч)

Тръгва се от града на запад по шосето, което води за Крумовград. На 3-ия км е **лет. Колибаре** (Колибар чешма), разположено под лесистия връх Голаш. Тук има сгради за летуване на учащи се, а наблизо — кантон и чешма. В гората и поляните наоколо могат да се берат много гъби, ягоди и полски цветя. Забележителни дървета тук са 90-годишната бяла топола, висока 30 м и широка 6 м, както и секвоята на възраст 40 години.

4. Гр. Ивайловград — римска вила Армира — креп. Лютица — х. Ловджийски дъб (4 ч)

От града се тръгва на югозапад към с. Лъджа (Лютица), което отстои на 2 км. Тук през древността и Средновековието имало топли минерални извори, но по-късно целебната вода изчезнала. Останало само името на Лъджа.

Продължава се на запад и след 1 км се достига уникалната **римска вила** — рустика. При изкопните работи за яз. Армира (1964 г.) е открит голям архитектурен паметник — вила на богат римски робовладетел, създал тук център на голямо землено владение с жилище и комплекс от стопански сгради. Вилата заема 2200 м² площ. Тя е един от най-ценните паметници, достигнали до нас от древността. В нея са намерени антични архитектурни предмети с мраморна инкрустация: архитрави, 26 капитела, колони, орнаменти, фризове, пиластри, пана, многоцветна мозайка и др. По големина и красота мозайката, която обхваща 450 м² (запазена 260 м²) площ, няма равна на себе си в цяла Европа. Представлява плетеница от геометрични елементи и фигури и различни орнаменти. Интересни са 2 сцени от мита за Актеон и Артемида. Поотделно са представени Артемида, Ника, Дионис, Пан, Аполон с Ерос, рибар с делфин и др. Особено място сред изображенията заема портрет на мъж с фигурите на 2 големи деца от двете му страни. Предполага се, че това е собственикът на вилата с децата си. Между изображенията в мозайката се срещат театрални маски, глави на жени, пантери, птици, глигани, глава на Медуза. Вилата е запазена под покрива на специална защитна сграда. Датирана е от началото на II и III в. и е единствената цялостно запазена и разкрита вила у нас от античността. Смята се, че тя, заедно със селището, които отстоят на 40 км югозападно от Одрин (Адрианополис), са били разграбени, опожарени и разрушени от готите при обсадата на града (376—378).

От античната вила се поема на запад по очертан стар път, минава се край Лъджанския манастир «Св. Константин и Елена», построен през XIII в., и се достига до едногърб средновековен мост на р. Армира. Прекосява се и покрай мах. Рогозово (Хасарвиран — крепостна развалина) се изкачва до средновековната крепост **Лютица** (14 000 м² площ), кацнала на висок хълм, заобиколена с гъста широколистна гора от север. Входът ѝ е от югозапад. Запазени са до 10 м крепостни стени, водохранилище, кастел, кръгли, четвъртити, правоъгълни и трапецовидни (общо 12) кули. Креп. Лютица (Лютич, Литица, Лиотица или крепостта замък Родестюик) съхранила славянското си име чак до 1736 г. Била е седалище на епископство към Пловдивската митрополия още от IX в., а към 1342 г. станала център на митрополия.

Слиза се по очертана пътека на север и за 30 мин се стига до горската хижа **Ловджийски дъб**, която може да приюти 20 души. Тук има чудесни места за отдих, за лов на диви прасета и сърни.

XVI. Каменник (Каяджик)

От извора на р. Перперек се отделя ридът Каменник (Каяджик), който свършва при вливането на реката в яз. Студен кладенец с вр. Орлова скала, (472 м). Най-личният му връх е Каяджик (843 м), издигащ се северно от Кърджали. Ридът е изграден от вулканични туфи и палеогенни наслаги, затова е скалист и сипеен. Билото му е покрито с нови борови насаждения, тютюневи ниви и овощни градини.

Каменник е интересен туристически обект с природни, исторически места и социалистически строежи. Изходен пункт за посещение е Кърджали — голям град в Родопите.

1. Гр. Кърджали

Кърджали се намира на 245 м н. в. сред долинното разширение на р. Арда, на жп линия Димитровград—Подкова. Има 51 123 жит. Окръжен град и център на селищна система. Като «столица» на Източните Родопи стои на важен презпланински път, свързващ Маришката низина на север с Беломорието на юг. Градът израсна през годините на народната власт като крупен промишлен, културен и административен център в тази част на Родопите, като нов, съвременен социалистически град.

Кърджали съществува отпреди 6 хил. години. Тук са открити следи от праисторическа, тракийска, римска, средновековна българска и късна турска култура. Бяха разкрити и 2 праисторически селища — от средния и от късния неолит. Някои автори твърдят, че по тези места е живяло тракийското племе одриси, а други — коелалети. През VI в. славянското племе смоляни се разположило край Арда и постепенно претопило траките. През Средновековието този край преминавал ту във византийски, ту в български ръце. Селището, съществувало на територията на днешния град, имало вече общите белези на материалната култура на старите български градове Плиска, Преслав, Търнов и Месемврия. Останките от средновековни сгради на територията на сегашния Кърджали и особено на селището от градски тип има в района на новооткритата триконхална българска средновековна църква от IX—XIV в. във Веселчане. Средновековни църкви, параклиси и манастири в района на Кърджали има много. Те говорят, че тук са живеели българи от далечни времена.

Към 1373 г. османските турци превзели българското селище, населението му се разбягало, но по-късно отново се върнало в родното си място. Към XVI в. започнали да се заселват колонисти от тюркски произход от Мала Азия, които постепенно изтласквали българското население и станали господари на тази земя. През XVIII в. тук се събрали около 2000 гладни и разбунени хора (кърджалии), за да се опълчат срещу феодалния гнет на Османската империя. Около 1847 г. според пътешественика Викенел Кърджали бил населен с турци и българи, имало хан, кафенета и пазар.

На 20. I. 1878 г. руският генерал-майор Григорий Фьодорович Чернозубов с донски казаци и драгуни освободил Кърджали. То-

гава селището имало 50 къщи и 450 жит. През същата година то станало център на метежа срещу Сан Стефанския мирен договор, организиран от англичанина кап. Сен Клер. След Берлинския договор Кърджали останал в пределите на Източна Румелия, но през 1886 г. като компенсация за Съединението бил предаден на Турция.

На 8. XI. 1912 г. Кърджали бил освободен от полк. Васил Делов — командир на Хасковския отряд. През 1919 г. била основана първата партийна организация. През 1920, 1922, 1929 и 1936 г. тук избухнали стачки на телеграфо-пощенските служители и на тютюноработниците. През тези години градчето тънело в мизерия и нищета. По-късно в него били интернирани много антифашисти.

Победата на 9. IX. 1944 г. открива светли страници за развитието на Кърджали. Тук всичко сега е ново — квартали, улици, жилища, градини, паркове, обществени сгради. Бяха построени Оловно-цинковият завод, текстилният завод «Орфей», заводът «Пневматика», авторемонтният завод, научно-производственият комбинат «Родопи», заводът за инструментална екипировка, заводът за нестандартно оборудване, ДИП «Перлит», ДИП «Тютюнева промишленост» — общо 30 промишлени предприятия. В града има опитна станция, универсален автосервиз, бензиностанции, хотели, ресторанти, магазини, кина, спортен стадион, драматичен театър, Окръжен исторически музей, Дом на културата, нов Партиен дом, картинна галерия, Дом на книгата, Окръжна методична библиотека, градски симфоничен оркестър, много техникуми, училища, модерна автогара, окръжна болница и др. Тук се издава окръжният вестник «Нов живот».

В града са построени голям паметник на Георги Димитров, паметник на загиналите за освобождението на Кърджали, поставени са паметни плочи и бюстове на Владимир Спасов, Петър Мирчев, капитан Петко войвода, Прокопи Хаджихристов, Алекси Мишев и др. Туристическото дружество в града е основано на 26. IV. 1926 г.

2. Гр. Кърджали — креп. Перперикон (3 ч)

Тръгва се по пътя за с. Стремци (12 км). Минава се край дребнодивечовото ловно стопанство — развъдник на колхидни фазани. На 9 км по шосето, на невисок връх има пещери, издълбани от човешка ръка. Някои смятат, че това са антични минни галерии, други — скални гробници.

От селото се поема на изток към с. Горна крепост. Оттам в южна посока се вижда крепостна стена, запазена около 12 м. Това е **креп. Перперикон** — една от най-главните и силни крепости в областта Ахрида. В различни исторически документи е наречена с различни имена: Перперикон, Хиперперум, Перперакион, Перпериакон, Перпераки, Хиперпераки. За нея споменава византийският хронист Георги Акрополит. В периода от XII до XIV в. тя служела не само за убежище на населението, но била и седалище на епископство (1339 г.) на местни феодали. Крепостта често преминавала в български и византийски ръце. След Черноменската

битка османските пълчища я превзели. Една част от българското население избягало чак към Устово. Че някога крепостното селище и околностите му били населени с българи, свидетелствува италианският документ от XIV в., намерен в архивите на нотариуса Маноли Брешано. В него се говори за роби българи, продадени от турците чак на о. Крит: «В град Кандия на 10 май 1383 г. е била продадена робиня на име Гюша, българка от Перпераки».

В крепостта стои непокътнат голям басейн за вода. В югозападния край на върха е запазена част от осмоъгълна кула, висока около 8 м, която е консервирана. На изток от Перперикон било разположено селището. Там са намерени монети от Алексей I Комнин (1091—1118). До това интересно историческо място може да се отиде за 2 ч от гара Мост и гара Перперек, както и от с. Чифлик.

3. Гр. Кърджали — вр. Исаклартепе (1,30 ч)

Тръгва се на североизток по пътя за с. И в а н ц и, очертан още от древността и Средновековието. След селото се изкачва скалистият обезлесен връх **Исаклартепе** (Исаков връх), на който има телевизионен ретранслатор. Личат останките на стара тракийска крепост, в която е намерена оброчна мраморна плоча с изображение на Зевс. Съществува предание, според което на това свещено място живял Иса Пейгамбер (Исус Христос), имало е църква и гроб на знатен свещеник. От върха се открива великолепна панорама към града и вр. Вейката — най-южната точка на България.

4. Гр. Кърджали — Средновековната църква — яз. Кърджали — х. Боровица (3 ч)

Тръгва се с автобуса за кв. В е с е л ч а н е — обновен, с красиви жилищни блокове и магазини, със заводи. Вдясно е средновековната **църква**. Най-ранните находки от нея се отнасят към X—XI в. Целият комплекс произхожда от XI до XIV в., а дори и по-късно. Въз основа на откритите предмети може да се приеме, че това място е било обитавано през късната античност и Средновековието, като най-интензивен е бил животът през периода от XI до XIV в. Разкритите развалини представляват част от голямо оживено населено място от градски тип. Тук са намерени монети от Мануил Комнин Дука (1230—1237), сребърни грошове на латинските феодални владетели в Гърция, златна перпера на Андроник II, български и латински имитации, монети от Стефан Урош I и бронзов кръст-енколпион от X—XI в. Църквата е триконхална, триапсидна. Някъде стените ѝ достигат до 3,40 м. Около нея имало голямо гробище. Стенописите са аналогични с тези от църквите на хълма Трапезица във Велико Търново, Плиска и Месемврия от Втората българска държава.

Преди моста една пътека вляво води за параклисчето «С в. С п а с», където има хубави места за отдих. Продължава се покрай

новия квартал Възрожденци и се стига до **яз. Кърджали.** На левия бряг се вижда х. Металург, която разполага с 40 места. Стопанисва се от Оловно-цинковия завод.

След приятно пътуване с кораб се отива до **х. Боровица.** Тя има 55 легла, столова, камини, електрифицирана е и водоснабдена. До нея води шосе от Кърджали. Стопанисва се от туристическо дружество «Мирчо Спасов» — гр. Кърджали, тел. 28-69.

5. Гр. Кърджали — Каменните пирамиди при с. Зимзелен (1 ч)

Каменните пирамиди край с. Зимзелен са природен феномен, наречен от местното население **«Вкамененатa сватба»**. Поема се от ресторант «Простор» на югоизток (пирамидите са под селото). Природата е изваяла чрез изветряне и ерозия от вулканичната пепел на подводни ерупции, станали на дъното на някогашното еоценско море, простряло се на територията на сегашния Кърджалийски окръг, учудващи по своята красота фигури на хора, приказни обелиски, колони и пирамиди, образи на животни и птици, гъби и цветя, на които човек може с часове да се любува и наслаждава. Разнообразието на формите е съчетано и с разноцветни багри — розови, жълти, ръждивочервени, дължащи се на манганови, железни и други метални окиси. Защитената площ е около 50 дка.

6. Гр. Кърджали — креп. Моняк (Хисаралтъ, 2 ч)

На изток от града се откроява с плешивото си каменно чело вр. Хисаралтъ (шеста, долна крепост), висок 586 м застинал кратер на вулкан. Тук е старата средновековна крепост **Моняк** (Мъняк, Мониак, Мониква, Мняк — бесен, яростен).

Тръгва се с автобус на изток от града. Близо до новата жп гара вляво е лобното място на разстреляния от фашистките палачи на 7. X. 1943 г. ремсист Петър Мирчев. Продължава се по асфалтираното шосе и след Оловно-цинковия завод се върви на изток. От билото се поема по стар очертан път, който отвежда до входната врата на крепостта. Стената й е дълга 273 м. Полузапазена е част от осмостенната кула. През 1206 г. Моняк била завладяна от рицарския отряд, ръководен от Хенри — брат на Балдуин, пленен от Калоян. С него бил и летописецът маршал Жофруа дьо Вилардуен.

7. Гр. Кърджали — х. Студен кладенец (2 ч)

От града с автобус се отива до сп. Железна врата, Широко поле или Средна Арда, откъдето с кораб се продължава по язовирното езеро до х. Студен кладенец.

8. Гр. Кърджали — Общинската горичка — х. Царевец (3 ч)

До **Общинската горичка** (на 3 км от града) се отива по шосето за с. Черноочене. В нея има дъбови и борови насаждения. Тук туристите организират всяка година свои събори и празненства. Вдясно е хижата на «Тютюнева промишленост», наблизо е х. Младост, а в северна посока — яз. Кадънче. За новата хижа **Царевец** се тръгва на северозапад и се стига за 40 мин. От нея се открива великолепна гледка към града и към цялото долинно разширение на Арда. Стопанисва се от СбНС.

XVII. Чуката

Ридът Чуката започва от седл. Китката, простира се на изток и достига на север яз. Студен кладенец. На юг се мие от р. Перперек, а на север от него започва Хасковската хълмиста равнина. Височината на Чуката достига около 700 м. Още от древни времена ридът е бил щит към подстъпите за вътрешността на Родопите. Затова по неговите върхове има много стражеви кули, градища и могили, минават стари друмища, чиито следи личат и до днес.

Чуката е сравнително горист, обрасъл с широколистни дъбови гори. Билото му е заравнено и разлато. По него се сади тютюн, има лозя и овощни градини.

Туристически обекти тук са тракийски светилища, скални феномени, стражеви кули, градища, дъбовите гори на Бейдаа. Като изходни пунктове се използват селата Йончево, Пчеларово, Бели пласт и гара Мост.

1. С. Йончево — Тракийското светилище край изворите на Харманлийска река (2 ч)

Към с. Йончево се отива по шосето за Асеновград от разклона над с. Черноочене за с. Паничково или от Асеновград през с. Новаково и с. Паничково. Под Паничково се отделя коларски път, който отвежда в **Йончево** — малко селце с 298 жит. След това се слиза към Харманлийска река (Олудере). Наблизо има скали, потулени в гората, и по тях — ниши — култово светилище на траките, още неизвестни много на туристите. Край реката синеят вирове, пълни с риба. На север се виждат високите скали Доганкая и Пармакая, край които минавал римски път от запад на изток.

2. С. Пчеларово — Градището (1 ч)

Пчеларово (485 жит.) се намира на шосето гр. Кърджали — гр. Хасково. То е старо българско селище. Тук е основано първото ТКЗС в Родопите (11. XII. 1948 г.). Има магазини, фурна, здравна служба, поща. Красив паметник е издигнат в чест на падналите пчеларовци през Първата световна война и през Отечествената война.

За **Градището** се тръгва на североизток. То отстои на 3 км. Тук личат стени на стара средновековна българска полукръгла крепост, щерна, руини от параклис и сгради. Намерени са епиграфски паметници и керамични фрагменти. Върху питоси, амфори и оловна либра са отбелязани надписи, щемпел на печат, клеймо на монетарницата на гр. Лаодикея (Латакия, Сирия) от 211—222 г. Откритата оловна либра свидетелствува за широките сирийско-тракийски връзки през древността, които античното селище край с. Пчеларово поддържало. Около селото са разкрити тракийски надгробни могили.

Крепостта е построена върху богат културен пласт от каменно-медната епоха (3500 г. пр. н. е.). Близо до реката имало праисторическо селище. Намерен е и средновековен некропол. Градището е обявено за паметник на културата.

3. С. Бели пласт — Каменните гъби (1 ч)

До с. **Бели пласт** (692 жит.) се отива от гр. Кърджали или от гр. Хасково. В околностите му са намерени 35 оброчни плочи, посветени на бога Херой — Тракийския конник. Тук имало тракийско светилище. На север минавала до 1912 г. старата българо-турска граница. На 6. X. 1912 г. по време на Балканската война 28-и Стремски полк се насочил на юг към Кърджали, гонейки турския корпус на Мехмед Явер паша.

Над селото, до самото шосе на билото, под вр. Каратепе са «поникнали» няколко каменни гъби, високи към 3 м, чиято защитена площ е 30 дка. Местните хора ги наричат **Мантаркая** (каменни гъби). Образували са се в продължение на хиляди години под въздействието на атмосферни условия. За този чуден природен феномен, изваян от вятъра, слънцето и дъжда, има стара легенда. Тя разказва, че това са вкаменените глави на посечени от зъл властелин три щерки на въглищар от креп. Перперикон.

4. Каменните гъби — с. Бейдаа — с. Мост (5 ч)

Тръгва се право на изток, като се заобикаля от юг и от изток К а р а т е п е, където има руини от тракийска крепост. След няколко минути се навлиза в гъстата дъбова гора на **Бейдаа**, простираща се около 12 км, пълна с диви прасета и сърни. Пътеката е в посока изток и минава по самото било. След 3 ч се достига м. Б а б а к ю т ю и Т а у ш а н т е п е. Пресича се

пътеката Маяйол, свързваща селата Големанци и Черешица. Вдясно от гората се вижда м. Клисеяка, където личат основи на сгради, манастири и църкви. Вероятно това е манастирското място на креп. Перперикон, отстояща от това място на 45 мин. Тук има вода и е кът за отдих и почивка.

Пътеката продължава да се изкачва. По билото няма вода. След 1 ч се излиза на първенеца на Бейдаа — вр. Хисартепе. На него имало голяма стражева крепост, която охранявала найстария път за Родопите — Даалъйол. От върха се виждат Сакар планина, Средна гора, Мечковец и язовирите на селата Войводино и Книжовник.

От Хисартепе се слиза по широка пътека, която извежда до скалите Ишиккая. От тях се спуска пътека, по която за 10 мин се стига до изворите Гердемето. Мястото е подходящо за почивка. Близо до Гердемето тече Ялакдере, край което минава старият друм за вътрешността на Родопите. Следите му се губят през Черешица, Бузлукдере, Кулето, Перперикон, Болярци, Иванци и Кърджали. По този път минавали траки и македонци, римляни и келти, славяни и византийци. Проломът помни падението на Теодор Комнин след Клокотнишката битка, помни Иван Асен II и Иван Александър, които гонили тук византийските императори Иван Ватаци и Теодор Ласкарис. Оттук преминала 60 000 войска на Углеш и Вълкашин преди Черноменската битка. По пътя дошли и османлиите и завзели тази част от Родопите. Пак оттук през гладните години преминали кърджалийските хайти на Токатчика, Али молла и Емин ага. През Освободителната руско-турска война по този планински друм минала една руска военна част, която бивакувала в с. Чифлик.

За Бейдаа съществува стара легенда. Тя разказва, че някога един българин овчар спасил някакъв султан и за отплата той му подарил сестра си Хатидже и тази гора. Не му била по сърце тя и се опитал да избяга от нея, но тя го убила и от мъка по него умряла. Останала гората да напомня за овчаря, който получил от султана и бейска титла.

Слиза се в с. Мост (1267 жит.) или се стива до гара Маслиново, къде то минава жп линия гр. Кърджали—гр. Хасково.

XVIII. Гората

Ридът **Гората** е продължение на Чуката. Простира се на изток и достига до българо-гръцката граница. По-интересни върхове в него са Св. Марина (709 м) и Шейновец (Курткале — 704 м). На север са Хасковската хълмиста равнина, Хухлата, Градище и р. Марица, а на юг се мие от водите на яз. Студен кладенец, р. Арда и яз. Ивайловград. Гората е разлат рид с дъбови гори, ниви и пасища. По неговите била и върхове има много стражеви кули, градища и могили, останали от времето на траките и българите.

1. Гара Мост — с. Миладиново (2 ч)

Жп гара Мост се намира на линията гр. Хасково—гр. Кърджали. Около нея има много скални тракийски ниши, намерени са римски монети от 195 до 275 г. от н. е. Поема се на изток по билото за с. Б а щ и н о. Веднага след селото на юг е вр. Х и с а р а. На него има стражева крепост, охранявала пътя за вътрешността на Родопите. Продължава се по пътя и се стига до **с. Миладиново** (896 жит.) — обновено, с поща, училище, туристическа спалня и магазини.

2. Гара Перперек — вр. Юмруккая (1 ч)

От жп гара Перперек се тръгва по пътя за с. К а л о я н ц и. Стигне ли се билото, се свива вдясно и по него се излиза на широкия връх **Юмруккая** (каменен пестник). Цялото му плато е обкръжено от север, изток и запад с около 800 м крепостна стена, широка 2—2,50 м. Руините ѝ личат и до днес. Тук е имало голямо градище, кацнало над теснината на р. Арда и Перперешка река. Открити са много фрагменти от античността и от Средновековието, следи от сгради и кастел. Крепостта не е проучена. От южната си част върхът е много стръмен, с отвесни скали и урви, по които се виждат гнезда от орли. Гледката е хубава. Надолу се е ширнало езерото на яз. Студен кладенец, а в далечината се виждат очертанията на планината.

3. Гара Перперек — х. Студен кладенец (4 ч)

Поема се на изток по пътя за с. К а л о я н ц и и оттам за с. Б я л к л а д е н е ц. Отпред, на юг е яз. С т у д е н к л а д е н е ц, до който се стига за около 2 ч, като се минава през скали и поляни. Близо до него е двуетажната сграда на хижата, която е водоснабдена и електрифицирана. В нея могат да пренощуват 35 души.

4. Гара Свиленград — с. Мезек — с. Сиза река — с. Малко Градище — с. Дъбовец — х. Арда (36 км)

С открит лист се тръгва от жп гара Свиленград по шосето за с. М е з е к (6 км). На около 500 м от него, вляво, се намира могилата **Малтепе** (съкровищен връх), в която през 1931 г. иманяри открили случайно тракийска гробница от микенски тип. Тя е една от най-интересните и монументалните куполни гробници, разкрити до днес в Тракия. Предполага се, че е строена през IV в. пр. н. е. Могилният насип е висок около 14 м. Изградена е от големи каменни блокове, с дължина 1,80—2,00 м, ширина 0,80 и височина 0,40 м. Наредени са един върху друг без

спойка, като на места са свързани с железни скоби, дълги 14—18 см. Гробницата се състои от коридор (дромос), 2 правоъгълни отделения и главно куполовидно отделение, в което са разположени каменно легло с профилирани ръбове и 2 каменни корита (урни). В нея са намерени златни, бронзови и глинени предмети, голяма част от които са изложени в експозицията на Археологическия музей в София. Това са предимно златни украшения — розетки, апликации, нанизи и др. От бронзовите предмети забележителен е намереният в могилния насип бронзов глиган с тегло 177 кг, който се намира в Цариград. Гипсова отливка от него има в Окръжния археологически музей в Хасково.

Югозападно от гробницата в покрайнините на с. Мезек, върху едно възвишение се издига **Калето** — една от най-добре запазените средновековни крепости у нас. Тя е с форма на неправилен четириъгълник. Площта й е около 7 дка. Строена е към XI—XII в.

В с. Мезек има туристическа спалня за 25 души. Продължава се за **с. Сива река** (5 км). Тук, в м. Чинара, в подножието на рида Гората има много поляни, подходящи за отдих. Наблизо са Комитските колиби — лобното място на убитите от фашистите на 23. XII. 1934 г. нелегални партийни функционери от Свиленград Васил Талмазов и Михаил Уюров. В дъбовата гора край с. Сива река през 1943 г. бил обесен войникът антифашист Никола Шопов от Чирпан. На лобните места на героите са поставени паметни плочи.

От с. Сива река през гората се отива до **с. Малко Градище.** На 1,5 км югозападно от него е култово-погребалният комплекс **Глухите камъни** — най-забележителният тракийски паметник в района. Тук има царска гробница, светилище и некропол от над 200 трапецовидни ниши, издълбани в скалите. Мястото е живописно, подходящо за отдих.

Продължава се по пътя за Ивайловград, прехвърля се билото на гората. На запад е вр. Св. Марина, където, близо до с. Ефрем, е имало стара крепост. На изток се очертава вр. Шейновец (Курткале), на който е издигнат паметник в чест на храбрите български воини, превзели на 5. X. 1912 г. с щикова атака турския укрепен пост, след което се насочили на юг.

На 2 км от **с. Дъбовец** се тръгва по пътя вдясно и след 7 км се стига до **х. Арда,** разположена на брега на яз. Ивайловград. Тя може да даде подслон на 25 души. Стопанисва се от туристическото дружество в Ивайловград. До нея са построени вили и бунгала. Много близо до хижата на запад е с. Малки Воден (3 км). Тук е роден Петър Ангелов — ръководител на нелегалните войнишки групи в Софийския гарнизон, разстрелян в тунела на войнишкото стрелбище на 18. VII. 1944 г. (сам командувал своя разстрел).

XIX. Хасковска хълмиста област

Хасковската хълмиста област граничи на север и на изток с р. Марица, на юг — с Чуката и Гората, а на запад — със седл. Китката (735 м), която се приема и за граница между Западните и Източните Родопи. Представлява силно нахълмено предпланинско стъпало със средна височина от 200 до 300 м. Наклонът ѝ е на изток, накъдето се оттичат реките. Състои се от много ридове и възвишения, по-важни от които са: Драгойновски рид, Мечковец, Хасковски рид, Узунджовски рид, Хухлата и Градище. Най-висок връх е Мечковец (860 м). В най-западната ѝ част се издигат Драгойновските възвишения, които започват на североизток от седл. Китката. Откроява се рязко над хълмистата област с най-високия си връх Драгойна. Тези възвишения са със сложно нарязан релеф и представляват продълговати плоски ридове с посока запад—изток, разделени с плоски и широки долини.

XIX. 1. Драгойновски рид

Започва от вр. Куртданлък (вълчи връх), върви на север до вр. Св. Илия, откъдето се спуска на изток едно разклонение с главен връх Соуджик и друг, по-малък — Св. Петър. От вр. Св. Илия продължава на север до вр. Алантепе, откъдето взема североизточна посока и през вр. Пилафтепе достига последната си точка вр. Драгойна. Целият рид е покрит с широколистни гори. Изграден е в основата си от неозойски вулканити. Леснодостъпен е, но все още малко се посещава от туристи. Като изходни пунктове служат селата Паничково и Драгойново и Хасковските мин. бани.

1. С. Драгойново — х. Ангел войвода — вр. Драгойна — х. Буково — с. Паничково (6 ч)

От **с. Драгойново** (1084 жит.) — яташко и партизанско село, родно място на Ангел войвода, на професионалния революционер Райчо Кирков и на Петко и Руса Господинови — верни ятаци, приютили в изградено от тях скривалище последователно 400 нелегални борци по време на съпротивата, започва маршрутът. Селото отстои на 18 км от с. Бяла река, което е на международния път от гр. Хасково за гр. Пловдив. Превзето е от партизаните на дружина «Райчо Кирков» на 4. VIII. 1944 г.

Тръгва се на юг и за 1 ч се стига до **х. Ангел войвода**. От нея се изкачва към Терзийски кайнак и по коларски път се отива до ск. Караулен камък — наблюдателница на Ангел

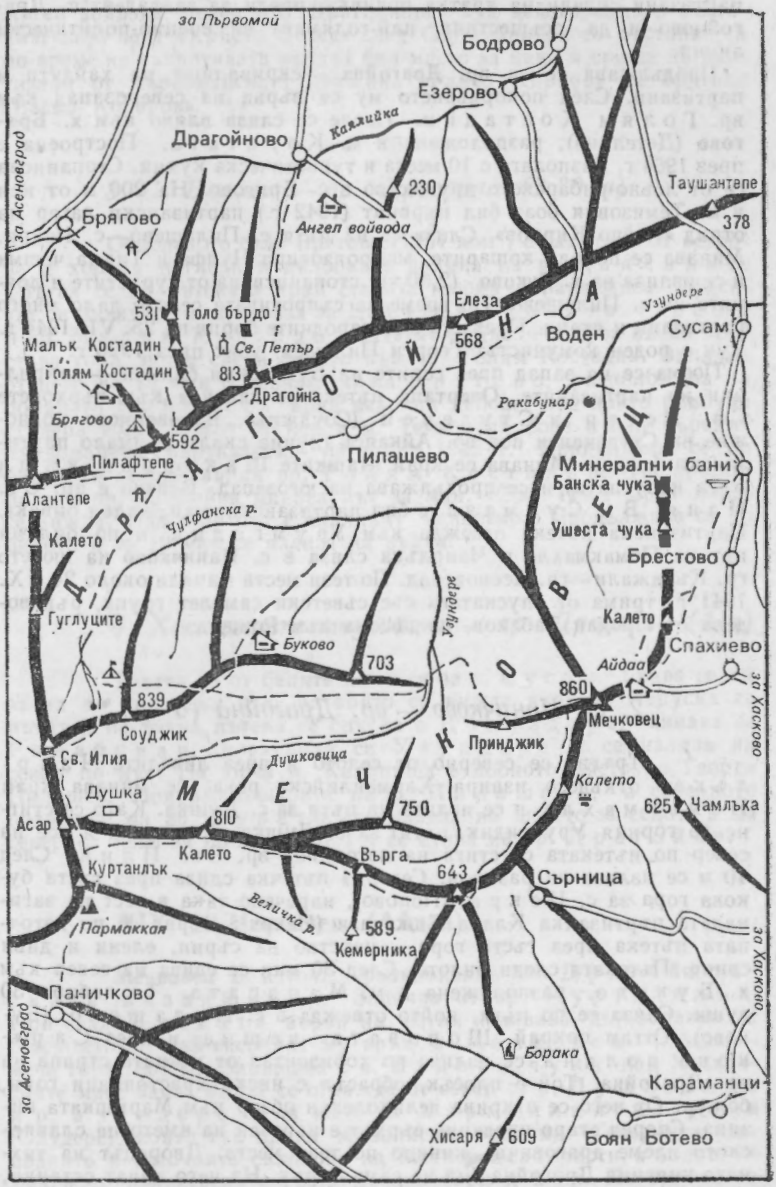
за Първомай
Бодрово
Езерово
Калъйка
Драгойново
230
Ангел войвода
Таушантепе
378
Брягово
за Асеновград
531
Голо бърдо
Елеза
Воден
Узундере
Сусам
Малък Костадин
Св. Петър
568
Голям Костадин
813
Драгойна
Ракабунар
Брягово
592
Пилашево
Пилафтепе
Минерални бани
Банска чука
Алантепе
Чулфанска р.
Ушеста чука
Калето
Брестово
Узундере
Гуглуците
Калето
Буково
703
Спахиево
Айдаа
860
839
Мечковец
за Хасково
Соуджик
Принджик
Св. Илия
Душковица
Калето
Душка
625
Чамлъка
Асар
810
750
Куртанлък
Калето
Върга
643
Сърница
Велички р.
Пармаккая
589
Кемерника
за Хасково
Паничково
за Асеновград
Борака
Караманци
Хисаря
609
Боян Ботево

войвода и на партизаните. На 4. VIII. 1944 г. на това място 109 партизани спрели на кратка почивка, преди да завладеят с. Драгойново и да осъществят най-голямата си военно-политическа акция.

Продължава се за **вр. Драгойна** — скривалище на хайдути и партизани. След покоряването му се върви на северозапад към вр. Голям Костадин. После се слиза вляво към **х. Брягово** (Детелина), разположена в м. Коритата. Построена е през 1964 г. Разполага с 10 места и туристическа кухня. Стопанисва се от ловно-рибарското дружество в с. Брягово. На 200 м от нея в м. Темизовия боаз бил първият (1942 г.) партизански лагер на отряд «Райчо Кирков». Слиза се на пътя с. Пилашево—с. Искра. Минава се покрай кошарите, микроязовира Чулфа и Тикла чешма и се излиза на **х. Буково** (2,30 ч), стопанисвана от туристите и ловците на с. Пилашево. По време на съпротивата селото дало много партизани и ятаци. Превзето е от народните борци на 25. VI. 1944 г. Тук е роден комунистът Георги Пилашев, убит през 1925 г.

Поема се на запад през горите на Буковския балкан — закрилник на партизаните. Очертана пътека се изкачва към върховете Св. Петър и Студенец (Соуджик). В северното подножие на Студенец и под вр. Айкаясъ (лунна скала) е имало партизански биваци. Минава се край яташките Шакирови къщи (сега напуснати) и се продължава на югозапад. Вдясно е вр. Св. Илия. В м. Сулмаза е бил партизанският «Кокален бивак». Партизанска пътека отвежда към Урумгидик и по билния път на Помакмахле и Чаирлъка слиза в **с. Паничково** на шосето гр. Кърджали—гр. Асеновград. По тези места минали около 24. IX. 1941 г. трима от спуснатата със съветски самолет група, ръководена от Продан Табаков, по посока към Рожен.

2. С. Паничково — вр. Драгойна (6 ч)

Тръгва се северно от селото и през ливадите Чаирлъка, откъдето извира Харманлийска река, се минава край Помакмахле и се излиза на пътя за с. Душка. Като се стигне до горния Урумгидик, пътят за с. Душка се напуска и все на север по пътеката се стига на изток под вр. Св. Илия. След 40 м се излиза на разклон. Северна пътечка слиза през гъста букова гора за с. Искра (Попово), наречено така в чест на загиналата пъртизанка Клара Ешкенази (Искра). Върви се по източната пътека през гъста гора — царство на сърни, елени и диви свине. Пътеката следи билото. След 30 мин се свива на север към х. Буково, разположена в м. Мандрата. Тя побира 30 души. Слиза се по пътя, който отвежда в с. Пилашево (Буково). Оттам покрай Шоповата чешма и през Саръкова поляна се излиза по хоризонтал от южната страна на вр. Драгойна. Той е плосък, обрасъл с ниски храстовидни гори, божур. От него се открива великолепен обзор към Маришката низина. Според старо предание върхът е наречен на името на славянското племе драговичи, живяло по тези места. Дворецът на тяхната княгиня Драгойна бил на самия връх. На него личат останки,

но от тракийска крепост и светилище. Върхът бил свърталище на Ангел войвода, роден в с. Драгойново. Тук действувала и въстаническата чета «Христо Ботев» след Септемврийското въстание, а по време на съпротивата върхът бил място за явки и срещи на партизани от първомайската дружина «Райчо Кирков» на бригада «Васил Коларов».

3. С. Брягово — вр. Драгойна (2,30 ч)

Обновеното село **Брягово** (1254 жит.) е закътано от ветрове и хорски погледи в дълбоката долина на р. Каялийка. Тръгва се по пътеката край старата чешма и параклиса. Пресичат се ливадите и се излиза за 1,30 ч на вр. Дивата череша и вр. Малък Костадин. Пътят криволичи през ниска храстова гора, но се следи билото към вр. Голям Костадин. Западно от него на 10 мин е ловната хижа Брягово, разположена на поляната Коритата край вековни дъбове, под които бълбука студена вода. Южно от нея в м. Темизовия боаз е бил първият първомайски партизански лагер от 1942 г. Продължава се по билото и се прехвърля вр. Голям Костадин. На преслопа под вр. Драгойна минава път за ман. «Св. Петър», който се вижда. Над този път е скалният манастир. Продължава се по билото и за 10 мин се излиза на върха.

4. Хасковските мин. бани — вр. Драгойна (4 ч)

Тръгва се от баните по пътя за с. Сусам. Свива се на запад по коларски път, от който се вижда върхът. Напуска се пътят и по тясна пътека се спуска в Домуздере, минава се Рякабунар, прехвърля се Узундере и се излиза на север по път. На юг в м. Калапиша е лобното място на Георги Пилашев. Покрай кошарите на с. Пилашево, в северното подножие на вр. Бурето, се излиза на шосето за селото и на север от него за по-малко от 1 ч се отива на вр. Драгойна.

XIX. 2. Мечковец (Айдаа)

Мечковец е източно разклонение на Драгойновските възвишения. Започва от вр. Куртданлък. При седл. Китката върви на изток и завива дъгообразно на североизток. Най-високият му връх е Мечковец (Айдаа — меча гора, 806 м). Завършва с в. Банска чука над Хасковските мин. бани. Ридът се огражда от север от р. Душковица и р. Узундере, а на юг — от Харманлийска река (Олудере), която тук прави живописни проломи. Северните, западните и източните склонове на Мечковец са гористи, а билото — заоблено, изпъстрено с гъсти дъбови гори и ниви. По билото са

разкрити много тракийски и римски градища, стражеви кули, светилища и природни феномени. В горите на Мечковец действували Ангел войвода, Митьо Ганев и партизанският отряд «Асен Златаров». Срещат се много диви свине и сърни, а по поляните цъфтят ален божур и момина сълза. Мечковец е най-близкият и любим туристически обект на хасковци и кърджалийци.

5. С. Паничково — вр. Мечковец — х. Аида (6 ч)

От селото по пътеката за с. Душка и вр. Драгойна се върви до вр. Куртданлък. Преди да се стигне до върха, източно от пътя се виждат интересните скали Дженевриз пенджери (генуезки прозорци) и Терезикая (кантар камък), в който са издълбани скални тракийски светилища. Излиза се от вр. Куртданлък на седл. Долен Урумгидик. Над пр. Урумгидик е вр. Асар, на който е имало тракийска, а по-късно римска стражева станция, пазела пътя от Пловдив за Перперек. Оттук се използуват 2 варианта до вр. Мечковец (5 ч).

Първи вариант. Върви се по пътеката за с. Душка и за 10 мин се отива до вр. Горен Урумгидик. Оттук се открива великолепна панорама. На запад в далечината, потънала в светлосиня омара, като пред огледало лъщят челата на Добростанския масив и Сини връх. Прехвърля се билото и се слиза в с. Душка. Следи се течението на реката през едра букова и дрянова гора, из която бродели партизаните от чета «Христо Ботев» и отряд «Асен Златаров» (скривалището им било под вр. Елгидик). След 1 ч се излиза на пътя с. Сърница—с. Воден. Върви се на юг по него срещу течението на Узундере. След 10 мин се поема на изток по маркирана пътека. За 1 ч се влиза в горския резерват «Айкас» с едър дивеч, в който под Ириндженишки връх било скривалището на хасковския партизански отряд «Асен Златаров». До подножието на вр. Мечковец се отива за 20 мин.

Втори вариант. От седл. Долен Урумгидик се върви по хоризонтал на изток над изворите на Харманлийска река към с. Ночево (Ташлъка). След селото, южно по билото, за 2 ч се достигат Орлови скали (Доганкая). Високи около 35 м, те са тренировъчни обекти на хасковските алпинисти. По тях има орлови гнезда и скални ниши, останали от траките. Минава се над кошарата по пътека и се излиза на пътя с. Сърница—с. Воден точно на пр. Капаклъгидик (покрит проход). На северозапад се вижда вр. Купена (Калпаккая), изумително наподобяващ каменна наковалня, а близо до него е Пробит камък — естествен скален мост. На северозапад в синьо, а на североизток в зелено се откриват върховете Драгойна и Мечковец. Отдолу е с. Сърница (Сърнъч-щерна). Горе на вр. Калето личат развалини от крепост, в която е издълбана голяма щерна. Там е намерена военна диплома на Елагабал с дата 7. I. 221 г., която се намира във Виенския музей.

Пътят се е източил през ливадите. Пресича се и се излиза на рида по горска пътека. Стига се широка поляна с голям орех, край

който шурти студена вода. Пътеката се изкачва, стеснява се и се обръща в дълбока бразда. По нея за 30 мин се отива до рез. «А й к а с». На 10 мин по пътя надолу има партизанско скривалище с бункер. Пътеката е маркирана и по нея се изкачва вр. М е ч к о в е ц. Макар и не висок, от него се разкрива като на длан цялата Хасковска хълмиста област. От североизточната му страна пътеката отвежда за 10 мин на х. Аида. Построена е в м. Т и л ф и л и к а на 760 м н. в. и е двуетажна постройка за 60 души с голяма тераса. Има ресторант. Стопанисва се от туристическо дружество «Аида» — Хасково, тел. 48-58.

6. Хасковските мин. бани — засл. Шарапаните — х. Аида (2 ч)

Баните са на 19 км от Хасково. Свързани са с града с редовна автобусна линия. Край четирите целебни извора има останки от праисторическата епоха. Това са долмените в местностите Габрака, Мандагьол, Каракая, както и неолитното селище. Не по-малък интерес предизвикват и Ш а р а п а н и т е (Шарапташ — винен камък). Представляват издълбани в скалите казани за производство на вино. Разкрити са басейни от римско време, сребърни монети от македонския град Неаполис (Кавала), оброчни плочи на Темида и нимфите, монети на тракийския цар Реметалк (I в. пр. н. е.) и от римски императори от II и III в. Всичко показва, че при баните е имало селище от римско време. Според предание през Средновековието то се наричало Топлика (Топлицос). Около Баните сега са построени почивни станции и балнеосанаториуми. Водата им е между 45—50° С.

Пътеката от баните до х. Аида е маркирана. Тя минава западно от с. Горно Брястово и за 10 мин отвежда на засл. Шарапаните, разположен в м. П о ж а р и щ е т о. Той приютява 20 души. Над него се издигат високи отвесни скали, които са добър тренировъчен алпийски обект. До заслона са шарапаните с издълбани казани, в които се смачквало гроздето. От скалите се открива гледка към горите на Кайладжа и Айкана. Пътечката се провира през гората и през К о н у к л ю ж к а п о л я н а (някога място за явки между партизани и ятаци) излиза на х. Аида.

XIX. 3. Хасковски рид

Намира се южно от У з у н д ж о в с к и р и д и Б а н с к а р е к а и северно от Х а с к о в с к а р е к а. Простира се на изток почти до гр. Х а р м а н л и. Изходен пункт за него е гр. Х а с к о в о.

7. Гр. Хасково — Извора на нимфите (4 ч)

Гр. Хасково (81 184 жит.) датира от XIV в., но в близките му околности — в местностите Гьоктепе, Кенана и др., са намерени фрагменти от неолита, средния неолит и от новокаменната епоха. В чертите на града са открити следи от тракийско селище. По време на Омуртаг Хасково влизал в пределите на българската държава. Тогава била построена и граничната крепост на Хисара. След като превзели този край, османлиите построили през 1394 г. Ескиджамия, а в 1595 г., когато се утвърдил прочутият Узунджовски панаир, настанили и стража. Спахии чифликчии заграбили земята, обработвана от дошлите чак от Доспатско и Смолянско (Иниглово) българи. Още в 1864 г. учителят Н. Марков започнал революционна дейност, а Васил Левски основал революционен комитет. Руските войски освободили селището на 20. I. 1878 г., а прочутият капитан Петко войвода стоял в града с четата си до май 1879 г., за да го запази от нахълтването на турците. В края на 1892 г. тук била основана първата социалистическа дружинка. Социалистическите идеи бързо обхванали работническата класа. В Хасково са работили комунистическите дейци Жеко Димитров, Райна Кандева, Ана Маймункова, Трайко Христев.

По време на съпротивата хасковската революционна младеж дала свидни жертви. Загинали в бой с фашистите Иван Райков, Тодорка Паунова и Кънчо Иванов. Разстреляни били Димитър Канев (Ашика) и Тенчо Хубенов.

След победата на народната власт Хасково става голям промишлен, селскостопански и културен център. Създадени са нови отрасли на икономиката и промишлеността, изграден е модерен текстилен комбинат, завод на химическата промишленост, месокомбинат, развиват се тютюнопреработвателната, текстилната и металообработващата промишленост, израстват нови заводи и фабрики, квартали и жилища, обществени и културни институти. На мястото на калните улички и схлупени дюкянчета се появиха модерни магазини и ресторанти, хотели, стадион, комбинати за битови услуги, нови паркове и други обществени сгради, които красят обновения град. В Хасково има училища, техникуми, музей, театър, полиграфически комбинат, симфоничен оркестър, библиотека и др.

Тръгва се за красивия лесопарк К е н а н а — великолепна дъбова гора, разположена в северозападната окрайнина на града (на 4 км от Хасково). През 1893 г. тук било проведено първото чествуване на Първи май, а през 1919—1925 г. се укривала политическата чета «Христо Ботев». Сред множеството почивни станции се намира туристическият дом К е н а н а, построен през 1969 г. и разширен през 1975 г. Триетажната сграда на хасковските туристи разполага със 186 легла, ресторант, кухня, занимална, лекционна зала, бюфет (тел. 35-28). Стопанисва се от ОС на БТС.

От ресторанта «Дивото козле» на северозапад води път през м. К а р а м у т л и за К л о к о т н и ш к а т а к р е п о с т. През ниска дъбова гора се прекосява Г и д и к л и й с к а р е к а, в изворната част на която е било с. Гедекли (проходно), сега изчезнало. То било свърталище на кърджалийския главатар Емин

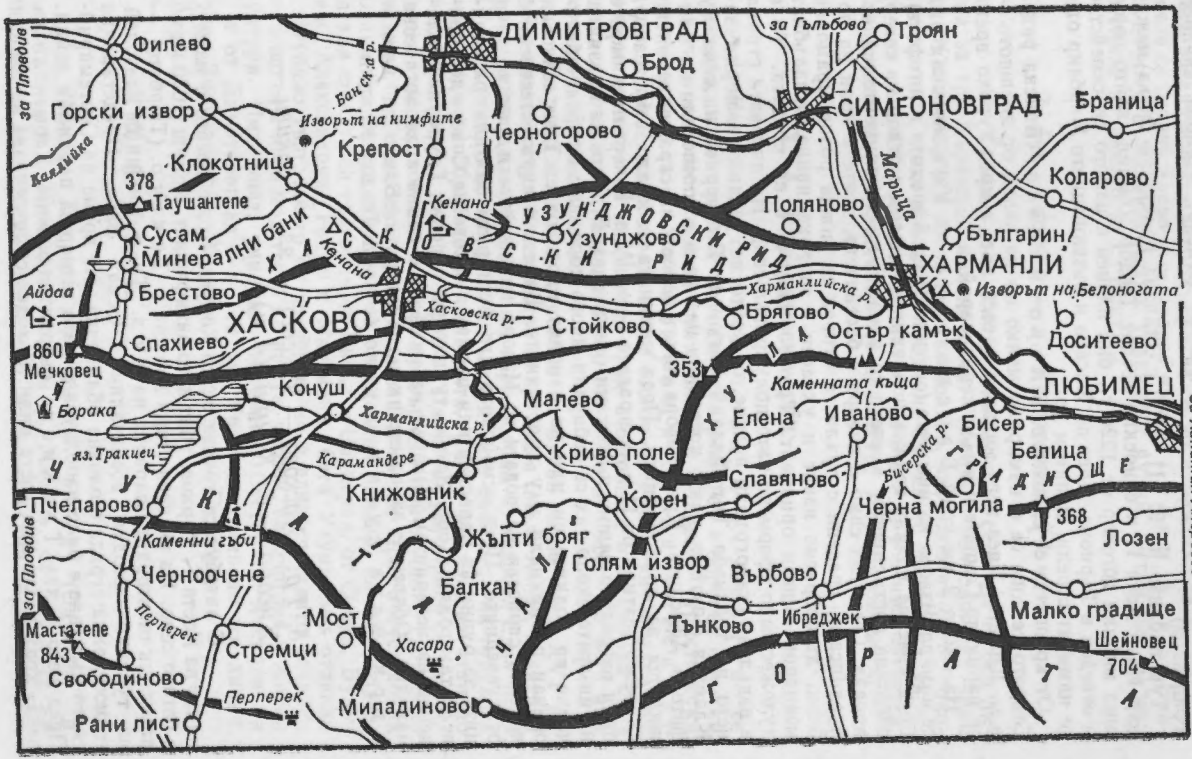

ДИМИТРОВГРАД
за Гълъбово
Троян
Филево
Брод
за Пловдив
Горски извор
Банска р.
Изворът на нимфите
Черногорово
СИМЕОНОВГРАД
Браница
Каялийка
Клокотница
Крепост
Марица
Коларово
378
Таушантепе
Кенана
Поляново
Сусам
УЗУНДЖОВСКИ РИД
Узунджово
Българин
Минерални бани
ХАСКОВСКИ РИД
ХАРМАНЛИ
Кенана
Харманлийска р.
Изворът на Белоногата
Айдаа
Брестово
Хасковска р.
Брягово
ХАСКОВО
Стойково
Остър камък
Доситеево
860
Спахиево
353
Мечковец
Каменната къща
ЛЮБИМЕЦ
Конуш
Малево
Борака
Харманлийска р.
Елена
Иваново
Бисер
за Капитан-Андреево
яз. Тракиец
Криво поле
Белица
Карамандере
Бисерска р.
Славяново
Книжовник
Корен
Черна могила
Пчеларово
368
Лозен
Каменни гъби
Жълти бряг
Голям извор
Върбово
Черноочене
Балкан
Малко градище
Мост
Тънково
Ибреджек
Мастатепе
Перперек
Стремци
Хасара
Шейновец
843
704
Свободиново
Перперек
Миладиново
Рани лист
ЧУКАТА
ЧАЛА
ГОРАТА
ГРАДИЩЕ

балталъ (Еминаа). Между тази рекичка и Клокотнишката, на 2 км от с. Клокотница, е креп. Хисар (Хисар, Асенова крепост, Трапезица).

Тук наблизо на 9. III. 1230 г. станала прочутата битка между цар Иван Асен II и епирския деспот Теодор Комнин, който нарушил мирния договор от 1224 г., бил пленен с цялото си семейство и отведен в Търново. Днес по Хисара и възвишението Марбаир още се намират стрели, копия и др.

От крепостта се слиза в с. Клокотница по Банска река. Старото селище се е намирало малко по на запад от днешното — в м. Юртето. През него минавал древен път, а през турско време се наричало Семизче и имало кервансарай.

На около 2 км край Банска река на Узунджовския рид се намира **Извора на нимфите** (светилище на Афродита и нимфите). Сред красива поляна голяма полуелипса, зидана с отвор на север, очертава светилището, в което се влизало през монументална колонада. Сега има само 3 извора с басейнчета, двете в края на полуелипсата, градени с тухли, а отпред се вижда розов мраморен блок, дъгообразно извит и украсен с широка ивица от вдлъбнат меандров линеен орнамент. Третото изворче е по средата. То е художествено оформено като полукръгъл свод. На лицевата страна е издълбан старогръцки надпис, от който се узнава за поримчването на тракиеца Тит Флавий Бетюкент Есбенериос и жена му Клавдия Монтана, които построили извора и го посветили на нимфите и Афродита. Край извора личат основи на сгради, вероятно жилища за поклонниците. Пред поляната е имало амфитеатър. Строежът датира от II в., а сградата — от IV в. В чест на нимфите били изградени чешми и фонтани (нимфеади). В дните на празника на нимфите около тях се събирали много хора, за да търсят облекчение на болките си или да измолят плодородие. Тези езически обичаи проникнали и у християните. Вярата в свръхестествените лечебни свойства на водата от Извора на нимфите и днес се тачи от суеверните. През османското иго българите смятали развалините за руини на манастир или църква и затова на Спасов ден правели там голям събор. Затова турците го нарекли Гяурбунар (кладенец на неверните). Изворът на нимфите е ценна археологическа находка. Обявен е за паметник на културата. Близо до него е Кирковата дупка, в която се крил Теодор Комнин.

8. Гр. Хасково — Текето — яз. Тракиец — Хисара — с. Конуш (4 ч)

С автобус се тръгва за с. **Конуш.** Край шосето е паметникът на Коста Т. Марков, убит като антифашист. Конуш (1030 жит.) е богато село. На юг сред стари дървета е Текето (Тюрбето) — паметник от втората половина на XV в. То е гробница мавзолей на турския феодал военачалник Осман баба. Представлява седмостранна сграда с оловна облицовка. По време на Септемврийското въстание е било използувано като затвор за партийни дейци. Пред него е яз. Тракиец, събрал водите на Харманлийска река, край който има доста вили. С лодка се преминава на южния

бряг на езерото. По малката рекичка се стига до с. Николово, наименувано на Никола П. Арнаудов — основател на партийната организация в селото. Тръгва се по новия път за с. Козлец, после се отбива вляво и се излиза на вр. Голям Асар. Близо до него е Малкият Асар с тракийски руини. Оттам за 30 мин се слиза на шосето за с. Конуш.

9. Гр. Хасково — х. Книжовник (1 ч)

От Хасково до х. **Книжовник** може да се отиде по жп линия за гр. Кърджали или по шосе. Хижата е разположена край яз. Книжовник на красива поляна, заобиколена от широколистна гора, лозя и овощни градини. От селото до нея се върви 20 мин пеш. Открита е през 1977 г. На 3 етажа е и има 53 места. Стопанисва се от туристическото дружество в с. Книжовник.

XIX. 4. Узунджовски рид

Между Хасковски рид и р. Марица се простира ниският разлат **Узунджовски рид**. Той е обрасъл с ниски храсти и е засят с житни култури. Най-интересни туристически обекти в него са с. Узунджово и туристическият дом край Димитровград, който отстои на 1 км в югозападна посока от жп гара на младежкия град. Построен е в м. Габъра сред млада дъбова гора. Разполага със 140 места и бюфет. До него има ресторант и красив парк.

С. Узунджово е основано от Синан паша през XVI в., който преселил тук 40 семейства от гр. Коня (Мала Азия), издигнал великолепна джамия, построил кервансарай и имарет. Едва през XVIII в. в него се заселили и българи като наемници на турските чифликчии за обработване на земята. Скоро Узунджово станало важна станция на пътя от София за Цариград (намирало се на средата). Това му помогнало да се превърне в най-важното търговско средище на Османската империя в нашите земи. През август всяка година тук ставал прочутият Узунджовски панаир, на който предлагали стоките си търговци от Виена и Цариград, от Солун, Букурещ, Александрия, Генуа и Марсилия. Сега Узунджово отдавна е загубило търговското си значение, но е едно спретнато селище, славещо се с производството на памук, тютюн, слънчоглед и житни култури. Има поща, училище, магазини. Отстои от Хасково на 7, а от Димитровград — на 12 км. Край него минава жп линия Русе—Димитровград—Хасково—Кърджали—Подкова.

XIX. 5. Хухлата

Между Харманлийска река (Оду̀дере) и р. Бисерка — десен приток на р. Марица, от югозапад на североизток се простира широкият и хълмист рид **Хухлата**. Той

завършва високо над Марица и образува десния склон на Харманлийския пролом. В неговите склонове е разположен гр. Харманли.

10. Гр. Харманли

Харманли е център на селищна система с 19 647 жит. Възникнал е през XVI в. като пътническа станция на международния път Истанбул—София. Името му идва от многото хармани, които имало в него. Селището се замогнало едва след построяването на каменния сводест мост над Олудере, джамията, банята и чешмата Изворът на Белоногата, и то по настояване на Сиявюш (Синан) паша през 1585 г. През Средновековието тук било укрепеното селище Констумлабра. Крепостта се намирала на десния бряг на реката към Остър камък. По време на османското иго в града идвал Левски, а на жп гара е работил Захари Стоянов. По време на Освободителната война 9 руски витязи загинали за свободата на града. През 1898 г. тук била създадена първата организация на БРСДП. В Септемврийското въстание през 1923 г. харманлийци взели активно участие. Край града са лобните места на разстреляните антифашисти Маргарит Гогов, Коста Иванов и Иван Гебешев.

Харманли се развива като нов социалистически град по време на народната власт. В него има модерен хотел, обществени и културни институти, големи тютюневи складове, копринена фабрика, болница, училища, жилищни блокове и други индустриални предприятия. Тук се отглеждат прочутите тютюни харманлийска яка, както и лозя, памук. В околностите се среща пернат дивеч.

11. Гр. Харманли — Извора на Белоногата (1 ч)

Тръгва се по шосето за Свиленград. Зад бензиностанцията е мястото, където загинал от раните си след Черноменската битка на 23. IX. 1371 г. скопският деспот Вълкашин — баща на Крали Марко, където бил погребан. Турците нарекли мястото Налетмезар (Намазмезар — молитвен гроб), тъй като тук идвали българите да се молят. Те забранили това и накарали хората, като минават покрай гроба да хвърлят камъни. Така се образувала каменна грамада над него.

До самото шосе, където е новият хотел-къмпинг, на малкото ридче Хамаза до жп линия вековен дъб и ясен пазят ревниво развалините на стара чешма, от която шурти изобилна вода. Построена била през 1585 г. от Синан паша, за която П. Р. Славейков, като преводач на ген. Скобелев, научил легендата и след това я използувал в прекрасната си поема «Изворът на Белоногата». А легендата е следната: оттук минал велик везир с войските си и спрял край извора. Красива мома от с. Бисерча дошла да си налее вода от него. Красотата ѝ пленила везира и той я пожелал за жена. Момата отказала, тъй като не можела да измени на либето си. Смаял се везирът от верността ѝ, дарил ѝ свободата и заповядал изворът

да стане чешма, която турците нарекли Акбълдъръчешмеси. Тя била оформена с 4 корита, с кьошк и калдъръм около нея, а отгоре покрита с оловен навес.

Сега чешмата е възстановена, край нея има парк, ресторант, магазини, а едно шестстишие от поемата на Славейков върху барелефа напомня за чистата любов на българската девойка.

12. Гр. Харманли — Долмените (2,30 ч)

От града срещу течението на Харманлийска река се стига до Попов бент. Между отвесните скали се е образувал красив вир, дълбок до 7 м. Край него на десния бряг на реката бе най-големият долмен в страната, наречен от населението Крали-Марковата бешка. Четири грамадни блока, по-големи от човешки бой, 3 от които са образували стените, а четвъртият — покрива, са оформяли светилището на първобитните хора. В миналото този праисторически паметник бил разрушен, за да се използува за строеж. Продължава се по пътеката срещу течението на реката, която завива надясно. Точно на завоя в нея се влива Кюмюрлийска река, която малко над устието си образува красив водопад. След около 15 мин се тръгва по пътеката вляво от реката, която отвежда до вр. Остър камък, в полите на който е закътано селото със същото име. Върхът е кратер на изгаснал вулкан, обрасъл с гора. Като се слезе на югоизток от него, за 15 мин се достига вторият запазен долмен, по-малък от първия. Той се издига самотно сред нивите на селото. Долмените са ценни мегалитни паметници и трябва да се пазят. Те са от най-ранно историческо време. От долмена за няколко минути се отива до с. Остър камък.

13. Гр. Харманли — Ловната хижа (1 ч)

На около 4 км северно от града край р. Марица е м. Алмалъгечит (ябълков брод) — едно от най-посещаваните места от харманлийци, които идват през лятото да се разходят край водите на Марица. Тук има поляни, вековни върби и брястове, затова през летните месеци е прохладно. В Ловната хижа могат да пренощуват 20 души.

XIX. 6. Градище

На юг от р. Бисерка, която се влива в Марица, и северно от дългия рид Гората се издига последната североизточна издънка на Източните Родопи — ниският рид **Градище**. Името си носи от невисокия връх Градище (365 м), на който има стари руини от времето на траките. Ридът е нисък, с китки дъбови гори, ниви и храсталаци, с много дивеч — сърни, диви свине, киклици и зайци.

Изходни обекти са: гр. Любимец, с. Бисер, с. Иваново и гр. Харманли. Рядко се посещава от туристи, а повече от ловци.

ИЗПОЛЗУВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ В УКАЗАТЕЛЯ

антикл. — антиклинала
вис. — височина
вод. — водопад
вр. — връх
ВЕЦ — водноелектрическа централа
възв. — възвишение
г. д. — горски дом
г. п. — горски пункт
г. с. — горско стопанство
гр. — град
ез. — езеро
изв. — извор
кап. — каптаж
кв. — квартал
компл. — комплекс
котл. — котловина
кр. — крепост
лаг. — лагер
лет. — летовище
лоб. м. — лобно място
лов. — ловен, -а
м. — местност
ман. — манастир
мах. — махала
мин. — минерален
обл. — област
пам. — паметник
паракл. — параклис
пещ. — пещера
пл. — планина
прол. — проломи
р. — река
рез. — резерват
рест. — ресторант
руд. — рудник
с. — село
сгр. — сграда
седл. — седловина
сел. — старо селище
ск. — скала
ст. — старина
тес. — теснина
тур. — туристическа
х. — туристическа хижа
хълм. — хълмиста
яз. — язовир

АЗБУЧЕН УКАЗАТЕЛ

Абдулов камък (вр.) 99
Абланица (р.) 17
Августа Траяна (сел.) 269
Аврамова седловина 17
Аврамови колиби (гара) 65
Аврен (с.) 303
Авренска река 312
Агови ниви (м.) 140
Агупка (вр.) 295
Агушев конак (сгр.) 292
Адатепе (вр.) 311
Аетос (кр.) 97
Айвазкото (м.) 88
Айгър чешма 282
Аида (х.) 333
Айдаа (вр.) 331
Айдарски камък (вр.) 179
Айдарски суват (изв.) 179
«Айкас» (рез.) 332
Айкаясъ (вр.) 330
Айканъ (м.) 333
Айкъръ (ч.) 282
Айчал (вр.) 175
Айятак (вр.) 114
Акбалдър чешмеси (ч.) 339
Акватепе (вр.) 267
Акватепе (лов. х.) 267
Аккая (ск.) 311
Аклиса (м.) 58
Аклиса (рид) 58
Акчехисар (кр.) 303
Алабак (вр.) 69
Алабак (рид) 59
Алабашка поляна (м.) 69
Алада (вр.) 300
Аладаг (вр.) 264
Аландере (г. п.) 126
Аландере (р.) 126
Аланджиево (с.) 28
Алантепе (вр.) 328
Алваница (м.) 185
«Алеко» (ВЕЦ) 112
Алексово дере (р.) 130
Алиев гроб (седл.) 140
Аликочево (с.) 150
Алков камък (вр.) 136
Алказар (път) 274
Алмагидик (вр.) 285
Алмалъгетчит (м.) 339
Анарица (м.) 249
Анатема (м.) 241
Анатема (рид) 238
Ангел войвода (лов. х.) 328
Ангелиеви ниви (м.) 145
Анева къшла (м.) 159
Антия (сел.) 215
«Антон Иванов» (дом) 140
Антон Иванов (г. с.) 122
Антон Иванов (к. компл.) 140
Антон Иванов (лет.) 106
Антон Иванов (лет.) 122
Антониивановци (х.) 159
Антониивановци (яз.) 159
Анхиало (гр.) 253
Апаратна камера (м.) 125
Апостолов чарк (м.) 57
Арабски мост (м.) 99
Арабски чучур (м.) 57
Арабчал (вр.) 66
Араплийска река 105
Арапово (с.) 250
Араповски манастир 250
Арда (р.) 292
Арда (с.) 292
Арда (х.) 316
Ардекс (р.) 292
Ардин връх 287
Ардино (гр.) 296
Ардински дявол (мост) 297
Ардински дял (рид) 287
Ардинско било 292
Ардашлъ (г. с.) 102
Арийца (рид) 182
Армира (вила) 318
Армира (р.) 318
Армира (яз.) 318
Арнауткаба (м.) 76
Арнаутска кюприя (мост) 94

Арův мост 106
Арпагидик (седл.) 269
Арпесос (р.) 292
Арсъзтепе (вр.) 57
Асар (вр.) 332
Асар (кр.) 309
Асара (кр.) 301
Асаркая (кр.) 284
Асенец (мах.) 176
«Асеница» (ВЕЦ) 245
Асенов надпис 162
Асенова крепост 237
Асенова крепост 336
Асеновград (гр.) 240
Аспарухово (с.) 231
Астр. обсерватория 258
Атанасица (м.) 55
Аткешан (седл.) 271
Атолука (лет.) 150
Ахматица (вр.) 258
Ахматица (г. с.) 258
Ахмедагов чифлик 199
Ахметьова дупка (пещ.) 240
Ахрида (обл.) 320
Ахрянско (с.) 296
Ахъчелебийско (обл.) 91
Аязмото (м.) 247
Аязмото (изв.) 234
Аязмото (р.) 131

Баба (вр.) 219
Баба (вр.) 225
Баба (вр.) 269
Бабакютю (м.) 324
Бабин град (м.) 229
Бабина вода (м.) 275
Бабино бръдце (м.) 63
Бабино сърце (м.) 276
Бабучова пусия (вр.)
Бабяк (с.) 18
Бабякска река 18
Бабякско поле 18
Бабякска чука (вр.) 20
Бакърджийски дупки (м.) 143
Бакърджийски ханове (м.) 70
Балабан (с.) 30
Балабанова нива (седл.) 274
Балабанлия (м.) 129
Балавица (рид). 187
Балдарана (р.) 105
Балдево (с.) 46
Балиева вода (изв.) 95
Балинов чарк (м.) 111
Балутек (м.) 58
Балъкдере (р.) 105
Балъкчаир (м.) 299
Балъма (м.) 122
Бальовица (м.) 154
Баните (м.) 20
Банището (м.) 150
Банището (р.) 153
Банова могила 211
Банска (р.) 270
Банска (р.) 333
Банска чука (вр.) 331
Бански извор 224
Банско (гр.) 54
Банян (м.) 54
Бараклийска река 129
Барата (м.) 58
Барата (м.) 277
Барата (м.) 232
Барата (м.) 253
Баронхиршов път 69
Баругите (м.) 187
Барутин (с.) 56
Барутин-Буйновски гранитен плутон 42
Батак (гр.) 119
«Батак» (ВЕЦ) 124
Батак (яз.) 112
Батаклъ (пещ.) 284
Баталач (р.) 109
Баталски камък (м.) 173
Баташка планина 104
Баташки водносилов път 112
Баташки Карлък (вр.) 125
Баташки Снежник (вр.) 125
Баташко блато 112
Баташко поле 138
Батив дол (м.) 235
Баткун (кв.) 131
Баткунион (сел.) 131
Батрахокастрон (кр.) 153
Батулия (с.) 173
Бачково (с.) 245
Бачковски водопад 245
Бачковски манастир 245
Башево (с.) 297
Башегрек (с.) 109
Башмандра (м.) 221
Бащино (с.) 326
Беаднос (кр.) 171
Беглика (г. с.) 113
Беглика (м.) 112
Беглика (яз.) 113
Беглишка река 113
Беговица (гора) 190

Беден (с.) 171
Беденска бърчина (вис.) 173
Беденска разломна зона 83
Беденски мин. бани 171
Бежаница (р.) 106
Безводно (с.) 284
Бездивен (вр.) 286
Безименен (вр.) 190
Безименна кота (вр.) 219
Безово (вр.) 248
Безово (х.) 244
Бейбунар (м.) 203
Бейдаа (гора) 324
Бейдаа (вр.) 305
Бейдаа (рид) 325
Бейска кюприя (мост) 90
Бекиров кладенец 136
Бекиров хан (м.) 269
Беклийско дере (р.) 95
Беланташ (вр.) 255
Белащица (с.) 237
Белеви скали (вр.) 158
Бели дол (с.) 303
Бели пласт (с.) 324
Белите брези (м.) 293
Белите брези (т. компл.) 298
Белите брези (х.) 298
Белите скали (м.) 67
Белица (с.) 280
Белишка река 278
Белишка Сушица (р.) 256
Белия баир (възв.) 306
Белия камък (вр.) 198
Белия камък (вр.) 199
Белия камък (вр.) 177
Белия камък (вр.) 218
Белия път 136
Белмекен (вр.) 270
«Белмекен» (сп. компл.) 65
Белово (гара) 72
Белово (гр.) 72
Белоградец (кр.) 303
Белочерковски рид 218
Бенковски (с.) 303
Бесапарски ридове 141
Беслет (вр.) 50
Беслет (г. с.) 50
Бешдере (м.) 143
Бешдере (сел.) 143
Беширов камък (вр.) 99
Билото (вис.) 72
Биндер (вис.) 108
Биндеровата чешма 108
Бириступиче (с.) 212
Бисер (с.) 339
Бисерка (р.) 337
Бисерча (сел.) 338
Бистрица (мах.) 84
Бистрица (р.) 54
Бистрица (р.) 105
Блатца (м.) 118
Боаза (м.) 84
Боазко дере (р.) 157
Бобалар (мах.) 314
Бобово (м.) 175
Богдан (вр.) 67
Богданова чешма 270
Боголин (с.) 54
Богоров дол (с.) 286
Богородично (с.) 235
Боготино (м.) 193
Богутево (с.) 271
Богутевска река 271
Боже име (вр.) 187
Божевец (рид) 59
Бозва (мах.) 287
Боздаг (пл.) 67
Бозово дере (р.) 195
Бойдалъка (вр.) 84
Бойково (с.) 230
Бойник (с.) 310
Бойник планина 310
Болярци (с.) 325
Борба за живот (дърво) 198
Бордо (вис.) 115
Бордо (м.) 98
Бориката (м.) 87
Бориката (м.) 208
Борино (с.) 39
Боринската котловина 39
Боровата гора (м.) 317
Боровец (лет.) 222
«Боровец» (рез.) 309
Боровица (р.) 256
Боровица (х.) 299
Боровица (х.) 322
Боровица (яз.) 284
Боровишки дол (р.) 143
Борово (г. с.) 125
Борово (м.) 193
Борово (сел.) 164
Борово (с.) 281
Борцето (мах.) 76
Бостина (с.) 94
Босутина (сел.) 94
Ботев връх 67
Бошнаков чарк (м.) 57
Брайковица (мах.) 277

Брайово (вис.) 223
Бралото (изв.) 75
Братвиг (м.) 162
Братово (сел.) 150
Братциг (сел). 150
Брацигово (гр.) 149
Брациговска котловина 153
Брахамаговица (р.) 45
Брезе (с.) 172
Брезка река 75
Брезкото (м.) 169
Брезов чарк (м.) 126
Брезовица (с.) 84
Брезово (мах.) 172
Брестник (с.) 237
Брестовица (с.) 200
Брунева скала 70
Брягово (с.) 160
Брягово (с.) 331
Брягово (х.) 331
Бряза (м.) 231
Брязовец (рид) 196
Бряновщица (х.) 211
Бузакчиева ливада (м.) 57
Бузлуджа (вр.) 192
Бузлук дере (р.) 325
Буйналъка (м.) 88
Буйново (с.) 17
Буйновска река 17
Бука (м.) 231
Букака (м.) 249
Буката (м.) 25
Букова планина 89
Букови лъки (м.) 78
Буковик (вр.) 8
Буково (мах.) 292
Буково (сел.) 330
Буково (х.) 330
Буково бърце (м.) 295
Буково бърце (с.) 295
Буково пладнище (м.) 179
Буковски балкан 330
Букурово (сел.) 54
Бунтишка (рид) 20
Бургас дере (р.) 311
Буреви чукали (вис.) 129
Буреви чукали (вр.) 126
Бурето (вр.) 331
Бухала (ск.) 99
Бухльовица (р.) 288
Буче (м.) 229
Бучето (вр.) 255
Бучовица (вр.) 293
Буюкдере (р.) 310
Български пост (вр.) 177
Бърдо (вис.) 115
Бърчината (вр.) 219
Бъчвицки дол (р.) 83
Бъхтярица (м.) 265
Бяга (с.) 117
Бял извор (с.) 295
Бял кладенец (с.) 326
Бял път 55
Бяла (р.) 9
Бяла крепост 303
Бяла река (с.) 328
Бяла река 92
Бяла река 124
Бяла река 130
Бяла река 311
Бяла черква (вр.) 221
Бяла черква (лет.) 222
Бялата вода (г. п.) 68
Бялата вода (изв.) 69
Бялата вода (р.) 59
Бялата вода (ч.) 181
Бялата пръст (м.) 88
Бялата пътека 84
Бялата чешма (м.) 231
Бяло кале (кр.) 303

Вадата (м.) 96
Ваклите дупки (пещ.) 187
Валков камък (вр.) 138
Варадил (м.) 290
Варвара (гара) 72
Варвара (с.) 71
Варварски мин. бани 72
Варгалкая (ск.) 284
Варниците (м.) 244
Варище (изв.) 240
Васил Коларов (курорт) 112
Васил Коларов (рез.) 113
Васил Коларов (х.) 270
Васил Коларов (яз.) 112
Васил Петлешков (лет.) 156
Вежен (вр.) 192
Везир тепе (вр.) 140
Вейката (вр.) 303
Велийца (вр.) 17
Велийшко-Виденишки дял 8
Велийшко-Виденишко било 55
Велика (м.) 55
Велинград (гр.) 60
Величка (р.) 55
Вертоград (м.) 36
Ветереца (вр.) 141
Ветерник (вр.) 300

Ветрен дол (с.) 131
Ветрендолски мин. бани 72
Веселчане (кв.) 311
Виденица (вр.) 17
Виденишки дял 8
Видните (м.) 143
Винчева колиба (м.) 25
Висока поляна (м.) 255
Високата бърчина (вис.) 44
Високи поляни (м.) 118
Витамина (м.) 242
Витата борика (м.) 66
Витлово (сел.) 291
Вихрен (вр.) 67
Вишеград (кр.) 14
Вищерица (г. п.) 49
Вищерица (г. с.) 49
Вищерица (р.) 22
Вкаменената гора 309
Вкаменената сватба (м.) 322
Владевска (мах.) 170
Влаевица (м.) 92
Власов дол (р.) 81
Власовец (вис.) 208
Влашки мандри (вис.) 139
Влашки мандри (м.) 108
Водев чарк (м.) 109
Воден (кр.) 236
Воден (с.) 332
Воденичарско (с.) 301
Войводино (с.) 325
Войнишка поляна (м.) 63
Войнишки път 285
Волга (седл.) 208
Вражите скали (м.) 267
Врайна (вр.) 154
Врайна (рид) 154
Вранско (с.) 311
Врата (мах.) 255
Вратата (м.) 280
Враца (м.) 203
Вриса (изв.) 153
Вриса (изв.) 171
Врисовете (м.) 281
Връщица (р.) 130
Втори прозорец (м.) 114
Възвисен (вр.) 271
Възрека (р.) 217
Вълчи връх 218
Вълковище (вис.) 208
Вълчан (вр.) 159
Вълчи дол (р.) 165
Вълчите дупки (м.) 199
Въпи (м.) 276
Въпите (м.) 136
Върбица (р.) 58
Върбица (р.) 292
Върбишка река 75
Върбово (с.) 170
Върбовска река 160
Въргалкая (ск.) 284
Върлище (м.) 216
Върлото дере (р.) 78
Въртоля (м.) 170
Въртян камък (м.) 142
Върховръх (вр.) 205
Върховръх (рид) 200
Върховръх (х.) 205
Върховръшка седл. 205
Въча (ВЕЦ) 161
Въча (ВЕЦ) 206
Въча (гара) 160
Въча (каскада) 161
Въча (р.) 8
Въченски пролом 158

Габрака (мах.) 333
Габрица (с.) 290
Габъра (м.) 337
Гажев гроб (м.) 224
Газинчев чарк (м.) 117
Галище (с.) 295
Ганев чарк (м.) 112
Гара Белово (сел.) 79
Гарваница (м.) 155
Гарваница (пещ.) 224
Гарванов камък (ск.) 71
Гарвански камък (м.) 261
Гарваня (вр.) 27
Гатера (м.) 49
Гачево блато (яз.) 152
Гашня (р.) 125
Гедекли (сел.) 334
Гела (с.) 80
Гелска тераса 76
Гелски манастир 81
Гергилово (сел.) 295
Гергьована (вр.) 64
Гергьовец (м.) 208
Гердемето (изв.) 326
Герджиков яатак (вр.) 101
Герзовица (р.) 76
Геркинско кале 155
Гешова планина 66
Гидика (вр.) 190
Гидика (седл.) 248
Гидикли (седл.) 334

Гидиклийска река 334
Главата (ск). 232
Гледка (кв.) 308
Глога (вр.) 69
Глухите камъни (м.) 179
Глухите камъни (м.) 327
Глухите камъни (ск.) 179
Глухия връх 273
Говедарника (м.) 122
Гожевия кьошк (м.) 274
Голац (вр.) 317
Големанци (с.) 321
Голец (вр.) 134
Голица (вр.) 200
Голубойца (пещ.) 291
Голям Асар (вр.) 337
Голям Вълчан (вр.) 159
Голям Гаргарлък (вр.) 17
Голям камък (ск.) 55
Голям Костадин (вр.) 330
Голям Перелик (вр.) 78
Голям Персенк (вр.) 178
Голяма Сюткя (вр.) 109
Голямата дупка (пещ.) 196
Голямата пещера 183
Голямата стена (вр.) 94
Голямата страна (рид) 141
Голямо Белово (с.) 73
Голямо кале (кр.) 162
Голямо Конере (с.) 161
Голямото кале 232
Гонда вода (изв.) 240
Гонда вода (лаг.) 249
Гонда вода (лет.) 245
Гонда вода (рид) 238
Горанов чарк (м.) 26
Гората (рид) 325
Гордюва крепост 172
Гордюва чука (рид) 282
Горелуша (седл.) 275
Горен Дикчан (м.) 56
Горен Рупчос (обл.) 173
Горна Арда (обл.) 14
Горна варница (м.) 116
Горна крепост 208
Горна крепост (с.) 320
Горна Немча (м.) 162
Горна пещера 284
Горни бани 52
Горни Воден (с.) 236
Горни Раж (пещ.) 18
Горните хармани (м.) 116
Горни Арбанас (с.) 252
Горно Брястово (с.) 333
Горно Дерекьой (с.) 260
Горно Дряново (с.) 53
Горно Колацко (м.) 83
Горно Райково (кв.) 90
Горно Прахово (с.) 297
Горно селище (м.) 252
Горноардински басейн 90
Горноводенски манастир 236
Горнослав (с.) 252
Горнотракийска низина 34
Горски дол (мах.) 81
Горски дол (р.) 75
Горялата хвойна (вр.) 264
Гостун (с.) 47
Гоце Делчев (гр.) 54
Гоцеделчевско поле 54
Градинишка река 49
Градище (вр.) 80
Градище (рид.) 339
Градище (м.) 276
Градище (пл.) 280
Градище (рид) 256
Градище (рид) 339
Градището (вр.) 172
Градището (кр.) 97
Градището (кр.) 116
Градището (кр.) 172
Градището (кр.) 208
Градището (кр.) 324
Градището (м.) 55
Градището (м.) 160
Градището (м.) 229
Градището (м.) 303
Грашево (с.) 21
Градот (вр.) 118
Градот (кр.) 118
Градот (м.) 118
Градска могила 212
Градски бани 58
Грамадите (вис.) 153
Грамадите (м.) 153
Градишкото кале 155
Гранична (р.) 170
Грачо Гидик (седл.) 267
Гребенарова чука (вр.) 267
Гребенец (вр.) 84
Гроба (вр.) 31
Гроба (м.) 57
Гроба (м.) 88
Гроба (м.) 189
Гроба (м.) 273
Гроба (м.) 274
Гроба (м.) 211
Гроба (падина) 265

Гробен проход (седл.) 191
Грохотно (с.) 32
Гръмлен (с.) 51
Грънчарица (р.) 17
Груево (с.) 308
Гуванкая (ск.) 284
Гугутка (с.) 303
Гудьовица (м.) 133
Гулев чарк (м.) 50
Гургутевица (вр.) 190
Гущера (х.) 228
Гъбсово (вис.) 159
Гълъбово (с.) 230
Гърбище (с.) 296
Гърковица (вр.) 278
Гърлото (ждрело) 291
Гърлото (пролом) 169
Гърмен (с.) 51
Гьоврен (с.) 40
Гьовренски рид 86
Гьозчукуракол (вр.) 17
Гьокгидик (м.) 86
Гьоктепе (м.) 334
Гьола (м.) 84
Гьола (м.) 177
Гьолджук (ез.) 301
Гьолджука (м.) 83
Гьоргьовец (м.) 160
Гьоргьовица (рид) 67
Гьошев чарк (м.) 111
Гюженчов елок (м.) 270
Гюловете (м.) 25
Гюлтепе (вр.) 17
Гюмюрджински Снежник 303
Гюмюшчал (вр.) 110
Гюндюзица (рид) 176
Гяурбунар (м.) 336
Гяурдере (м.) 304
Гяуринтепе (вр.) 270
Гяурйолу (път) 166
Гяурмезар (м.) 297
Гяурхарем (пещ.) 284

Даалъйол (път) 325
Давидково (с.) 266
Давидковска река 257
Давудево (сел.) 266
Даладжа (вр.) 300
Даладжа (превал) 298
Дамбалък (вр.) 304
Дамбъла (вр.) 308
Дамлъдере (р.) 105
Дарец (х.) 310
Дебело бърдо (рид) 231
Дебръщица (с.) 130
Девебою (м.) 87
Девин (гр.) 18
Девинска планина 8
Девинска река 14
Дедово (с.) 229
Дедовска река 225
Дедовски рид 219
Дели Ибрямица (седл.) 258
Демерджикьой (сел.) 217
Дереджикьой (сел.) 212
Дериндере (р.) 105
Дермендере (р.) 201
Дермендере (р.) 278
Дермендере (р.) 216
Дермендере (р.) 301
Дермендере (сел.) 216
Десетте братя (дърво) 176
Детелина (х.) 330
Дерьота (р.) 95
Джебел (гр.) 301
Джебел (жп сп.) 308
Джендемтепе (вр.) 256
Дженевриз (вр.) 313
Дженевриз пенджери (м.) 299
Дженевриз пенджери (ск.) 332
Дженевра (вр.) 17
Дженевра (г. с.) 40
Дженевра (м.) 40
Дженевра (яз.) 112
Джибилов гроб (м.) 88
Джубралица (рид) 103
Джугла (гора) 170
Джурково (с.) 277
Джурковска река 271
Дивата вода (вр.) 238
Дивата череша (вр.) 331
Дивото гробе (м.) 31
Диврикли (вр.) 125
Дикчан (вр.) 56
Дикчан (г. с.) 46
Димитровград (гр.) 337
Димишки дол (р.) 130
Димчовица (м.) 177
Димчовска река 193
Диове (сел.) 34
Добра вода (м.) 187
Добра вода (х.) 141
Добралък (с.) 224
Добринище (с.) 20
Добростан (рид) 238
Добростан (с.) 252
Добростански масив 251
Добърно (м.) 126

Доганкая (ск.) 323
Доганолук (ч.) 189
Дойранци (с.) 286
Долен (с.) 54
Долен Дикчан (м.) 55
Долен Рупчос (обл.) 187
Долен Урумгидик (седл.) 332
Долене (жп гара) 70
Доленска река 54
Долна Арда (обл.) 314
Долна варница (м.) 116
Долна крепост 208
Долна Немча (м.) 162
Долна пещера 284
Долната каба (м.) 281
Долни Арбанас (сел.) 252
Долни бани 52
Долни пазлък (вр.) 252
Долни Чурен (сел.) 207
Долните митиризи (м.) 255
Долните хармани (м.) 116
Долния извор 83
Долния мочур (м.) 51
Долно Дряново (с.) 58
Долно Колацко (м.) 83
Долно Осиково (с.) 49
Долно Прахово (с.) 299
Долно Райково (кв.) 90
Долно селище (м.) 88
Долно селце (сел.) 252
Долнослав (с.) 252
Долнославска река 240
Доловете (м.) 118
Домузалан (вр.) 116
Домуздере (р.) 331
Дорково (с.) 131
Дорманови скали 47
Дормушево (сел.) 222
Доруда (хреб.) 281
Доспат (гр.) 18
Доспат (р.) 9
Доспат (яз.) 27
«Доспат-Кричим» (кас.) 28
Доспатдаг (пл.) 28
Доспатска котловина 23
Доспатска планина 23
Драганица (м.) 255
Драганица (рид) 238
Драгиново (с.) 69
Драгича (м.) 64
Драговец (сел.) 208
Драгойна (вр.) 330
Драгойново (с.) 328
Драгойновски възвишения 328
Драгойновски рид 328
Дрангово (с.) 68
Дренето (м.) 154
Дрешенец (р.) 7
Дронтовица (м.) 118
Дружба (пещ.) 240
Друма (м.) 58
Друма (м.) 149
Друма (път) 300
Дръндевица (вр.) 273
Дряново (с.) 276
Дряновска река 53
Дулот (р.) 95
Думанлъ (м.) 303
Дунави ниви (вис.) 149
Дупката (м.) 317
«Дупката» (рез.) 125
Дуплево (м.) 196
Дуплевски камък (ск.) 197
Дупница (сел.) 315
Дупнишки пролом 315
Дурдага (вр.) 31
Духова могила 211
Душка (с.) 330
Душковица (р.) 331
Дъбовец (с.) 316
Дъбравица (вис.) 223
Дъбраш (рид) 8
Дългия мост 109
Дълбокото езеро 98
Дълбокото дере 181
Дълбочица (р.) 140
Дълга Усойка (м.) 291
Дългата поляна (м.) 114
Дългата поляна (м.) 270
Дългата поляна (м.) 191
Дългите ливади (м.) 190
Длъгите поляни (м.) 198
Дългоблатски камък (вр.) 99
Дъното (м.) 136
Дьовлен (сел.) 34
Дюбриля (рид) 187
Дяволска дупка (пещ.) 197
Дяволски мост 311
Дяволския мост 296
Дяволски пролом 310
Дяволското гърло (пещ.) 43
Дядовци (с.) 287

Егреците (м.) 117
Егрибуджак (сел.) 296
Егридере (р.) 296
Егридере (сел.) 296
Едриналан (м.) 157
Езерата (хот.-рест.) 98
Езерата (дом-хижа) 98
Езерово (сел.) 90
Езерово (с.) 216
Елгидик (м.) 332
Елдермен (вр.) 190
Елдермен (вр.) 275
Еледжик (вр.) 120
Елена (гр.) 57
Еленина дупка (пещ.) 253
Еленка (р.) 59
Еленска река 75
Елешница (с.) 20
Елидере (р.) 70
Елидже (вр.) 300
Елидже (пр.) 292
Елин връх 65
Елин връх 130
Елховска река 291
Емингепе (вр.) 156
Емошак (м.) 58
Ендека (м.) 274
Еникьой (сел.) 215
Ениханбаба (вр.) 265
Еньов камък (вр.) 170
Еньовче (сел.) 295
Ереджик (м.) 299
Еремлийца (м.) 221
Еркюприя (мост) 182
Еркюприя (мост) 281
Еркюприя (сел.) 281
Ерменски поток 130
Ескимандра (м.) 274
Ефрем (с.) 327
Ечименище (м.) 139
Ечименище (рид) 49
Ешеккулак (седл.) 78

Жабек (м.) 53
Жабя крепост 153
Железино (с.) 313
Железния мост (м.) 87
Желязна врата (гара) 310
Женда (с.) 257
Жеравица (м.) 27
Живите блата (м.) 266
Жидово (м.) 56
Жребичко (с.) 160
Жребово (мах.) 40
Жульоската чука (м.) 277
Жълт камък (ск.) 285
Жълтата скала 135
Жълти дял (рид) 292
Жълти камък (с.) 270
Жълто дере (р.) 26

Забрал (м.) 37
Забърдо (с.) 183
Забърдска река 163
Забърдска Челевещница (пещ.) 184
Забърдски камък (вр.) 185
Заград (кр.) 185
Заграде (кв.) 51
Заградска чука (вр.) 185
Загражден (с.) 257
Заевите (мах.) 80
Залънца (рид) 30
Западни Родопи 8
Западнородопска антиклинала 59
Замогилска река 75
Зареница (вр.) 275
Зареница (кр.) 275
Звездел (с.) 309
Звънарка (с.) 311
Здравец (вр.) 228
Здравец (лет.) 228
Здравец (х.) 227
Зиготепе (вр.) 200
Зимзелен (с.) 322
Златарска река 17
Златна грамада (вр.) 274
Златовръх (с.) 250
Златоград (гр.) 15
Златолист (с.) 311
Змеица (с.) 28
Змеьова дупка (пещ.) 273
Знака (вр.) 104
Знаме (вр.) 142
Зорница (с.) 176
Зюравци (вис.) 149

Ибрахим паша (сел.) 193
Ивайловград 316
Ивайловград (яз.) 315
Иванково кале (кр.) 162
Иванова вода (пещ.) 253

Иваново (с.) 339
Иванци (с.) 321
Иелкаясъ (ск.) 302
Иелов дол (р.) 119
Извор (с.) 225
Извора (г. с.) 37
Извора (м.) 208
Извора (р.) 17
Извора на Арда 292
Извора на Белоногата 338
Извора на нимфите 336
«Изгорялото гюме» (рез.) 161
Изгрев (х.) 176
Източна Рила 66
Източни Родопи 9
Илин (вр.) 64
Илинден (м.) 55
Илинденски поляни 81
Илът (м.) 133
Имамкая (било) 190
Имамова бърчина (вр.) 256
Имамова дупка (пещ.) 31
Имамова черква (м.) 190
Имаретдере (м.) 262
Имаретдере (р.) 257
Имаретска падина 262
Инджекарово ханче (сгр.) 173
Инджекаровското (м.) 175
Инджекороско (м.) 175
Инкая (вр.) 255

Ирантепе (вр.) 313
Ирантепе (рид) 311
Ириндженишки връх 332
Исаклартепе (вр.) 321
Исаков връх 321
Исарът (вр.) 219
Искра (с.) 330
Искрам (м.) 86
Ишиккая (ск.) 325

Йорданка Николова (х.) 229
Йончево (с.) 323

Кабата (вр.) 31
Кабата (вр.) 87
Кабата (вр.) 277
Кабата (мах.) 255
Кабата (м.) 186
Кабата (х.) 186
Кавраитабурун (м.) 129
Кадиева борика (рид) 206
Кадиева варница (вр.) 204
Кадийца (м.) 233
Кадифето (м.) 58
Кадънка (с.) 285
Кадънче (яз.) 323
«Казаните» (рез.) 87
Казанлък (гр.) 150
Казармата (м.) 63
Казармата (м.) 111
Казаците (мах.) 302
Казълдере (р.) 309
Кайнадина (рид) 287
Кайнадина (вр.) 287
Кайнаците (изв.) 232
Кайнаците (р.) 232
Каинчал (вр.) 30
Каинчалско било 74
Кайракавала (рид) 39
Казълчерпа (вр.) 285
Казълчерпа (рез.) 285
Калабакли (м.) 86
Каланища (м.) 331
Калевище (мах.) 170
Калеево (изв.) 208
Калената кюприя (м.) 195
Каленете (ск.) 99
Калето (вис.) 138
Калето (вр.) 236
Калето (вр.) 57
Калето (вр.) 296
Калето (вр.) 112
Калето (вр.) 298
Калето (вр.) 157
Калето (вр.) 332
Калето (вр.) 317
Калето (кр.) 126
Калето (кр.) 301
Калето (кр.) 207
Калето (кр.) 327
Калето (кр.) 252
Калето (кр.) 191
Калето (кр.) 157
Калето (кр.) 291
Калето (м.) 142
Калето (м.) 207
Калето (м.) 240
Калинин гроб (м.) 237
Калинков дол (р.) 130
Калище (м.) 138
Калофер (гр.) 150
Калоянци (с.) 326
Калпаккая (вр.) 332
Калугер (м.) 84
Калъчбурун (вр.) 114

Калъчбурун (вр.) 261
Кальота (кр.) 97
Камарски ливади 43
Камбурска (р.) 165
Каменен проход (тес.) 14
Каменец (м.) 60
Каменник (рид) 319
Каменните гъби (ск.) 224
Каменница (кв.) 60
Каменова бърчина (м.) 55
Каменното минаре (ск.) 35
Каменя (вис.) 261
Камилата (вр.) 270
Камилдолски пролом 316
Камъка (вр.) 179
Камъка (вр.) 185
Камъка (м.) 225
Канина (р.) 50
Кападжийца (м.) 86
Капакли бунар (изв.) 108
Капаклигидик (седл.) 269
Капаклигидик (м.) 256
Капинчев чарк (м.) 125
Карабаир (г. п.) 186
Карабаир (рид) 190
Карабалкан (рид) 165
Карабалкан (вр.) 176
Карабегдемир (вр.) 310
Карабугар (сел.) 295
Карабулак (сел.) 39
Карабурун (вр.) 82
Карабурун (вр.) 129
Карабурун (вр.) 296
Карагьозовата градина 63
Караджадере (р.) 27
Караджов камък (ск.) 280
Караджов камък (м.) 234
Караджов кладенец 136
Каракачански мандри (м.) 200
Каракачанското (м.) 83
Каракачанското (м.) 176
Каракая (вр.) 22
Каракая (рид) 49
Каракая (ск.) 49
Каракая (ск.) 333
Караков кладенец (м.) 136
Каракуз (ск.) 315
Каракулас (рид) 282
Каракулас (седл.) 266
Караманджа (вр.) 101
Карамандра (м.) 231
Караманица (м.) 55
Караманица (вр.) 103
Караманица (вр.) 271
Караманица (мах.) 260
Карамуш (мах.) 278
Карамусалска мандра (м.) 70
Карамутли (м.) 334
Каран (вр.) 142
Каранджилъка (вр.) 84
Каратепе (вр.) 278
Каратепе (вр.) 255
Каратепе (вр.) 313
Каратепе (вр.) 324
Каратепе (ск.) 286
Караулдере (р.) 75
Караулен камък (ск.) 328
Карачумак (р.) 113
Карачелебийски дол (р.) 165
Карачелебийца (м.) 175
Каркария (рид) 130
Каркарийска кула 137
Каркарийски път 139
Каркарийски дол 130
Каркъма (вр.) 227
Карлово (гр.) 150
Карлуково (сел.) 264
Карлък (вр.) 46
Карлък (дол) 76
Картала (вр.) 104
Картала (вр.) 175
Картала (м.) 257
Картала (седл.) 100
Картала (седл.) 114
Картала (седл.) 266
Карталкая (ск.) 298
Картач (вр.) 118
Картач (рид) 118
Картоф лагер 249
Катранци (мах.) 88
Карукъл (м.) 247
Каснаково (с.) 14
Кастракли (м.) 32
«Кастракли» (рез.) 36
Кастраклийска котл. 36
Касъка (мах.) 45
Катакомбата (паракл.) 234
Катраница (мах.) 266
Катранище (м.) 270
Катранджидере (р.) 26
Катрански дол (р.) 81
Катранци (мах.) 88
Катрачукурско дере (р.) 83
Катровица (м.) 248
Каукъл (вр.) 28
Кауница (пещ.) 184
Каурско кале (кр.) 32

Кафова бача (вр.) 31
Качва чука (вр.) 285
Кашкавалджийницата (м.) 83
Каябаши (м.) 309
Каяджик (вр.) 319
Каяджик (рид) 319
Каялидере (р.) 50
Каяклийка (р.) 8
Каяклийски рид 50
Каяклийски скали 51
Келтепе (вр.) 27
Кемеров мост 129
Кемилев чучур (ч.) 263
Кенана (м.) 334
Кенана (парк) 334
Кенана (т. дом) 334
Кереза (вр.) 129
Керезлика (м.) 89
Керелова тумба (вис.) 120
Керемидката (м.) 245
Керемидарницата (м.) 153
Кестен (с.) 40
Кестенска река 40
Кечикая (вр.) 281
Кечикая (ск.) 291
Киван (вр.) 276
Киево кале (вр.) 148
Киево кале (кр.) 148
Кикез (вр.) 81
Кикеза (м.) 81
«Кимон Георгиев» (ВЕЦ) 112
Кирез (вр.) 129
Кирезлика (м.) 39
«Кирил Воденичарски» (лаг.) 101
Кирковата дупка (пещ.) 336
Кирково (с.) 303
Китката (седл.) 328
Китово ханче (м.) 89
Кладова (х.) 67
Кладова поляна (м.) 65
Клептуза (вр.) 63
Клептуза (изв.) 62
Клептуза (парк) 63
Клиновете (ск.) 99
Клисеери (вр.) 304
Клисекуле (седл.) 282
Клисеташи (м.) 157
Клисетепе (вр.) 308
Клисеяка (м.) 325
Клисурата (вис.) 149
Клисурата (вр.) 159
Клокотник (пещ.) 43
Клокотница (р.) 336
Клокотница (с.) 336
Клокотнишка крепост 334
Клувията (изв.) 247
Клувията (м.) 247
Клувията (р.) 238
Книжовник (с.) 337
Книжовник (х.) 337
Книжовник (яз.) 337
Кованкая (ск.) 315
Ковачевица (с.) 53
Ковачница (м.) 216
Коджаеле (вр.) 303
Коджаманица (вр.) 176
Коджаманица (седл.) 177
Кодин камък (ск.) 255
Козарско (с.) 117
Кози камък (ск.) 53
Козлец (с.) 337
Козник (кр.) 172
Козуятак (вр.) 78
Койдол (р.) 197
Койладжа (м.) 333
Койлово (м.) 187
Койлово (сел.) 187
Койловски дол (р.) 187
Коилтепе (вр.) 139
Кокален бивак (лаг.) 330
Кокез (мах.) 269
Кокошата стена (вр.) 99
Колибар чешма (м.) 317
Колибаре (лет.) 317
Колок (рид) 177
Колото (вис.) 198
Колът (м.) 187
Комаров камък (вр.) 204
Комаров камък (ск.) 204
Коминте (вр.) 190
Комитски бараки (м.) 58
Комитетски колиби (м.) 327
Комсомолска (х.) 227
Комунига (с.) 284
Конища (м.) 127
Конклюжка поляна (м.) 333
Конска поляна (м.) 87
Констанция (кр.) 269
Конуш (с.) 336
Копривките (м.) 231
Копривска река 231
Коракьови орници (м.) 185
Коритата (м.) 330
Коритото (м.) 295
Корията (гора) 237
Кормисош (мах.) 256
«Кормисош» (рез.) 278

Корова (с.) 68
Корудере (р.) 238
Корукале (вр.) 103
Коршунтепе (вр.) 69
Косов град (м.) 136
Косов дол (р.) 222
Косово (с.) 223
Косовска река 222
Костадин (вр.) 56
Костадин (м.) 80
Костандово (гара) 136
Костандово (с.) 137
Костандовски алчак (м.) 138
Костен камък (м.) 189
Костенец (гр.) 221
Костин връх (вр.) 140
Костин дол (р.) 135
Костина могила (вр.) 140
Костумлабра (сел.) 338
Кота 1618 (вр.) 219
Кочан (с.) 56
Кочаш (с.) 315
Кочурица (вр.) 295
Кошница (вр.) 136
Кошница (мах.) 291
Кошукавак (сел.) 312
Краево (м.) 41
Краище (м.) 205
Кральов камък (вр.) 290
Кран (с.) 311
Крастава (с.) 109
Краства чука (вр.) 79
Кремене (с.) 288
Кременете (м.) 113
Крива река 75
Крива река 89
Крива чука (вр.) 260
Кривата бърчина (м.) 170
Криво (кр.) 297
Кривус (кр.) 297
«Кричим» (ВЕЦ) 161
Кричим (гр.) 160
Кричим (гара) 161
Кричим (кр.) 162
Кричим (г. с.) 206
Кричим (р.) 17
Кричим (яз.) 159
Кричимски манастир 119
Кричимски мин. бани 206
Кричимско поле 159
Кричнос (сел.) 160
Кроячево (с.) 296
Крумовград (гр.) 312
Крумовица (р.) 9
Круша (пещ.) 230
Крушево (с.) 58
Крушево (с.) 278
Крушевски кошари (м.) 278
Крушевска река 278
Крушето (мах.) 266
Крушовска планина 278
Кръглата нива (м.) 309
Кръстец (вис.) 149
Кръстец (м.) 84
Кръстов връх 281
Кръстовете (м.) 125
Кръстогорие (обл.) 74
Кръогля (м.) 157
Крючмонт (сел.) 160
Ксантийски проход 292
Кувикъл (вр.) 59
Кудата (м.) 264
Куемджицката пещера 229
Куза (м.) 94
Кузалтията (м.) 158
Кузмина (вис.) 223
Куклен (с.) 232
Кукленски манастир 233
Куковица (с.) 84
Кукулек (рид) 221
Кукуля (вис.) 138
Кулата (м.) 127
Кулата (м.) 137
Кулата (м.) 140
Кулата (м.) 193
Кулата (м.) 226
Кулето (м.) 325
Кумкидик (рид) 177
Кундьово (с.) 295
Купена (вр.) 67
Купена (вр.) 332
Купена (вр.) 142
«Купена» (рез.) 148
Курбанери (вр.) 262
Курбанище (м.) 295
Курията (м.) 269
Куртданлък (вр.) 328
Куртев лом (р.) 89
Куртев чучур (м.) 57
Курткале (вр.) 327
Куртлуджа (г. с.) 122
Куртлуджа (лет.) 122
Куртова поляна (м.) 65
Куртовица (р.) 46
Курттепе (вр.) 235
Кутел (вр.) 273
Кутел (м.) 164
Кутела (вр.) 274

Кутела (с.) 264
Кутъла (м.) 195
Куцинска (мах.) 275
Куцоското (вис.) 264
Кушлева дъскорезница 88
Кушубурун (вр.) 39
Къзкая (вр.) 269
Къзкая (ск.) 315
Къзкюприя (мост) 211
Кълвачица (вр.) 273
Кълчиш (вр.) 104
Кънчеви ливади (м.) 229
Кървава нива (м.) 204
Кърджали (гр.) 319
Кърджали (яз.) 256
Къркбунар (изв.) 251
Къркъма (м.) 84
Къркъмски поляни (м.) 110
Къркулиците (м.) 108
Кърмилята (вр.) 83
Кърнаде (вр.) 256
Къртала (м.) 278
Късак (с.) 28
Къшлите (м.) 87
Къшлица (вр.) 256
Кьораво дере (р.) 255
Кьошка (т. с.) 125
Кьошка (м.) 125
Кюмюрлюкска река 339
Кюмюрлютепе (вр.) 219
Кюнците (ч.) 69
Кючюковица (м.) 207

Лазаровото (м.) 275
Лакът (вр.) 70
Лале баир (рид) 238
Ламбух (с.) 317
Лапочете (м.) 198
Лапчовска река 193
Латинка (с.) 287
Лебед (с.) 301
Левища (м.) 86
Левочево (с.) 95
Левочевска дупка (пеш.) 96
Левочевски дол (р.) 95
Ледената (пещ.) 183
Ледница (пещ). 240
Ледницата (пещ.) 82
Ледницата (х.) 81
Леканя (м.) 285
Леновете (м.) 139
Лепеница (пещ.) 106
Лепеница (р.) 106
Леса (м.) 84
Лесичево (м.) 127
Летница (р.) 288
Лет. яз. В. Коларов 112
Летовник (с.) 308
Лещенска поляна (м.) 214
Лещенско (м.) 213
Ливадите (м.) 141
Ливадите (м.) 254
Ливадите (м.) 37
Ливадиц (м.) 237
Лилково (с.) 217
Лилковска река 219
Лилковско (сел.) 240
Лилова пещера 149
Лилова скала 145
Лимец (с.) 311
Линовете (м.) 252
Лиотица (кр.) 318
Лисичево (г. с.) 127
Лисичево (м.) 127
Литица (кр.) 118
Лоб. м. Ап. Злачев 211
Лоб. м. В. Пеева 67
Лоб. м. Г. Кацаров 159
Лоб. м. Горанов, Чопев 62
Лоб. м. Е. Рангелов 320
Лоб. м. Й. Кацаров 126
Лоб. м. К. Ванчева 158
Лоб. м. Кр. Пеев 136
Лоб. м. М. Динчев 214
Лоб. м. Н. Божанов 109
Лоб. м. П. Велев и Декало 158
Лоб. м. П. Мирчев 322
Лоб. м. Ст. Добрев 135
Лоб. м. Ст. Калпазанов 68
Лоб. м. Чилика 228
Ловджийски дъб (л. х.) 318
Ловна хижа 248
Ловна хижа 36
Ловната хижа 155
Логудьово (вр.) 238
Логудьово (рид) 238
Локвата (м.) 66
Локвата (м.) 258
Локвата (х.) 66
Лома (м.) 234
Лонгурли (г. п.) 27
Лонгурли (м.) 27
Лопуха (р.) 271
Луда (р.) 303
Луковица (р.) 59
Луковица (р.) 76
Луковица (р.) 163
Луковица (рест.) 225

Лупово тепе (вр.) 18
Лъга (м.) 99
Лъджа (р.) 75
Лъджа (с.) 318
Лъджане (кв.) 60
Лъджански ман. 318
Лък балкан (м.) 89
Лъкавица (р.) 276
Лъкавица (с.) 278
Лъката (прол.) 291
Лъки (гр.) 275
Лъките (м.) 310
Любимец (гр.) 339
Любовна поляна (м.) 106
Люлката (м.) 169
Люляковица (м.) 252
Люта (р.) 66
Люти дол (р.) 271
Лютица (кр.) 318
Лютица (сел.) 316
Лютича (кр.) 318
Ляска бивак (лаг.) 135
Лясково (м.) 126
Лясково (с.) 193
Лясково (с.) 237
Лясковска река 193
Ляца (м.) 25

Магарджица (мах.) 80
Мадан (гр.) 293
Маданска река 293
Маджарово (гр.) 315
Маджаровски пролом 311
Мазолска чешма 90
Майоров гроб (м.) 56
Маказа (седл.) 303
Макаков мост 115
Маласар (вр.) 302
Маласар (кр.) 302
Малево (с.) 188
Малина (рест.) 102
Малинов връх 222
Малка Арда (р.) 257
Малка Въча (р.) 201
Малка Сюткя (вр.) 110
Малката ливада (м.) 277
Малката стена (вр.) 95
Малката Тузла (вр.) 275
Малкая (кр.) 310
Малки Асар (вр.) 337
Малки Воден (с.) 327
Малките извори (м.) 83
Малко Белово (кв.) 72
Малко Градище (с.) 327
Малко Смайлско (м.) 88
Малкобеловски мин. изв. 72
Малкото кале (кр.) 160
Малкото кале (вис.) 232
Малкото кале (кр.) 270
Малтепе (мог.) 327
Малък Вълчан (вр.) 159
Малък Гарванец (вр.)
Малък Костадин (м.) 331
Малък Острец (вр.) 63
Малък Перелик (вр.) 75
Малък Хисар (вр.)
Малък Черновец (вр.) 66
Манастир (с.) 269
Манастира (м.) 80
Манастира (м.) 88
Манастира (м.) 207
Манастира (м.) 287
Манастирище (м.) 75
Манастирище (рид) 277
Манастирска поляна (м.) 117
Манастирска река 256
Манастирски камък (ск.) 207
Мангашли (вр.) 156
Мангьов льон (м.) 63
Мандагьол (м.) 333
Манджовец (м.) 208
Мандра (вр.) 296
Мандрала (м.) 86
Мандрата (вр.) 231
Мандрата (м.) 330
«Мантарица» (рез.) 117
Мантарица (м.) 117
Мантаришка поляна 116
Мантаркая (ск.) 324
Манчево (с.) 308
Марбаир (вис.) 336
Маре (м.) 188
Марецко (м.) 295
Марина (вр.) 325
Марина (м.) 126
Марина ливада (м.) 64
Мариница (м.) 55
Мариново (м.) 157
Мариново село (м.) 188
Марица (р.) 7
Марко Николов (сп.) 72
Маркова могила (м.) 227
Маркова скала (ск.) 55
Маркова софра (ск.) 226
Маркова чука (вр.) 203
Марково (с.) 225
Маркосица (рид). 189

Мартина (м.) 223
Марциганица (м.) 253
Марциганица (х.) 253
Маслинова гора (м.) 325
Мастанли (сел.) 305
Матандере (р.) 17
Матова вода (м.) 86
Махалите (р.) 113
Мацедол (р.) 207
Мачева кория (м.) 118
Мачешки скали (м.) 64
Мачище (м.) 58
Мачище (рид) 57
Машергидик (седл.) 30
Маяйол (път) 325
Медени поляни (с.) 22
Мезаргидик (седл.) 78
Мезаргидик (седл.) 191
Мезардере (р.) 149
Мезек (с.) 327
Мезекска гробница 327
Меката вода (изв.) 20
Мел (вр.) 138
Мелник (гр.) 54
Менекше (с.) 296
Мергеле (м.) 224
Места (р.) 7
Места (с.) 47
Металург (х.) 322
Метилева мандра (м.) 68
Метоха (м.) 133
Метохска котл. 133
Метохски дол (р.) 134
Метоя (м.) 133
Меховия хамбар (рът) 81
Мехроб чешма 79
Мехчец (м.) 189
Меча вода (м.) 198
Меча дупка (м.) 234
Меча дупка (м.) 49
Меча дупка (пещ.) 166
Меча дупка (пещ.) 197
Меча поляна (м.) 227
Мече дере (р.) 232
Мече корито (мах.) 21
Мечка (р.) 9
Мечка (р.) 296
Мечкарица (м.) 198
Мечкарица (рид) 195
Мечкин дол (м.) 110
Мечкина река 105
Мечковец (вр.) 331
Мечковец (рид) 331
Мечо гробе (м.) 176
Мечо дере (р.) 212
Мечо дере (р.) 248
Мечо леговище (вр.) 114
Миладиново (с.) 326
Милеви скали (вр.) 70
Милеви скали (х.) 70
Минан (сел.) 308
Минареташ (ск.) 32
Мирова чешма 298
Мирчовица (вис.) 119
Миряково бърдо (м.) 170
Митницата (м.) 199
Митровица (вр.) 47
Михалково (с.) 194
Михалковски мин. изв. 194
Мишкин бунар (м.) 56
Мишова поляна (м.) 50
Младост (х.) 323
Млековица (м.) 69
Млечино (х.) 289
Млечино (с.) 289
Многото (м.) 86
Мняк (кр.) 322
Могила (м.) 198
Могилата (вис.) 90
Могилата (вис.) 261
Могилата (вр.) 276
Могилата (вр.) 236
Могилата (рид) 237
Могилица (с.) 292
Модър (вр.) 199
Модър (х.) 201
Модър тепе (вр.) 199
Модърска гора 201
Модърска пещ. 199
Момата (ск.) 169
Момин кладенец (м.) 127
Момина баня (с.) 201
Момина вода (вр.) 262
Момина вода (седл.) 274
Момина вода (изв.) 261
Момина вода (х.) 258
Момина клисура 47
Момина скала (вр.) 249
Момина скала (рид) 249
Момина скала (х.) 315
Момина сълза (х.) 244
Момино кале (кр.) 207
Момица (кр.) 207
Момчил (вр.) 265
Момчил (х.) 308
Момчилград 304
Момчил юнак (х.) 260
Момчилов гроб (м.) 57

Момчилов орех (м.) 248
Мониак (кр.) 322
Момчиловци (с.) 260
Мониква (кр.) 322
Моняк (кр.) 322
Московица (р.) 59
Мост (гара) 326
Мост (с.) 325
Мостова Сушица (р.) 257
Мостово (с.) 281
Мразлив дол (м.) 260
Мравулника (вр.) 270
Мрежичко (мах.) 302
Мугла (с.) 41
Муглен (сел.) 45
Мугленска река 75
Мугленски водопади 45
Мулдава (с.) 251
Мулешки чучур (изв.) 135
Мумджидан (мах.) 285
Мурга (мах.) 284
Мургавец (вр.) 101
Мурджов пожарлък (м.) 262
Мурсалица (рид) 82
Мусала (вр.) 67
Мустафапаша (сел.) 72
Мъгленик (рид) 303
Мъняк (кр.) 322
Мързянски чурешки (м.) 295
Мърливото (м.) 86
Мършавата вода (изв.) 179
Мътница (р.) 105
Мътното (ез.) 100

Налетмезар (м.) 338
Намазмезар (м.) 338
Нане (с.) 305
Нановица (с.) 309
Наречен (кв.) 224
Нареченски бани (с.) 224
Наставци (с.) 308
Настан (кв.) 84
Настански мост 83
Нац. астрон. обсерватория 275
Начовото (г. п.) 68
Небиев камък (ск.) 86
Неврокоп (сел.) 54
Невястата (ск.) 97
Нестася (м.) 189
Нея Литца (сел.) 316
Николово (с.) 337
Никополис ад Нестум (гр.) 51
Никулица (м.) 115
Никулова църква (м.) 67
Нова Лъджа (сел.) 316
Нова махала (е.) 122
Новаково (с.) 270
Новаковски балкан 258
Новомахленска река 122
Новосел (м.) 189
Новосел (сел.) 230
Ночево (с.) 332

Обидимски ханчета (м.) 47
Оборище (м.) 151
Общинската горичка (м.) 323
Овчари (мах.) 312
Овчарови кошари (м.) 136
Овчарски поляни (м.) 227
Оградно (с.) 295
Огняново (с.) 52
Огняновски мин. бани 52
Одабашийца (седл.) 82
Оджакдере (р.) 298
Окманица (вр.) 175
Олтуманица (м.) 216
Олудере (р.) 282
Олукгидик (рид) 32
Олукгидик (седл.) 32
Орефко (м.) 126
Орешец (с.) 252
Орешица (р.) 163
Орешицка Сушица (р.) 238
Орехово (с.) 196
Орлица (вр.) 262
Орловец (вр.) 104
Орлова скала 319
Орлови скали (ск.) 99
Орлови скали (ск.) 298
Орлови скали 332
Орлово тепе (вр.) 156
Орманица (вр.) 176
Ортакая (вр.) 302
Ортакьой (сел.) 316
Орфеева скала 101
Орфей (тур. компл.) 166
Орфей (х.) 35
Оряховец (с.) 257
Осеново (с.) 49
Осеново (сел.) 159
Осеновски скали 158
Осиково (с.) 194
Осиковска река 194
Осле вода (рид) 194
Османов вир (м.) 45
Острец (вр.) 63

Остри нос (вр.) 114
Остър камък (вр.) 338
Остър камък (с.) 339
Очното изворче (изв.) 224

Павелско (с.) 273
Павлица (р.) 158
Пазарджик (гр.) 72
Пазлачища (вр.) 103
Палас (сел) 291
Палатик (р.) 17
Палигорова нива (м.) 108
Пам. на Г. Чолаков 124
Пам. на Д. Петров 173
Пам. на 22-та 206
Пам. на К. Марков 336
Пам. на Н. Божанов 109
Пам. на ятаците 227
Пампорово (курорт) 165
Пампорово (седл.) 163
Пампоровска (седл.) 104
Пампоровски дол (р.) 173
Панагюрище (гр.) 204
Панаиргидик (рид) 32
Паная (сел.) 235
Пангарлийца (вр.) 217
Пангарлийца (рид) 217
Пангей (вр.) 198
Пандера (вр.) 165
Пандово дере (р.) 59
Пандурова чука (вр.) 273
Панека (м.) 273
Паничерево (сел.) 154
Паничково (с.) 282
Пантьовото (м.) 277
Паово (м.) 35
Папрат бивак (лаг.) 69
Папратите (м.) 87
Папратлива поляна (м.) 155
Папрешка (р.) 59
Паркът (м.) 115
Паркът на дружбата 115
Пармаккая (ск.) 323
Партизанска землянка 119
Партизанска землянка 213
Партизански мост (м.) 50
Пастуша (кв.) 310
Паталеница (с.) 130
Патмос (кр.) 286
Патронкая (вр.) 315
Пашалийца (вр.) 274
Пашалийца (х.) 273
Пашино бърдо (вр.) 116
Пашино бърдо (лет.) 116
Пашино бърдо (м.) 118
Пашмаклъ (сел.) 90
Пашови колиби (с.) 66
Пашови скали (ск.) 66
Паюската чешма 81
Пейнов извор 83
Пейова поляна (м.) 68
Пелевун (с.) 313
Пелин (с.) 311
Пепеланов чифлик (м.) 275
Пепелаша (гора) 225
Пепелаша (р.) 163
Перелийца (вр.) 193
Перелийца (рид) 193
Перелик (вр.) 262
Перелик (х.) 76
Переликски масив 74
Переликско-Преспанско било 256
Перистера (сел.) 143
Перистица (кр.) 208
Перперек (гара) 321
Перперек (кр.) 320
Перперек (р.) 9
Перперикон (кр.) 320
Персенк (вр.) 192
Персенк (ДГС) 178
Персенк (х.) 192
Персенски дял 177
Персенско дере (р.) 185
Персенците (рид) 178
Перуника (с.) 313
Перущица (гр.) 208
Перущица (кр.) 172
Перущенска котловина 215
Перущенска старина 210
Песнопой (мах.) 287
Петаковото (м.) 139
Петвар (с.) 194
Петварска (р.) 178
Петела (седл.) 133
Петково (с.) 260
Петкос (вр.) 277
Петра (м.) 276
Петрич (сел.) 238
Петрово бърдо (вис.) 119
Петрово дере (р.) 117
Петровица (вр.) 287
Петте братя (дърво) 234
Печенек (м.) 65
Печински проход 295
«Пещера» (ВЕЦ) 143
Пещера (гр.) 143

Пещера (с.) 288
Пещерите (м.) 274
Пещерска котловина 153
Пещерска околия 143
Пещерски дол (р.) 287
Пещерско-Брациговска кота 141
Пиздица (р.) 142
Пилашево (с.) 330
Пилафтепе (вр.) 198
Пилафтепе (вр.) 328
Пилешка чука (вр.) 238
Пионерска (х.) 290
Пирамидата (вр.) 83
Пирин (вр.) 142
Пирин (кр.) 143
Пирин (пл.) 18
Пишманка (р.) 130
Пишурите (м.) 277
Пищаловски колиби (м.) 177
Плавилото (м.) 266
Плавон (сел.) 313
Плавъ (р.) 192
Пладнище (м.) 225
Планината (мах.) 286
Планка (м.) 164
Платот (м.) 65
Плетена (с.) 55
Плетенски Илинден (рид) 58
Плетенски чаркове (м.) 55
Плочестите скали 225
Плочник (сел.) 223
Побит камък (вр.) 226
Побит камък (с.) 22
Побит камък (ск.) 22
Погоре (м.) 188
Погоре (сел.) 164
Погорец (вис.) 32
Подвис (кр.) 15
Подгорец (с.) 256
Подградец (мах.) 286
Подкова (с.) 304
Подло дере (р.) 38
Подлъг (м.) 37
Пожарището (м.) 333
Покрит кладенец (изв.) 108
Полк. Серафимово (с.) 290
Помагидик (седл.) 79
Помакмахле (м.) 330
Помашка република 164
Попа (вр.) 253
Попеница (м.) 234
Попин дол (м.) 198
Попина (м.) 88
Попмартинова дупка (пещ.) 315
Попов бент (м.) 339
Попова врата (пещ.) 196
Попова планина (гора) 148
Поповец (м.) 276
Попово (сел.) 330
Попова шапка (вр.) 156
Поповица (м.) 58
Попско (м.) 84
Порт Артур (лаг.) 110
Портата (седл.) 175
Портиците (м.) 139
Посека (м.) 55
Поточище (сел.) 52
Потреба (м.) 32
Поточница (с.) 313
Правдолюб (с.) 296
Правия камък (ск.) 247
Правца (вис.) 273
Празни надежди (пещ.) 103
Пранга дере (р.) 231
Прангов чучур (изв.) 179
Прангова вила (г. д.) 278
Превала (седл.) 95
Превала (седл.) 130
Превала (седл.) 102
Превала (седл.) 104
Превала (седл.) 286
Превала (с.) 300
Преврен (с.) 150
Превренски мост 150
Преслав (с.) 228
Преслоп (вр.) 31
Преслопа (мах.) 170
Преслупа (вис.) 261
Преспа (вр.) 163
Преспа (вр.) 264
Преспа (х.) 263
Преспански дял 256
Преспанско било 74
Прилепска дупка (пещ.) 197
Припек (с.) 300
Пробит камък (ск.) 332
Пробитото бърдце (ск.) 291
Проглед (вр.) 267
Проглед (с.) 96
Проглед (с.) 260
Проклета чука (вр.) 224
Пролеза (м.) 267
Пролом на Чепинска река 70
Пропаст (рид) 238
Пропуло (вр.) 256
Просия (вр.) 220
Просовето (м.) 154

Просце (седл.) 106
Процепа (ск.) 235
Пукнат камък (ск.) 248
Пуризовски колиби (м.) 173
Пустолова воденица (м.) 229
Путсаман (м.) 139
Пчеларово (с.) 324
Пчелина (м.) 86
Пшеницата (м.) 119
Първенец (с.) 216
Пърдиконски дол (р.) 57
Пъркова чешма 108

Рабово (с.) 315
Рабовско поле 315
Раве ливади (м.) 118
Равен (с.) 309
Равен камък (мах.) 286
Равен камък (м.) 97
Равна нива (м.) 247
Равна тикла (вр.) 31
Равнелист камък (ск.) 170
Равнища (лет.) 225
Равнища (м.) 196
Равнища (рид) 219
Равнища (х.) 226
Равнище (м.) 235
Равнището (котл.) 97
Равно боре (х.) 71
Равногор (рид) 141
Равногор (с.) 155
Равногроска вдлъбнатина 141
Равногорска река 154
Равногорска пещ. 158
Равня (м.) 35
Радилово (с.) 144
Радината пещера 281
Радковия хан (м.) 96
Радюва планина (рид) 271
Раздол (седл.) 159
Разклона (м.) 173
Разклона (м.) 267
Разкола (м.) 193
Разлог (гр.) 20
Разложка котловина 49
Разпиляната могила 142
Разпътя (седл.) 159
Разсадника (м.) 39
Райково (кв.) 90
Райковска ливади (м.) 98
Ракитово (гр.) 114
Ракитовска река 124
Раковица (кр.) 73
Ранча (м.) 51
Ранча (р.) 51
Ранча (г. п.) 51
Рахмановци (мах.) 295
Рахово (сел.) 196
Ремово (р.) 119
Ремщица (р.) 119
Репатьо (вр.) 99
Рибна река 105
Рибни дол (мах.) 285
Рибни дол (р.) 285
Рибно дере (р.) 218
Рибново (с.) 52
Рида (м.) 55
Рила (пл.) 12
Рилски манастир 73
Римска вила 318
Римската баня 52
Римски мост 129
Римски превал (седл.) 284
Римско мостче 198
Римкото мостче 232
Ровно (лаг.) 114
Рогозово (с.) 318
Рогозче (с.) 302
Родопи (пл.) 7
Родопи (тур. компл.) 228
Родопската Жеравна (сел.) 54
Родопската Шипка (м.) 288
Родопски партизани (х.) 213
Родопско Оборище (м.) 258
Рождение Богородично (пар.) 103
Рожен (вр.) 103
Рожен (седл.) 103
Роженски проход 260
Розово (с.) 154
Розовски вриз (лет.) 155
Ропката (обл.) 187
Рудозем (гр.) 291
Руен (вр.) 231
Руен (с.) 235
Руен (х.) 231
Руйново (сел.) 261
Рупите (м.) 232
Рупчос (обл.) 196
Рупчоска нахия 204
Рупчоска околия 222
Ручалско (с.) 280
Русе (гр.) 304
Руската чешма 188
Ручей (с.) 311
Рухатица (гора) 234
Ръчишки дол (р.) 288

Рядката ела (вр.) 75
Ряка бунар (м.) 331

Садовица (м.) 310
Садурница (м.) 189
Сакар планина 325
Сакарка (вр.) 94
Саксънджамия (вр.) 127
Саксънджамия (сгр.) 127
Салаша (ез.) 98
Салихагова урва (вод.) 95
Самаденица (вр.) 71
Самантепе (вр.) 270
Самара (седл.) 67
Самоводица (м.) 67
Самоков (гр.) 168
Самоковите (м.) 143
Санджак (вр.) 142
Саранбей (сел.) 72
Сарпбурун (рид) 256
Саръалан (м.) 49
Саръкая (мах.) 284
Саръкая (ск.) 284
Саръкова поляна (м.) 330
Саръяйла (рид) 292
Саръяр (с.) 26
Саръяр (р.) 285
Сатовча (г. с.) 55
Сатовча (с.) 55
Сбирковата пещера 173
Св. Богородица (вис.) 196
«Св. Богородица» (ман.) 161
«Св. Богородица» (ман.) 206
«Св. Богородица» (паракл.) 224
«Св. Богородица» (паракл.) 248
«Св. Богородица» (паракл.) 252
«Св. Богородица» (паракл.) 261
«Св. Богородица» (паракл.) 263
«Св. Богородица» (паракл.) 291
«Св. Варвара» (паракл.) 247
Св. Елена (вис.) 155
Св. Елена (м.) 172
Св. Лавра (ман.) 141
Св. Марина (вр.) 327
Св. Марина (м.) 84
Св. Марина (м.) 126
Св. Марина (м.) 193
Св. Марина (обр.) 235
Св. Неделя (вр.) 142
Св. Неделя (вр.) 254
Св. Неделя (вр.) 156
Св. Неделя (вр.) 237
«Св. Неделя» (ман.) 240
«Св. Неделя» (ман.) 260
«Св. Неделя» (ман.) 240
«Св. Неделя» (ман.) 250
Св. Неделя (м.) 228
«Св. Неделя» (паракл.) 258
Св. Петка (вис.) 143
Св. Петка (гара) 65
«Св. Петка» (ман.) 249
Св. Петка (м.) 58
Св. Петка (кр.) 273
«Св. Петка» (паракл.) 237
Св. Троица (вис.) 119
«Св. Троица» (паракл.) 225
«Св. Троица» (паракл.) 237
Св. Юстина (кр.) 208
«Св. Архангел» (паракл.) 188
Св. Атанас (вр.) 261
«Св. Атанас» (ман.) 290
Св. Атанас (м.) 56
Св. Атанас (м.) 221
«Св. Атанас» (паракл.) 237
«Св. Безсребърници» (ман.) 220
«Св. Влас» (паракл.) 189
«Св. Врач» (ман.) 232
«Св. Врачове» (ман.) 161
Св. Георги (вр.) 96
«Св. Георги» (ман.) 64
Св. Георги (м.) 276
Св. Георги (м.) 211
«Св. Георги» (паракл.) 248
«Св. Георги» (паракл.) 258
Св. Димитър (вис.) 236
Св. Дух. (вр.) 258
«Св. Дух» (паракл.) 100
«Св. Дух» (паракл.) 290
Св. Иван (вр.) 276
«Св. Иван» (ман.) 252
Св. Илия (вис.) 119
Св. Илия (вис.) 155
Св. Илия (вр.) 162
Св. Илия (вр.) 200
Св. Илия (вр.) 275
Св. Илия (вр.) 287
Св. Илия (вр.) 216
Св. Илия (вр.) 219
Св. Илия (вр.) 221
Св. Илия (вр.) 225
Св. Илия (вр.) 234
Св. Илия (вр.) 310
Св. Илия (вр.) 330
Св. Илия (м.) 196
Св. Илия (м.) 276
«Св. Илия» (паракл.) 75

«Св. Илия» (паракл.) 158
«Св. Илия» (паракл.) 189
«Св. Илия» (паракл.) 234
«Св. Илия» (паракл.) 249
«Св. Илия» (паракл.) 253
«Св. Илия» (паракл.) 266
Св. Илия (рид) 196
«Св. Кирик и Юлита» (паракл.) 76
Св. Константин (вр.) 140
Св. Константин (лет.) 140
«Св. Константин» (ман.) 140
Св. Константин (м.) 56
Св. Константин и Елена (обр.) 137
Св. Никола (вр.) 224
«Св. Никола» (ман.) 212
«Св. Никола» (ман.) 240
Св. Никола (м.) 172
«Св. Никола» (паракл.) 281
«Св. Никола» (паракл.) 244
«Св. Пантелей» (паракл.) 79
«Св. Пантелеймон» (паракл.) 103
Св. Петър (вр.) 57
Св. Петър (вр.) 328
Св. Петър (вр.) 330
«Св. Петър» (ман.) 331
Св. Петър (м.) 233
«Св. Петър» (паракл.) 253
«Св. Петър и Павел» (ман.) 131
«Св. Петър и Павел» (ман.) 221
«Св. Прокоп» (паракл.) 76
Св. Спас (вис.) 154
Св. Спас (вр.) 252
«Св. Спас» (ман.) 73
«Св. Спас» (паракл.) 290
«Св. Спас» (паракл.) 321
«Св. Спас» (обр.) 224
Св. Спас (сел.) 215
«Св. Спас» (обр.) 236
«Св. Тодор» (ман.) 207
Свежест (х.) 311
Светицата (вр.) 165
Светулка (с.) 296
Свиленград (гара) 326
Свиленград (гр.) 72
Свинаришки път 234
Свобода (х.) 265
Сводестия мост 90
Севди балкан (пл.) 26
Севернородопска антиклинала 163
Седларе (м.) 299
Седларе (с.) 304
Седлото (м.) 117
Седуля (м.) 276
Селище (гр. с.) 22
Селище (м.) 248
Селище (м.) 34
Селището (м.) 188
Селкюприя (р.) 114
Селска чука (вр.) 183
Селски бани 52
Селски поток 130
Селско кале (кр.) 136
Селце (м.) 136
Селце (лет.) 136
Селце (м.) 195
Селцето (м.) 264
Селча (с.) 126
Селчица (м.) 159
Семералан (вр.) 104
Семиза (р.) 113
Семисче (сел.) 336
Семчиново (с.) 70
Септември (гр.) 20
Сечимека (вр.) 99
Сечимека (м.) 76
Сечимека (м.) 84
Сертьова чука (вр.) 108
Сива река (с.) 327
Сивата вода (изв.) 69
Сивек (м.) 55
Сивковска река 165
Сиври преслоп (м.) 87
Сиврикая (ск.) 284
Сиврикая (вр.) 302
Сини вир (м.) 53
Сини връх 269
Сини връх (с.) 258
Сините вирове (м.) 292
Сините водопади 149
Сините ханчета (м.) 182
Синичувец (м.) 231
Синия вир (м.) 53
Синора (м.) 263
Синьозелената пещера 44
Синята поляна (м.) 69
Ситово (с.) 222
Ситовска река 221
Ситовски надпис 223
Скакалото (вод.) 189
Скалата (вр.) 277
Скалата (вр.) 256
Скална глава (мах.) 286
Скалните мостове (х.) 182
Скалния гребен (рид) 238

Скобелево (с.) 206
Скребатно (с.) 46
Скребашки чарк (м.) 50
Скрибенцион (сел.) 241
Скриеница (м.) 68
Скриеница (р.) 68
Скрита река (р.) 109
Славееви гори (пл.) 7
Славееви скали (ск.) 67
Славейно (с.) 264
Славянка (пл.) 28
Слатина (м.) 161
Слащен (с.) 53
Сливен (гр.) 150
Сливов дол (лаг.) 240
Сливова дупка (пещ.) 185
Сливов дол (вр.) 240
Сливовдолско падало (вод.) 254
Сливово (мах.) 170
Сливово (с.) 254
Сливову (сел.) 254
Слона (ск.) 37
Слънковаскеля (м.) 270
Смаденица (вр.) 71
Смаилското (м.) 81
Смилян (с.) 291
Смирненска поляна (м.) 244
Смолян (гр.) 90
Смолян (кв.) 90
Смолянска котловина 97
Смолянски водопад 95
Смолянски езера (ез.) 100
Смолянски езера (х.) 99
Снежанка (вр.) 101
Снежанка (г. п.) 40
Снежанка (лет.) 114
Снежанка (пещ.) 145
Снежанка (х.) 147
Сняг бивак (лаг.) 124
Соарев връх 69
Совата (лаг.) 124
Соватя (м.) 76
Соватя (м.) 87
Соватя (м.) 103
Сокака (м.) 195
Сокол (вр.) 225
Сокол (кр.) 97
Сокол (ск.) 275
Соколите (м.) 265
Соколица (вр.) 98
Соколица (рид) 96
Соколица (седл.) 97
Соколица (ск.) 98
Соколова чешма 189
Соколовци (с.) 92
Соколско (кр.) 14
Соления валог (м.) 70
Солено изворче 224
Солища (с.) 76
Сопот (гр.) 150
Сотир (сел.) 215
Соспата (вис.) 73
Сотирско кале (кр.) 216
Софан дере (г. с.) 18
Софан дере (р.) 109
Софийци (с.) 310
София (гр.) 72
Соуджак (вр.) 17
Соуджак (м.) 158
Соуджак (вр.) 158
Соуджак (рид) 328
Соуджик (вр.) 330
Соспата (вис.) 73
Сполука (мах.) 287
Сребрен (вр.) 110
Сребренски поляни (м.) 110
Среброто (мах.) 277
Среден Пирин (пл.) 54
Средна Арда (обл.) 14
Средна Арда (гара) 310
Средна вода (м.) 170
Средна гора (пл.) 135
Средния бурун (рид) 110
Средния връх 74
Средно поле (м.) 115
Средногорец (вр.) 290
Средногорци (с.) 293
Среднородопски антиклинала 83
Средня (вр.) 217
Средня (рид) 217
Средок (мах.) 95
Ставри Димитрово (с.) 316
Стайкин камък (ск.) 235
Стайкова ливада (м.) 230
Срамблиева ливада 26
Стамболийски (гр.) 143
Станилово бърдо (възв.) 34
Станимака (кр.) 172
Станимака (сел.) 241
Станимашка планина 238
Станкова лъка (м.) 276
Стара Зарога (гр.) 269
Стара Пастуша (сел.) 211
Стара планина 192
Стара река 105
Стара река 114

Старата мандра (м.) 271
«Старата централа» (рест.) 145
Старен (м.) 290
Стария бунар (вр.) 238
Старо село (м.) 184
Старо село (м.) 224
Старо село (мах.) 276
Старо село (сел.) 164
Старо село (сел.) 251
Старото гробе (м.) 205
Старцево корито (м.) 170
Старцево (с.) 295
Статева сая (м.) 133
Стенето (вр.) 31
Стенето (м.) 149
Стенимахос (сел.) 241
Стикъл (с.) 79
Стойките (с.) 166
Стоилското кале 155
Стойчов чарк (м.) 26
Стоманево (с.) 126
Стофуре (м.) 198
Стофуре (сел.) 164
Стофуре (м.) 277
Стофуре (сп.) 274
Стоянкини ливади (м.) 143
Стоянов гроб (м.) 261
Стоянов мост (м.) 300
Стояново (с.) 88
Стража (ск.) 99
Странджево (с.) 315
Страшник (р.) 88
Страшника (м.) 88
Стремци (с.) 320
Стрижището (м.) 84
Стръмни рид (вр.) 305
Стръмни рид 304
«Студен кладенец» (гара) 322
Студен кладенец (х.) 310
Студен кладенец (яз.) 286
Студената вода (м.) 89
Студената чешма 184
Студенец (вр.) 274
Студенец (вр.) 271
Студенец (вр.) 330
Студенец (лет.) 226
Студенец (с.) 177
Студенец (х.) 100
Студенецка река 227
Студенецка седл. 104
Стършела (вр.) 254
Суватски дол (р.) 287
Суватски рид 280
Суватско дере (р.) 267
Суватя (м.) 168
Сулмаза (м.) 370
Султанери (обл.) 304
Сусам (с.) 331
Сух връх (рид) 159
Суха лъка (м.) 109
Суха лъка (м.) 22
Суха река 106
Сухи връх (рид) 133
Сухи връх (рид) 159
Сухи дол (р.) 83
Сухия връх 172
Сухото дере (р.) 109
Сухото дере (р.) 142
Сухото дере (р.) 236
Сухото дере (р.) 159
Сухия дол (р.) 238
Сухия чарк (м.) 50
Суши котел (вр.) 228
Сушица (м.) 252
Суюсуза (р.) 113
Счупената планина 301
Съботниче (вр.) 219
Сърнак (мах.) 312
Сърнак (с.) 311
Сърнач (сел.) 332
Сърнена река (яз.) 112
Сърница (с.) 332
Сърта (вр.) 313
Сърта (рид) 313
Сърттарла (вр.) 278
Същински Дикчан (м.) 56
Сюткя (вр.) 104
Сюткянски дял 104
Сюткянско било 108
Сютлийка (р.) 292

Табиите (вр.) 186
Тагар могила (вр.) 206
Такаливя (сел.) 316
Талпиците (м.) 137
Тарзан поляна (м.) 56
Татар Пазарджик (сел.) 137
Татардере (р.) 179
Татарпазарджишка кааза (обл.) 171
Татул (с.) 304
Таушантепе (вр.) 324
Тахтали (сел.) 269
Ташбоаз (тес). 112
Ташбоазки поляни 112
Ташлък гидик (рид) 76
Ташлъка (сел.) 332

Ташюстю (вр.) 278
Тезгяха (м.) 157
Текенликая (м.) 157
Текето (сгр.) 336
Текла йолу (път) 155
Теллидере (р.) 105
Телчарка (с.) 301
Теменуґа (сп.) 298
Темизовия боаз (м.) 330
Тенесдере (р.) 75
Терзийски кайнак (м.) 328
Терзикая (ск.) 282
Терзикая (ск.) 332
Техеран (лаг.) 124
Техеран (х.) 124
«Тешел» (ВЕЦ) 38
Тешел (с.) 32
Тикалски дол (р.) 75
Тикла (мах.) 300
Тикла чешма 330
Тикла кула (м.) 211
Тиклата (вр.) 285
Тиклица (м.) 195
Тилкили (м.) 127
Тимошак (м.) 58
Тимошак (рид) 57
Тирфилика (м.) 333
Тихомир (с.) 311
Тодоров камък (ск.) 70
Токачка (с.) 305
Томофилево дере (р.) 114
Томраш (сел.) 204
Топдере (р.) 311
Топлия извор (м.) 38
Топлика (сел.) 333
Топлицос (сел.) 333
Тополец (м.) 189
Тополова каба (м.) 276
Тополовска река 269
Тополово (с.) 269
Тополовски балкан 282
Тополовски проход 269
Топчето (пещ.) 103
Топчика (пещ.) 14
Топчика (пещ.) 253
Тошков чарк (яз.) 39
Тошевия кайнак (м.) 212
Тракиец (яз.) 336
Тракийска гробница 72
Тракийска гробница 309
Тракийска гробница 326
Тракийски дъб 312
Тракийско светилище 323
Трак. Мак. масив 7
Трапезица (кр.) 336
Трапезица (м.) 236
Требетущица (р.) 105
Трети прозорец (м.) 114
Триград (с.) 31
Триградска река 17
Триградски рид 40
Триградски скали (х.) 41
Триградско ждрело 41
Тризъбия връх 265
Тризъбеца (вр.) 267
Три камъка (седл.) 8
Трите моста (м.) 229
Три могили (с.) 285
Тринадесетте братя (дърво) 102
Тръна (вр.) 270
Трънословка (с.) 299
Тузлата (вр.) 95
Тузлата (вр.) 274
Тузлата (вр.) 278
Тузлата (вр.) 271
Тузлата (вр.) 266
Тузлата (м.) 51
Тузлата (м.) 110
Тузлата (м.) 78
Тузлата (м.) 265
Тумбата (м.) 157
Тумбарица (вр.) 170
Тумбевица (м.) 116
Тунела (м.) 244
Туньова чука (вр.) 130
Турлата (вр.) 30
Турлата (вр.) 80
Турлука (вр.) 97
Турска глава (вр.) 141
Турски дол (р.)
Турски пост (вр.) 177
Турчин дере (м.) 276
Турянски дол (р.) 287
Тусункара (вр.) 129
Тъжилица (м.) 276
Тъмните ели (м.) 108
Тъмничище (м.) 193
Тъмра (м.) 153
Тъмраш (с.) 203
Томраш (сел.) 203
Тъмраш-Модер (вр.) 199
Тъмрашка река 201
Тъмрашка република 164
Тъмрашко кале 155
Тънката вода (ч.) 195
Тъпан (вр.) 159
Тъпана (вр.) 142

Търновица (м.) 114
Търново (гр.) 306
Търновица (м.) 124
Търносливка (с.) 299
Тьомната дупка (пещ.) 185
Тюлбето (вис.) 261
Тюлютепе (вр.) 92
Тюлютепе (вр.) 271
Тюрбето (сгр.) 336
Тютюнева пром. (х.) 323

Ужаса (вр.) 267
Узундере (р.) 331
Узунджово (с.) 231
Узунджовски рид 337
Узунмахала (мах.) 270
Узунска (мах.) 80
Улицата (пещ.) 292
Уличките (м.) 65
Умина (р.) 201
Умишка (р.) 142
Умур (м.) 194
Унден (вр.) 56
Урумгидик (седл.) 284
Уручовица (р.) 207
Усипа (вр.) 99
Усое (м.) 84
Устина (с.) 207
Устинска река 201
Устово (кв.) 90
Устра (вр.) 300
Устра (кр.) 301
Устрела (м.) 58
Устрен (с.) 302
Устренски рид 300
Ушатови дупки (пещ.) 149
Ушите (вр.) 30
Ушите (вр.) 201
Ушите (вр.) 219
Ушите (ск.) 66

Фатмака (вр.) 82
Фатово (сел.) 288
Фенера (вр.) 71
Фердинандово (сел.) 216
Филипово (с.) 47
Филипопол (гр.) 54
Форговска река 40
Форуна (рид) 76
Фотен (сел.) 157
Фотиново (с.) 157
Фотенска река 122
Фотиново (с.) 303
Фотински водопади 158
Фотински чаркове (м.) 129
Фотовища (сел.) 52
Фурните (м.) 110

Хаджиев пожар (м.) 124
Хаджийолу (мах.) 284
Хаджийска река 59
Хаджийска чешма 159
Хаджийски чарк (м.) 126
Хаджийското (м.) 261
Хаджийца (седл.) 221
Хаджиосманица (м.) 114
Хаджиосманица (р.) 125
Хайдутка (вр.) 274
Хайдуткаба (м.) 193
Хайдуткая (вр.) 274
Хайдушка трапеза (ск.) 226
Хайдушки дол (р.) 31
Хайдушките поляни (м.) 50
Халката (ск.) 149
Хамаза (рид) 338
Хамамбунар (вр.) 31
Хамбар (мах.) 267
Хамбардере (р.) 304
Хамбаркая (ск.) 302
Харамийски връх 287
Харамийска (пещ.) 41
Харлог (пещ.) 43
Харманкая (вр.) 308
Хармана (м.) 281
Харманите (м.) 124
Харманли (гр.) 338
Харманлийска река 282
Харманлийски пролом 338
Хасанкьой (с.) 285
Хасар (кр.) 286
Хасар (кр.) 336
Хасара (вр.) 326
Хасаралтъ (кр.) 286
Хасарвиран (с.) 318
Хасково (гр.) 334
Хасковска река 333
Хасковски мин. бани 333
Хасковски рид 333
Хасковска хълм. обл. 328
Хвойна (с.) 187
Хендека (седл.) 181
Хисара (кр.) 334
Хисара (вр.) 27
Хисара (кр.) 286
Хисаралтъ (вр.) 322

Хисаралтъ (кр.) 286
Хисарвиран (сел.) 318
Хисаркале (кр.) 298
Хисарлъка (вр.) 148
Хисарлъка (кр.) 142
Хисарско дере (р.) 46
Хисартепе (вр.) 325
Ходжов кладенец (м.) 255
Хорозтепе (вр.) 270
Хортивското шило (ск.) 170
Хотовище (сел.) 52
Храбрино (с.) 215
Хралупа (пещ.) 240
Храстово (с.) 311
Хремово (м.) 119
Хремщица (р.) 119
Хубча (ВЕЦ) 94
«Хубча» (изв.) 94
Хубчанска кюприя 94
Хубчов баир 300
Хухла (с.) 317
Хухлата (рид) 337

Цар Асенов надпис 162
Царевец (х.) 323
Царищина (пещ.) 230
Царна (пещ.) 230
Царски поляни (м.) 175
Цветински кошари 111
Цепина (вр.) 131
Цепина (гара) 135
Цепина (кр.) 133
Цепина (х.) 133
Циганско градище (вр.) 287
Цигов чарк (лет.) 117
Цигов чарк (м.) 117
Цирикова църква (вр.) 186
Црънча (с.) 137
Црънчанска река 130
Първен (сел.) 251
Първена (сел.) 251
Църква (м.) 55
Църквата (м.) 287
Църквата (м.) 53
Църнока (м.) 58

Чавдар (г. п.) 68
Чадъра (вр.) 108
Чадъра (вр.) 178
Чадъра (вр.) 192
Чадъра (вр.) 218
Чадъра (м.) 192
Чадъра (седл.) 158
Чаева чука (вр.) 83
Чаира (м.) 269
Чаирлъка (м.) 330
Чаирска арка (ск.) 44
Чаирска река 40
Чаирски езера 41
Чакмакбурун (м.) 17
Чакмакли (вр.) 142
Чакмакли (рид) 155
Чакмаклийски дол (р.) 288
Чакмаци (с.) 305
Чакмаклъ (м.) 39
Чакмаклъдере (р.) 39
Чал (вр.) 311
Чала (вр.) 102
Чала (вр.) 165
Чала (вр.) 175
Чала (с.) 30
Чала (с.) 40
Чалтепе (вр.) 126
Чамдере (р.) 282
Чамдере (с.) 297
Чамла (мах.) 40
Чамлия (рид) 40
Чалтепе (вр.) 126
«Чамлъка» (рез.) 301
Чамурьово (м.) 237
Чанакчиево (сел.) 154
Чарчилищата (м.) 31
Чатала (г. д.) 193
Чаталово (м.) 78
Чаталолук (изв.) 179
Чаталолук (м.) 141
Чаталолук (м.) 199
Чаталчучур (м.) 221
Чатарлъка (седл.) 249
Чатъма (г. п.) 112
Чатъма (рид) 57
Чатърдере (р.) 285
Чаушев чарк (м.) 26
Чаушевска планина 238
Чаушево (с.) 252
Чая (р.) 164
Челевещница (пещ.) 179
Челята (възв.) 32
Чамдере (с.) 297
Ченгенебаир (вр.) 216
Ченгенекьошк (вр.) 177
Ченгенехисар (вр.) 287
Чепеларе (гр.) 173
Чепеларка (вр.) 175
Чепеларска котловина 173
Чепеларска река 89
Чепели (м.) 173

Чепино (кв.) 60
Чепинска котловина 59
Чепинска река 8
Чепински край (обл.) 118
Червен (вр.) 198
Червен (с.) 251
Червената стена (вр.) 95
Червената стена (вр.) 238
Червената стена (вр.) 249
«Червената стена» (рез.) 249
Червената черква 210
Червените скали (м.) 267
Червен камък (вр.) 218
Червения камък (м.) 277
Червенът (път) 254
Червивата вода 148
Чергите (м.) 266
Черешево (м.) 89
Черешево (с.) 206
Черешево (с.) 84
Черешка (м.) 221
Черешевска пещера 206
Черешевска река 206
Черешевска река 287
Черешица (с.) 325
Черква (м.) 276
Черквата (м.) 126
Черквата (седл.) 277
Черкезица (р.) 240
Черковището (м.) 140
Черковното (м.) 193
Черна (р.) 74
Черна могила (вр.) 109
Черна планина (м.) 207
Черна планина (рид) 165
Черна чука (вр.) 285
Чернатица (дял) 163
Чернатишко било 74
Черни връх 166
Черни връх 212
Черни връх 219
Черни връх 224
Черни връх (лаг.) 240
Черни рид 278
Черни рид (вр.) 278
Черни рид (с.) 313
Черните бараки (м.) 26
Черничево (с.) 304
Черно дере (р.) 23
Черновец (вр.) 66
Черновръх (вр.) 109
Черновръх (г. п.) 109
Черновръшки рид 163
Черновръшки рид 219
Чернока (вр.) 288
Чернока (м.) 98
Черноочане (с.) 284
Честата борика (вр.) 99
Четвърти прозорец (м.) 125
Четиридесетте извора (м.) 251
Четиридесетте извора (р.) 251
Четиридесетте извора (яз.) 251
Четиридесетте кълки (м.) 248
Четово (сел.) 222
Чехльово (г. с.) 109
Чешмебаши (ез.) 148
Чиливещата дупка (пещ.) 197
Чиликовица (вис.) 149
Чилингирови ливади (м.) 173
Чилтепе (вр.) 264
Чиляка (вр.) 282
Чиляка (вр.) 284
Чиляка (вр.) 256
Чинара (м.) 327
Чинковите вили 263
Чирпан (гр.) 228
Читакдере (м.) 310
Чисто тепе (вр.) 18
Чифлик (с.) 321
Чифлик (с.) 325
Чифлика (м.) 195
Чифте борика (гора) 204
Чифте чарк (м.) 50
Чокманово (с.) 290
Чокмански дол (р.) 287
Чорбаджийско (с.) 304
Чорквата (м.) 84
Чорквището (м.) 172
Чотрова (мах.) 255
Чубра (мах.) 286
Чубрика (мах.) 286
Чудните мостове (ск.) 182
Чудните мостове (х.) 182
Чуката (вр.) 86
Чуката (вр.) 196
Чуката (вр.) 219
Чуката (вр.) 225
Чуката (вр.) 252
Чуката (вр.) 262
Чуката (вр.) 295
Чуката (рид) 323
Чуково (с.) 305
Чукура (г. с.) 112
Чукура (лет.) 114
Чукура (р.) 106
Чукурите (с.) 311
Чукуркьой (м.) 177
Чукуркьой (сел.) 183

Чулфа (яз.) 330
Чурал (вр.) 129
Чуреково (с.) 194
Чурековска река 163
Чурековските кошари (м.) 193
Чурен (с.) 205
Чуренска река (г. с.) 206
Чуренска река 206
Чурика (м.) 76
Чурново (м.) 86
Чучура (м.) 230
Чучурото (изв.) 69

Шабаница (рез.) 82
Шабанли (сел.) 332
Шадийца (руд.) 295
Шадийца (х.) 295
Шакирови къщи (м.) 330
Шарапаните (ск.) 333
Шарапаните (засл.) 333
Шарапташ (ск.) 333
Шарли (вр.) 219
Шатрово (м.) 94
Шейновец (вр.) 327
Шейран дупка (пещ.) 281
Шейрата (пещ.) 281
Шейхджумая (сел.) 301
Шейтандере (р.) 55
Шейтан кюприя (мост) 297
Шейтан кюприя (прол.) 311
Шейтан мандра (м.) 30
Шейтаница (м.) 238
Шейтанкьой (сел.) 223
Шепшийца (вр.) 99
Шилденски камък (вр.) 255
Шилестата чука (вр.) 75
Шиневица (м.) 277
Шиник дере (р.) 38
Шипковска река 285
Шипча (м.) 223
Ширината (м.) 253
Ширинта (м.) 148
Широка лъка (с.) 168
Широка поляна (г. с.) 27
Широка поляна (м.) 108
Широка поляна (яз.) 17
Широкия валог (м.) 69
Широко поле (с.) 14
Широко поле (с.) 310
Широковото (р.) 207
Широколъшка река 75
Широколъшки Карлък (вр.) 79
Широколъшки Снежник (вр.) 79
Шишмандере (р.) 143
Шонка (м.) 193)
Шоновата чешма (м.) 330
Шума дере (м.) 309
Шумнатица (м.) 303

Щутград (кр.) 223

Юбилейна (пещ.) 149
Югово (с.) 273
Юговска река 273
Юговски разклон 257
Юговско градище (кр.) 280
Юговското ханче (м.) 275
Юзбеци (с.) 304
Юзегрек (м.) 204
Юмруккая (вр.) 326
Юнаци (с.) 305
Юндола (лет.) 65
Юндола (м.) 59
Юндола (х.) 66
Юркиден (вр.) 304
Юркидендаа (вр.) 304
Юрпек (сел.) 311
Юрпекдаа (пл.) 320
Юрта (вр.) 287
Юрта (м.) 50
Юрта (м.) 257
Юрта (м.) 236
Юрта (м.) 247
Юрта (м.) 255
Юртето (м.) 336
Юрукалан (м.) 227
Юруксуладъ (изв.) 79
Юруцка поляна (м.) 229
Юруцка пътека 270
Юрушко гробе (седл.) 258
Юрушки суват (м.) 177
Юрушкото кале (кр.) 155
Ючардъч (вр.) 50

Ябълката (седл.) 295
Яворово (с.) 234
Яврово (с.) 234
Явор (м.) 276
Ягодина (с.) 30
Ягодинка (р.) 105
Ягодински камък (ск.) 30
Ягодинска (пещ.) 31
Ягодински ск. мостове 31
Яденица (р.) 59

Яза (изв.) 45
Яйла (вр.) 282
Яйла (вр.) 287
Яйладере (р.) 256
Яйладере (р.) 286
Якоруда (гр.) 20
Ялакдере (р.) 325
Ялварника (вр.) 282
Ялварника (вр.) 256
Ямата (пещ.) 240
Янева скала 119
Янчова река 275
Янчовска река 257
Янчовска река 275
Яплар (мах.) 308
Яровете (възв.) 90
Ясъкория (лет.) 156
Ясъкория (сел.) 155
Ятаджик (сел.) 315

ЛИТЕРАТУРА

Аладжов, Д. Светилище на нимфите и Афродита край с. Каснаково, Хасково, 1962.

Аладжов, Д. Селища, паметници, находки. Хасково, 1974.

Балкански, И. Археологически проучвания в Източните Родопи, *Родопи*, 1973, 5.

Балкански, И. Кратко за историята на Кърджали. *Турист*, 1974, 9.

Балкански, И. Източнородопски крепости, С., 1974.

Батаклиев, И. Пазарджик и Пазарджишко, С., 1969.

Бончев, Г. Принос към петрографията на Западните Родопи. *Пер. сп.*, 1901, XIII, т. 62, св. 8—9.

Вазов, И. В недрата на Родопите, С., 1948.

Ваклинов, С. Базиликата при с. Белово. *Родопи*, 1969, 7.

Вълчев, А. Тъмраш. С., 1973.

Вълчев, А. Неизвестни крепости. *Родопи*, 1967, 12.

Вълчев, А. Освобождението на Родопите. *Родопи*, 1968, 2.

Вълчев, А. Лясково — две села, два братя. *Родопи*, 1971, 11.

Вълчев, А. Големите грехове на Дедово. *Родопи*, 1971, 3—5.

Вълчев, А. Плочник — село проклето. *Родопи*, 1968, 8.

Географски речник на България, С., 1980.

Гигов, Н., А. Печилков, В. Искилиева. Смолян. С., 1972.

Гиздова, Н. Нови данни за крепостта Цепина. *Родопи*, 1973, 2.

Гинев, Р. Батак, С., 1976.

Гловня, М. Добростанският масив. *Турист*, 1962, 11.

Гълъбов, Ж. и др. Физическа география на България. С., 1977 г.

Даскалов, Х. Добралък, *Родопи*, 1978, 10.

Даскалов, Х. Село Руен. *Родопи*, 1979, 10.

Делирадев, П. Принос към историческата география на Тракия. I и II, 1953.

Детев, П. Раннонеолитно селище при с. Куклен. *Родопи*, 1968, 6,

Детев, П. Неолитните селища край с. Мулдава. *Родопи*, 1969, 2.

Дечев, В. Избрано. С., 1968.

Джамбов, Х. Из археологическия музей в Пловдив. *Родопи*, 1968, 6.

Джамбов, Х. Кукленският манастир. *Родопи*, 1973, 6.

Динев, Л., К. Мишев. България — кратка география. С., 1975.

Дневникът на полк. Серафимов. *Родопи*, 1972, 9.

Добруски, В. Материали по археология на България. Сб. *Нар. умотворения*, 1895, кн. 11—13.

Енциклопедия България. С., т. I, 1978, т. II, 1981.

Захариев, С. Географско-историческо, статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза, Виена, 1870.
Зоински, И. Кричим. С., 1976.
Зоински, И. Широка лъка. С., 1977.
Зоински, И. Девинска планина. С., 1974.
Зоински И. Брацигово. С., 1976.
Зоински, И. Мурсалица. С., 1980.
Згурев, Н. Едно историческо място в развалини. *Родопи*, 1976, 11.
Илиев, П. Милеви скали, *Турист*, 1960, 6.
Иречек, К. Пътувания из България. С., 1974.
Канев, Д. Миналото на с. Момчиловци, Смолянско. С., 1975.
Караколев, Д. Наречен. С., 1960.
Каров, Д. И. Старината Ветроград. *Родопи*, 1932, 4.
Керелов, Т. Батак глава не скланя. С., 1966.
Комплексна научна Родопска експедиция в 1953 г. С., 1955.
Кръстанов, Д. Международният съд на Персенк. *Родопи*, 1967, 11.
Мадолев, Г. Въоръжената борба в Пиринския край през 1941—1944 г. С., 1966.
Маринов, П. Георги Наков (кап. Паница). *Родопи*, 1972, 6.
Михайлов, Г. Траките, С., 1972.
Михайлов, С. Екскурзия из българските старини. С., 1959.
Михайлов, С. Археология в Родопите. *Родопи*, 1970, 7—8.
Морева, Р. Нови данни за креп. Воден. *Родопи*, 1978, 3.
Панайотов, И., Н. Папазов, К. Страшимиров. Родопи (пътеводител). С., 1973.
Панайотов, И. Върховръх. С., 1974.
Панайотов, И., А. Калинов. Персенк. С., 1975.
Панайотов, И. Главата. *География*, 1958, 9.
Панайотов, И. Пещерите Ваклите дупки. *География*, 1961, 1.
Панайотов, И. Чернатица (пътеводител). С., 1981.
Папазов, Н. Смолянските бисери. С., 1964.
Пашев, Г. Възраст и име на с. Павелско, Смолянско. *Родопи*, 1977, 11.
Пейчев, Х., П. Божков, Д. Душков. Хижите в България, С., 1977.
Панчелиев, А. Дъбраш. С., 1973.
Пенков, И., В. Велев. По поречието на р. Арда, С., 1962.
Пенков, И. и др. България (пътеводител). С., 1978.
Попов, В. и др. Защитени природни обекти в НР България. С., 1980.
Попов, И., К. Янев. Добростан. С., 1980.
Петров, П. Асимилаторската политика на турските завоеватели. С., 1962.
Петров, П. и др. Родопа — българска твърдина. С., 1960.
Петров, П. под. ред. Родопите в българската история. С., 1979.
Райковски, С. Цариградски вестник за възрожденските борби в Ахъчелебийско. *Родопи*, 1978, 1.
Райчев, Д. Крепостта Заград. *Турист*, 1963, 3.
Райчев, Д. Чепеларе и неговите околности. С., 1973.
Райчев, Д. Един непознат кът на Буйновската река. *Родопи*, 1973, 5.

Р а й ч е в, Д. Крепостта Зареница. *Турист*, 1975, 7.
Р а й ч е в, Д. Триградското ждрело и Дяволското гърло. С., 1979.
С а л а м б а ш е в, А. Местните имена в Смолянско. С., 1976.
С е м е р д ж и е в, А. За да има живот. С., 1964.
С е р к е д ж и е в, Г. По бойния път на антониивановци. С., 1970.
С и р о т о в, П. Г. Мечковец, С., 1967.
С т о я н о в, З. Записки по българските въстания. С., 1962.
С т р а ш и м и р о в, К., Кърджалийският край (пътеводител), С., 1981.
С ъ б е в, В. Равнища. *Турист*, 1967. 9.
С ъ б е в, Д. Рупчоските пещери. С., 1967.
Т о ш к о в а, Е. Двете крепости Кричим. *Родопи*, 1966, 7—8.
Т р а н т е е в, П. Снежанка. *Турист*, 1965, 2.
Т о ш к о в, М., Н. В и х о д ц е в с к и. Защитени природни обекти в НРБ. С., 1972.
Ф и л и п о в, Х., К. С т р а ш и м и р о в. Белите брези край Ардино. С., 1975.
Х а й т о в, Н. Село Яврово. С., 1958.
Х а й т о в, Н. Родопските комити разказват. С., 1972.
Х а й т о в, Н. Капитан Петко войвода. Варна, 1974.
Х а й т о в, Н. Родопски властелини, С., 1976.
Х а й т о в, Н. Хайдути. С., 1979.
Х р и с т о в, Б. Село Яврово. *Родопи*, 1932, 2.
Ч а н к о в, Ж. Географски речник на България. С., 1958.
Ч а в р ъ к о в, Г. Българските манастири. С., 1978.
Ч а л ъ к о в, М. Произход на селищното име Ситово. *Родопи*, 1977, 11.
Ч и ч и к о в а, М. Никополис на Места. *Родопи*, 1968, 10.
Ч о л е в, М. Из Велинградския край. С., 1977.
Ш и ш к о в, С. Избрани произведения. Пловдив, 1965.
Ш о п о в, А. Поход към деня. С., 1968.
Ю р у к о в, П. Пещерският край. С., 1965.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 5
Географски очерк 7
Име 7
Орографски облик 8
Западни Родопи 8
Източни Родопи 9
Геоложко и геоморфоложко развитие 10
Природни богатства 11
Климат и води 11
Растителен и животински свят 12
Родопите през вековете 14
А. Западни Родопи 17
I. Велийшко-Виденишки дял 17
I.1. Велийца и Виденица 18
1. Лет. Юндола—вр. Велийца 18
2. Шосето под вр. Лупово тепе—с. Бабяк 18
3. С. Бабяк—гр. Якоруда 20
4. Шосето под вр. Лупово тепе—г. с. Софандере—м. Дългия мост 20
5. Г. с. Софандере—с. Грашево—гр. Велинград . . 21
6. С. Елешница—г. с. Софандере 21
7. Билото—с. Медени поляни—г. с. Селище . . . 22
8. Гр. Велинград—г. п. Черновръх 22
9. Г. п. Черновръх—вр. Сребрен—м. Гьошев чарк 23
10. Г. п. Черновръх—г. с. Селище 23
11. Г. с. Селище—вр. Беслет 25
12. Г. с. Селище—изворната област на р. Черно дере 25
13. Г. с. Селище—с. Сърница 26
14. С. Сърница—м. Горанов чарк 26
15. С. Сърница—г. п. Лонгурли—г. с. Широка поляна 27
16. Г. с. Широка поляна—гр. Доспат 27
17. Гр. Доспат—с. Късак —с. Змеица 28
18. С. Змеица—вр. Виденица 30
19. С. Змеица—с. Ягодина 30
I. 2. Девинска планина 31
20. Гр. Девин—Каурско кале—Кемеров мост . . . 32
21. Гр. Девин—м. Равня—седл. Олукгидик—х. Орфей 35
22. Гр. Девин—м. Мандрала—х. Орфей 37
23. Гр. Девин—ск. Слона—с. Грохотно—х. Орфей 37
24. С. Грохотно—с. Тешел—г. с. Извора—х. Орфей 38
25. С. Тешел—с. Борино—х. Орфей 38
26. Х. Орфей—Кемеров мост 39

27. Х. Орфей—г. п. Снежанка—г. с. Дженевра . . 40
I. 3. Триград 40
28. С. Тешел—с. Триград 41
29. Х. Триградски скали—вр. Стенето (Дурдага)—с. Ягодина 44
30. Х. Триградски скали—Чаирските езера 44
31. Х. Триградски скали—с. Мугла 45
32. С. Тешел—с. Мугла 45
II. Дъбраш 46
1. С. Места—с. Филипово—с. Осеново—г. с. Вищерица 47
2. Г. с. Вищерица—вр. Каракая 49
3. Г. с. Вищерица—г. п. Вищерица—вр. Беслет—г. с. Беслет 49
4. Г. с. Беслет—Каялийски скали 50
5. Г. с. Беслет—г. п. Ранча—м. Стойчов чарк . . 51
6. Гр. Гоце Делчев—с. Гърмен 51
7. С. Гърмен—с. Огняново—Минералните бани . . 52
8. С. Гърмен—с. Ковачевица—м. Сухия чарк . . . 53
9. Гр. Гоце Делчев—м. Банян—с. Долен—с. Плетена—м. Плетенски чаркове 54
10. М. Банян—м. Караманица—с. Сатовча 55
11. М. Плетенски чаркове —м. Горен Дикчан—вр. Унден 56
12. М. Горен Дикчан—вр. Калето 57
13. М. Плетенски чаркове —м. Гроба 57
14. М. Гроба—м. Комитски бараки—м. Аклиса—с. Долно Дряново 58
15. М. Гроба—шосето г. с. Беслет—м. Ранча . . 59
III. Алабак 59
1. Гр. Велинград—лобното място на Винчо Горанов и Ангел Чопев 60
2. Кв. Лъджене—м. Казармата—вр. Острец . . . 63
3. Кв. Лъджене—м. Марина ливада—м. Мачешки скали 64
4. Кв. Каменица—м. Печенек—х. Кладова 64
5. Гр. Велинград—лет. Юндола 65
6. Лет. Юндола—м. Пашови скали 66
7. Лет. Юндола—м. Локвата 66
8. М. Локвата—х. Кладова 66
9. М. Локвата—гр. Велинград 67
10. М. Локвата—лобното място на Вела Пеева—х. Кладова 67
11. Х. Кладова—м. Алабашка поляна 68
12. М. Алабашка поляна—с. Голямо Белово 69
13. М. Алабашка поляна—вр. Алабак—х. Милеви скали 69
14. Х. Милеви скали—х. Равно боре—Варварски мин. бани 71
15. Гр. Белово—Малкобеловски мин. бани—Тракийската гробница 72
16. Гр. Белово—с. Голямо Белово 73
17. С. Голямо Белово—ман. «Св. Спас» 73

18. С. Голямо Белово—г. п. Бялата вода 74
IV. Перелик 74
1. С. Широка лъка—х. Перелик—вр. Голям Перелик 76
2. Х. Перелик—вр. Козуятак—седл. Превала—х. Студенец 78
3. Х. Перелик—гр. Смолян 78
4. Х. Перелик—х. Ледницата 79
5. С. Широка лъка—мах. Стикъл—вр. Турлата 79
6. С. Широка лъка—х. Ледницата 80
7. Х. Ледницата—пещ. Ледницата 82
8. Х. Ледницата—седл. Одабашийца—с. Мугла 82
IV. 1. Мурсалица 82
9. Кв. Настан—вр. Каранджилъка—вр. Чаева чука—х. Ледницата 84
10. Кв. Настан—Небиев камък—м. Кападжийца . . 86
11. С. Грохотно—м. Левища 86
12. С. Тешел—м. Левища 87
13. С. Мугла—м. Конска поляна—вр. Каранджилъка 87
14. С. Мугла—Железния мост—вр. Каранджилъка 87
15. С. Мугла—м. Бялата пръст—вр. Каранджилъка 88
16. С. Широка лъка—м. Попина 88
17. Беденски мин. бани—мах. Катранци—вр. Чаева чука 88
18. Кв. Настан—Китово ханче—вр. Каранджилъка 89
IV.2. Букова планина 89
19. Гр. Смолян 90
20. Гр. Смолян—карстовия извор Хубча 92
21. Гр. Смолян—вр. Голямата стена 94
22. Гр. Смолян—мах. Средок 95
23. Гр. Смолян—с. Левочево—с. Проглед 95
24. Гр. Смолян—курорта Пампорово 96
25. Гр. Смолян—седл. Соколица 97
26. Седл. Соколица—вр. Турлука 97
27. Седл. Соколица—креп. Аетос 97
28. Седл. Соколица—курорта Пампорово 98
29. Гр. Смолян—х. Смолянски езера 98
30. Х. Смолянски езера—х. Студенец 100
31. Х. Студенец—вр. Снежанка—Орфеева скала—седл. Картала—вр. Мургавец—х. Студенец . . 101
32. Х. Студенец—г. с. Ардашлъ—курорта Пампорово 102
33. Х. Студенец—седл. Превала 102
34. Х. Студенец—седл. Рожен 103
35. Х. Студенец—Пампоровската седловина 104
V. Баташка планина 104
1. Гр. Велинград—Клептуза—Аров мост—пещ. Лепеница 106
2. Гр. Велинград—водослива на Лепеница и Бистрица—вр. Сертьова чука—вр. Голяма Сюткя . . 108
3. Гр. Велинград—г. п. Черновръх—м. Башегрек—партизанския лагер Порт Артур—вр. Малка Сюткя — вр. Голяма Сюткя 109

4. Кв. Чепино—Мечкина река—м. Фурните—вр. Голяма Сюткя 110
5. Г. п. Черновръх—вр. Сребрен 110
6. М. Сребренски поляни—м. Гьошев чарк 111
7. Г. п. Черновръх—м. Казармата—г. с. Беглика . 111
8. М. Казармата—м. Гьошев чарк—яз. Васил Коларов 111
9. Лет при яз. В. Коларов—г. с. Беглика 113
10. Лет. при яз. В. Коларов—х. Техеран 113
11. Гр. Ракитово 114
12. Гр. Ракитово—вр. Пашино бърдо 116
13. М. Пашино бърдо—вр. Домузалан—м. Цигов чарк 116
14. М. Пашино бърдо—рез. «Мантарица»—м. Газинчев чарк—вр. Малка Сюткя—вр. Голяма Сюткя . . 117
15. Гр. Ракитово—м. Пашино бърдо 118
16. Гр. Ракитово—кр. Градот 118
17. Гр. Ракитово—м. Раве ливади—м. Картач—Янева скала—м. Цигов чарк 118
18. Гр. Ракитово—м. Блатца—Партизанската землянка—м. Хремщица—пещ. Лепеница 119
19. Гр. Батак 119
20. Гр. Батак—г. с. Антон Иванов—вр. Баташки Снежник 122
21. Гр. Батак—х. Техеран 122
22. Х. Техеран—паметника на Георги Чолаков . . 124
23. Х. Техеран—вр. Баташки Снежник 125
24. Х. Техеран—м. Капинчев чарк—г. с. Кьошка . 125
25. Г. с. Кьошка—г. п. Алндере—м. Хаджийски чарк—с. Селча—с. Михалково 126
26. Г. с. Кьошка—г. с. Лисичево 127
27. Г. с. Лисичево—м. Бараклий—Кемеров мост—х. Орфей 127
28. Г. с. Лисичево—с. Михалково 129
V. 1. Каркария 130
29. С. Дорково—креп. Цепина 131
30. Креп. Цепина—Ляска бивак—гара Цепина . . . 135
31. Креп. Цепина—лобното място на Стефан Добрев—вр. Кошница—вр. Валков камък—гара Костандово 135
32. С. Дорково—лет. Селце—м. Дъното—лет. Св. Константин 136
33. С. Дорково—м. Кулата—с. Црънча 136
34. С. Костандово—Калето—вр. Валков камък—гара Костандово 137
35. С. Костандово—м. Костандовски алчак—вр. Мел—м. Дъното 138
36. С. Костандово—вр. Коилтепе—м. Цигов чарк . 139
37. С. Дорково—м. Портиците—м. Ечименище—лет. Св. Константин 139
38. Почивен дом на ЦС на БПС при яз. Батак (м. Дъното)—лет. Св. Константин—курортен комплекс «Антон Иванов» 140
39. Курортен комплекс «Антон Иванов»—х. Добра вода 141
40. Курортен комплекс «Антон Иванов»—гр. Пещера 141
V. 2. Равногор 141

41. Гр. Пещера 143
42. Гр. Пещера—пещ. Снежанка 145
43. Гр. Пещера—креп. Киево кале 148
44. Гр. Пещера—рез. «Купена»—Сините водопади . 148
45. Гр. Брацигов 149
46. Гр. Брацигово—м. Грамадите—Жебя крепост . 153
47. Гр. Брацигово—м. Бальовица 153
48. Гр. Брацигово—Партизанските землянки 154
49. Гр. Брацигово—с. Розово—лет. Васил Петлешков 154
50. Гр. Брацигово—с. Равногор 155
51. С. Равногор—вр. Св. Неделя 156
52. С. Равногор—лет. Васил Петлешков 156
53. С. Равногор—г. с. Антон Иванов—с. Фотиново 157
54. С. Фотиново—Фотинските водопади 158
55. С. Равногор—м. Анева къшла—вр. Тъпан—с. Жребичко 158
56. Гр. Кричим 160
57. Гр. Кричим—креп. Кричим—Асеновия надпис—м. Долна Немча—м. Горна Немча 162
VI. Чернатица 163
VI. 1. Карабалкан 165
1. Курортът Пампорово 165
2. Курортът Пампорово—с. Стойките 166
3. С. Стойките—с. Широка лъка 168
4. С. Широка лъка—ск. Момата—м. Гърлото—с. Върбово 169
5. С. Широка лъка—с. Върбово—вр. Тумбарица . 170
6. С. Широка лъка—р. Гранична—м. Гьола . . . 170
7. С. Широка лъка—Беденски мин. бани—с. Беден—креп. Беаднос 171
8. С. Беден—с. Брезе 172
9. Курортът Пампорово—м. Разклона—гр. Чепеларе 173
10. Курортът Пампорово—х. Изгрев 175
11. Х. Изгрев—с. Зорница—рез. «Десетте братя» . . 176
12. Х. Изгрев—вр. Карабалкан 176
13. Х. Изгрев—гр. Чепеларе 177
14. Х. Изгрев—вр. Айдарски камък 177
VI.2. Персенк 177
15. Вр. Айдарски камък—м. Глухите камъни . . . 179
16. М. Глухите камъни—седл. Гробен проход . . . 181
17. М. Глухите камъни—с. Забърдо 181
18. М. Глухите камъни—х. Чудните мостове 181
19. М. Глухите камъни—х. Скални мостове 182
20. Х. Скални мостове—х. Чудните мостове 182
21. Х. Чудните мостове—с. Забърдо 183
22. С. Забърдо—х. Чудните мостове 184
23. С. Забърдо—х. Чудните мостове 185
24. Х. Чудните мостове—х. Кабата 185
25. Х. Скални мостове—вр. Цирикова църква—х. Кабата 186
26. Х. Кабата—пещ. Ваклите дупки 187

27. Х. Кабата—с. Хвойна 187
28. Х. Кабата—с. Малево 188
29. Х. Кабата—с. Орехово 189
30. Х. Кабата—х. Персенк 190
31. Х. Кабата—Персенците 190
32. Х. Кабата—седл. Гробен проход 191
33. Х. Скални мостове—седл. Гробен проход . . . 191
34. Седл. Гробен проход—вр. Персенк 192
35. Седл. Гробен проход—х. Персенк 192
36. Х. Персенк — с. Лясково 193
37. Х. Персенк—с. Чуреково 194
38. С. Чуреково—с. Михалково 194
39. С. Чуреково—м. Каракачански мандри 195
40. Х. Персенк—с. Орехово 195
41. С. Орехово—пещ. Чиливещата дупка 197
42. С. Орехово—Прилепската пещера 197
43. С. Орехово—м. Колото 198
44. С. Орехово—с. Хвойна 198
45. С. Орехово—х. Персенк 198
46. Х. Персенк—вр. Червен—м. Чифлика 198
47. Х. Персенк—седл. Каракачански мандри . . . 199
VI. 3. Върховръх 200
48. Седл. Каракачански мандри—х. Модър 201
49. Х. Модър—вр. Маркова чука 203
50. Х. Модър—м. Бейбунар 203
51. М. Бейбунар—с. Тъмраш 203
52. Х. Модър—х. Върховръх 204
53. Х. Върховръх—вр. Върховръх 205
54. Х. Върховръх—с. Чурен 205
55. С. Чурен—бившето село Тъмраш 206
56. Х. Върховръх—гр. Кричим 206
57. Х. Върховръх—с. Скобелево 206
58. С. Скобелево—креп. Момино кале 207
59. Креп. Момино кале—с. Устина 207
60. Креп. Момино кале—гр. Перущица 208
61. Х. Върховръх—х. Бряновщица 211
62. Х. Бряновщица—гр. Перущица 212
63. Х. Бряновщица—с. Брестовица 212
64. Х. Бряновщица—х. Родопски партизани 213
65. Х. Родопски партизани—Партизанската землянка 213
66. Х. Родопски партизани—Паметника на партизанина 214
67. Х. Родопски партизани—гр. Перущица 214
68. Х. Родопски партизани—с. Храбрино 215
69. С. Храбрино—с. Първенец 216
VI. 4. Средня (Пангарлийца). 217
70. Х. Модър—с. Лилково 217
71. Х. Модър—билото на Средня—с. Храбрино . . 218
VI. 5. Белочерковски рид. 218
72. Х. Персенк—лет. Бяла черква 221
73. Лет. Бяла черква—Малинов връх 222
74. Лет. Бяла черква—с. Ситово 222
75. Лет. Бяла черква—с. Косово—с. Нареченски бани 223

76. Лет. Бяла черква—Черни връх—с. Бачково 224
77. Лет. Бяла черква—х. Равнища 225
78. Лет. Бяла черква—лет. Студенец 226
79. Лет. Студенец—х. Комсомолска 227
80. Х. Комсомолска—х. Здравец 227
81. Лет. Студенец—х. Здравец 227
82. Х. Здравец—вр. Здравец—старата хижа Здравец 228
83. Х. Здравец—с. Дедово 229
84. С. Дедово—с. Бойково 230
85. Х. Здравец—с. Гълъбово 230
86. Х. Здравец—х. Руен 231
87. Х. Руен—вр. Руен 231
88. Х. Руен—скалния феномен Главата 231
89. Х. Руен—«Римското мостче» 232
90. Х. Руен—с. Куклен 232
91. С. Куклен—Кукленски манастир 233
92. Х. Руен—с. Яворово 234
93. С. Яворово—с. Руен 235
94. С. Яворово—с. Горни Воден 235
95. С. Яворово—с. Лясково—Асенова крепост . . 237
VII. Добростан 238
1. Гр. Асеновград 240
2. Гр. Асеновград—м. Гонда вода—х. Безово . . . 242
3. Гр. Асеновград—х. Момина сълза 244
4. Гр. Асеновград—Варниците—х. Момина сълза 245
5. Гр. Асеновград—с. Бачково—Бачковски манастир 245
6. С. Бачково—х. Момина сълза 247
7. С. Бачково—м. Юрта—лет. Гонда вода—х. Безово 247
8. Бачковският манастир—х. Марциганица 247
9. Х. Безово—Ловната хижа—с. Добростан 248
10. Х. Безово—вр. Безово—вр. Червената стена—х. Марциганица 248
11. Гр. Асеновград—ман. «Св. Петка» 249
12. Гр. Асеновград—Араповския манастир 250
13. Гр. Асеновград—с. Мулдава—с. Червен—с. Горнослав—с. Орешец—с. Добростан—х. Марциганица 251
14. Х. Марциганица—Сливов дол—тунела 253
15. Х. Марциганица—с. Югово 254
16. Х. Марциганица—ск. Инкая 254
VIII. Преспански дял 256
1. Седл. Рожен—х. Момчил юнак 258
2. С. Проглед—х. Момчил юнак 260
3. С. Момчиловци—вр. Момина вода 260
4. Х. Момчил юнак—м. Хайдушки поляни 262
5. С. Манастир—м. Хайдушките поляни 263
6. М. Хайдушките поляни—х. Преспа 263
7. С. Славейно—х. Преспа 264
8. Х. Преспа—х. Свобода 264
9. С. Манастир—х. Свобода 266
10. С. Давидково—х. Свобода 266

11. Х. Свобода—Разклона 266
12. Разклона—Тополовски проход—с. Тополово . . 267
13. Ск. Инкая—Сини връх—х. Васил Коларов . . . 269
14. С. Новаково—х. Васил Коларов 270
15. С. Паничково—х. Васил Коларов 271
VIII.1. Радюва планина 271
16. Х. Момчил юнак—х. Пашалийца 271
17. С. Павелско—х. Пашалийца 273
18. С. Югово—х. Пашалийца 273
19. Х. Пашалийца—вр. Момина вода—х. Момчил юнак 274
20. Х. Пашалийца—с. Нареченски бани 274
21. Гр. Чепеларе—мах. Караманица—Обсерваторията—вр. Момина вода 275
22. Гр. Лъки—с. Дряново—мах. Старо село—х. Пашалийца 275
23. Гр. Лъки—мах. Брайковица—х. Пашалийца . . 277
VIII. 2. Манастирище 277
24. Х. Момчил юнак—с. Джурково—гр. Лъки . . . 277
25. Гр. Лъки—с. Лъкавица—вр. Скалата 278
VIII.3. Крушовска планина (Черни рид) 278
26. Х. Свобода—вр. Гърковица—с. Белица 278
VIII.4. Градище планина 280
27. Х. Акватепе—с. Белица 280
28. Разклона—с. Мостово 280
VIII.5. Каракулас (Гордюва чука) 282
29. С. Паничково—с. Безводно—вр. Чиляка 282
30. С. Комунига—рез. «Казълчирпа» (Чамлъка)—с. Безводно—вр. Чиляка 284
31. С. Безводно—вр. Чиляка—с. Три могили—х. Васил Коларов 285
32. С. Безводно—вр. Чиляка—мах. Планината—х. Свобода 285
33. С. Комунига—вр. Бездивен 286
34. Х. Боровица—креп. Патмос—вр. Бездивен . . 286
35. Гр. Ардино—вр. Чиляка 287
IX. Ардински дял 287
IX.1. Кайнадински рид 287
1. Гр. Смолян—вр. Кайнадина 288
2. Гр. Смолян—х. Пионерска—вр. Кральов камък—ман. «Св. Атанас» 290
3. Гр. Смолян—вр. Средногорец—гр. Рудозем . . . 290
4. Гр. Смолян—с. Смилян—с. Могилица—Извора на Арда 291
X. Жълти дял 292
1. Гр. Мадан—пр. Печинско—х. Шадийца—с. Еньовче 293
2. С. Бял извор—вр. Алада 295
3. Гр. Ардино—Дяволския мост 296
4. Гр. Ардино—креп. край с. Башево 297
5. Гр. Ардино—х. Белите брези 298
6. Х. Белите брези—вр. Алада 298
7. Гр. Ардино—Орлови скали (Тракийското светилище) 298

8. Х. Белите брези—х. Млечино—х. Боровица 299
9. Гр. Ардино—с. Тръносливка—Ардинския водопад 299
Х.1. Устренски рид 300
10. Вр. Даладжа—вр. Алада—креп. Устра 300
11. Гр. Джебел—Счупената планина—езерата при с. Лебед—вр. Устра—Калето 301
12. Гр. Джебел—с. Устрен—вр. Сиврикая—Калето—Маласар 301
Б. Източни Родопи 303
XI. Гюмюрджински Снежник 303
XII. Мъгленишки рид 303
XIII. Стръмни рид 304
1. Гр. Момчилград—вр. Стръмни рид 304
2. Гр. Момчилград—х. Момчил—вр. Дамбълък . . . 308
3. Гр. Кърджали—вр. Дамбълък 308
4. С. Нановица—с. Татул—Тракийското светилище 309
5. Гр. Момчилград—с. Равен—Вкамененатa гора—Тракийските скални гробници 309
6. Гр. Момчилград—Паметника на д-р Емануил Рангелов Иванов 310
XIII.1. Бойник планина 310
7. Гр. Кърджали—х. Дарец—вр. Св. Илия . . . 310
8. Х. Студен кладенец—с. Бойник—вр. Св. Илия 310
XIV. Ирантепе 311
1. Гр. Крумовград—х. Свежест—Тракийския дъб . 312
2. Гр. Крумовград—вр. Ирантепе 313
XIV.1. Сърта 313
3. Гр. Крумовград—Паметника на вр. Каратепе—с. Пелевун 313
XV. Долна Арда 314
1. Х. Студен кладенец—гр. Маджарово—яз. Ивайловград 314
2. Гр. Ивайловград—с. Ламбух 316
3. Гр. Ивайловград—лет. Колибаре 317
4. Гр. Ивайловград—римска вила Армира—креп. Лютица—х. Ловджийски дъб 318
XVI. Каменник (Каяджик) 319
1. Гр. Кърджали 319
2. Гр. Кърджали—креп. Перперикон 320
3. Гр. Кърджали—вр. Исаклартепе 321
4. Гр. Кърджали—Средновековната църква—яз. Кърджали—х. Боровица 321
5. Гр. Кърджали—Каменните пирамиди при с. Зимзелен 322
6. Гр. Кърджали—креп. Моняк (Хисаралтъ) 322
7. Гр. Кърджали—х. Студен кладенец 322
8. Кр. Кърджали—Общинската горичка—х. Царевец 323
XVII. Чуката 323
1. С. Йончево—Тракийското светилище край изворите на Харманлийска река 323
2. С. Пчеларово—Градището 324
3. С. Бели пласт—Каменните гъби 324
4. Каменните гъби—Бейдаа—с. Мост 324
XVIII. Гората 325

1. Гара Мост—с. Миладиново 326
2. Гара Перперек—вр. Юмруккая 326
3. Гара Перперек—х. Студен кладенец 326
4. Гара Свиленград—с. Мезек—с. Сива река—с. Малко градище—с. Дъбовец—х. Арда 326
XIX. Хасковска хълмиста област 328
XIX.1. Драгойновски рид 328
1. С. Драгойново—х. Ангел войвода—вр. Драгойна—х. Буково—с. Паничково 328
2. С. Паничково—вр. Драгойна 330
3. С. Брягово—вр. Драгойна 331
4. Хасковските мин. бани—вр. Драгойна 331
XIX.2. Мечковец (Аидаа). 331
5. С. Паничково—вр. Мечковец—х. Аида 332
6. Хасковските мин. бани—засл. Шарапаните—х. Аида 333
XIX.3. Хасковски рид 333
7. Гр. Хасково—Извора на нимфите 334
8. Гр. Хасково—Текето—яз. Тракиец—Хисара—с. Конуш 336
9. Гр. Хасково—х. Книжовник 337
XIX.4. Узунджовски рид 337
XIX.5. Хухлата 337
10. Гр. Харманли 338
11. Гр. Харманли—Извора на Белоногата 338
12. Гр. Харманли—Долмените 339
13. Гр. Харманли—Ловната хижа 339
XIX.6. Градище 339
Използувани съкращения в указателя 340
Азбучен указател 341
Литература 371

РОДОПИ — ПЪТЕВОДИТЕЛ

ИВАН АЛЕКСАНДРОВ ПАНАЙОТОВ,
КОНСТАНТИН СТРАШИМИРОВ ТАБАКОВ

Рецензенти *Никола Янев, Веска Искилиева*
Редактор *Мария Йорева*
Нац. бълг. I издание Лит. група II-8
Код 06 $\frac{95318}{1752-32-82}$
Изд. № 8540

Художник *Димко Димчев*
Художник-редактор *Димко Димчев*
Технически редактор *Елена Александрова*
Коректор *Мария Кунчева*

Дадена за набор на 24. VI. 1982 г. Подписана за печат на 25. XII. 1982 г.
Излязла от печат на 30. XII. 1982 г.
Формат 84/108/32 Печатни коли 26 УИК 33,98
Издателски коли 21,84 Тираж 12 115
Цена 3,41 лв.

Държавно издателство „Медицина и физкултура“,
пл. Славейков 11 — София
Държавна печатница «Димитър Благоев» — Пловдив

Град

Село

Махала

Нормален железен път

Теснолинеен железен път

Автомобилен път

Други пътища

Почвен път

Пътека

Планинско било

2166 Връх с надморска височина

Курорт, летовище

Почивна станция

Туристическа спалня

Хижа

Заслон

Горски дом

Проход

Пещера

Отделно стърчащи скала

Мотел

Кемпинг

Партизански лагер (землянка)

Паметник

Манастир

Параклис

Отделна постройка

Историческа развалина (паметник)

Минерална баня

Извор, вода за пиене

Резервоар

Туристически лифт

Родопи — пътеводител

ПЕЧАТНИ ГРЕШКИ

Стр.	Ред	Непечатано	Да се чете	По вина на
34	11 отдолу	селищната	селищата	коректора
47	13 отгоре	4 ч	5 ч	автора
55	23 „	1 ч	4 ч	„
55	25 „	лявата пътека, която	шосето вдясно, което	„
64	7 отдолу	Еленска	Еленка	„
69	21 „	Голга	Глога	„
73	20 отгоре	1913	1813	„
83	22 отдолу	максимален дебит 2700 л/сек	среден дебит 850 л/сек	
109	13 отгоре	27 км, 4 ч	27 км и 4 ч	редактора
117	18 „	Манастирска	Мантаришка	автора
126	3 „	1944	1943	автора
164	18 „	Кутел	Кутъла	автора
183	21 отдолу	с. Сините	м. Сините	коректора
246	18 „	Каракас	Карс	автора
297	6 отгоре	Дечев	Дичев	автора
313	15 отдолу	Сен Клер	Сенклер	редактора
314	3 отгоре	Сен Клер	Сенклер	„
314	29 „	Сен Клер	Сенклер	„
346	11 отгоре	Голац	Голаш	печатница
355	9 „	Малък Гарванец	да не се чете	автора
360	6 отдолу	Ручалско (с.) 280	Русалско (с.) 286	коректора

3,41 лв.

ПЪТЕВОДИТЕЛ

Цена 3,41 лв.